

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.
№ 15/2

Запоріжжя
2015

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д. і. н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

д. і. н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
к. і. н. М. В. Дедков (Запоріжжя),
д. і. н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д. і. н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к. і. н. С. М. Ляшко (Київ),
д. і. н. В. І. Мільчев (Запоріжжя),
М. М. Мордовської (Запоріжжя),
к. і. н. В. В. Мороко (Запоріжжя),
д. і. н. В. Ю. Мурзін (Бердянськ),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
06.10.2015 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12.07.2010 р.)

Постановою Президії ВАК України збірник
внесено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України 2010 р. № 12)

М 89 Музейний Вісник № 15/2. – Запоріжжя, 2015. – 282 с.

Випуск № 15/2 містить матеріали, у яких розглядаються окремі питання етнографії, краєзнавства, історії і музейної практики Запоріжжя та Півдня України. Тематика публікацій охоплює період від XVIII ст. до сьогодення.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться історією, проблемами музейної та краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2015
© Запорізький краєзнавчий музей, 2015

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Деркач Н. В.</i> Музей технічного прогресу в системі виховання нового покоління	5
<i>Кіцелюк В. В.</i> До питання про достовірність генеалогічних даних легітимаційних справ шляхти кінця XVIII — першої половини XIX ст.	11
<i>Товстоляк Н. М.</i> Матеріали з історії української національної еліти в музеї українських старожитностей В. В. Тарновського.	19
<i>Целуйко О. П.</i> До історії діяльності музею сфрагістики й нумізматики Львівського університету у 1940 — 1950-х рр.	25
<i>Шаповалов Г. І.</i> Унікальна пам'ятка фалеристики часів Голодомору 1932 — 33 рр. з фондів Запорізького краєзнавчого музею	36

ІСТОРІЯ

<i>Безверхня Ю. С.</i> Запоріжтрансформатор — лидер межнациональных и международных связей в области трансформаторостроения	43
<i>Білецький А. В.</i> Про дату загибелі князя Святослава	49
<i>Бровко Б. А.</i> Імперське ставлення Петра I щодо української еліти на прикладі Г. І. Новицького	54
<i>Васильчук В. М.</i> Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII — XIX ст.)	60
<i>Васильчук Т. В.</i> Зміни науково-педагогічного потенціалу вишів України після Другої світової війни	70
<i>Вінцовський Т.</i> Відновлення «Просвіт» в Одесі та повіті у період Української національної революції 1917 — 1921 рр. (за матеріалами преси)	77
<i>Дєдков М. В. В. С. Попов</i> — ректор Запорізького машинобудівного інституту (1978 — 1993 рр.)	83
<i>Доценко В. О.</i> Участь американських єврейських добровільних товариств у подоланні наслідків голоду на Півдні України 1921 — 1923 рр.	93
<i>Ільїнський В. Є., Шаповалов Г. І.</i> Земельно-майновий стан на Запоріжжі у XIV — XV ст. як чинник заснування козацького Війська Низового	100
<i>Ковач Л. Л.</i> Громадські організації національних меншин у суспільно-політичному просторі України	114
<i>Козачок Г. В.</i> Гендерне питання в Криму та кримські татари в етнонаціональній політиці України в 40 — 90 рр. XX та на початку XXI століть	122
<i>Котигоренко В. О.</i> Українська нація як безперестанна альтернатива	129
<i>Коянс А. А.</i> Татари на Запоріжжі: культурно-побутовий аспект (кінець 20-х — 30-ті роки XX ст.)	142

<i>Кривошеєва Л. М.</i> Мистецьке життя в таборах військовополонених на території Німеччини часів Першої світової війни	150
<i>Крупина В. О.</i> Кадрова політика в УРСР II пол. 40 – сер. 60-х рр. XX ст.: національний аспект	156
<i>Левченко В. В.</i> Контури кар'єрного зростання ректора Одеського державного університету – Ісаєя Павловича Шмідта (1895 – 1975) . .	162
<i>Левченко Г. С.</i> Науковий доробок викладачів Імператорського Новоросійського університету на сторінках газети «Одесский вестник»	169
<i>Макаренко Н. Ю.</i> Національна ідентичність: історико-політичні чинники формування	175
<i>Мозуленко Д. І.</i> Напрямки політики коренізації: перевірка знання української мови та мов національних меншин держслужбовцями Півдня УСРР	182
<i>Мороко В. В.</i> Громадянське суспільство та сучасні виклики	190
<i>Мяло П. І.</i> Генеза органів виконавчої влади, відповідальних за сферу міжнаціональних відносин в Україні: аналіз актуальних проблем	195
<i>Орлянський В. С.</i> Держгоспи як господарсько-політичний інститут німецької окупаційної влади (1941 – 1943 рр.)	200
<i>Романченко В. В.</i> Конфлікт ментальностей: боротьба російської та української ідентичностей на Півдні України (кінець XIX – початок XXI ст.)	209
<i>Сарнацький О. П.</i> Адміністративно-цензурні утиски царизмом українських видань наприкінці XIX ст.	216
<i>Сигуга Г. А.</i> Особливості процесу становлення катеринославського купецтва впродовж першої половини XIX століття	220
<i>Слудка І. М., Турчина Л. В.</i> «Радість» звільнення, чи нова порція випробувань (настрої населення Запорізького краю на завершальному етапі Другої світової війни)?	225
<i>Сучкова О. Ю.</i> Повсякденність єврейського населення УСРР у міжвоєнний період: вітчизняний історіографічний вимір	232
<i>Тимець І. М.</i> «Robotnik w fabrykach tytoniu» як джерело до вивчення соціально-економічного становища працівників тютюнових фабрик Галичини.	242
<i>Чоп В. М.</i> «Приазовська Болгарія» в історії махновського руху (1919 – 1921 рр.) . . .	259
<i>Штейнле О. Ф.</i> Неформальні ідентичності українців серед номенклатурних працівників УРСР (1945 – 1985 рр.)	270

ХРОНІКА

<i>Явтушенко Іван Григорович</i>	277
--	-----

МУЗЕЙ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В СИСТЕМІ ВИХОВАННЯ НОВОГО ПОКОЛІННЯ

Необхідною умовою суспільного розвитку є історична спадкоємність поколінь як у галузі матеріального, так і духовного життя суспільства. Кожне нове покоління, створюючи свою культуру починає не на порожньому місті, а успадковує, розвиває і використовує культурні надбання своїх попередників, адаптуючи до конкретно історичних завдань свого часу. Тому культура будь-якого історичного періоду водночас включає спадщину — сукупність зв'язків, відносин, наслідків матеріального і духовного життя попередників.

У розбудові незалежної Української держави чи не найважливішими завданнями є формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. У її реалізації суттєвим чинником виступає українське музейництво, яке має понад двохсотлітню історію. Сьогодні тільки в державних музеях України зберігається близько десяти мільйонів пам'яток. За словами Рабера Бурги, *«музей — це місце діалогу між людьми, яких розділяє простір і час»*. Він розвивається як засіб свідомого цілеспрямованого залучення людей до культурної спадщини минулих часів і посідає особливе місце в житті людства. Становлення музейництва зумовлювалося об'єктивною соціальною потребою у створенні інституцій поліфункціонального характеру з метою накопичення, збереження, дослідження й популяризації культурних надбань.

Музей навчального закладу у своїй роботі керується Законом України «Про музей і музейну справу» (1995 р. № 249/95-вр.), нормативними документами Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури і мистецтв України, а також Положенням ВНЗ, яке розробляється на основі чинного законодавства, Статуту навчального закладу, при якому він створюється. «Виховання студентів музейними засобами повинно пронизувати всі сфери їх діяльності: навчальну, наукову, дозвілля, та активізувати їх творчу активність шляхом залучення до пошукової та краєзнавчої роботи. Організація виховної роботи в музеях ВНЗ повинна будуватися з урахуванням інтересів студентів, їх вікових, індивідуальних особливостей та професійної спеціалізації». [1, с. 28].

Сьогодні музей сприймається не лише як інституція суспільної пам'яті, але й як інституція суспільного впливу та іміджу.

Проаналізуємо — що таке сучасний імідж університету? Сучасний — це, по-перше, той, що відноситься до одного часу, по-друге, що знаходиться на рівні свого часу і потретьє, це той, що відноситься до сьогодення. Тобто — той, що є на рівні свого часу, не відсталий. Імідж — від англійського Image — образ. Але не абиякий, а той, що цілеспрямовано формується для того, щоб здійснити емоційно-психологічну дію на будь-кого з метою популяризації, реклами. І, нарешті, Університет (від лат. universitas — сукупність)

вищий навчальний заклад, де здійснюється підготовка фахівців з фундаментальних, прикладних наук різних галузей господарства і культури. Мова йде про цілеспрямоване створення образу вищого навчального закладу, який готує фахівців з фундаментальних та прикладних наук та проводить у ньому наукові дослідження з різних галузей науки. Цей образ повинен створюватись сучасними засобами на рівні свого часу. Враховуючи зміни у соціальних структурах, побуті, суспільстві, інформаційних технологіях, музей повинен працювати над тим, щоб дати молоді перш за все той стартовий майданчик, без якого неможливий поступ вперед. Університетський музей є інструментом, який здійснює таку задачу. Саме в університетах, встановлюються тісні зв'язки музеїв з конкретними галузями знання і формується прообраз майбутніх профільних музеїв. Саме в університетах музеї перетворились на храми науки, а наука міцно увійшла у царину музейної діяльності, впливаючи як на організаційну структуру музеїв, так і на принципи комплектування музейного зібрання, його вивчення та правила і методи експонування.

Процес формування музею як окремої установи, зорієнтованої на отримання реального знання, установи, здатної виконувати освітні і виховні функції, нерозривно пов'язаний із загальним розвитком ідеології Просвітництва в Європі і є невіддільним від процесу виникнення університетської науки і освіти.

Концептуальна відмінність вузівських музеїв полягає в ширшому спектрі діяльності: активній участі в педагогічному процесі, проведенні на базі музейних колекцій наукових досліджень, доступності як для фахових відвідувачів, так і для широкого загалу пересічної публіки. Місія університетських музеїв традиційно полягає у забезпеченні високого рівня освітньої і наукової діяльності вищого навчального закладу, у збереженні і дослідженні фактів із історії науки та освіти, формуванні наукового світогляду. Особливий аспект — унікальна здатність створення наукового культурного надбання, через формування нових наукових колекцій і музеїв різних профілів, тісно пов'язані з постійним науковим пошуком у вищому навчальному закладі.

Інтеграція науки, освіти та інноваційних процесів у сучасних умовах приймається як один з вирішальних факторів розвитку суспільства заснованого на знаннях. Другий основний принцип формування зони європейської освіти в контексті прийняття Болонської декларації наголошує, що учбовий процес в університеті повинен бути невіддільним від дослідницької діяльності, аби викладання відповідало потребам суспільства, що змінюється, та рівню розвитку наукових знань. І діяльність музею в структурі вищого навчального закладу повністю збігається з такими вимогами і потребами. Музей також виступає як освітній центр, що слугує розповсюдженню досягнень науки в різних галузях знання.

Ще одне важливе завдання музею — утримати обдаровану молодь в Україні, зацікавивши її до навчання. Це може бути співпраця, починаючи з дитячих садків, шкіл, ліцеїв, коледжів. Зацікавленість у співпраці з обласними конкурсами Малої академії наук України, дасть змогу залучати переможців для навчання в університеті. Робота зі студентами та громадськими організаціями також працює на привабливий імідж університету.

Музей навчального закладу являється центром виховної роботи, а також використовується місцевою громадою і співпрацює з державними установами та громадськими організаціями. Під час залучення молоді до пошуково-дослідницької та музейної роботи формується громадянське мислення, молодь досліджує проблеми, пов'язані з історією регіону, краю, держави. Найважливішим є те, що при пізнанні духовної та матеріальної культури формуються основи духовного світу молодої людини, складається система її духовних цінностей. «Говорячи про пріоритетність для розвитку суспільства духовних цінностей, наголосимо, що людина може бути ціннісним центром

за умови що вона сповна оволоділа культурно-духовним надбанням як регулятором своєї життєдіяльності» [2, с. 203].

Музейні експозиції формують у свідомості молоді реальне уявлення про діячів минулого, характер та зміст життя пращурів. Фактично наочність — головний козир музейної справи. Музей вищого навчального закладу додатково допомагає оволодінню студентами навичкам майбутніх професій. Зберігає свою актуальність і роль музеїв як репрезентантів досягнень ВНЗ та популяризації знань про них. Фактично, лише з відвідання музею рідного ВНЗ студенти дізнаються інформацію про його історію, сучасний стан та подальші перспективи. Діяльність музею завжди є рівно векторною і розвивається у двох напрямках: наукова робота (внутрішній вектор) і просвітницька робота (зовнішній вектор). Кожен музей знаходить свій баланс між науковою і комунікативною функціями.

Формулювання місії музею відповідає на запитання: яка мета існування музею?, для кого працює музей, чим він унікальний?, які цінності представляє? Яке місце у суспільстві прагне займати? [3, с. 26]. Ознаки місії за визначенням Г. Гагоорта:

- має ціннісний характер;
- повинна стимулювати; місія — це погляд у майбутнє;
- окреслює стосунки музею з його оточенням;
- обумовлює моделі поведінки всередині організації [4, с. 111].

Змінюється світ, трансформується світоглядна модель суспільства. Нові очікування відвідувачів вимагають вдосконалення форм і методів роботи.

Перші навчальні музеї України фактично були започатковані як музеї навчальних закладів у Київському, Харківському, Львівському та Чернівецькому університетах. У першій половині XIX століття на території України сформувалася мережа навчальних музеїв. Їх фонди комплектувалися в процесі наукової роботи вчених та практичних занять студентів. Наприкінці XIX — на початку XX століття спостерігається поступове зростання музейної мережі. Швидкі зміни в освітній галузі вимагають пошуку нових форм здобуття якісної освіти тому сучасна освіта впроваджує нові технології в музейній педагогіці, використовуючи активні форми залучення вихованців до вивчення, дослідження та збереження історико-культурної спадщини нашого народу. Змінюється світ, трансформується світоглядна модель суспільства. Нові очікування відвідувачів вимагають вдосконалення форм і методів роботи.

Джерелом культури є суспільна праця, здатна практично і духовно перетворити дійсність й саму людину. Зараз у нашому суспільстві підіймається зацікавленість до духовних і матеріальних раритетів. Серед інших відроджуються давно забуті ремесла, ремонтують старовинні зразки техніки, що не мають аналогів у світі, по праву є унікальними зразками світової культури і складають гордість і славу нашої країни. В музеях технічного профілю експонати мають обидві складові визначення культури — матеріальну і духовну. Одне з головних завдань цих музеїв-допомогти людям сформувати своє відношення до наукових питань, повідомити їм наукові факти. У до індустріального суспільстві майстри працювали на очах у людей, тому виробничі процеси, матеріали і інструменти бачили і розуміли всі. У індустріальних країнах картина інша. Ось чому майже 200 років музеї, пов'язані з технікою відіграють важливу роль, розказуючи про різні технічні галузі. Перший музей такого типу був створений у Парижі і носив назву Національний музей техніки. Сама ідея не нова — ще у XVII столітті Рене Декарт запропонував створити музей наукових інструментів і механічних ремесел.

У 1799 році було відкрито музей у монастирі Сен-Мартен-де-Шан. Там було зібрано колекції машин, моделей, наукових інструментів. Потім були відкриті музеї техніки у Лондоні, Чикаго, Мюнхені. Життя людини у всіх ракурсах і тісному зв'язку науково-

технічним процесом – суть їх експозицій. Хоча техніка є настільки ж древнім явищем, як і саме людство, проте тільки з кінця сорокових років ХХ століття почалося обговорення філософських питань техніки: людина «видана» техніці й «затребувана» нею. Сучасна техніка змінила саму людину, свого творця і заложника. Розвиток техногенної цивілізації яскраво продемонстрував, що науково-технічний прогрес, з одного боку, є одним із важливих факторів покращення якості життя, а з другого боку – причиною глобальних криз. І як наслідок виникла всезростаюча критика науково-технічного прогресу. Техніка – це сила, яка базується на знаннях. Отже, знання – це теж сила, що постійно примножується. Завданням пошуку нових шляхів освоєння природи зі збереженням і покращенням оточуючого середовища є розробка нової концепції науково-технічного прогресу як стратегії стійкого розвитку, спрямованого на підтримку і збереження рівноваги сучасної цивілізації. Нині тільки йде формування нової світоглядної парадигми, яка вимагає відноситись до природи не як до мертвого і грубого «матеріалу», а як до складного організму, в якому ми живемо і з яким взаємодіяти, не порушуючи його функціональні зв'язки.

Базовий зміст технічного навчання будується за системоутворюючим фактором – людською діяльністю: об'єкт – об'єктними і об'єкт-суб'єктними технологічними зв'язками. Для освітян методологічною постає єднання двох суперечливих тенденцій:

1) до все більш вузької спеціалізації, максимального придбання вмінь вирішувати конкретні проблеми в окремих випадках діяльності;

2) оволодіння найважливішими досягненнями з основних галузей людської культури і на цій основі досягнення глибокого розуміння місця й ролі своєї спеціалізації в житті суспільства, всього суспільства, в їх розвитку [5. с. 167].

Цінним джерелом вивчення й аналізу інженерної думки минувшини є, передусім технічний музей; окремі цікаві зразки конструкцій частково відтворені в експозиціях, прилади, техніка. Експонат – твердо зафіксована ідея творчих людей, і відвідувач має змогу особисто «доторкнутися» до пам'ятки науки і техніки. Справді... «збережені пам'ятки науки і техніки – є об'єкти своєрідного, розгорнутого в часі, неповторного експерименту взаємодії людини та природи. Вони розкривають перед нами картину розвитку науки і техніки в їх матеріальному втіленні, вказують на результати творчої діяльності як відомих вчених та інженерів, так і невідомих майстрів» [6, с. 22].

Щирий патріот Української держави, великий музейник, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка Михайло Сікорський у статті «Музеї – моє життя» писав: «...я пишу це слово (Музей – С. Х.) з великої літери... Бо тут відтворено віковичне існування людини, її дух. Кожний предмет – експонат – велика тайна творчості. Кожний предмет є і художнім витвором людського розуму» [7, с. 286]. Відомий вчений Є. О. Патон вважав технічні музеї одним з головних утворень освіти. Музеї технічного профілю, на його думку, мають виконувати декілька функцій, а саме: навчальну, як засіб знайомства з основами науки і основними етапними досягненнями, динамікою розвитку; історичну, як елемент, частка загально гуманітарної освіти усіх громадян і в першу чергу – спеціалістів з техніки; рекламну, пропагандистську, для висвітлення науково – технічних досягнень.

Викладання історії техніки, історії промисловості у вищих технічних учбових закладах, що проводились в Україні в з 1930 по 1950 рік, відроджується і незабаром має стати повноправною загальноосвітньою дисципліною. На цей навчальний курс покладають надію як на один з основних напрямків у справі гуманізації техніки. Знання історії науково-технічного прогресу, вітчизняного внеску в розвиток цивілізації, діяльності вчених і винахідників відіграють значну роль у формуванні світогляду студентів. Музеї

технічного напрямку мають виконувати ще одне завдання — відродження технологічних процесів, особливо тих, що є фундаментом сучасних досягнень, дати конкретно — історичні знання про окрему галузь виробництва. В експозиції музею мають бути зразки техніки, макети, документи з історичної діяльності відповідної кафедри, рукописи і застарілі підручники. Особливий інтерес у студентів викликають експозиції, присвячені відомим викладачам, ученим і винахідникам, про діяльність яких вони чули на лекціях. Слід відзначити, що загалом специфіка музеїв ВНЗ відрізняється від їх побратимів — музеїв іншого профілю. Адже у музеїв навчального закладу зберігається безцінна інформація — його «ДНК». Нагороди й документи минулого дозволяють більш — менш об'єктивно оцінювати роль даного вищого закладу у формуванні кадрів країни. Експонати наочно демонструють цікаві сторінки минулого. Музейна експозиція може бути використана для відповідальності вчених і інженерів за наслідки впливу їх розробок на природне середовище.

Сьогодні в нашому навчальному закладі створюється Музей історії технічного прогресу ЗНТУ (музей науки і техніки). Наш університет має всі можливості на сьогодні бути саме музеєм історії технічного прогресу. Тут повинні розміститись експозиції з початку зародження навчального закладу і до сьогодні. Забезпечення музею новітнім комп'ютерно — мультимедійним обладнанням та екскурсійно-інформаційними програмами дає можливість охопити великий історичний час, стає місцем апробації віртуальних екскурсій. Кожна промислово розвинена країна прагне мати свої національні технічні музеї. Один з кращих таких музеїв в Україні — музей історії науки і техніки — Державний політехнічний музей при НТУУ «КПІ». Маючи достатню технічну базу, нам сьогодні потрібно провести ремонтно-реставраційні роботи в ряді університетських лабораторій: лабораторія кафедри обробки металів тиском, кафедри ливарного виробництва, метало ріжучих верстатів та інструментів та інші. До музею на зберігання можна отримати техніку, яка сьогодні є на наших заводах. (станки, обладнання, перша сільськогосподарська техніка, перший автомобіль «Запорожець»). Це все повинно стати частиною нашого музею. Музей повинен створюватись при допомозі і підтримці викладачів, студентів, колишніх випускників. Тоді це буде народний музей, яким будуть пишатись усі причетні до його створення.

Постає логічний висновок про доцільність зміни державної політики відносно музеїв вищих навчальних закладів. Це продиктоване необхідністю їхнього розвитку як для самої держави так і для кращої підготовки до подальшої професійної діяльності самих студентів та популяризації інформації про самі ВНЗ. Безпосереднім провідником даного видання має стати професорсько-викладацький склад та працівники музею. Головним мозковим центром у цій справі була і залишається інтелігенція. Ця соціальна група у XIX столітті ввійшла до складу еліти європейського суспільства і саме вона формулювала та реалізувала програму відродження національної самосвідомості та побудови національних держав у різних європейських народів. Причому представники інтелігенції не лише формулювали національну державну ідеологію європейських країн, але й часто самі очолювали ці держави. Таким чином, ми маємо врахувати свої помилки та досвід інших європейських націй аби на сучасному етапі піти правильним шляхом у розбудові власної держави. Сучасні українські політики мають враховувати сумний досвід свої попередників та усвідомити, що без порозуміння між собою і створення державної ідеології, побудованої на національних засадах, збудувати процвітаючу незалежну державу не вдається. Для цього потрібно спочатку здійснити зміну світогляду суспільства — і головним чи не єдиним справді дієвим інструментом у цій справі має стати система освіти (і зокрема — музеї при освітніх закладах).

Музей у вищому навчальному закладі повинен залишатися осередком науки і освіти, віддзеркаленням складного, захоплюючого та неповторного світу вищого навчального закладу, залучати зацікавленого і освіченого відвідувача до надбань і традицій вищої школи. Адаже справжній університет, що усвідомлює своє непересічне значення у розбудові через освіту нового людського і справедливого світу, у формуванні Людини Освіченої і Культурної [8, с. 10 – 14] обов'язково буде прагнути зберегти і передати наступним поколінням пам'ять про свою історію, наукові відкриття і педагогічні здобутки, про розвиток наукових шкіл, видатних дослідників і професорів, про досягнення відомих випускників. Зібрати і зберегти, зробити зримими предметами, від так – живими і доступними історичні факти і свідчення може лише вузівський музей. Музейний простір України без університетських музеїв буде обмеженим і набагато біднішим. Історична пам'ять повинна служити структуроутворюючим елементом духовного настрою народу, фактором його згуртованості і мобілізації на подолання і вирішення соціальних проблем. Історія науки і техніки є частиною духовного потенціалу нації. Всебічний прогресивний розвиток нації не може обійтись без частини історичних знань, донести які зокрема мають музеї технічного профілю.

Бібліографія

1. Дубас М. К. Інструктивно – методичний лист щодо організації музейної роботи в вищих навчальних закладах. Інформаційний вісник. Вища освіта / М. К. Дубас. – Київ : 2004. – № 16. – С. 82.
2. Бех І. Виховання особистості: У 2 кн. Кн 2 / І. Бех. – К., 2003. – С. 203.
3. Музей: менеджмент мистецтва: підприємницький стиль. – Львів : Літопис, 2009. – С. 26.
4. Гагоорт Г. Менеджмент мистецтва: підприємницький стиль / Г. Гагоорт. – Львів : Літопис, 2008. – С. 111.
5. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти: навч. посібник / В. С. Лутай. – К. : Центр «Магістр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. – С. 167.
6. Константинов В. О. Методичні рекомендації по вивченню та опису нерухомих пам'яток науки і техніки/В. О. Константинов // Пам'ятки науки і техніки в Україні: історія, проблеми, дослідження, збереження: зб. наук. ст/ від. за вип. Л. К. Афонасьєва, С. З. Заремба. – К., 2002. – С. 22.
7. Сікорський М. Музеї – моє життя/ М. Сікорський //Махінчук М. Переяславський скарб Михайла Сікорського / Б-ка Шевченківського комітету; Вступ. ст Л. І. Андрієвського, – К., 2005. – С. 286.
8. Бугров В. А. Філософія управління в сучасних умовах/ В. А. Бугров // Ідея університету: сучасний дискурс. Матеріали міжнародної наукової конференції. Травень – 2011. – К., 2011. – С. 10 – 14.

Деркач Н. В.

Музей технического прогресса в системе воспитания нового поколения

В построении независимого Украинского государства одним из наиболее важных заданий является формирование национального самосознания, исторической памяти украинского народа. В ее реализации существенным фактором выступает украинское музеезнание. Музей в высшем учебном заведении является сердцевиной науки и образования, отображением сложного, увлекательного и неповторимого мира высшего учебного заведения. Ведь настоящий университет,

который осознает свое исключительное значение в развитии через образование нового человеческого и справедливого мира, обязательно будет стремиться сберечь и передать следующим поколениям память о своей истории, научных открытиях и педагогических достижениях. Музейное пространство Украины без университетских музеев будет достаточно ограниченным и намного беднее. История науки и техники является частью духовного потенциала нации. Всестороннее прогрессивное развитие нации не может обойтись без части исторических знаний, которые способны донести музеи технического прогресса.

Derkach N. V.

**Technological progress museum
in the new generation education system**

The formation of the national consciousness and historical memory of the Ukrainian people is considered as the major task in the development of the independent Ukrainian state. Ukrainian museology acts as an essential factor in its realization. A museum in a higher educational institution is the center of science and education. It reflects the difficult, interesting and unique world of a higher educational institution. After all, a real university, which is aware of its exceptional importance in the development through the formation of a new humane and just world, certainly will strive to preserve and transmit to future generations the memory of its history, scientific discoveries and educational achievements. The museum space of Ukraine without the university museums will be quite limited and much poorer. The history of science and technology is a part of spiritual potential of the nation. Comprehensive progressive development of the nation won't be complete without the part of historical knowledge which museums of technological progress convey.

Кіцелюк В. В.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСТОВІРНІСТЬ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДАНИХ
ЛЕГІТИМАЦІЙНИХ СПРАВ ШЛЯХТИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

В останні роки серед науковців та аматорів значно зросло зацікавлення до генеалогії дрібної шляхти. Одним із основних історичних джерел, які використовуються в такого роду дослідженнях, є матеріали про легітимацію (підтвердження шляхетських прав) наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Вони містять значний масив історико-генеалогічної інформації і часто слугують сполучною інформаційною ланкою між даними церковних метричних записів, що збереглися переважно не далі як до останньої чверті ХVІІІ ст., і матеріалами актових книг гродських і земських судів, котрі охоплюють період з ХV по кінець ХVІІІ ст. Після поділів Польщі підтверджувати своє благородне походження довелося як шляхті Галичини, що опинилась у складі держави Габсбургів, так і шляхті, що мешкала на територіях, котрі ввійшли до Російської імперії. То ж матеріали процесу узаконення шляхетського / дворянського статусу (легітимації) відклалися у фондах кількох архівів. Що стосується Галичини і Буковини – це, насамперед, фонди Крайового і Станового комітетів у Центральному державному історичному архіві України у Львові [1 – 3]. Справи про підтвердження дворянських прав з територій Київської, Волинської і Подільської губерній зберігаються в фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державних архівах Київської, Житомирської та Хмельницької областей [4 – 8].

Всі ці фонди добре відомі і ними часто користуються дослідники. Проте генеалогічні дані, котрі містяться в документах про легітимацію шляхти, не завжди викликають довіру. Як вказують дослідники, такого роду матеріали можуть містити неточності та свідомі

викривлення історико-генеалогічної інформації. Цілий ряд фактів, що підтверджують такі побоювання, були виявлені Ігором Смутком в легітимаційних справах шляхетських родів з території сучасної Турківщини, Самбірщини та Старосамбірщини на Львівщині. На основі порівняння з даними гродських і земських актів істориком було доведено факти фальсифікації генеалогічних даних та продемонстровано, як такого роду помилки, перекручення і фальсифікації з'являлися [9]. Припущення щодо доволі сумнівних місць у родовах Кульчицьких з Волині, поданих ними для підтвердження дворянських прав у Російській державі, висловив Олександр Целуйко [10].

Однак нерідко дослідники, особливо аматори, мають схильність беззаперечно вірити такого роду документам, будуючи на їх основі струнку і, здавалося б, документально підтверджені схеми родоводів. Як показує практика, дані легітимаційних справ часто потребують перевірки і зіставлення з інформацією інших джерел. Дрібна шляхта Галичини, котра мала земельні частки у різних шляхетських гніздах, могла представити до земських і гродських судів, а потім у становий відділ бодай якісь договори чи угоди. У той же час дрібна шляхта Правобережжя, яка сиділа, як правило, на чиншу в магнатських маєтках, не мала ніяких документів, а тому процес підтвердження свого статусу (легітимації) для неї був значно утрудненим. З цієї причини шляхтичі вдавалися до різних маніпуляцій з документами, підтасовок, а то й явних фальсифікацій. І на такі маніпуляції, як свідчать архівні дані, державний апарат інколи закривав очі, не маючи ні часу, ні бажання перевіряти достовірність доказів і поданих документів. Таких випадків не було вже так багато, генеалогічні дані більшості легітимаційних справ не викликають якихось значних сумнівів і загалом співпадають з інформацією з інших джерел.

Нами було опрацьовано справи про підтвердження шляхетства кількох відгалужень шляхтичів Березовських. Цей рід наприкінці XVIII – на початку XIX ст. був одним з найчисельніших і складався як з великої спільноти, що мешкала в родовому гнізді, так і з десятків розсіяних по Галичині, Поділлі, Київщині та Волині окремих сімейств. Загалом ідеться про більше ніж 130 легітимаційних справ. Зокрема в фонді Красового комітету ЦДІА України у м. Львові знаходиться 57 справ про підтвердження шляхетства різними гілками Березовських [1, спр. 243 – 299]. У них задокументовано весь бюрократичний процес легітимації, подані церковні метрики хрещень і шлюбів, свідчення старожилів про походження і родовід шляхтичів. Нерідко у них можна віднайти цілі генеалогічні схеми, укладені на основі зібраних комісією даних. Відомості про Березовських, котрі покинули своє родове гніздо і перебралися на Поділля, Київщину і Волинь, містяться в фондах дворянських депутатських зібрань. Зокрема 47 справ про підтвердження Березовськими дворянських прав наприкінці XVIII – на початку XIX ст. зберігається у фонді Київського губернського дворянського депутатського зібрання Державного архіву Київської області [6, спр. 367 – 371, 391 – 433]. Ще п'ять таких справ нами віднайдено у фонді Волинських дворянських депутатських зборів Державного архіву Житомирської області [7, спр. 813 – 817]. Більше двох десятків справ про підтвердження дворянських прав Березовських були надіслані в Центральну комісію для ревізії дій дворянських депутатських зібрань і, як наслідок, відклалися у відповідному фонді ЦДІА України у м. Києві [4, спр. 328, 491, 494, 584, 592, 597, 644, 889, 947, 1007, 1009, 1018, 1028, 1042, 1083, 1123, 1259, 1374; 5, спр. 364, 745, 776, 1698]. Матеріали цих фондів загалом є співвідносними із даними легітимаційних тек із Галичини. Інколи справи Березовських з Київської та Волинської губерній містять витяги та копії документів, що були подані для проходження процедури легітимації їхніми близькими родичами у південно-західній Україні. Відомі випадки, коли до дворянського депутатського зібрання подавалися свідчення про благородне походження, які були спеціально для цього укладені місцевою шляхтою в Березові.

Під час дослідження генеалогії дрібношляхетського роду Березовських [11 – 13] ми теж неодноразово зустрічали невідповідності між даними, які містяться в легітимаційних документах, та інформацією із гродських чи земських книг. Кожного разу це вимагало детального порівняння всіх компонентів наявного генеалогічного пазлу і значно утруднювало пошуки. Яким чином це траплялося? За нашими спостереженнями, такі неспівпадіння даних виникали внаслідок ненавмисних помилок, допущених чи то працівниками канцелярії, які займалися веденням документації, чи то самими заявниками. Вони умовно становлять першу групу неспівпадінь. До другої групи ми б віднесли випадки, коли бачимо прямі чи опосередковані ознаки навмисного подання неправдивих, викривлених або сфальшованих генеалогічних даних заявниками. Це, вочевидь, робилося для того аби вибудувати надійну, підтверджену документально картину свого шляхетського родоводу і, як наслідок, успішно пройти легітимацію. До всього треба згадати, що більшість дрібних шляхтичів були неписьменними, а тому їм ця бюрократична процедура доведення благородності їхнього походження давалася особливо важко.

Розглянемо обидві групи неспівпадінь генеалогічної інформації на наявних прикладах.

Так, у 1780-их рр. пройшли процес легітимації троє братів Васкулів Березовських з Вижнього Березова (тепер – однойменне село Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) – Степан, Яків і Петро [2, спр. 31, арк. 273]. У легітимаційних документах, як зрештою й у виданому їм шляхетському свідоцтві вказувалось, що вони є дітьми Якова Васкула Березовського і Єви Романчич Березовської та внуками ще одних Якова Васкула і Єви Романчич Березовських. Однак з документів галицького гродського суду знаємо, що насправді ці брати – онуки Степана Васкула Дроняка Березовського та Єви Труфанівни Березовської по чоловічій лінії та Якова Романчича Березовського по материнській. Помилка трапилась швидше за все через неуважне прочитання працівниками канцелярії поданих Васкулами документів, які підтверджували їх шляхетське походження. Серед них, очевидно, був відпис протестації з галицького гроду з 1775 р., у якій Васкули скаржились на своїх далеких родичів Урбановичів Березовських через захоплення успадкованої ними від діда по материнській лінії частки званої Млака у Вижньому Березові. Оскільки справа стосувалась саме успадкування, в документі було детально розписано родовід Васкулів у кількох поколіннях. Зокрема, там ішлося й про те, що брати Степан, Яків і Петро були синами Якова Васкула і Єви Романчич Березовських, онуками Якова Романчича Березовського і Орини Жураківської, правнуками Степана Романчича Березовського і Анни Урбанович Березовської [14, спр. 304, арк. 1955]. Припускаємо, що саме цей документ став причиною плутанини і помилки. Самим Васкулам подавати неправдиві відомості не було сенсу, оскільки вони і так володіли необхідною кількістю документів для підтверджень шляхетського статусу.

Подібно внаслідок неправильного прочитання відпису з галицьких гродських книг Симчичі Березовські отримали в процесі легітимації нове прізвище Кула. У одному з поданих ними документів йшлося про те, що Іван Симчич Березовський був сином Василя і Маріанни Скільської, онуком Григорія і Анни Фіцичівни і правнуком Іванкула і Бодругівни [14, спр. 303, арк. 723]. Мабуть наприкінці XVIII ст. така форма імені Іван як «Іванкул» була уже призабутою, а чи то клерк не був з нею знайомий, а тому в легітимаційних документах з'явився **Іван Кула** Симчич Березовський [1, спр. 302, арк. 1 – 49; 2, спр. 25, арк. 1]. Зрозуміло, що жодні записи галицького гродського чи земського судів не містять згадок про Березовського з таким прізвищем, натомість **Іванкул** Симчич неодноразово виступав фігурантом судових справ [14, спр. 135, арк. 1224; 15, спр. 80, арк. 739, спр. 82, арк. 929].

На відміну від попередніх випадків не до кінця зрозуміло, як виникла помилка в легітимації братів Івана і Семена Кузичів Березовських. У свідоцтві про шляхетство з 1782 р. вони записані синами Миколая і Маріанни Геник Березовської і внуками Панька [1, спр. 272, арк. 1 – 9; 2, спр. 29, арк. 444]. Натомість із судових записів добре відомо, що Миколай Кузич Березовський був сином Степана і Анастасії Геник [14, спр. 282, арк. 1073 – 1075, 1156, спр. 283, арк. 1471]. Немає відомостей про те, чиїм сином був Степан, однак у XVII ст. Кузичі й справді виводили свій рід від Панька, і ще в середині XVIII ст. володіли документом, що містив генеалогію, укладену сином цього Панька Лукою [14, спр. 283, арк. 1079]. У будь-якому випадку згаданий Панько міг бути щонайменше прадідом, але аж ніяк не дідом Миколая. Цікаво, що при легітимації Михайла Кузича Березовського (двоюрідного брата згаданих Івана і Семена) генеалогічна інформація подана правильно, і він записаний як син Михайла і онук Степана [1, спр. 271, арк. 1 – 27; 2, спр. 25, арк. 351].

Бувало й так, що помилки, описки у витягах з книг гродського чи земського суду, представлені під час легітимації, приводили до курйозних наслідків. Так, у свій час при розслідуванні вбивства Петра Романчича Березовського у гродському суді виступала його вдова, яку на початках судової справи багаторазово записувано Маріанною [14, спр. 259, арк. 1316 – 1319, 1405 – 1406, спр. 260, арк. 182, 519, 854, 961 – 962, 985, спр. 261, арк. 1542], а в подальшому – лише Анною [14, спр. 260, арк. 1123 – 1125, спр. 261, арк. 127 – 128, 149, спр. 272, арк. 1619, 2061, спр. 282, арк. 909, 1155, спр. 284, арк. 697]. Наприкінці XVIII ст. при легітимації її нащадків, яку проводили в тому числі і на підставі представлених документів гродського суду, виникла плутанина, результатом якої став двічі легітимований Іван Романчич Березовський: одного разу як син Петра і Маріанни Філійовичівни Березовської, другого – як син Петра і Анни Філійовичівни Березовської [2, спр. 29, арк. 336, спр. 33, арк. 202]. У той же час з актового матеріалу знаємо, що існував лише один Іван, син Петра Романчича Березовського.

Подання недостовірних генеалогічних даних відбувалось, ймовірно, у тих випадках, коли дрібний шляхтич не володів достатньою кількістю документальних доказів свого благородного походження, і задля вдалого проходження легітимації свідомо вдавався до певних хитрощів і підтасовок. Приклади цього зустрічаються як в легітимаційних справах Березовських у Галичині, так і в документах, поданих ними для підтвердження дворянських прав у Київській та Подільській губерніях. Одним із типових засобів домогтися підтвердження свого статусу за відсутності власних документів стає представлення документів своїх близьких (а то й не дуже близьких) родичів та подальша спроба вивести свій родовід від тих осіб, благородне походження котрих уже було визнане і не підлягало сумніву. Так вчинили на початку XIX ст. брати Андрій і Іван Романчичі Березовські, які мешкали в Кам'янецькому повіті Подільської губернії. Від своєї рідні з Вижнього Березова вони отримали документ про легітимацію їх двоюрідного дядька Василя Романчича Березовського з 1789 р. та його свідоцтво про народження, видане парохом Вижнього Березова. У легітимації було вказано, що Василь Романчич Березовський був сином Георгія і Єви Куничівни Березовської, онуком Василя та Олени Язвінської. З власних документів згадані брати мали заповіт свого батька Дмитра-Теодора, укладений для них у 1807 р. У ньому вони двічі підтерли ім'я свого батька (Дмитра), виправивши його на Василь. Підтерто та виправлено було й ім'я діда з батькової сторони – Михайла, який внаслідок цього став Єжи (польський відповідник імені Георгій); а от ім'я батькової матері – Маріанни Урбанович Березовської залишилось незмінним [5, спр. 1007, арк. 1 – 39]. Тепер виходило, що Андрій і Іван є синами уже легітимованого в Галичині Василя Романчича Березовського. Документ був прийнятий відповідними органами, хоча внесені у нього

корективи можна легко побачити: при ретельному огляді за здійсненими виправленнями досі відчитується справжнє ім'я батька і перша літера імені діда. На щастя, актові записи галицького гродського суду дають нам змогу детально реконструювати родовід цієї гілки Романчичів Березовських. Відомо, що у Василя Романчича і Олени Язвінської було шестеро синів (Михайло, Григорій, Іван, Яків, Василь і Юрко) та дві дочки (Феся і Маруся). Всі вони в подальшому знані як Романчичі Галюки [14, спр. 260, арк. 854 – 855, 985 – 986, спр. 284, арк. 697]. Юрко мав принаймні двох синів Івана і Василя. Останній і був легітимований наприкінці XVIII ст. [2, спр. 34, арк. 34] Брат Юрка – Михайло, що згідно зі свідченнями місцевої шляхти, опришкував разом з Олексою Довбушем та Василем Баюраком, мав синів Василя і Дмитра. [14, спр. 292, арк. 824, спр. 306, арк. 55]. Нащадками останнього і були згадані Андрій і Іван Романчичі з Кам'янецького повіту, однак якби не ці додаткові генеалогічні дані із документів галицького гродського суду, ідентифікувати їх було б не так легко.

Схожим чином вчинили Малковичі Воронюки Березовські. Так, маємо легітимованого наприкінці XVIII ст. Івана Малковича, сина Івана і Анастасії Яворської, онука Прокопа і Катерини Шумілової Березовської. Представники цієї гілки відомі також як Малковичі Фошаки [1, спр. 280, арк. 5 – 41]. З актів галицького гродського суду дізнаємось, що Іван був онуком Прокопа, правнуком Якова та Софії і праправнуком Прокопа Ворони. Цей останній Прокіп Ворона мешкав десь наприкінці XVII – на початку XVIII ст. (згадується в судових документах з 1678 по 1722 рр.) і мав принаймні двох синів – Якова і Федора [14, спр. 197, арк. 2080; 1, спр. 280, арк. 22]. Інший Прокіп, що був дідом легітимованого Івана, жив у першій половині XVIII ст., і згаданий за життя двічі – у 1734 і 1736 рр. [14, спр. 721, арк. 816 – 817, спр. 237, арк. 59]. У 1752 р. він був уже покійним, а його вдова Катерина віддала у заставу свою сіножать Гаврилові Малковичу Березовському за 66 злотих. Дружиною Гаврила була рідна сестра Прокопа Анастасія. У її записі своїм дітям з 1767 р. згаданий зокрема і син Прокопа Іван [15, спр. 107, арк. 1755]. То ж в цій частині все співпадає із даними легітимаційної справи. Від сина Прокопа Ворони Федора походила інша гілка Малковичів, яка закріпила за собою прізвисько Воронюки. Федір добре знав із судових справ. Його разом із батьком у 1714 р. позивала Маріанна Боровська з Нижнього Березова за здійснений на неї напад та вбивство її коня [14, спр. 208, арк. 1111]; у 1717 р. він свідчив проти братів Урбановичів Солонинків Березовських [14, спр. 212, арк. 512]. Ще раз Федір Воронюк фігурує у судовій справі з 1722 р. проти Степана Злейка і Петра Кап'юка Березовських [14, спр. 220, арк. 1873, 1912]. Під 1730 р. натрапляємо в документах на останню достовірну згадку про Федора Малковича Воронюка [14, спр. 231, арк. 1342], а от надалі маємо доволі невизначену ситуацію. Судові акти подають дуже скупу генеалогічну інформацію щодо наступних поколінь цієї гілки, дані легітимаційної справи кінця XVIII – початку XIX ст. суперечливі і вказують радше на спробу нащадків Федора за недостатністю документальних доказів причислити себе до сім'ї, яка походила від його брата Якова і вже успішно підтвердила шляхетство. То ж при легітимації двох Прокопів Малковичів ототожнили, пропустивши в родоводі Малковичів Фошаків два покоління. Як результат – Федір Воронюк став рідним дядьком вже легітимованого Івана, а не братом його прадіда як було насправді [1, спр. 280, арк. 1 – 64].

Ще далі пішли брати Іван, Дмитро і Ілля Арсеничі Березовські з містечка Липовця Київської губернії (тепер – районний центр у Вінницькій обл.). Вони подавали свої документи двічі. Першого разу у 1801 р. брати стверджували, що вони є синами Івана і Олени Зубровни та онуками Василя і Анастасії Підгородецької [6, спр. 419, арк. 1 – 6]. Проте вже через рік концепція підтвердження ними дворянства змінилась. Братам вдалося отримати так зване «свідоцтво дванадцяти благородних осіб» від шляхтичів з Березова,

в якому вони називалися синами Івана Арсенича Березовського, та виданий парохом Нижнього Березова витяг з церковних метричних книг про народження у 1772 р. Івана, сина Івана Арсенича і Олени Зубровни. Окрім цього якимось чином вони віднайшли свідоцтво шляхетства легітимованих в Галичині Івана і Григорія, синів Луки Березовського і Катерини Корчинської. То ж після цього згадані вище троє братів стверджували, що вони є синами Івана і онуками Луки [6, спр. 424, арк. 1 – 47]. Проте, як відомо з численних записів галицького гродського суду за 1736 – 1776 рр., Лука Березовський був представником родини Малютенків Березовських і мешкав не в Березові, а в с. Ісакові (тепер село в Тлумацькому р-ні Івано-Франківської обл.). Відповідно абсолютно неправдоподібно, щоб Арсеничі Березовські з Липовця були його нащадками [14, спр. 237, арк. 1247, 1281, 1282, 1390, 2146, 2222, 2251, спр. 242, арк. 612 – 614, 1050, спр. 243, арк. 1487, 1689, 2153, спр. 244, арк. 1, 221, 626, 628, 820, 1127, 1271, 1571, спр. 287, арк. 1607, спр. 305, арк. 1256, 1258]. Та й Іван Арсенич Березовський, син Івана і Олени Зубровної народжений у 1772 р. в Нижньому Березові, принаймні в найближчих кількох поколіннях не мав жодних родинних пов'язань із Малютенками Березовськими з Ісакова. Більше того, він не міг бути і одним з трьох братів з Липовця, оскільки все життя мешкав у Березові і мав там від двох дружин п'ятьох синів – Миколу, Якова, Семена, Йосипа і Михайла, легітимованих у 1840-их рр. [1, спр. 244, арк. 1 – 24]. Як бачимо, попри наявність аж двох справ про підтвердження дворянських прав Арсеничами Березовськими з Липовця, з документів, які у них містяться, ми не в змозі отримати жодних достовірних відомостей про походження і справжній родовід цієї сім'ї.

Значна плутанина спостерігається у спробах представити свій родовід найчисельнішим відгалуженням Березовських – Гениками Березовськими. Зібрані та представлені ними документи збереглися у чотирьох папках. Додаткове сум'яття вносить велика кількість однакових імен серед членів цієї родини. Фактично родовід укладений при легітимації наприкінці XVIII – початку XIX ст. в жодному місці впевнено не стикується з даними судових записів кінця XVII – першої половини XVIII ст., що наштовхує на думку про певні маніпуляції генеалогічним матеріалом з боку Геників. Так, з судових актів відомо, що у протопласта роду Василя Геника було троє синів – Іван, Якоб і Юрко. Іван помер не залишивши нащадків, у Якоба було принаймні п'ятеро синів – Григорій, Федір, Василь, Степан і Іван; про нащадків Юрка по чоловічій лінії точної інформації немає, але можливо від нього походила лінія Геників, які користувались додатковим прізвиськом Юрченки [14, спр. 179, арк. 816, спр. 225, арк. 770, спр. 275, арк. 1856 – 1858, 2021 – 2022, спр. 279, арк. 3677, спр. 281, арк. 429]. З огляду на це незрозуміло, чому під час легітимації усі багаточисленні гілки Геників Березовських виводились лише від двох осіб: від якогось Івана Геника і Симчичівни та їх сина Василя та від Якоба Геника і його сина Федора [1, спр. 260 – 263]. За логікою легітимаційних документів виходить, що в багатьох інших онуків Якоба, відомих з судових актів середини XVIII ст. не залишилось нащадків по чоловічій лінії. Це малоймовірно, не кажучи вже про те, що наприкінці XVIII ст. швидше за все існувала ще й гілка нащадків Юрка Геника. В той же час акти галицького гродського і земських судів не містять жодних згадок про синів Івана чи Федора Геників, тоді як добре відомими є сини Григорія Геника – Василь, Степан, Іван і Федір, а під 1761 р. знаходимо відомості про Михайла, сина Степана і Івана, сина Василя. Усі вони в легітимаційних документах не згадані не раз.

Подібно ж і гілка Урбановичів Березовських з Вижного Березова, звана також Орфіняками і Гринюками, в процесі легітимації сконструювала таку версію свого родоводу, яка значно розходиться з генеалогічною інформацією гродських і земських

актів. Так, на початку XIX ст. Урбановичі стверджували, що вони ведуть свій родовід від Степана Урбановича Орфіняка, котрий з дружиною Анастасією Протасевич Березовською мав сина Степана, а того, у свою чергу, з дружиною Анною Косович Березовською були сини Василь, Іван, Федір, Михайло і Андрій. Від трьох з них (Івана, Михайла і Андрія) й виводили свій родовід згадані Урбановичі. Проте раніше, у 1775 р. у галицькому гродському суді була облятована генеалогія чотирьох із згаданих братів Урбановичів (Івана, Василя, Михайла і Андрія), згідно якої вони були синами Степана і Анни Косович, онуками Григорія, правнуками Якоба і, нібито, праправнуками священика Михайла Урбановича. Дані інших судових записів теж доволі плутані, і повністю реконструювати родовід цієї гілки Урбановичів Березовських не вдається, хоча дійсно в судових справах за 1742 і 1762 рр. фігурує Степан Урбанович Гринюк, син Григорія і онук Степана Урбановича Орфіняка. Можна вірогідно стверджувати, що принаймні частина з легітимованих Урбановичів Орфіняків, які користувалися додатковим прізвиськом Гринюки, походила від цього Степана.

Сфальшоване свідоцтво про народження представили Березовські, які мешкали наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Васильківському і Сквирському повітах Київської губернії. Вони виводили свій чисельний рід від Федора Проташчича Березовського. Ймовірно, йшлося про Федора Протасевича Березовського, котрий дійсно згадується в актах з 1629 по 1665 рр. [14, спр. 132, арк. 889 – 890, спр. 159, арк. 1031 – 1032, 1244; 15, спр. 84, арк. 795, 1074]. Сином цього Федора київські шляхтичі називали Василя. Витяг з церковних метрик саме про його народження нібито було видано у 1798 р. парохом Вижнього Березова Андрієм Коблянським. У ньому зазначалось, що Василя, сина Федора Проташчича і Анастасії Дрогомирецької, 11 серпня 1698 р. охрестив парох Вижнього Березова Григорій Яблонський, а хресними батьками були Юрах Сендзішовський і Ельжбета Гурчинська [6, спр. 369, арк. 14]. Однак відомо, що у 1798 р. у Вижньому Березові не було пароха, а лише адміністратор (тимчасовий керівник парафії, призначений єпархіальним єпископом замість парафіяльного священика у випадку звільнення посади настоятеля парафії через його смерть, відмову від керівництва, зміщення або переведення на нову посаду, ув'язнення, вигнання або заслання настоятеля, його неієздатності й у всіх інших випадках, що перешкоджають керуванню парафією) Микола Залозецький [1, спр. 284, арк. 94], тоді як Андрій Коблянський був священиком Вижнього Березова у 1730-их рр. [14, спр. 290, арк. 2178] Нічого не відомо й про вижньо-березівського пароха Григорія Яблонського з кінця XVII ст. чи про осіб з прізвищами Сендзішовський чи Гурчинський, які б там мешкали. Натомість знаємо про пароха Вижнього Березова Івана Коблянського, згадуваного у 1702 і 1708 рр. [14, спр. 218, арк. 508, спр. 225, арк. 295] Імена хресних Василя вказують на їх приналежність до римо-католиків, тоді як Березовські дотримувались східного обряду, а католицької парохії в Березові ніколи не було. Викликає сумніви і сам факт ведення таких детальних церковних метричних записів у селі наприкінці XVII ст. Усе це свідчить про неавтентичність представленого документу.

Незначне виправлення в документи внесли і Будуровичі Березовські. У їх руках була угода їх предка про купівлю частки у Нижньому Березові у 1700 р. Однак там він фігурував не як Будурович, а під власним прізвиськом – Хрущ та ще й навіть без імені. Виникла ситуація, коли необхідний документ був, однак довести за його допомогою походження Будуровичів було не можливо. Тоді представники родини виправили прізвисько одного з фігурантів документу Степана Бодруга на Бодур, отримавши таким чином доказ того, що в документі йдеться про їх предків [1, спр. 251, арк. 6]. Зрозуміло, що цей Степан Бодруг Березовський не мав жодного відношення до чоловічої лінії Будуровичів Березовських,

а сама угода була раніше облятована в галицькому гроді і у ній збереглося оригінальне написання прізвиськ [14, спр. 275, арк. 1892].

Отож, всі вищенаведені приклади ще раз доводять наявність неточностей, помилок, а інколи і явних фальсифікацій у легітимаційних документах. Тому ставитись до такого роду матеріалів треба обережно, по можливості звіряючись з генеалогічною інформацією з інших доступних історичних джерел. Треба відмітити, що як свідчить опрацювання легітимаційних справ роду Березовських, найгрубіші фальшування генеалогічного матеріалу віднаходимо у справах тих шляхетських гілок, які були розкидані по Правобережжю. Їх представники жили далеко від родового гнізда; на новому місці мешкання про них майже нічого не було відомо, а власних документів вони мали вкрай мало. Це, очевидно, й підштовхувало до різних форм і способів підробки документів. У той же час шляхетські гілки, які мешкали в Галичині, в своєму шляхетському осередку переважно не вдавалися до відвертих фальшувань самих документів, а за відсутності достатньої їх кількості користувалися можливістю прилучитись до тих родичів, шляхетство котрих не викликало сумніву. Це дозволяло їм у подальшому вивести свій родовід від якогось уявного спільного предка. Зробити це було достатньо легко зважаючи на велику чисельність різноманітних гілок та однотипність імен, які часто повторювались з покоління в покоління.

Бібліографія

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ). — Ф. 165 (Крайовий комітет, м. Львів). — Оп. 3.
2. ЦДІАЛ. Ф. 165. — Оп. 6-а.
3. ЦДІАЛ. Ф. 575 (Становий комітет, м. Львів). — Оп. 1.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК). — Ф. 481 (Центральна комісія для ревізій дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губернії). — Оп. 1.
5. ЦДІАК. Ф. 481. — Оп. 2.
6. Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 782 (Київське губернське дворянське депутатське зібрання). — Оп. 1.
7. Державний архів Житомирської області. — Ф. 146 (Волинське дворянське депутатське зібрання). — Оп. 1.
8. Державний архів Хмельницької області. — Ф. 230 (Подільське дворянське депутатське зібрання, м. Кам'янець-Подільський).
9. Смуток І. Достовірність даних історико-генеалогічних матеріалів легітимізації галицької шляхти кінця XVIII — XIX ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. — Львів, 2007. — Вип. VI. — С. 87 — 92.
10. Целуйко О. Кульчицькі на Волині: кілька генеалогічних сюжетів // Генеалогічні записки. — Львів, 2009. — Вип. VII (нової серії 1) — С. 65 — 79.
11. Кіцелюк В. Генеалогія Березівської шляхти. Гілка Томичів-Березовських з кінця XVII по середину XIX ст. // Генеалогічні записки. — Львів, 2012. — Вип. 10/4. — С. 56 — 62.
12. Кіцелюк В. Генеалогія Березівської шляхти. Гілка Васкулів Березовських з кінця XVII по середину XIX ст. // Генеалогічні записки. — Львів, 2013. — Вип. 11/5. — С. 85 — 94.
13. Кіцелюк В. Проблематика генеалогічних досліджень дрібної шляхти Прикарпаття на основі джерел гродських і земських судів у XVII — XVIII ст. // Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. — № 13/2. — Запоріжжя, 2013. — С. 395 — 408.

14. ЦДАЛ. — Ф. 5 (Галицький городський суд). — Оп. 1.
 15. ЦДАЛ. — Ф. 6 (Галицький земський суд). — Оп. 1.

Кицелюк В. В.

К вопросу о достоверности генеалогических данных легитимационных дел шляхты конца XVIII – первой половины XIX в.

Данная статья является результатом работы с легитимационными делами представителей шляхетского рода Березовских. В процессе изучения этих материалов, которые сохранились в различных архивах Украины, были выявлены случаи, когда генеалогическая информация в них вызывала сомнения. В результате сопоставления с данными из других источников доказана возможность попадания недостоверных генеалогических данных в дела о подтверждении шляхетства в конце XVIII – середине XIX вв. Проведена типологизация случаев таких несовпадений генеалогических данных и указаны возможные способы их появления.

Kitseliuk V. V.

On the reliability of genealogical data of the nobility legitimation documents from the late 18th – the first half of 19th centuries

This paper appeared as the result of research of the legitimation documents of Berezovsky noble family members, which are kept in different archives in Ukraine. During the study of these materials we found a number of cases where the genealogical information was doubtful. As a result of analysis and the comparison with the data from the other sources it was proved once again that these legitimation documents of the nobility from the late 18th – the first half of 19th centuries could contain false genealogical data. The research also considers the different types of genealogical data mismatches and suggests how they could appear.

Товстоляк Н. М.

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В МУЗЕЇ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

У другій половині XIX ст. на території українських губерній, що входили до складу Російської імперії, представники національно свідомої інтелігенції проводили значну роботу зі створення та відкриття музейних установ, колекції яких були присвячені історії рідного краю та його людей. Традиційно подібні колекції та музеї почали називати зібраннями та музеями українських старожитностей, але деякі з них стали справжніми музеями українознавства, центрами збереження архівів, особистих речей представників української національної еліти, історичних пам'яток минулого. Деякі з них стали базовими для провідних музеїв сучасної України, серед них – музей українських старожитностей В. В. Тарновського, що знаходився у садибі Качанівка Чернігівської губернії, а зараз перебуває у складі Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського. Вивчення його колекцій залишається актуальною науковою проблемою історії України, музеєзнавства та спеціальних історичних дисциплін.

Центром сучасних наукових досліджень колекцій музею українських старожитностей В. В. Тарновського з середини 90-х рр. XX ст. став Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ), відкритий у 1902 р. на основі його музею відповідно заповіту власника. Цінними джерелами для вивчення історії музею стали каталоги музею В. В. Тарновського [1; 2; 3], тематичні публікації матеріалів музею [4; 5]. З 90-х рр. XIX ст.

широко відомим у культурологічних студіях багатьох поколінь дослідників становиться музей українських старожитностей В. В. Тарновського та садиба Качанівка. У наш час історію музею та його колекцій досліджують провідні наукові співробітники С. Л. Лаєвський [6], Л. П. Линюк [6; 7], С. О. Половнікова [8; 9], І. М. Ситий [10; 11], Г. П. Арендар [12], В. В. Зайченко [13], Н. Д. Населевець [14], О. І. Ісаєнко [15], М. М. Блакитний [16] та інші. Чернігівський історичний музей започаткував видання збірника наукових праць «Скарбниця української культури», на сторінках якого друкуються наукові дослідження працівників музею та інших наукових установ, краєзнавців.

Велике наукове та практичне значення для розвитку історичної науки та спеціальних історичних дисциплін мають міжнародні конференції, які проводить Національний історико – культурний заповідник «Качанівка», серед них: «Дворянські садиби як осередки культурно – мистецького та духовного життя ХІХ – початку ХХ століття» (6 – 7 вересня 2007 р.), «Меценатство та його роль у суспільно – економічному і культурному житті України» (29 – 30 липня 2010 р.), «Формоутворення культурно – побутового середовища палацово – паркових комплексів другої половини ХVІІІ – початку ХХ століття» (1 – 2 серпня 2012 р.).

Про музей українських старожитностей В. В. Тарновського написано багато, але поки ще немає спеціальних досліджень, у яких музей розглядається у контексті музею української національної еліти. Метою нашого дослідження ми обрали матеріали з історії української національної еліти в Качанівському музеї українських старожитностей В. В. Тарновського, його методика формування та популяризації музейних колекцій.

Свій музей В. В. Тарновський (1838 – 1899), відомий в історії як «молодший», цілеспрямовано почав збирати у 60-ті роки ХІХ ст. Для того вже була основа: у садибі Качанівка, що була родинною резиденцією Тарновських, з початку ХІХ ст. існував великий фамільний архів, до якого входили численні документи відомого мецената, громадського діяча Г. С. Тарновського (1790 – 1853), суспільно – політичного діяча та благодійника В. В. Тарновського – старшого (1810 – 1866), батька В. В. Тарновського. Серед них – автографи, листи визначних діячів науки, культури, рукописи наукових праць, економічних досліджень та проектів В. В. Тарновського – старшого, учасника редакційних комісій з підготовки селянської, земської реформ 60-х років ХІХ ст., документи та листи інших осіб до нього з різних питань. Його син, теж Василь Васильович, з дитинства був свідком багатьох подій та розмов гостей батька, мав історичну освіту. Він закінчив історико – філологічний факультет університету Св. Володимира у Києві, працював мировим посередником, неодноразово обирався маршалком Ніжинського повітового дворянства, широко відомий своїми добродійними справами. Як фахівець, він мав змогу по справжньому оцінити сімейний, на перший погляд, архів та історичне значення його документів.

Стало історіографічною традицією вважати його власником «Музею українських старожитностей» [3, с. 1], «колекції малоруської старовини та древностей» [1, с. 1], «чудової південно – руської колекції» [5, с. 483], «музею місцевих старожитностей» [8, с. 20], тобто збирачем історичних пам'яток минулого, у першу чергу – козацького періоду. Аналіз каталогів його музею свідчить про те, не лише археологічні та козацькі історичні пам'ятки були у центрі уваги В. В. Тарновського. Він особисто знав Т. Г. Шевченка, М. А. Маркевича та багатьох інших відомих українців. З 60-х років ХІХ ст. він був одним із найактивніших учасників української громади у Києві, Санкт – Петербурзі, членом багатьох наукових історичних товариств. Серед його друзів та однодумців ми бачимо П. О. Куліша, О. М. Куліша, В. М. Білозерського,

М. І. Костомарова, П. Г. Редкіна, О. М. Лазаревського, В. П. Горленка, М. П. Василенка, М. В. Лисенка та багатьох інших.

Думка про необхідність збирати, зберігати, експонувати та видавати їх твори виникла у В. В. Тарновського у середині 70-х рр., коли було складено перший, не збережений до нашого часу каталог його музею. Високого професіоналізму в музейній справі Василь Васильович досягнув у 80-ті рр. ХХ ст. З 1882 р. до самої смерті він був членом редакції «Київської старовини», опанував методику збору історичних матеріалів, а головне — дійшов до висновків про необхідність збирання корпусу писемних та речових джерел діячів українського національного відродження ХІХ ст. Значний інтерес він проявив до історії свого роду Тарновських, історії знатних українських та польсько-українських родин, які представляли аристократичну козацьку верхівку суспільства.

Василь Васильович був близьким другом О. М. Лазаревського (1834 — 1902), представника покоління істориків-документалістів. У родині Тарновських Олександра Матвійовича називали «генералом», визнаючи його виняткову компетентність в історії України та її еліти. Серед близьких друзів В. В. Тарновського він був його першим порадиником, експертом, консультантом. Про це свідчать сотні листів відомих українців та численні публікації на сторінках журналу «Київська старовина». Отже, враховуючи характер музейного зібрання В. В. Тарновського, можна стверджувати, що В. В. Тарновський належав до школи істориків-документалістів, але не як вчений, а як колекціонер та активний учасник їх наукового співтовариства. Про свідчить його прагнення зробити історичні скарби свого музею доступними широкому колу осіб шляхом публікації найбільш цінних матеріалів музею.

З його проєктів вдалося здійснити видання портретів визначних українських діячів минулого у 1883 р. (портрети 9 гетьманів і сотника С. Туптали). У 1891 р. значною подією стало видання офортів Т. Г. Шевченка, яке високо оцінили сучасники. Так В. П. Горленко, назвав видання альбому винятковою подією, зауважив: «...Тарновський досягнув зібрання, якого немає у жодного з самих відомих збирачів гравюр в Росії...» [5, с. 484]. Вперше широкі кола осіб побачили офорти Т. Г. Шевченка. Вже наприкінці життя у 1898 р. В. В. Тарновський придбав велику колекцію (280) малюнків Т. Г. Шевченка [18, с. 55]. Отже, музей В. В. Тарновського наприкінці ХІХ ст. мав цінний відділ — музей В. В. Тарновського.

В. В. Тарновський є засновником першого в Україні музею Т. Г. Шевченка. Формально у Каталогах його музею українських старожитностей це відділ, що має назву «Тарас Шевченко». Але сам В. В. Тарновський називав його «шевченківським музеєм». Так, у листі до О. М. Куліш він писав: «...У мене багатий музей Шевченківський, а тепер збираю Кулішівський і Костомарівський, для котрих вже багато у мене є...» [17, арк. 2]. У родині Тарновських був своєрідний культ Т. Г. Шевченка (1814 — 1861), з часів Г. С. Тарновського в Качанівці зберігалися реліквії, що мали відношення до Т. Г. Шевченка, його твори. В. В. Тарновський з початку 60 — х рр. ХІХ ст. збирав усі матеріали про Тараса Григоровича. При цьому він розробив власну комплексну методику збору та наукової обробки матеріалів. Складаючи т. 2 Каталогу музею українських старожитностей В. В. Тарновського, Борис та Марія Грінченки відтворили у ньому цю методику:

- опубліковані літературні твори Т. Г. Шевченка українською та іншими мовами;
- літературні твори, що мають відношення до Т. Г. Шевченка, українською та іншими мовами, надруковані в окремих виданнях, журналах, газетах тощо;
- публікації, присвячені Т. Г. Шевченку;
- музичні твори, присвячені Т. Г. Шевченку;

- музичні твори на слова Т. Г. Шевченка;
- листи Т. Г. Шевченка з інформацією про їх публікацію;
- рукописи Т. Г. Шевченка; листи різних осіб до Т. Г. Шевченка;
- документи, що мають відношення до Т. Г. Шевченка;
- рукописні копії творів Т. Г. Шевченка, зроблені різними особами;
- художня спадщина: акварелі та малюнки олівцем, картини олійними фарбами, офорти, мідні дошки з гравюрами Т. Г. Шевченка;
- малюнки, літографії, гравюри, фото тощо з художніх творів Т. Г. Шевченка;
- бюсти, барельєфи, маски, кліше портретів Т. Г. Шевченка;
- портрети Т. Г. Шевченка, виконані різними техніками;
- картини, малюнки, гравюри, літографії, фото тощо на мотиви творів Т. Г. Шевченка та сюжети з його життя;

– різні особисті речі Т. Г. Шевченка та музейні предмети, що мають відношення до Т. Г. Шевченка. [3, с. 151 – 230]. Усього кількість предметів шевченківського відділу за Каталогом Грінченків складала 758 одиниць, а всього фахівці називають 1006 найменшань [19, с. 57].

В. В. Тарновський багато зусиль та коштів вкладав в розвиток української Шевченкіани. На початку 80-х рр. ХІХ ст. було встановлено новий пам'ятник на могилі Т. Г. Шевченка та побудовано «Тарасову світлицю», яка стала першим музеєм на території меморіального комплексу в Каневі, на сторінках «Київської старовини» опублікував спогади про Тараса Григоровича, у себе в Качанівці влаштував меморіал Т. Г. Шевченка, намагався встановити пам'ятник Т. Г. Шевченку у Києві та інше.

Наші сучасники повинні розуміти історичне значення музейництва В. В. Тарновського: якби не він, ми не мали б духовних скарбів українського національного відродження, адже Т. Г. Шевченко ніколи не мав власної оселі та родини, його речі були розпорошені по різних домівках та особах, П. О. Куліш та його дружина жили у важких умовах тощо. Головне те, що подальші історичні події, революції та війни розмітали та знищили унікальну культурну спадщину ХІХ – початку ХХ ст., до того ж у радянські часи вона розглядалася у контексті «українського буржуазного націоналізму». Лише «тихе», непомітне зберігання в Чернігівському обласному музеї донесло до нас матеріали з історії української національної еліти.

За такою методикою В. В. Тарновський збирав матеріали про визначних українців – представників української національної еліти ХІХ ст. та комплектував свій музей. Головними своїми завданнями він вважав збирання та «рятування від руйнування дорогих залишків минулого» [4, с. ІІ], увіковічення діяльності кращих представників української національної еліти, зберігання їх творчої спадщини для майбутніх поколінь. Під національною елітою Василь Васильович розумів певну групу людей, що належать до національно свідомих українців, яка акумулює національний дух, займається інтелектуальною та громадською діяльністю на користь українського народу.

Він першим почав збирати та видавати творчу спадщину П. О. Куліша (1819 – 1897). З П. О. Кулішем родину Тарновських пов'язували давні дружні та творчі стосунки, Тарновські матеріально допомагали Пантелеймону Олександровичу у виданні його творів. Так сталося, що він з 80-х рр. відійшов від активної участі у діяльності редакції журналу «Київська старовина» та Старої громади. У цей час П. О. Куліш багато працює над перекладом Біблії на українську мову. Листування П. О. Куліша і В. В. Тарновського середини 90-х рр. ХІХ ст. свідчить про те, що Василь Васильович планував видати своїм коштом Біблію у перекладі П. О. Куліша, цим питанням він займався до останнього дня свого життя. У 1898 р. він писав О. М. Куліш про вшанування пам'яті П. О. Куліша: «...для мого

українського музею дорога кожна маленька записочка, написана його власною рукою і кожна річ, котра приналежала йому ... коли хочете зберегти для України пам'ятки Вашої незабутньої дружини, то віддайте в мій музей, котрий, як Вам відомо, буде общеским і власністю Чернігівського земства, і через те — всієї України» [17, арк. 2].

Саме так він підходив до збирання творчої спадщини інших відомих українців, а також їх особистих речей, фото, публікацій. У музеї В. В. Тарновського були зібрані цінні архівні збірки, які у радянські часи були доповнені. Так, архів родини Полетиків нараховує 948 документів, архів Тарновських — 1788 документів, родини Милорадович — 104 документа, родини Лашкевичів — 136 документів, архів художника О. М. Честахівського — 44 документа, архів О. Марковича — 131 документ, архів І. Нечуя-Левицького — 17 зошитів його перекладу на українську мову Біблії, О. Ханенка — 85 документів тощо [10, с. 46 — 48].

Зібрання В. В. Тарновського містило понад 10 тисяч пам'яток [6, с. 6], воно представляло собою виняткову історичну та культурну цінність. Після смерті власника за його заповітом вона була передана до Чернігова. Готуючи до відкриття музею В. В. Тарновського Б. Д. та М. Н. Гринченки, взяли на облік та підготували її каталоги. Але каталог бібліотеки музею до нашого часу залишається не надрукованим. Реєстр рукописних книг у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського був складений І. М. Ситим, до нього включено 75 примірників рукописних книг з колекції В. В. Тарновського, а всього колекція ЧІМ нараховує 315 примірників [11, с. 3]. Серед них рукопис книги В. В. Тарновського — старшого та П. Г. Редкіна «Історичне і систематичне викладення російського права середніх часів», рукописи П. О. Кулиша «Орися», «Искатели счастья», рукописи М. І. Костомарова: «Мазепинці (чорнові нотатки), «Мазепа. Справи Архіва юстиції», «Мазепа. 1698 — 1710)», «Архів закордонних справ Мазепа» та інші. До реєстру І. М. Ситий включив «Каталог печатних книг музею В. В. Тарновського. М. М. и Б. Д. Гринченко. Чернигов, 1901. Т. 1. Старопечатные книги, богословие, изящная словесность, история, история литературы, критика» та т. 2 каталогу друкованих книг «Языкознание, фольклор, этнография, путешествия, социология, экономия, статистика, естествознание, медицина, искусство, ремесла, ноты, сельское хозяйство, отдел Т. Шевченко, газеты, журналы, учебники, книги, не вошедшие в предыдущие отделы» [11, с. 35 — 36].

В. В. Тарновський крім оригінальних пам'яток минулого збирав газетні та журнальні статті про видатних українців та Україну. Їх вихідні дані були включені до Каталогу, це надало можливість дослідникам майбутніх поколінь знаходити ці публікації у виданнях XIX — початку XX ст. Отже, В. В. Тарновський одразу комплектував науковий та науково — допоміжний фонди свого музею. З часом науково — допоміжний матеріал набув значення основного фонду.

Подружжям Грінченків було виконано роботу щодо складання каталогу, лише предметів матеріальної культури додатково було занесено понад 500 [15, с. 125]. Пам'ятки матеріальної культури у музеї В. В. Тарновського також представляють значний інтерес, серед них — особисті речі Т. Г. Шевченка, П. О. Кулиша та інших.

У роки незалежної України, враховуючи винятковість музею українських старожитностей В. В. Тарновського та садиби Качанівка, яка сто років була визначним історико-культурним осередком України, виникла необхідність комплексного вивчення феномену музею українських старожитностей В. В. Тарновського та його садиби Качанівка як визначного історико-культурного осередку України XIX ст. Вивчення каталогів музею українських старожитностей В. В. Тарновського, численних публікацій про нього підтверджує думку про те, що головним завданням власника музею

було створення музею української національної еліти Не випадково на початку ХХ ст. серед чернігівських земських діячів була поширена ідея відкриття на базі музею В. В. Тарновського лівобережного Оссолінеума [20], але дозволено було лише відкрити «кабінет для учених занять». У наш час Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського залишається провідним науковим та культурним центром, а зібрання матеріалів з історії української національної еліти залишається доступним для дослідників. Вивчення та публікація матеріалів з історії української національної еліти залишається актуальним завданням для українських істориків та краєзнавців.

Бібліографія

1. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского: Выпуск 1. Шевченко. — Киев : Типогр. К. Н. Милевского, 1893. — 34 с.
2. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского (с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. — Киев : Типогр. К. Н. Милевского, 1898. — 86 с.
3. Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского: Т. 2. Составил Б. Д. Гринченко. [Приложение к № 7 «Земского сборника Черниговской губернии». — Чернигов : Типогр. губ. земства, 1900. — 367 с.
4. Исторические деятели Юго — Западной России в биографиях и портретах: Вып. 1 / Сост. Профессора Университета Св. Владимира В. Б. Антонович и В. Б. Бец по коллекции В. В. Тарновского. — Киев : Типогр. имп. ун-та Св. Владимира, 1883. — 81 с.
5. В. Г. [Василь Горленко]. Альбом фортов Шевченка / В. Г. [Василь Горленко] // Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 6. — С. 483 — 484.
6. Лаєвський С. Л. Музей українських старожитностей В. В. Тарновського у часі і просторі / С. Л. Лаєвський, Л. П. Линюк // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 3. — Чернігів : Сіверянська думка, 2002. — С. 5 — 9.
7. Линюк Л. П. Архів родини Тарновських у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського / Л. П. Линюк // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 15. — Чернігів, 2013. — С. 99 — 103.
8. Половникова С. О. Історія заснування музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського мовою документів / С. О. Половникова // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 2. — Чернігів : Сіверянська думка, 2002. — С. 19 — 27.
9. Половникова С. О. Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Каталог колекції / С. О. Половникова // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 5. — Чернігів, 2005. — С. 46 — 65.
10. Ситий І. М. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / І. М. Ситий // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 2. — Чернігів : Сіверянська думка, 2002. — С. 46 — 50.
11. Ситий І. М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / І. М. Ситий // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 4. — Чернігів : Сіверянська думка, 2004. — С. 3 — 37.
12. Арендар Г. Булави і перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції / Г. П. Арендар // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 15. — Чернігів, 2013. — С. 177 — 182.
13. Зайченко В. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В. В. Тарновського / В. В. Зайченко // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 15. — Чернігів, 2013. — С. 191 — 194.

14. Населевець Н. Д. Листи Ганни Барвінок до Василя Васильовича Тарновського (молодшого) з фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / Н. Д. Населевець // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 2. — Чернігів : Сіверянська думка, 2002. — С. 50 — 67.

15. Ісаєнко О. До історії впорядкування Б. Д. Грінченком Каталогу українських старожитностей В. В. Тарновського / О. Ісаєнко // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 15. — Чернігів, 2013. — С. 131 — 137.

16. Блакитний М. Гармати з колекції Василя Тарновського в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського / М. Блакитний // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 15. — Чернігів, 2013. — С. 188 — 190.

17. Тарновський В. В. Лист до О. М. Куліш від 14 січня 1898 р. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф. І. — № 30882. — 2 арк.

18. Судак В. О. До історії збирання образотворчої Шевченкіани Василем Тарновським / В. О. Судак // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 3. — Чернігів : Сіверянська думка, 2002. — С. 52 — 56.

19. Яцюк В. М. Шевченкіана Василя Тарновського: декілька спостережень / В. М. Яцюк // Скарбниця української культури : Зб. наук. пр. — Вип. 3. — Чернігів : Сіверянська думка, 2002. — С. 57 — 51.

20. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 140. — Оп. 1. — Арк. 408.

Товстоляк Н. М.

**Материалы по истории украинской национальной элиты
в музее украинских древностей В. В. Тарновского**

Статья содержит мысли автора о качановском музее украинских древностей В. В. Тарновского как центре изучения материалов из истории украинской национальной элиты XIX в.

Tovstolyak N. M.

**Materials on Ukrainian National Elite History
in Museum of Ukrainian Antiquity named after V. V. Tarnovsky**

The article contains the author's reflection on Kachanivka Museum of Ukrainian Antiquity named after V. V. Tarnovsky as the centre for study of Ukrainian national elite history of the XIXth century.

Целуйко О. П.

**ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ СФРАГІСТИКИ Й НУМІЗМАТИКИ
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1940 – 1950-х рр.**

У повоєнний час у Львівському університеті функціонував кафедральний, а у подальшому — загальнофакультетський Музей / кабінет допоміжних історичних дисциплін. Існування такої структурної одиниці у стінах радянського університету було явищем якщо не зовсім унікальним, то достатньо рідкісним. Можемо згадати, що у 1939 р. у Московському історико-архівному інституті (зараз — Історико-архівний інститут Російського державного гуманітарного університету) було відкрито кафедру допоміжних історичних дисциплін та однойменний кабінет при кафедрі. Його завідувачами, у числі яких у свій

час побували такі відомі вчені як Лев Черепнін та Олена Каменцева, ставали, як правило, старші лаборанти кафедри. У 1942 р. при кабінеті мало б початися творення навчально-показового Музею Допоміжних історичних дисциплін, для чого Державний історичний музей повинен був виділити відповідні матеріали [1]. У 1964 р. за ініціативою Валентина Рябцевича було створено кабінет нумізматики у Білоруському державному університеті. Однак за розмірами своїх колекцій Львівський Музей / кабінет не лише не поступався згаданим двом інституціям, але й набагато випереджував їх. Це робило його не лише навчальною, а й потужною музейною одиницею.

Музей / кабінет допоміжних історичних дисциплін на історичному факультеті Львівського університету існує вже понад шістьдесят років. За цей час він не раз міняв форму та формат своєї діяльності, підпорядкування, назву, перетворившись у наші дні у кабінет спеціальних історичних дисциплін (з 1996 р.). Його керівниками у свій час були такі знані українські дослідники як Іван-Юліан Шпитковський та Володимир Зварич, до роботи по його розвою та становленню долучалися Ярослав Кісь, Роман Шуст, Віталій Гавриленко. Основу фондів Музею / кабінету складають потужна нумізматична та сфрагістична колекції, матеріали якої використовувалися і використовуються при проведенні занять із студентами, слугували основою для підготовки та написання цілої низки фахових праць [2 – 5]. Попри це до наших днів ще не написано повноцінної історії цієї музейно-навчальної одиниці, інформація про її діяльність, вміщена як правило у довідкових або ж енциклопедичних виданнях, є короткою та стереотипною [6 – 10]. Наше повідомлення покликане частково заповнити цю лакуну та буде стосуватись періоду 1940-х – 1950-х рр., коли на факультеті діяв Музей сфрагістики й нумізматики. Побудована доповідь на матеріалах, зібраних керівником цього Музею Іваном-Юліаном Шпитковським [11], документах Архіву ЛНУ ім. І. Франка та службової документації, що нині зберігається у кабінеті спеціальних історичних дисциплін та Археологічному музеї Львівського університету.

Вирішальну роль у появі такого Музею / кабінету у Львівському університеті відіграло декілька обставин. Львів був одним із головних центрів розвитку спеціальних / допоміжних історичних дисциплін на українських землях впродовж XVIII – XX ст. Тут у свій час з'явилися потужні українська та польська школи дослідників. Наявність відповідного навчального закладу – Львівського університету, низки інших наукових, музейних, архівних інституцій та товариств творили хороше підґрунтя для формування грона вчених, які регулярно, або ж час від часу займалися відповідними студіями. Наголосимо, що у випадку Львова можемо сміливо говорити не про одинаків, а про цілісні середовища, об'єднані навколо авторитетних постатей (наприклад, Теофіла Модельського, Івана Крип'якевича) або ж фахових організацій (Геральдичне товариство, Теоретичний семінар з джерелознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові тощо). Традиція розвитку та викладання згаданих дисциплін продовжилися і у повоєнну добу, в основному завдяки певному числу українських вчених, що сформувалися як дослідники ще у дорадянський період (І.-Ю. Шпитковський, І. Свенціцький, І. Крип'якевич, Б. Барвінський).

Давнішою була й традиція формування нумізматичної та сфрагістичної збірки Львівського університету. Нумізматична колекція Львівського університету не набагато молодша за саму інституцію. Її основою стала збірка монет графа Пія Ніколуса Гареллі (1670 – 1740) [12], передана із ліквідованої Віденської терезіанської лицарської академії, та предмети з дублетного фонду імператорського мюнц-кабінету [14, s. 459]. Монети прибули до Львова у 1785 р. двома партіями; їх загальна кількість була доволі

значною — 6889 одиниць. Це були як античні, так і середньовічні та новочасні карбування [15, с. 252]. Місцем зберігання колекції з 1787 р. була бібліотека, яка розташувалася разом з іншими навчальними, службовими та житловими приміщеннями університету в комплексі колишнього монастиря та костелу тринітаріїв у середмісті Львова. З 1815 р. було запроваджено практику, коли завідував колекцією керівник бібліотеки. Такий взаємозв'язок колекції і бібліотеки протривав аж до 1960 р., коли збірку передали до кабінету допоміжних історичних дисциплін. Серйозних втрат колекція зазнала під час пожежі будівлі університету та бібліотеки у листопаді 1848 р. Тоді під час придушення польського повстання у Львові австрійські війська обстріляли центральну частину міста, а приміщення костелу, де власне зберігалася бібліотека, згоріло [13, с. 192 — 193; 16, с. 164]. Частина монет була знищена вогнем, деякі інші були розкрадені міщанами. Загалом було втрачено 2525 одиниці (зокрема, 1525 римських монет), залишилося 9475 штук [13, с. 194; 14, с. 461 — 463; 17, с. 301]. Після подій 1848 р. університет та бібліотека переїхали до нового приміщення по вулиці св. Миколая (тепер — вул. М. Грушевського, 4), до колишнього будинку єзуїтського пансіонату для шляхетної молоді. Восени 1904 р. книгозбірня та придані до неї колекції було перенесено у нове, спеціально для них збудоване приміщення по вул. Мохнацького, 5 (тепер — вул. М. Драгоманова) [18, с. 37].

Що стосується сфрагістичної колекції, то її придбали за ініціативою Владислава Семковича (1878 — 1949), який на початку ХХ ст. читав лекції та провадив практичні заняття зі студентами Львівського університету з дипломатики, палеографії, хронології, геральдики. У зимовому півріччі 1912 — 1913 навчального року він викладав курс «Польська сфрагістика середніх віків» (1 год. в тиждень) [19, с. 14]. Такого роду заняття потребували наочного матеріалу, а тому В. Семкович не раз ставив питання про необхідність придбання сфрагістичної колекції. У 1910 р. університет хотів купити у краківського Музею Чапських дублети з колекції печаток Францішка Пекосінського, однак спроба була невдалою. Однак уже 1913 р. було закуплено за 1000 російських карбованців колекцію відливів та негативів, виготовлених інженером Болеславом Подчашинським, загальною чисельністю 6839 одиниць. У цій збірці було широко представлено як пам'ятки польської, української, російської сфрагістики, так і західноєвропейський матеріал [20, с. 97; 21, с. 209].

У міжвоєнний період у Львівському університеті діяла створена у 1920 р. спеціальна інституція — Заклад (Інститут) допоміжних історичних наук. Керували ними впродовж 1920 — 1939 рр. відомі польські професори Ян Птасьнік (до 1930 р.) та Теофіл Модельський (1930 — 1939 рр.), асистентами Закладу були Люція Харевічова, Валенти Артур Вагнер та Мар'ян Гайсіг. Основу наукових та навчальних фондів інституції, окрім бібліотеки, складала сфрагістична колекція. Її опрацювання через об'єктивні причини відкладалось. Перший керівник Закладу (Інституту) допоміжних історичних наук Ян Птасьнік був істориком-медієвістом, фахівцем з бібліології (книгознавства) та історії паперу [22 — 23]. Невдалою була й спроба залучити до каталогізування збірки відомого фахівця з геральдики та сфрагістики, випускницю Львівського університету та Школи хартії в Парижі Гелену Полячкувну [24, с. 398]. У 1924 — 1925 рр. частину дублетних матеріалів колекції було відступлено, а ще частину (негативи) випозичено для Закладу допоміжних історичних наук Ягеллонського університету (Краків) [25, с. 46]. У 1932 — 1935 рр. М. Гайсігом було проведено інвентаризацію сфрагістичної колекції та підготовлено її рукописний каталог. Планувалось, що його опублікують як перший том «Праць» Закладу (Інституту) допоміжних історичних наук [26, с. 3], однак виконати задум не вдалося. Нумізматична колекція і надалі зберігалася у бібліотеці.

Прихід радянської влади на західноукраїнські землі призвів до серйозних змін як у структурі процесу навчання, так і у професорсько-викладацькому та навчально-допоміжному складі Львівського університету. У 1939 – 1940 навчальному році було створено історичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, у складі якого короткий період діяла кафедра допоміжних історичних дисциплін. Керівництво нею у статусі виконувача обов'язків було доручено Т. Модельському [27]. Заклад (Інститут) допоміжних історичних наук було перетворено на кабінет (завідувач М. Гайсіг). Однак запроваджена радянська університетська номенклатура передбачала існування подібної науково-навчальної структурної одиниці лише в рамках відповідної кафедри (як це було, для прикладу, у Московському історико-архівному інституті). Як наслідок, після закриття кафедри допоміжних історичних дисциплін було ліквідовано й кабінет, а М. Гайсіга переведено на роботу до Наукової бібліотеки ЛДУ ім. І. Франка [28]. Сфрагістична колекція, ймовірно, перейшла під опіку працівників кафедри історії середніх віків; що з нею було у роки німецької окупації (1941 – 1944рр.) – не знаємо.

У повоснні роки Т. Модельський і М. Гайсіг, як багато інших професорів та викладачів львівських вищих навчальних закладів, покидають місто та переїжджають до Польщі, натомість до роботи приступають скеровані із наддніпрянської України та інших республік СРСР фахівці. Інколи, особливо у перші роки, через відсутність відповідних спеціалістів до викладацької та наукової роботи залучали і місцевих західноукраїнських вчених. Одним з них був Іван-Юліан Володиславович Шпитковський (1880 – 1969) [29 – 32]. Випускник Львівського університету (1909), учень М. Грушевського та Л. Фінкеля, він розпочав свою наукову роботу ще за студентських часів. Після завершення навчання працював гімназійним вчителем; через свої проукраїнські погляди не раз був змушений змінювати місце праці та проживання, аж поки не осів на довший час у Перемишлі. І.-Ю. Шпитковський був організатором ряду регіональних музеїв, у 1930 р. став дійсним членом НТШ; у 1934 р. отримав ступінь доктора філософії Львівського університету.

У червні 1945р. І.-Ю. Шпитковський перебирається з Перемишля до Львова, де працює в відділі рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР (тепер – Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника). Роботу старшим бібліографом він з вересня того ж року поєднував з викладанням на історичному факультеті університету (0,5 ставки старшого викладача). В умовах кампанії боротьби із школою М. Грушевського восени 1948 р. І.-Ю. Шпитковського було звільнено від сумісництва, а йому самому закидали незадовільне викладання дисциплін, низький ідейний рівень, відмову критикувати ідеалістичні і буржуазно-націоналістичні погляди тощо [33, с. 433]. У 1949 р. він був звільнений із відділу рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР з офіційним формулюванням «у зв'язку із скороченням штатів» [34, арк. 37].

Врятувала І.-Ю. Шпитковського та обставина, що на новоствореній кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків (утворилася шляхом злиття кафедр історії середніх віків та історії стародавнього світу у 1949 р.) зберігалася згадана вище сфрагістична колекція, а у бібліотеці вишу – нумізматична збірка, для роботи з якими необхідними були: а) відповідні наукові навички, б) володіння іноземними мовами – і рукописні каталоги, і доступна довідкова література були укладені польською, німецькою та французькою. Через брак відповідних радянських кадрів (їх практично не готували у той час) треба було приймати до праці тих, чиє становлення проходило за австрійських та польських часів. Інакше важко пояснити, чому до роботи було залучено людину пенсійного віку (у 1949 р. йому було 69 років) та ще й учня «українського буржуазного

націоналіста» М. Грушевського. Щоправда місце, на яке був зарахований І.-Ю. Шпитковський 17 вересня 1949 р., було посадою старшого лаборанта кафедри, по якій він раніше читав лекції – кафедри історії стародавнього світу і середніх віків. Її завідувачем у 1949 – 1971 рр. був відомий знавець історії античності Іван Іванович Вейцківський (1900 – 1977), працівниками Д. Л. Похилевич, Я. П. Кісь, А. О. Лозинський, Ю. М. Гроссман, З. П. Калініна. Як напрямок планованої роботи І.-Ю. Шпитковському було визначено впорядкування нумізматичної і сфрагістичної колекції, а його самого провізорично названо керівником сфрагістично-нумізматичного кабінету. Неокресленість статусу нової структури мала наслідком в подальшому поліваріативність її назви в офіційних документах («Кабінет нумізматики», «Сфрагістично-нумізматичний кабінет», «Музей нумізматики, сфрагістики і геральдики», «Музей нумізматики й сфрагістики»), що прослідковувалася і пізніше, аж до 1990-х рр. Це не повинно вводити в оману, адже, наголосимо, деякий час згаданий кабінет був віртуальною інституцією з єдиним працівником – старшим лаборантом кафедри І.-Ю. Шпитковським. Однак невіртуальними були колекції університету та значна підручна бібліотека. Після відходу з роботи М. Гайсіга (той у 1944 – 1946 рр. працював у Львівському історичному музеї, де був охоронцем фондової групи «Нумізматика», а потім виїхав до Польщі [35, с. 100]) займатися сфрагістичною збіркою не було кому, а сама вона знаходилася не в кращому стані. Як згадував пізніше І. Шпитковський, *«колекції музею пересувалися з одного місця в друге, з одного коридору в другий, і все, зроблене і з гіпсу, крейди псувалося і пішло нанівець»* [36, с. 508]. Не менш пікантною була ситуація із монетами та медалями. Вони, як вказувалося раніше, перебували у стінах університетської бібліотеки. У роки радянсько-німецької війни працівники переховували їх у підвалах. Однак згодом з'ясувалось, що нумізматична колекція, яка мала значну історичну та матеріальну вартість, навіть не була поставлена на університетський баланс! Її «виявили» [11, спр. 21, арк. 1] лише наприкінці 1940-х рр.! Тобто, колекція існувала, однак у бухгалтерських документах не значилась. Ситуацію потрібно було рятувати негайно, адже йшлося про величезні матеріальні цінності. Можливо, саме це стало тією причиною, що змусило керівництво університету та факультету знову звернути свій погляд на людину, яку ще недавно таврували за ідеологічно невірні погляди та низький науковий рівень лекцій.

Уже через декілька днів після призначення І.-Ю. Шпитковський склав попередній план робіт, зокрема передбачив необхідність інвентаризації сфрагістичної колекції. Однак реалізація намічених планів відбувалася не так легко. Особливо складною була ситуація з передачею на факультет монет і медалей. Для того, щоб це зробити, необхідно було а) провести відповідну експертизу, б) підготувати для збірки належне приміщення. У 1950 та 1951 рр. було створено дві комісії, які перевірили та інвентаризували колекцію. І.-Ю. Шпитковським було зроблено детальний опис монет та медалей, що призвело до уточнення їх кількості та інших показників [11, спр. 23, арк. 22].

Нові зміни в університеті прийшли з призначенням на посаду ректора професора Євгена Лазаренка. У серпні 1952 р. кафедра історії стародавнього світу і середніх віків, а пізніше деканат клопотали перед ректоратом Львівського університету про створення Музею нумізматики, сфрагістики і геральдики зі штатом у дві одиниці: завідувача музею та препаратора [34, арк. 62, 67]. Одночасно пропонувалося допустити І.-Ю. Шпитковського до викладання згаданих допоміжних історичних дисциплін студентам III і IV курсу [34, арк. 62, 64, 65]. Наказом ректора № 717 від 22 вересня 1952 р. було офіційно створено кафедральний Музей сфрагістики й нумізматики, під який виділялися дві кімнати (№ 140 – 141, колишнє приміщення кафедри історії нового часу та країн Сходу), а

І.-Ю. Шпитковського поіменовано його завідувачем, хоча й з оплатою по ставці та за рахунок штатної одиниці старшого лаборанта кафедри [34, арк. 69; 11, спр. 27, арк. 1 — 4]. Фактично це означало, що йому і надалі окрім обов'язків завідувача Музеєм, доведеться виконувати й кафедральну роботу. Що було саме так, засвідчує підготовлений у січні 1953 р. звіт І.-Ю. Шпитковського [11, спр. 27, арк. 1 — 4]. З нього дізнаємося, що значну частину часу він витратив на переміщення та розташування книжок, іншого обладнання до нового приміщення кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, впорядкування кафедрального архіву та бібліотеки (коло трьох тисяч книг за предметним та алфавітним принципом, до однієї тисячі іншомовних журналів та періодики), укладення покажчика до видань джерел з історії Польщі тощо. Паралельно І.-Ю. Шпитковським велася робота по організації Музею та його експозицій: було звільнено від зайвих речей виділені кімнати та перенесено сюди необхідне обладнання (9 габльот із печатками та шафу з палеографічними таблицями, трьохсоткілограмовий сейф), закуплено два демонстраційні стенди, 8 столів, 30 крісел, великий письмовий стіл, три бібліотечні шафи, лампу, укладено підручну бібліотеку в 200 (за іншими даними — 300) томів. Стіни приміщень було прикрашено портретами відомих вчених, історичними картами, репродукціями із зображеннями печаток та давніх документів. В експериментальній майстерні АН УРСР по вул. Ткацькій, 9 — 11 було замовлено шість додаткових габльотів, ескізи яких підготував сам вчений. Вони повинні були мати відкритий засклений верх та надаватися до музейного експонування.

З кінця вересня 1952 р. І.-Ю. Шпитковський взявся за впорядкування сфрагістичної колекції. Оскільки під час перенесення габльот та шаф було порушено топографічний порядок печаток, довелося піддати загальному очищенню близько 500 печаток, розподілити їх по окремим типам і родам з метою швидшого використання у навчальному процесі [11, спр. 27, арк. 2зв.]. На квітень 1953 р. загальне число інвентаризованих печаток зросло до 3750 одиниць. Із звіту дізнаємося також, що додатково було зібрано близько десятка фотографій професорів та студентів Львівського університету австрійського та польського часу як матеріал для історії вишу [11, спр. 27, арк. 4]. Вони стали частиною більшої музейної збірки фотографій і гравюр до історії університету, історії Львова та інших сусідніх міст.

Попри значну пророблену роботу вказувалося і на труднощі, з якими довелося зустрітися при організації Музею. Бракувало вкрай необхідних у роботі інструментів — луп, лінійок, аптекарської ваги, спеціальних дзеркал та інших приладів для вимірювання, відчитування і опису легенд печаток, епідіаскопу. Через нестачу в університеті коштів не всі роботи були виконані вчасно. І.-Ю. Шпитковський з характерною для себе скрупульозністю порахував число своїх візитів до різних господарських та технічних служб. Лише у справі заміни замків до дверей та виготовлення ключів до них, ремонту старих габльот йому довелося здійснити 50 (!) візитів до коменданта, подолавши 5000 (50*100) сходинок [11, спр. 27, арк. 3зв.]. При чому 90 % цих візитів були безрезультатними. Ускладнювали роботу Музею й інші причини. Зокрема, одна із його кімнат, де стояли музейні шафи без замків, використовувалася як навчальна аудиторія; тут же відбувалися засідання студентських гуртків та профспілкової організації. Як наслідок — студенти інколи самовільно «наводили лад» з експонатами. Музейний інвентар часто-густо використовувався не за призначенням, позичався та не повертався на місце. У квітні 1953 р. І.-Ю. Шпитковський підняв питання про збільшення штату Музею на дві одиниці — канцеляриста, що мав допомогти в укладенні карткового каталогу колекцій, та художника, покликаного замальовувати найважливіші пам'ятки та реконструювати дефектні примірники [11, спр. 27, арк. 7зв.], однак позитивної відповіді не отримав.

Тим не менше можна стверджувати, що з кінця 1952 р. Музей сфрагістики й нумізматики запрацював як самостійна науково-навчальна одиниця, як експозиційний та довідковий центр для усіх тих наукових працівників та студентів, хто цікавився допоміжними історичними дисциплінами. Принаймні з 1954 р. (саме з того часу велася «Книга відвідувачів Музею сфрагістики й нумізматики ЛДУ», яка зараз зберігається у кабінеті спеціальних історичних дисциплін) провадилися регулярні екскурсії для абітурієнтів, викладачів та студентів університету, працівників наукових навчальних установ міста та області, гостей з багатьох куточків України та СРСР, закордонних відвідувачів. У 1950-х рр. робота Музею популяризувалася у декількох газетних матеріалах — університетській газеті «За радянську науку» [37], обласних «Вільній Україні» та «Львовской правде» [38 – 39]. Ці публікації, відгуки з «Книги відвідувачів», фотографії дозволяють реконструювати музейну експозицію тих років. Її основу складали сфрагістичні пам'ятки, які експонувалися під склом у відкритих габльотах у центрі кімнати та попід стінами. Печатки було поділено на окремі групи (західноєвропейські, Львова та інших міст Галичини, університетські та козацькі сфрагіси тощо), вміщено у картонні коробочки довільної форми або ж на картонних підставках. Печатки супроводжувалися відповідними підписами. На стінах у рамках висіли репродукції документів, печаток. Вздовж стін стояли книжкові шафи зі спеціальною літературою, а на шафах було розміщено окремі предмети (скульптури, гіпсові відливи), які, ймовірно, походили із колишньої збірки кафедри історії мистецтва, що функціонувала у міжвоєнний період.

Порівняно слабо було представлено нумізматичну частину. Колекція, як уже згадувалось, і надалі перебувала у стінах бібліотеки, а тому експонувалися лише монети, отримані в дар Музею, або ж ті, які походили з особистої збірки І.-Ю. Шпитковського. Відомо, що в експозиції були представлені паперові грошові знаки (200 купюр) 1917 – 1923 рр., більшість з яких, швидше за все, те ж були отримані як безкоштовний подарунок [38; 40]. Окрему, геральдичну частину виставки складала колекція описів і зображень гербів, яка, якщо вірити відгукам відвідувачів, була «гордістю Львівського університету» [40, с. 26]. Йшлося, напевно, про репродукції з наукової та популярної літератури, адже як у 1959 р. згадував І.-Ю. Шпитковський, «*геральдика фактично відсутня, до геральдики збирається лише література*» [36, с. 508]. Екскурсії поєднувалися з цікавими розповідями про історію університетських збірок та окремих експонатів. Огляд пам'яток супроводжувався наголошенням на значенні у роботі історика допоміжних історичних дисциплін, які І.-Ю. Шпитковський порівнював із фундаментом і матеріалом, з якого будують будинок [40, с. 20]. Час від часу приміщення Музею ставало лекторієм як для студентів істориків, котрі слухали курси І.-Ю. Шпитковського з нумізматики, сфрагістики та геральдики у 1952 – 1959 рр., так і для наукових та музейних працівників міста, котрі цікавилися допоміжними історичними дисциплінами [40, с. 17].

Унікальність Музею полягала не лише у європейського рівня колекціях, яких не було не лише в інших університетах СРСР, але й багатьох історичних музеях, але й у постаті його керівника — єдиного, як відзначалося у документах, на той час серйозного фахівця з низки допоміжних історичних дисциплін [11, спр. 24, арк. 2], людини широкої ерудиції, доброго знавця музейної справи. Саме це дозволяло фахово вибудувати саму експозицію, надавати відповідні пояснення до неї, провадити консультації. До І.-Ю. Шпитковського зверталися за допомогою в атрибуції окремих пам'яток, рецензуванні наукових статей з нумізматики тощо [11, спр. 38, арк. 11 – 12; спр. 39, арк. 1 – 8; спр. 60, арк. 1 – 2, спр. 78, арк. 1]. У листопаді 1952 р. Музей отримав як дар від проф. Михайла Рудницького скарб монет з с. Підгайці Бережанського р-ну Тернопільської обл. (227 срібних литовських півгрошів початку XVI ст. та один львівський півгріш останніх років його карбування)

[11, спр. 27, арк. 6; 41, с. 155]. У листопаді 1954 р. аспірант Моторний передав у музей матрицю печатки ставропігійської книгарні; у липні 1956 р. студент Анатолій Колісниченко колекцію паперових грошей [40, с. 9]. Додатково музейна збірка поповнилася 15 срібними монетами зі скарбу викопаного в с. Тулиголове Комарнівського (тепер — Городоцького) району Львівської обл., пергаментним дипломом доктора права Львівського університету з 1898 р., іншими цінними експонатами.

Попри це варто відмітити, що Музей тримався в основному завдяки ентузіазму його завідувача, деяких інших працівників та студентів факультету. Однак поважний вік І.-Ю. Шпитковського, необхідність надання Музею більш чіткого юридичного статусу змушувала деканат знову раз-пораз піднімати перед керівництвом університету та Міністерством вищої освіти питання про збільшення штатного числа працівників інституції, виділення її як окремої наукової та навчальної одиниці. Чергова спроба була здійснена у травні 1957 р., коли відповідну доповідну записку на ім'я ректора Є. Лазаренка підготував декан історичного факультету Іван Донець. У документі, рукописна копія якого збереглася у матеріалах І.-Ю. Шпитковського [11, спр. 24, арк. 1 — 2], наголошувалося на науковій вартості нумізматичної та сфрагістичної колекцій, культурна цінність яких надає Музею (у документі, щоправда, він фігурує як Кабінет) значення скарбниці культури. Вказувалося також на унікальності подібного закладу в радянських університетах, містилося прохання збільшити оплату праці завідувачу як «єдиному у Львові крупному ерудиту» в галузі нумізматики, сфрагістики і геральдики до 1800 крб. місячно та негайно розглянути питання про виділення двох додаткових ставок — старшого лаборанта та лаборанта. Потреба у працівниках пояснювалася як невідкладною необхідністю підготовки нових кадрів, котрі б змінили І.-Ю. Шпитковського після його відходу з роботи, так і пришвидшенням темпів упорядкування, каталогізування та вивчення збірок. Ця спроба була невдалою, а питання більш чіткого окреслення юридичного статусу Музею та його керівника знову було відкладено до кращих часів. Основну роботу і надалі провадив І.-Ю. Шпитковському, якому, за його твердженням, допомагали дружина, донька та зять [36, с. 508]. Власне у спогадах деяких студентів І.-Ю. Шпитковський так і запам'ятався у кампанії своєї дружини, яка приводила та відводила його з роботи. Наприкінці 1950-х рр., можемо припустити, наростало й взаємне незадоволення між керівництвом факультету та І.-Ю. Шпитковським, відголоски якого помітні у виступі останнього на нараді в Інституті суспільних наук у м. Львові у 1959 р. («...уваги нам не приділяють і допомоги належної не надають, ми навіть луни гістати не можемо. Я там [в Музеї — О. Ц.] працював цілою родиною з зятем і дочкою, а мені закинули, що я мало працюю. А ще в Австрії говорили, що хто мало працює і хто багато працює, — повинен бути покараний» [36, с. 508]). З 1959 / 1960 рр. навчального року його перестали залучати до читання спеціальних курсів студентів.

«Кращі часи» прийшли у 1959 р. і були вони пов'язані із загальним піднесенням спеціальних / допоміжних історичних дисциплін в Україні [42, с. 62 — 64]. На початку 1959 р. (ймовірно, у березні) Міністерство вищої освіти УРСР затвердило нову штатну посаду на факультеті — завідувача кабінету, що юридично формалізувало існування кафедрального Музею сфрагістики й нумізматики у якості нової загальнофакультетської структури — кабінету допоміжних історичних дисциплін. Його завідувачем з окладом у 1200 крб. пропонувалося затвердити І.-Ю. Шпитковського та офіційне призначення затягнулося на два місяці. Лише 11 травня 1959 р. наказом ректора його було переведено з посади старшого лаборанта кафедри на посаду завідувача кабінету із окладом 1100 крб. [34, арк. 157 — 159]. Попри це не було вирішено інших, не менш важливих питань, зокрема не було виділено додаткових штатних одиниць — допо-

міжних працівників. Уся робота знову покладалася на І.-Ю. Шпитковського, якому у 1959 р. виповнилося 79(!) років, і який, попри все, уже фізично не міг би справитися із новими поставленими завданнями. Наприкінці 1958-го року (30 грудня) він у зв'язку із проблемами з зором та хворобами органів дихання попросив звільнити його від участі у Комісії по обліку нумізматичної колекції, створеної наказом ректора № 772 від 21 жовтня того ж року [34, спр. 28, арк. 1]. Необхідно було знайти заміну І.-Ю. Шпитковському, однак пошуки наступника розтягнулися майже на рік. Призначити керівником кабінету випадкову людину з огляду на матеріальну та культурну цінність колекцій було не можливо. Фахівців рівня І.-Ю. Шпитковського у Львові просто не було. До того ж претендент повинен був відповідати цілій низці інших вимог, зокрема добре володіти класичними та новочасними мовами, що ще більше утруднювало пошук. Врешті-решт вибір впав на вже немолодого старшого лаборанта кафедри історії УРСР Володимира Зварича. Саме його було призначено, а І.-Ю. Шпитковського звільнено з посади завідувача кабінетом 1 жовтня 1960 р. [34, арк. 171]. Відповідний запис про це І.-Ю. Шпитковський залишив й у Книзі відвідувачів: *«В зв'язку з переходом на пенсію жертвую цю книгу, придбану мною і пущену в дію, Музеєві на спомин моєї майже 10-літньої праці в ньому, виконаної за сергечним усиллям піднести вартість і значіння Музею до гостойності та його висоти, користуючись при цьому своєю довголітньою практикою як основник і директор україн. [ських] Музеїв в Коломиї і Перемишлі. Іван Володиславович Шпитковський, доктор іст. [оричних] наук поль. [ської] атестації на Львів. [ському] Держ. [авному] Ун-ті з 1936 р., та дійсний член Наук. [ового] Т-ва ім. Шевченка».*

Діяльність І.-Ю. Шпитковського на посаді керівника Музею / кабінету допоміжних історичних дисциплін стала прикладом подвижницької діяльності українських музейників повоєнного часу. Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, що виникали на його шляху, недовіру партійного керівництва, підозри у «нерадянськості», йому вдалося зберегти та впорядкувати університетські колекції, залучити до вивчення спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін студентську молодь, прищепити їй любов до минулого свого краю. Саме у стінах цього музею свої перші кроки по вивченню печаток зробив відомий сфрагіст Віталій Гавриленко. Не всі плани було реалізовано. Так, не було створено студентського нумізматичного гуртка, не налагоджено в достатній мірі співпраця з нумізматами-аматорами області [11, спр. 26, арк. 4 – 4 зв.]. Та й нумізматична колекція була передана з університетської бібліотеки до кабінету вже після відходу І.-Ю. Шпитковського на пенсію. Роботу по її впорядкуванню продовжив новий очільник інституції Володимир Зварич. Однак якби не діяльність І.-Ю. Шпитковського історія університетських збірок склалась би інакше.

Бібліографія

1. Зайцева Л. П. История кабинета кафедры вспомогательных исторических дисциплин в 1932 – 2014 гг. / Л. П. Зайцева // Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития: Материалы XXVII Междунар. науч. конф. Москва, 9 – 11 апр. 2015 г. / редкол. : Ю. Э. Шустова (отв. ред.) и др. – М. : РГГУ, 2015. – С. 42 – 45.
2. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: довідник / В. Зварич, Р. Шуст. – Тернопіль, 1998. – 464 с.
3. Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. посібник / Роман Шуст. – К. : Знання, 2007. – 371 с.

4. Гроші України / Нац. банк України Р. М. Шуст, А. Л. Крижанівський, О. П. Целуйко, В. Є. Швець, О. Д. Вовчак, З. М. Комаринська; Національний банк України. — Харків : Фоліо; К. : НБУ, 2011. — 503 с.
5. Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник / Леонтій Войтович, Олександр Целуйко. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2008. — 464 с.
6. Бандровський О. Кафедра археології, античності та середньовіччя / О. Бандровський // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940 — 2000). Ювілейна книга / Упоряд. О. Вінниченко, О. Целуйко. — Львів, 2000. — С. 17 — 29.
7. Чайка Р. Музей археології та кабінет спеціальних історичних дисциплін / Р. Чайка // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940 — 2000). Ювілейна книга / Упоряд. О. Вінниченко, О. Целуйко. — Львів, 2000. — С. 62 — 63.
8. Целуйко О. Спеціальних історичних дисциплін кабінет / О. Целуйко // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. — Т. II: Л — Я. — Львів, 2014. — С. 458.
9. Погоральський Я. Археологічний музей Львівського університету / Я. Погоральський // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2007. — Вип. 10. — С. 321 — 325.
10. Шуст Р., Целуйко О. Допоміжні / спеціальні історичні дисципліни у Львівському університеті імені Івана Франка (1939 — 2008) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Зб. наук. праць. — Вип. 10. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. — С. 188 — 198.
11. Львівська національна наукова бібліотека НАН України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 266 (Іван-Юліан Шпитковський).
12. Швець Н. Гареллі бібліотека / Н. Швець // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. — Т. I: А — К. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. — С. 403.
13. Reifenkugel K. Biblioteka uniwersytecka we Lwowie: Szkic historyczno-statystyczny / Karol Reifenkugel // Przewodnik naukowy i literacki: Dodatek do «Gazety Lwowskiej». — Lwów, 1873. — R. I. — Zeszyt 3. — S. 181 — 197.
14. Reifenkugel K. Biblioteka uniwersytecka we Lwowie: Szkic historyczno-statystyczny / Karol Reifenkugel // Przewodnik naukowy i literacki: Dodatek do «Gazety Lwowskiej». — Lwów, 1873. — R. I. — Zeszyt 6. — S. 459 — 468.
15. Шуст Р. Нумізматична наука у Львівському університеті (кінець XVIII — XIX ст.) // Львів: місто — суспільство — культура. — Львів, 1999. — Т. 3: Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). — С. 249 — 257.
16. Barwiński E. Biblioteka Uniwersytecka / Eugenjusz Barwiński // Tydzień. Dodatek literacko-naukowy «Kurjera Lwowskiego». — 1905. — № 21. — S. 161 — 172.
17. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Napisali Dr. L. Finkel i Dr. S. Starzyński. — Lwów, 1894. — XVI + 351 s.
18. Jędrzejowska A. Biblioteka Uniwersytetu imienia Jana Kazimierza / Anna Jędrzejowska // Publiczne biblioteki lwowskie. Zarys dziejów. Pod redakcją L. Bernackiego. — Lwów : Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1926. — S. 29 — 42.
19. C. K. Uniwersytet im. cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1912/1913. — Lwów, 1912. — 48 s.

20. Гавриленко В. О. Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії / В. О. Гавриленко. — К. : Наукова думка, 1977. — 168 с.
21. Ciara S. Nauki pomocnicze historii na Uniwersytecie Lwowskim do 1918 r. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. — Rzeszów, 2005. — Т. III. — S. 199 — 211.
22. Юрейко П. Ян Птасьнік та його медієвістичні студії / Павло Юрейко // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. — Вип. 10. — Львів, 2009. — С. 85 — 96.
23. Лаврецький Р. Історична медієвістика на Гуманітарному факультеті Львівського університету в 1918 — 1939 роках / Роман Лаврецький // Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX століттях / За ред. Л. Зашкільняка і Є. Матерніцького. — Львів — Жешув, 2006. — Т. IV. — С. 449 — 460.
24. Ciara S. Nauki pomocnicze historii na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w dobie II Rzeczypospolitej // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. — Rzeszów, 2007. — Т. V. — S. 395 — 408.
25. Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1924/25. — Lwów, 1925. — 160 s.
26. Haisig M. Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich (z 9 tablicami pieczęci) / Marian Haisig (Prace Zakładu nauk pomocniczych historii U. J. K. — Tom II. — Zeszyt I). — Lwów, 1938. — 76 s.
27. Лаврецький Р. Модельський Теофіл Еміль / Р. Лаврецький // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. — Т. II: Л — Я. — Львів, 2014. — С. 155.
28. Целуйко О. Гайсіг Мар'ян Станіслав // ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. — Т. I: А — К. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. — С. 316 — 317.
29. Купчинський О. Іван-Юліян Шпитковський / Олег Купчинський // Відомі та маловідомі постаті національної науки й культури. Вибрані статті та повідомлення. — Т. 3. — Львів, 2011. — С. 458 — 465.
30. Скородинська-Шпитковська С. Український етнографічний, регіональний музей «Стривігор» в Перемишлі та його засновники / Святослава Скородинська-Шпитковська // Перемиські дзвони. — 1994. — № 3. — С. 9 — 12.
31. Шпитковська-Скородинська С. Професор гімназійний. Про долю Івана-Юліяна Шпитковського / Святослава Шпитковська-Скородинська // Поклик сумління. Всеукраїнський часопис «Меморіалу» імені Василя Стуса. — 1995, вересень. — № 26 (226). — С. 6.
32. Прокопів І. В. Історик гайдамацьких рухів Іван Шпитковський / І. В. Прокопів // УІЖ. — 1969. — № 10. — С. 100 — 101.
33. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Ярослав Дашкевич // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів, 2007. — С. 417 — 449.
34. Архів Львівського національного університету ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 2/ Ос., спр. 139.
35. Ми — з Львівського історичного... (1893 — 2003) / Львівський історичний музей. Спецвипуск. — Львів : Новий час, 2004. — 202 с.
36. Целуйко О. П. Нарада у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР «Про стан і завдання розвитку допоміжних історичних дисциплін» / О. Целуйко //

Вісник Львівського університету. — Серія історична. — Вип. 50. — Львів, 2014. — С. 469 — 517.

37. Шпитковський І. В. Музей сфрагістики і нумізматики / І. В. Шпитковський // За радянську науку. — № 28 (329). — Субота, 14 грудня 1957 р. — С. 4.

38. Цікаві експонати // Вільна Україна. — 1958. — 3 серпня (неділя). — № 181 (4563). — С. 4.

39. Муратов А. Уникальный музей / А. Муратов // Львовская правда. — 1958. — 20 августа. — С. 3.

40. Книга відвідувачів Музею сфрагістики й нумізматики ЛДУ. 1950 — 1960-ті рр.

41. Зварич В. В. Монетні скарби західноукраїнських земель як історичне джерело / В. В. Зварич // Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Івана Франка. Серія історична. — Вип. 8 : Питання історії СРСР та УРСР. — Львів, 1972. — С. 153 — 166.

42. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті — 90-ті рр. ХХ ст.) / Я. О. Іщенко // УІЖ. — 2002. — № 3. — С. 61 — 73.

Целуйко А. П.

К истории деятельности Музея сфрагистики и нумизматики Львовского университета в 1940 – 1950-х гг.

В 1940 — 1950-ых гг. на историческом факультете Львовского университета действовал уникальный Музей сфрагистики и нумизматики. Основу его фондов составляли солидные коллекции монет и печатей. Руководителем Музея был украинский ученый Иван-Юлиан Шпытковский. Музей был не только экспозиционным, но и учебным центром для всех тех, кто интересовался специальными / вспомогательными историческими дисциплинами во Львове.

Tselujko O. P.

To the history of the Lviv University's Museum of sphragistics and numismatics in 1940 – 1950's.

Unique Museum of sphragistics and numismatics was formed and acted at the History Department of Lviv University in 1940 — 1950's. The basis of its funds were rich collection of coins and seals. The famous ukrainian scientist Ivan Julian Shpytkovskiy was the head of the museum. The museum was not only the exhibition, but also an educational center. The museum was not only an exhibition center, but also the educational center for all of those who had interested in special / auxiliary historical sciences in Lviv.

Шаповалов Г. І.

УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ФАЛЕРИСТИКИ ЧАСІВ ГОЛОДОМОРУ 1932 – 33 рр. З ФОНДІВ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У багатій колекції фалеристики Запорізького обласного краєзнавчого музею зберігається унікальна пам'ятка часів Голодомору 1932 — 33 рр. на Україні. Потрапила вона в музейну збірку 1977 р. після відрядження автора до села Чубарівки Пологівського району (до 1925 р. Федорівка). Саме тоді директор Чубарівського сільського музею на громадських засадах Т. А. Хорсун, передала в Запорізький краєзнавчий музей особистий нагородний знак її земляка, радянського державного і партійного діяча, голови

Знак В. Я. Чубаря

Ради народних комісарів УСРР з 1923 по 1934 рр. В. Я. Чубаря [1]. За словами Хорсун, знак їй передала сестра В. Чубаря, у якої він був у гостях і поїхав полишивши піджак із нагородою. За піджаком господар більше не повернувся, із часом одержу зносили, а знак залишився.

Знак представляє собою вертикальний овал із неправильними краями. Його розміри складають 49 мм у висоту і 35 мм у ширину. Праву овальну лінію від низу і догори утворює гілочка з трьох колосків пшениці. Ліву — серп, кукурудзяний качан, та прапор, який формує верхню частину знаку. На прапорі напис українською мовою — «КРАЩОМУ КОЛГОСПНИКОВІ ВДАРНИКОВІ».

Увінчує всю композицію знаку п'ятикутна зірка з серпом і молотом посередині. У її центрі ліворуч зображено колісний трактор із водієм за кермом. Праворуч — протоми домашніх тварин коня, корови та вівці. Вони зображені на фоні господарчих споруд та сонячних промінів. Нижню частину знаку прикрашає потрійна стрічка з написом «КОЛГОСПНИК ПІДПОРА РАДВЛАДИ на СЕЛІ».

Знак виготовлено зі срібла в техніці литва з наступною проробкою гравіруванням. Прапор вгорі та стрічки внизу виконані гарячим покриттям червоною емаллю. Зображення трактора та протоми тварин прикрашені чорнінням, а весь знак має ознаки легкої позолоти. В нижній частині лицьової сторони нагороди, в середині серпа нанесено клеймо, яке не читається.

Для кріплення до одягу в центральній частині зворотної сторони знаку припаяно гвинт під круглу гайку-зажим. На зворотній стороні знаку вигравіровано текст «т. ЧУБАРЮ від колгоспників ОДЕЩИНИ 3.ІІІ.1933».

Персоніфікація експоната, як предмета що дійсно належав В. Я. Чубарю, здійснена через наявність дарчого напису на оригінальному ювелірному виробі, що відповідає художньому стилю та символіці нагородних знаків СРСР доби перших п'ятирічок. Про належність предмета саме В. Я. Чубарю свідчать також: місце його знаходження (мала батьківщина його господаря с. Федорівка-Чубарівка) та легенда щодо його походження наведена вище.

Зрозуміло, що музейна цінність раритетної пам'ятки за радянської влади розглядалась як така, що належала видатному землякові, який багато років очолював український

уряд і зробив значний особистий внесок у розбудову соціалістичної промисловості та колективізації на селі.

За часів незалежності України широкому загалу суспільства стала відома правда про Голодомор 1932 – 33 рр. і, зокрема, про роль Голови радянського уряду УСРР В. Я. Чубаря в підтримці сталінської політики по знищенню українського селянства. У травні 2009 р. Служба безпеки України порушила кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932 – 1933 рр. 13 січня 2010 р. Апеляційний суд міста Києва, розглянувши кримінальну справу, своїм рішенням підтвердив висновки слідчих СБУ. Ними, з усією повнотою та всебічністю, було встановлено наявність спеціального наміру керівництвом більшовицького тоталітарного режиму Сталіна (Джугашвілі) Й. В., Молотова (Скрябіна) В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. і Хатаєвича М. М. організації та здійснення у 1932 – 1933 рр. на території УСРР штучного створення життєвих умов, розрахованих на фізичне знищення частини української національної групи. Прямим наслідком організованого ними умисного винищення стало вбивство голодом 3 млн. 941 тис. осіб. 21 січня 2010 р. рішення суду набуло чинності [2, с. 195].

Визнання В. Я. Чубаря у судовому порядку одним із організаторів Голодомору 1932 – 33 рр. надало описуваному експонату надзвичайно актуальної атрактивності. Що було підтверджено величезною увагою музейних відвідувачів під час організації виставок про Голодомор останніми роками у музеї і, зокрема, виставки «Спротив геноциду» створеної Українським інститутом національної пам'яті, Галузевим державним архівом Служби безпеки України, Центром досліджень визвольного руху, Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років в Україні та експонованої в Запорізькому краєзнавчому музеї у листопаді – грудні 2015 р.

Автору не вдалося з'ясувати за яких обставин, де саме і коли «колгоспники Одещини» вручали нагородний знак В. Я. Чубарю. Але дата на знакові «3 III 1933» змусила приділити увагу більш важливим обставинам та подіям тих часів на Одещині. У переліку населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932 – 1933 рр., за документами Державного архіву Одеської області, книгами РАЦС та свідченнями очевидців встановлено: населених пунктів – 471; жертв Голодомору – 37 961 [3, с. 141].

Пік лютування Голодомору на Одещині прийшовся на зиму – весну 1933 р. Саме тоді часто траплялися випадки канібалізму серед селян. І якраз у перших числах березня того року, тобто саме тоді, коли одеський гравер робив напис на нагородному знаку для В. Чубаря, у колгоспі імені В. Чубаря (!!! авт.) с. Леонтовічево Ново-Українського району Одеської області відбувся документально зафіксований факт дитячого канібалізму. Трагедія трапилась 1 березня 1933 р. «в родині середняка Васильченко Мефодія, виключеного з колгоспу за крадіжку хліба в час молотьби й засудженого на 10 років до БУПРУ» (будинку громадсько-примусових робіт – авт.). Мати «за день до того пішла у село Рівне с метою придбати щось дітям поїсти» [4, № 52]. Вранці 1 березня старший 15-річний син Васильченків задушив свою молодшу 4-річну сестричку. «Задушивши, – свідчить документ від 01.03.1933 р. з грифом «Цілком таємно», – збудив останніх дітей віком 12 років, 8 років, 6 років й запропонував їм порізати її для споживання. Завдяки тому, що менші діти боялися його і пристали до його пропозиції, тут же він, взявши сокиру порубав дитину на шматки, склав у діжку і засолив. В процесі цієї роботи вийняв серце, печінку та легені, зажаривши, сам їв й годував останніх дітей» [4, № 51].

Наведений жахливий факт із документу, що зберігається у Державному архіві Одеської області робить історію із нагородним знаком «Кращому колгоспникові вдарникові» дуже показовою для сучасного складного, але дуже потрібного процесу переосмислення змісту музейних колекцій радянського періоду історії України. Це яскравий приклад того, як експонат, залучений майже сорок років тому до музейної колекції у якості предмету із змістовним навантаженням щодо відтворення позитивного образу видатного земляка засобами музейної експозиції, з часом змінює своє значення на абсолютно протилежне. Позитивні зміни в новітній історії нашої держави дають можливість побачити, як давно придбаний музейний предмет набуває принципово нового якісного значення. І це дозволяє використати його у створенні модерних музейних експозицій з історії України та краю у часи тоталітарного режиму.

Додаток

№ 51

ІНФОРМАЦІЯ З ГРИФОМ ЦІЛКОМ ТАЄМНО ТИМЧАСОВО ВИКОНУЮЧОГО
ОБОВ'ЯЗКИ ГОЛОВИ НОВО-УКРАЇНСЬКОЇ КОНТРОЛЬНОЇ КОМІСІЇ РОБІТНИЧО-
СЕЛЯНСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ ДО ГОЛОВИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ
КОМІСІЇ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ КОНІКА
ПРО ВБИВСТВО 15-ТИ РІЧНИМ ВАСИЛЬЧЕНКО СВОЄЇ СЕСТРИ

1 березня 1933 р.

В ніч 28 лютого на 1 березня 1933 року, в с. Леонтовічево Ново-Українського району, в родині середняка Васильченко Мефодія, виключеного з колгоспу за крадіжку хліба в час молотби й засудженого на 10 років до БУПРу, трапився випадок, що хлопець 15-ти років задушив дитину 4-х років.

Задушивши, збудив останніх дітей віком 12 років, 8 років, 6 років й запропонував їм порізати її для споживання. Завдяки тому, що менші діти боялися його і пристали до його пропозиції, тут же він, взявши сокиру порубав дитину на шматки, склав у діжку і засолив.

В процесі цієї роботи вийняв серце, печінку та легені, зажаривши, сам їв й годував останніх дітей.

На другий день діти стали розмовляти, що вмерла у них дитина, ця звістка дійшла до сільської ради, з сільської ради вислали своїх представників, які впевнились, що дитина не вмерла, а її задушено.

Зараз в цій справі до с. Леонтовічева виїхав товариш Мельніченко і помічник прокурора, для переведення відповідної роботи.

Про певність обставин справи буде докладно повідомлено додатково.

Т.в. обов'язки голови Ново-Української КК РКІ

Конік

ДАОО, ф. Р-710, оп. 2, спр. 2, арк. 20.

№ 52

СЕКРЕТНОЕ СПЕЦСООБЩЕНИЕ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НОВО-УКРАИНСКОЙ
РАЙОННОЙ КОНТРОЛЬНОЙ КОМИССИИ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ
ИНСПЕКЦИИ МЕЛЬНИЧЕНКО ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТНОЙ

КОНТРОЛЬНОЙ КОМИССИИ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ ИНСПЕКЦИИ
«ОБ УБИЙСТВЕ В СЕЛЕ НОВО-АЛЕКСАНДРОВКЕ 15-ЛЕТНИМ ВАСИЛЬЧЕНКО
СВОЕЙ 4-Х ЛЕТНЕЙ СЕСТРЫ С ЦЕЛЬЮ УПОТРЕБЛЕНИЯ В ПИЩУ»

8 марта 1933 г.

При 4-х дневном моем пребывании в селе, ознакомившись с обстоятельствами дела, выявлено следующее:

1 марта на рассвете 15 летний Васильченко пытался задушить свою 4-х летнюю сестричку, последняя стала кричать «не дави, а то мне больно», на ее крики проснулась рядом лежащая сестра 9-ти лет, которая стала защищать ее. Он начал бить старшую девочку, чтобы она молчала. После этого все дети уснули, и во время сна он все-таки ее задавил, а утром объявил, что она мертва и предложил младшему 13-летнему брату рубить ее и пожарить в печке, а потом съесть, на что последний охотно согласился.

Утром, взяв большой нож, он отделил ручки, ножки и головку, разрезал на куски туловище, перемывая их от крови в миске воды. В это время зашел почтальон, принес письмо от их отца, который сидит в Зиновьевске в ДОПр, осужден на 10 лет за кражу хлеба. Почтальон растерялся, увидев такую картину, спросил: «Что ты делаешь?», на что Васильченко объяснил, что девочка умерла, а он решил ее порезать и пожарить в печке, чтобы съесть. Почтальон, выскочив, побежал известить ближайших соседей о случившемся, а потом пошел в правление колхоза заявить об этом. Васильченковы жили на хуторе в 2-х километрах от колхоза.

В это время вернулась мать Васильченковых, которая за день до этого ушла в село Ровное с целью приобрести что-нибудь детям поесть. Когда она пришла, то увидела, что ее оба сына сидят на лежанке и едят из чугуна сваренные легкие, печень и кровь, она хотела было отнять, но они не дали, к тому времени сошлись соседи, которые отняли приготовленное кушанье. Прибывший председатель колхоза им. Чубаря забрал бочечку с кусками мяса и запер в погреб, а 2-х преступников усадил на сани и отвез в сельсовет, находящийся на расстоянии 6-ти километров.

По прибытии в сельский совет, его председатель позвонил начальнику районной милиции, который распорядился труп закопать, а преступников доставить в район. Через минут 20 начальник милиции перезвонил в сельский совет, предложив труп не закапывать, а преступников не везти, ввиду того, что туда выезжает следователь, одновременно предложил вызвать из села Ровное врача.

Председатель сельского совета послал за врачом с просьбой прибыть по случаю убийства. Врач прибыл, ждал до 10 часов вечера, следователя так и не было, так как он заблудился в поле. Не дождавшись следователя, врач без осмотра трупа уехал. После прибыл следователь с милиционером, допросив 5 свидетелей, забрал обоих преступников, труп с кадушечкой и уехал в район.

В тот же день, 1 марта, я вместе с помощником прокурора выехал на место преступления, одновременно с нами выехал милиционер, который забрал Васильченкову — мать семьи, с 2 малыши детьми в район.

Семья Васильченковых действительно голодала, но не хуже других, многие семьи находились в худшем состоянии, пухли с голоду, чего не было с Васильченковыми, по внешнему виду как оба убийцы, так и 6-ти летняя девочка были средней упитанности, цветущие и вообще здоровые.

Убийца — 15-ти летний Васильченко — имел склонность к хулиганству и разбою, в декабре месяце (в то время, когда было что есть) без причин повесился, но мать сняла его с петли во-время.

Когда 6 января Васильченковым колхоз выдал отходы от зерна (кукиль) и подсолнечное масло, мать сделала лепешки для еды, он, старший сын, забрал лепешки, вложил в макитру с маслом и сам поедал, при попытке матери забрать лепешки для остальных детей он хотел ножом ее заколоть, но она своевременно убежала, кроме того, он все тащил из дому на базар, продавал и деньги проедал. В колхозе его знают, как лодыря и разбойника, дети соседей отказывались ходить в школу потому, что нужно было идти мимо Васильченко.

Мной предложено председателю сельского совета отпустить 20 центнеров ржи для выдачи наиболее голодающим, особенно многосемейным, раздача производилась при моем участии, чтобы хлеб попал именно нуждающимся. Мной также распространен слух, что убийца Васильченко врачами признан психически больным. Нездоровых разговоров среди окружающих колхозов нет, все считают его ненормальным и только высказывают опасение, чтобы он не вернулся обратно.

Председатель Ново-Украинской КК РКИ

Мельниченко

ГАОО, ф. Р.-710, оп.2, д. 2 л. 18-19.

Бібліографія

1. Наукові фонди ЗОКМ // Інв. № КН-34157, МО-2759, С-119.
2. Василенко В. Кваліфікація Голодомору 1932 – 1933 р.р. в Україні як злочин геноциду і постанова апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2013 р. // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20 – 21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво- Могиллянська академія». – К., 2013. – С. 193 – 198.
3. Сафонова Н.В. Голодомор 1932-33 рр. на Одещині та його наслідки // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20 – 21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво- Могиллянська академія». – К., 2013. – С. 132 – 147.
4. Голодомор в Україні: Одеська область (1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947 рр.) Спогади, документи, дослідження. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Odesa-1932-33.php>

Шаповалов Г. И.

Унікальний пам'ятник фалеристики времен Голодомора 1932 – 33 гг. из фондов Запорожского краеведческого музея

Данная публикация вводит в научный оборот уникальный экспонат из коллекции Запорожского областного краеведческого музея – нагрудный знак советского государственного и партийного деятеля, председателя Совета народных комиссаров УССР с 1923 по 1934 гг. В. Я. Чубаря. Работа содержит описание редкого памятника украинской фалеристики. Знак имеет дарственную надпись: «т. Чубарю от колхозников Одещины 3. 3. 1933».

Shapovalov G. I.**Unique phaleristics monument related to the Holodomor 1932 – 1933
from Zaporizhzhia Museum of Local Lore funds**

This publication puts a unique exhibit from the collection of Zaporizhzhia Museum of Local Lore for scientific use – a badge belonged to Chubar V. Ya., a soviet state and party figure, chairman of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR in 1923 – 1934. The article contains description of the Ukrainian phaleristics rare piece. The badge has a dedicatory inscription: «To comrade Chubar from kolkhozniks of Odessa 3. 3. 1933»

ЗАПОРОЖТРАНСФОРМАТОР – ЛИДЕР МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ СВЯЗЕЙ В ОБЛАСТИ ТРАНСФОРМАТОРОСТРОЕНИЯ

Электротехническая промышленность играет ключевую роль в ресурсном обеспечении экономического развития и повышения конкурентоспособности экономики любого государства, её динамика прямо влияет на устойчивость национальной экономики. Она возникла в период развития массовой электрификации ведущих промышленных государств мира в конце XIX – начале XX в. Отрасль до 50-х гг. стимулировала рост продукции машиностроения и относилась к числу передовых наукоемких отраслей промышленности. Это одна из самых быстроразвивающихся отраслей, продукция которой применяется в любой сфере жизни и деятельности. Из всех источников энергии самым удобным в использовании является электроэнергия. В свое время электротехническая отрасль стала катализатором быстрого экономического роста ряда государств. Особенно ярко это видно в странах Юго-Восточной Азии.

Данная статья посвящена истории становления и развития одного из ведущих производственных объединений электротехнической промышленности – Запорожтрансформатора (ЗТР). Это один из крупнейших в мире производителей силовых специальных трансформаторов, подстанций для промышленных предприятий и других потребителей. Объединение имеет огромное значение для экономики Украины, которая стремится все больше интегрировать в систему мировых хозяйственных связей и приспособиться к наличию на мировых рынках транснациональных корпораций.

История ОАО «Запорожтрансформатор» освещена в ряде научно-популярных изданий. Одна из первых попыток была сделана Хаджиновым Л. П., генеральным директором «ЗТР». В 1985 г. Вышла его книга «Высокое напряжение» [1], где раскрываются причины и целесообразность создания ПО «ЗТР», опыт передовиков и новаторов производства, рассказывается о социальном развитии коллектива. Книга относится к серии изданий «Библиотека первого опыта».

К 50-летию создания ЗТР вышла книга «Испытание напряжением» [2]. Но это не научная публикация, а книга-летопись.

В 2000 и 2008 г. были опубликованы две работы Волошина В. Н. [3, 4]. В них рассматриваются исключительно научно-технические и производственно-технологические аспекты трансформаторостроения и создание Украинского института трансформаторостроения.

В 2006 г. были изданы «Странички истории. Исторический обзор» [5]. Книга представляет собой сборник литературно-информационных статей, повествующий о Ленин-

ском районе г. Запорожья. Одна из статей «ОАО «ЗТР». Энергия времени в действии» рассказывает о создании первых отечественных трансформаторов, о производственных успехах ЗТР, о международных связях предприятия.

Проблеме создания и функционирования производственного объединения ЗТР посвящена статья Дедкова Н. В. [6]. В данной статье раскрывается деятельность коллектива только в 70-ые годы XX в.

В «Энциклопедії сучасної України» помещена информация Хохловой Н. Ю. «Запорожтрансформатор» [4, с. 281 – 282].

Таким образом, на данный момент комплексное научное исследование создания и функционирования производственного объединения «Запорожтрансформатор» отсутствует. Оно находится на начальной стадии разработки.

Цель статьи: изучить международные торгово-промышленные связи ЗТР в годы независимости со странами СНГ и Дальнего Зарубежья, показать стремление коллектива сохранить имя ЗТР как эталон качества, надежности, удержаться в конкурентной борьбе и расширить рынки сбыта.

С целью изготовления трансформаторного оборудования и высоковольтной аппаратуры для восстановления и развития электроэнергетики СССР в послевоенный период в 1947г. было начато строительство Запорожского трансформаторного завода (ЗТЗ). Ввод в эксплуатацию в 1954 г. ЗТЗ явился событием № 1 в масштабах всей электротехнической отрасли СССР. В 1961 г. на предприятии впервые в СССР было начато выпуск быстродействующего переключающего оборудования, а в 1966 г. был изготовлен первый в мире трансформатор напряжением 750 кВт [7, с. 281; 8, с. 4 – 6].

Эффективность работы любого звена народного хозяйства во многом зависит от того, насколько правильно организованы его структура, системы и процессы управления. Для улучшения концентрации и кооперирования производства, специализации предприятий, рационализации хозяйственных связей между ними указом министра электрической промышленности СССР с 1 июля 1971 г. на базе Запорожского трансформаторного завода, завода высоковольтной аппаратуры (ЗВА) и Всесоюзного института трансформаторостроения (ВИТ) было создано производственное объединение «Запорожтрансформатор» [6, с. 244 – 245]. Это был единый производственно-технический и социальный комплекс, предприятия которого размещаются практически на одной промплощадке и имеют общие системы водоснабжения, канализации, энергоснабжения и связи, единые городские транспортные и инженерные коммуникации, учреждения социально-бытового и культурного обслуживания трудящихся [9, с. 18].

ЗТЗ становится основным производителем силовых трансформаторов переменного тока общего назначения. Так, 1989-годовой объем выпуска трансформаторов составил 55 % от их общего производства в СССР, а доля объединения в общегосударственном объеме экспорта – 60 % [9, с. 281]. География поставок продукции ЗТР охватывала 57 стран. Наиболее тесные связи коллектив поддерживал со странами социализма. За 20 лет (60 – 80-ые годы) из Запорожья до стран социалистического лагеря было отправлено более 50 млн кВт [1, с. 65]. Большой вклад ЗТР внес и в строительство электростанций в этих государствах.

В 1991 году произошел развал СССР и мировой системы социализма. Большинство союзных социалистических советских республик стали независимыми государствами и вступили в СНГ. После развала СССР общее социально-экономическое положение в Украине характеризовалось отрицательными факторами: сокращаются валовой внутренний продукт и объемы внешнеторгового оборота, теряются внешние рынки,

сокращаются иностранные инвестиции, усиливается кризис платежей, сдерживаются структурные изменения в экономике, нестабильным остается уровень инфляции и валютный курс.

Коллектив ЗТР вынужден был приспособливаться и выживать в сложившейся сложной ситуации. 1993 год положил начало приватизации производственного объединения ЗТР. Приватизация завершилась в 2001 году и это привело к созданию открытого акционерного общества «Запорожтрансформатор» (АОА ЗТЗ). Важнейшей задачей коллектива становится восстановление старых торговых связей, поиск новых рынков сбыта продукции, вовлечение в деятельность иностранных инвесторов.

Начало последующему успеху ЗТР положила удачная поставка в 2002 – 2003 годах трансформаторов для Таньванской (Ляньюаньской) АЭС в Китае на общую сумму порядка 10 млн. дол. Продукция и стиль работы ЗТР получили самые высокие оценки со стороны заказчика, который активно рекомендовал запорожского производителя на азиатском рынке [5, с. 49].

Со временем Госзаказа самый крупный разовый контракт в конце 2003 года ЗТР подписал с NPC (корпорация атомной энергетики Индии). Трансформаторное оборудование ОАО ЗТР должно было поставить в 2004 – 2005 годах на энергоблоки № 1 и № 2 индийской АЭС «Куданкулам». Этот контракт объединение выиграло в жесткой конкурентной борьбе с российскими заводами Московский электрозавод, Тольяттинский «Трансформатор», с Кончар-Сименс (Хорватия), «Шкода», «Шнайдер».

Победа запорожского завода примечательна тем, что предыдущие контракты с индийскими компаниями сводились к поставке запчастей и комплектующих для уже установленного оборудования. Новый контракт по поставке оборудования для индийской АЭС является свидетельством надежности торговой марки ЗТР.

В 2003 г. ЗТР установил торговые связи с казахстанской энергокомпанией АО «KEGOC». Для первой очереди линии электропередач транзита «Север-Юг» Казахстана ЗТР в 2003 году изготовил и поставил 6 реакторов 60 МВА 500 кВ и 4 автотрансформатора 167 МВА 500 кВ. В 2004 г. казахстанская энергокомпания приступила к реализации проекта по строительству второй линии электропередачи 500 кВ транзита «Север-Юг» Казахстана. По результатам проведенных в Казахстане тендеров по строительству ЛЭП «Север-Юг» поставщиком трансформаторов и реакторов на строящиеся подстанции стал ЗТР. Серьезную конкуренцию на казахстанском рынке украинскому производителю составили китайские компании. Но благодаря высокой репутации и качеству продукции «Запорожтрансформатор» сумел получить этот заказ.

В настоящее время действуют представительства ПАО ЗТР в Республике Казахстан и Средней Азии, Индии. Основная особенность работы представительств – это возможность личных встреч с заказчиками, налаживание партнерских связей, персональное присутствие на объектах поставки, что невозможно осуществить находясь на заводе.

Директор представительства в Индии Шипилов О. А. отмечает, что ЗТР постоянно совершенствует конструкцию поставляемых шунтирующих реакторов и трансформаторов 765 кВ для индийского рынка, чтобы отвечать требованиям заказчика и конкурировать с ведущими международными компаниями как ABB, Siemens, General Electric.

ПАО «Запорожтрансформатор» в консорциумом с индийской компанией-партнером CromptonGreavesLimited в феврале 2015 года заключил новый контракт на поставку 18 реакторов РОМ – 80000/765. Для данного проекта ЗТР разработал совершенно новую конструкцию с навесной системой охлаждения и более низкими значениями потерь.

Однако, из-за сложной политической и финансовой обстановки в Украине, ЗТР вынужден был передать свой объём поставки индийскому партнеру [10].

Директор представительства в Республике Казахстан и Средней Азии Надеенко С. В. считает, что главная цель представительства — удержать присутствие продукции ЗТР на рынке Казахстана и Средней Азии, получать новые контракты, продолжать поставки качественной продукции на рынок. Как знаковый первого полугодия 2015 г., можно выделить контракт на поставку трансформатора 400 МВА 220 кВ для Аксукской ГРЭС (г. Аксу, Павлоградская обл., Казахстан). Аксукская электростанция является головным предприятием ОА «Евроазиатская Энергетическая Корпорация» — крупнейший поставщик электроэнергии на казахстанском рынке. Аксукская ГРЭС — опорный узел в энергосистеме Казахстана, связывающий энергосистемы Западной Сибири, Алтая и Северо-Восточного Казахстана. ЗТР, начиная с 2001 года, осуществил последующую поставку 5 трансформаторов мощностью 400 МВА напряжением от 220 до 500 кВ на Аксукскую ГРЭС. Опыт сотрудничества, наиболее приемлемые для заказчика цены и сроки поставки, определили выбор производителя в пользу ПАО «ЗТР». Основным конкурентом в тендере на поставку выступил Тольяттинский трансформаторный завод [10, с. 2].

Общие тенденции прогресса в электротехнике в конечном итоге сводятся к максимальному сосредоточению мощности в единице, а также созданию возможности передачи электроэнергии более экономичным способом на дальние расстояния. Обеспечить прогресс в электроэнергетике без создания соответствующего трансформаторного оборудования невозможно. ЗТР занимает ведущие позиции в странах СНГ и в Украине по производству, поставке, сервисному обслуживанию трансформаторов разного диапазона мощностей и напряжения, электрических реакторов. Свыше 80 % всех трансформаторов на постсоветском пространстве изготовлены на Запорожтрансформаторе. Их используют все 13 атомных электростанций и 75 % ТЭС и ГЭС в СНГ [9, с. 282].

Поддерживаются тесные экономические связи с Грузией. В 2014 году ПАО ЗТР изготовил трансформатор 4 МВА 10 кВ для грузинской компании «Энергосервис». По условиям договора объединение поставит оборудование на Жинвальскую ГЭС. ЗТР и «Энергосервис» связывают длительные партнерские отношения. Ранее объединение поставило для компании два трансформатора 16 МВА 110 кВ. Новая поставка обеспечит надежную эксплуатацию гидроэлектростанции Жинвали, снабжающей электроэнергетический город Тбилиси и весь грузинский регион [11].

В начале 2015 г. ПАО ЗТР подписал контракт на поставку 4 трансформаторов 167 МВА 500 кВ и 3 реакторов 60 МВА 500 кВ с крупнейшей энергетической компанией Португалии «EFACEC». Поставка оборудования будет происходить в рамках строительства новой подстанции «ДЖВАРИ» (Грузия). При выборе поставщика португальский генподрядчик руководствовался авторитетом ЗТР и предыдущим опытом поставок на грузинский рынок. Основным техническим условием, с учетом географического расположения подстанции, было соответствие оборудованию уровню сейсмостойкости и необходимым шумовым параметрам трансформаторов и реакторов [12].

За 2001 — 2009 г. для модернизации ГЭС Днепровского каскада было изготовлено 15 трансформаторов. В начале 2015 г. ПАО ЗТР изготовил и успешно произвёл отгрузку 2 трансформаторов 63 МВА 330 кВ для Запорожской атомной электростанции. За годы сотрудничества с ЗАЭС парк оборудования электростанции полностью укомплектован трансформаторами Запорожтрансформатора.

Во втором полугодии 2015 г. ЗТР произвел отгрузку 3 реакторов 110 МВА 750 кВ для Ровенской АЭС. В числе отгруженных реакторов — 1000-ная единица трансформаторного

оборудования производства ЗТР, которую установят на объектах украинской энергетики за годы независимости. Следует отметить, что украинская энергетика на 98 % укомплектована трансформаторами и реакторами ЗТР, которые надежно работают несмотря на то, что большинство уже превысили свой нормативный срок эксплуатации [13].

За последние годы география поставок продукции ЗТР значительно расширилась. Это и Аргентина, Иордания, Иран, Египет, Саудовская Аравия, Вьетнам и др. ПАО «Запорожтрансформатор» подписал новый контракт с компанией АВВ (Польша). По условиям договора ЗТР впервые поставит уникальный трехфазный управляемый шунтирующий реактор, который будет установлен на ветряной электростанции Lotniska (Польша). По словам специалистов ЗТР, это будет первый разработанный в СНГ управляемый шунтирующий реактор, который изменяет свои свойства не с помощью тиристорного блока управления, а механического переключающегося устройства [14].

ПАО ЗТР подвел итоги работы сервисного центра во втором квартале 2015г. За это время отдел шефмонтажа завершил монтаж 32 единиц трансформаторного оборудования, из которых 27 трансформаторов и 5 реакторов. Работы проводились на стратегически крупных объектах Аргентины, Индии, России, Украины и др. [15].

2014 год был одним из самых сложных для украинской промышленности. Нестабильная политическая и экономическая ситуация в стране, военные действия, обвал гривны определили вполне закономерные процессы общего спада промышленности и ухудшения экономического положения многих предприятий в Украине. Военно-политический и экономический кризис не мог обойти и ПАО «Запорожтрансформатор». Сложные условия в которых приходилось работать, потребовали от коллектива упорства и стойкости. Директор ЗКЗ Мотренко А. В. отметил, что в сложившейся ситуации очень важно обеспечить возможность освоения рынка Европы. В 2015 г. предстоит большой объем работы в этом направлении. Необходимо решить вопросы сертификации, привести достигнутую технологию в соответствие действующим европейским стандартам, после чего предпринять все усилия по выходу на европейские рынки сбыта [16].

Таким образом, ПАО «Запорожтрансформатор» по праву считается лидером трансформаторостроения в СНГ. Всего за годы работы ЗТР произвел и поставил более 160 тыс. единиц трансформаторной техники в 86 стран мира. Предприятие имеет 120 патентов и сертификат на соответствие систем качества международному стандарту ISO 9001 – 2000, выданный сертификационной организацией SGS (Германия).

ЗТР производит силовые и специальные трансформаторы и электрические реакторы в диапазоне мощностей от 0,1 до 1250 МВА и напряжением до 1150 кВ, в соответствии с требованиями международных стандартов. Среди последних разработок – системы мониторинга и уникальное оборудование, не имеющее аналогов в мире, – управляемые подмагничиванием шунтирующие реакторы.

Основным направлением ПАО ЗТР при разработке новых силовых трансформаторов, определяющими их технический уровень, являются повышение надежности, снижение потерь электроэнергии, улучшение массогабаритных характеристик, снижение монтажных затрат. Но при этом производство трансформаторов современного уровня требуют значительных материальных затрат, связанных с техническим переоснащением технологических мощностей, исследовательскими работами, выбором современных материалов. В настоящее время реализация прогрессивных технических решений для производства трансформаторов экономически нецелесообразна, т. к. ведет к увеличению стоимости изделий. Из этого следует, в условиях дефицита средств на модернизацию оборудования и подход к решению проблемы должен быть индивидуальным в конкретной ситуации. Но надежность, низкий уро-

вень потерь электроэнергии, простота в эксплуатации и экономичность должны стать основными критериями при решении вопроса о замене оборудования в энергосистемах и при разработке и освоении производства новых трансформаторов всех классов напряжений.

Украинской электроэнергетике в период до 2020 г. будут свойственны те же тенденции, что и мировой, а именно: небольшое изменение структуры первичных энергоресурсов, используемых для производства электроэнергии, дальнейшее развитие электроэнергетической системы страны и ее интеграция с энергосистемами стран СНГ и Западной Европы, усиление процессов автономизации энергоснабжения.

Библиография

1. Хаджинов Л. П. Высокое напряжение /Л. П. Хаджинов. – Днепропетровск : Промінь. – 1985. – 88 с.
2. В. Н. Волошин Испытание напряжением / Л. П. Хаджинов, И. Д. Воеводин, И. А. Михайленко, А. М. Зун, Н. Г. Винярская, В. Н. Волошин, В. Н. Манжура, А. П. Калиниченко – Запорожье : Просвіта. – 1997. – 122 с.
3. Волошин В. Н. Мощный потенциал ускорения /В. Н. Волошин. – Запорожье : Час. – 2000. – 353 с.
4. Волошин, В. Н. Потенциал поисков и свершений. / В. Н. Волошин. – Запорожье : Час. – 2008. – 472 с.
5. Странички истории. Исторический обзор. – Запорожье. – 2006. – 88 с.
6. Дедков М. В. Створення виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» – класика жанру // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Випуск XXV. – Запоріжжя : Просвіта. – 2009. – 252 с.
7. Хаджинов, Л. П. Прогрессивная форма управления. // Индустриальное Запорожье. – 1979. – № 14. – с. 8.
8. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-2528. – Оп. 1. – Спр. 209. арк. 7.
9. Дзюба І. М. Енциклопедія сучасної України. Т. 10: З – Зор / І. М. Дзюба. – Київ : національна академія наук України. – 2010. – 712 с.
10. ЗТР ставит перед собою задачі по укріпленню авторитету на ринках Індії та Республіки Казахстан // Електротехнік. – 2015. – № 15 – 16. – с. 3.
11. «ЗТР» – найбільше в СНД і Європі підприємство з виробництва трансформаторів та реакторів // МИГ – 2014. – № 72 (4986). – с. 14.
12. Поставка трансформаторов и реакторов для новой подстанции в Грузии// Електротехнік. – 2015. – № 3 (3684). – с. 1.
13. Трансформаторы для Запорожской атомной электростанции будут поставлен в срок// Електротехнік. – 2015. – № 6 (3681). – с. 2.
14. Реакторы для Ровенской АЭС стал 1000-й единицей продукции ЗТР за годы независимости Украины. // Електротехнік. – 2015. – № 15 – 16 (3693 – 3694). – с. 1.
15. ЗТР первый в СНГ изготовит новый тип оборудования //Електротехнік. – 2015. – № 11 (3689). – с. 2.
16. Сервисный центр ЗТР во II квартале осуществил монтаж 32 единиц трансформаторногооборудования// Електротехнік. – 2015. – № 3 – 14 (3691 – 3692). – с. 1.
17. «Энергетический стандарт» ведет Украину в группу лидеров мирового энергетического машиностроения. // Електротехнік. – 2009. – № 1(3541). – с. 2.

Безверхня Ю.С.

Запоріжтрансформатор – лідер міжнаціональних і міжнародних зв'язків в галузі трансформаторобудування

У статті розглядається створення і діяльність виробничо об'єднання Запоріжтрансформатор. Основну увагу приділено міжнародним торговим зв'язкам підприємства в роки незалежності України.

Bezverkhnyaya J. S.

Zaporozhtransformator – the leader of the interethnic and international relations in the field of transformer production

Creation and activity of the JSC «Zaporizhtransformator» is viewed in the article. Main attention is paid to the international trade relations of the company in the years of Ukraine's independence.

Білецький А. В.

ПРО ДАТУ ЗАГИБЕЛІ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА

Проблемі уточнення дати загибелі великого князя Київського Святослава в історіографії присвячено цілий ряд публікацій. З цього приводу було опубліковано три взаємопов'язаних між собою статті, зокрема Н. Ламбіна [1, сс. 119 – 156] і як реакція на неї статті А. Куніка [2, сс. 156 – 164] та В. Васильєвського [3, сс. 164 – 182]. Крім того на цю проблему звертали увагу у своїх працях О. Шахматов [4, сс. 132 – 133], О. Рапов [5, сс. 239 – 240] і П. Каришковський [6, сс. 137 – 138]. Проблема піднята даними дослідниками зводиться до вирішення протиріч по-перше між хронологією візантійських і руських джерел з приводу Балканських кампаній князя Святослава; по-друге різницею і послідовністю між візантійським вересневим і руським, умовно кажучи, березневим літочисленнями. По суті дана проблема звелась до уточнення року загибелі Великого князя Київського – весна 972 чи весна 973 років. Єдиним винятком у цій дискусії є О. Шахматов, який посилаючись на Якова Мніха вводить в історіографію ще одну дату загибелі князя Святослава – 970 рік [4, сс. 132 – 133; 22, с. 72]. Необхідно відзначити що в академіка проблема з датуванням смерті розглядається в контексті фальшування усієї хронології руських літописів, зокрема подій 6477 – 6478 (969 – 970) років, що вимагає окремого дослідження. Тому зупинятись на розгляді даних Якова Мніха для вирішення вище зазначеної проблеми нема необхідності.

У свою чергу Н. Ламбін здійснює спробу, звертаючи увагу на певну дехронологізацію подій у візантійських джерелах, хронологічно погодити повідомлення про останній бій і загибель руського князя на Порогах із повідомленням про вокняжіння Ярополка під наступним 6481 (973) роком [1, с. 154]. Дослідник, вважаючи, що повідомлення Повісті временних літ (далі ПВЛ) є достовірним, намагається пояснити і заодно погодити різницю в році між смертю князя Святослава і початком князювання його сина різницею між березневим руським і вересневим візантійським календарними стилями. Н. Ламбін робить парадоксальний висновок про те, що березневий рік є старший за вересневий на 6 місяців і відповідно за січневий на 10 місяців [1, сс. 154 – 155]. Відповідно до його висновків князь Святослав загинув в кінці лютого 6480 року, а з 1 березня розпочався 6481 рік, в який Великим князем Київським став Ярополк. Підтвердити даний висновок

дослідник намагається згідно з аналогією із іншими повідомленнями руських джерел зокрема повідомленням про смерть князя Ярослава Мудрого.

Такі висновки Н. Ламбіна відразу викликали реакцію дослідників що стоять на позиції превентивності вересневого року над березневим, зокрема А. Куніка, який побудував свою дискусію на порівняльному аналізі повідомлень про смерть Великих князів Святослава та Ярослава Мудрого. Він резонно відзначає різницю між двома повідомленнями про те що: «Относительно Святослава, также как и Ярослава ещё не решено, приходится ли его кончина на первый или же на последний месяц мартовского года. Между тем это весьма существенное обстоятельство, от которого зависит определение года самой смерти князя» [2, с. 161]. Цілком правильно поставивши проблему, дослідник залишає її не вирішеною. Одночасно з тим він не наводить нової аргументації, продовжуючи наполягати на загибелі руського князя у 973 році [2, с. 164].

Продовжив дану дискусію В. Васильєвський, який, не зважаючи на весь свій науковий авторитет, по суті звів її до емоційного, за його ж визнанням, не до кінця ґрунтовного захисту хронології візантійських джерел, що охоплюють даний період [3, с. 177]. Відповідно дана публікація зовсім не наблизилась до вирішення проблеми поставленої у відповідності з її назвою, що відразу визнав сам дослідник, сформулювавши її завдання по суті захисту дати загибелі князя Святослава як у 972 так і 973 роках [3, с. 165].

Оскільки в двох вище згаданих наукових публікаціях повідомлення про загибель князя Святослава Ігоревича аналізується в контексті аналогічного повідомлення про смерть князя Ярослава Володимировича, то в контексті вирішення проблеми що розглядається в даній статті, існує необхідність розглянути публікації, в яких розглядається і аналізується повідомлення ПВЛ під 6562 (1054) роком.

Першим таким дослідженням, що відзначається насиченістю аналітичного матеріалу, є стаття Н. Шлякова [7, сс. 362 — 400]. Як уже згадувалось вище, дослідник пробує заперечити подану в ПВЛ дату смерті князя Ярослава Мудрого через погодження цієї дати з датою вокняжіння його наступника на великокнязівському столі старшого сина Ізяслава. Порівняно з попередніми публікаціями (дослідник аналогічно до попередників пробує узгодити вересневу і березневу календарні системи [7, сс. 375 — 399]) новизною є спроба погодити початок березневого Нового року з фазами місяця. Зокрема дослідник прив'язує його до біблійної місячної системи, де відлік ведеться по повних фазах місяця, уточнюючи, що мова йде не про будь-яку повну фазу місяця в березні, а тільки ту, яка йде після весняного рівнодення [7, сс. 380 — 381]. Як наслідок за цілком резонним зауваженням академіка Б. Рибаківа: «Н. П. Шляков доверился только расчётам пасхалии и слишком смело отверг точное летописное число — 20 февраля» [8, с. 247]. Призначивши таким чином дату смерті Ярослав Мудрого на 4 березня 1055 року, що очевидно на думку Н. Шлякова мало погоджуватись з датою вокняжіння його наступника [7, с. 400].

Загалом Н. Шляков припустився кількох помилок. Дослідник, визнаючи початком року першу повню в березні перед весняним рівноденням (згідно з уже згадуваною критично Б. Рибаківим аналогією з «пасхалиями»), здійснює спробу розв'язати проблему фіксованої дати березневого Нового року [7, с. 376]. Він припускає, що саме літочислення розпочалось у повний місяць 1 березня першого року. Внаслідок такого припущення стає незрозумілою роль фаз місяця, зокрема повні, при вираховуванні астрономічного початку Нового року при фіксованій даті. Тим більше якщо враховувати, що початок будь-якого циклу, зокрема місячного, рахується не від його піку, а від його найранішої фази, тобто з молодика, що відзначено в українській фольклорній [9, сс. 83, 200], а також билинній традиції («Когда зарождается младъ светел месяц...») [10, с. 112].

Проти точки зору Н. Шлякова про фіксований першим березня початок року виступив М. Степанов [11, с. 1], який стверджував «что древне-летописный годъ не имел определённого, твёрдаго начала по юлианскому календарю, т. е. что начало древне-летописного года колебалось по числам марта, февраля и даже апреля» [11, с. 3]. В подальшому дослідник, цілком правильно ставлячи проблему місячного календаря, йде тим самим хибним шляхом, що і критикований ним попередник, вирішуючи «что за начало лето-года русские принимали первое весеннее полнолуние; при чём весеннимъ полнолуниемъ считалось то, при котором показывались первые признаки фенологической весны. Таким полнолуниемъ обычно было то, которое случалось в марте, реже во второй половине февраля, или в первой половине апреля» [11, сс. 7 – 8]. До честі дослідника треба відзначити, що він визнає те, що в основі даного твердження по суті лежить не народний («національно-руській»), а церковний («древне-летописный») календар і, відповідно, останнім в Русі почали користуватись лише з прийняттям християнства [11, с. 8]. Тут залишається додати твердження М. Чмихова про погодження, згідно термінології М. Степанова, руської національної календарної системи (язичницької згідно М. Чмихова) з церковною, яке сталося тоді, коли збіглися відповідна місячна фаза першого календаря з фіксованою датою другого — 1 березня 990 року, після чого дана дата і стала фіксованим початком Нового року у «древне-летописному» календарі [13, с. 405]. Необхідно зазначити, що М. Чмихов вважав новий місяць початком як місячного так і річного циклу, про що буде сказано нижче. У свою чергу твердження М. Степанова дало підставу О. Рапову здійснити першу спробу вирахувати точну дату загибелі князя Святослава. Дослідник досить близько підійшов до вирішення даної проблеми, але неухважність до вище зазначеного зауваження М. Степанова про те, що повномісячна фаза ймовірно почала використовуватись лише після прийняття християнства, призвели до хибного твердження, що князь Святослав загинув не на початку 6480 (972) згідно повідомлення ПВА, а в кінці 6479 (971) року. Крім того плутанину вносить те, що О. Рапов сучасне літочислення (мова йде про 972 рік) подає в січневому стилі, а також спроба погодити літописне повідомлення з повідомленням Якова Мніха [5, сс. 239 – 240]. Тут необхідно зазначити, що якщо дотриматись логіки дослідника до кінця, то датою загибелі князя Святослава необхідно визнати перший день Нового 6480 року у повній фазі місяця, що припадала згідно його твердження на 3 березня [5, с. 240].

Безумовно що цій плутанині посприяло ще й те, що в самому повідомленні ПВА весна почалась скоріше ніж сам 6480 рік: «... и зима Святославъ. Весне же приспевъши, поиде Святославъ в пороги. В лето 6480. И приде Святославъ в пороги, и нападе на нь Куря, князь Печенежский, и убиша Святослава.» [12, с. 120]. Необхідно відзначити, що у своїй реконструкції Найдавнішого зводу О. Шахматов подає дане повідомлення без року: «Весне же приспевши, поиде Святославъ в пороги и нападе на нь Куря, князь Печенежский; и убиша Святослава...» [4, с. 551]. Вже сама реконструкція тексту як і сама незаперечна логіка академіка у даному дослідженні, дає зрозуміти про вставний характер року ще й не до місця, що видно через повторення слів «...поиде Святославъ в пороги. В лето 6480. И приде Святославъ в пороги...». Підтвердженням цього можуть служити повідомлення УЛЗ та Никонівського літопису (у першому без згадки про весну: «В лето 6480. Поиде Святослав в пороги, и нападе на него печенежский князь...» [14, с. 29]; у другому: «Приспевши же весне, в лето 6480, поиде Святославъ в пороги, и нападе на нь Куря князь Печенежский, и убиша Святослава» [15, с. 38]). Як є очевидно з цього аналізу літописних повідомлень новий 6480 рік настав одночасно з настанням весни. Якщо врахувати, що до прийняття християнства рік був астрономічний, а не фіксований чи «книжний» [16, с. 74], тобто визначався «...рухом Сонця (точніше Землі навколо Сонця),...

періодом зміни фаз Місяця, починаючи з народження молодика, а рік — з появи молодика найближчого до весняного рівнодення» [13, с. 392], то у відповідності з тим, що в Х столітті весняне рівнодення наставало 15 — 16 березня [13, с. 406], а також враховуючи 19-річний місячний цикл, у відповідності з яким на 1 березня Новий рік припадав у 971 і 990 роках, додавши 12 місячних циклів (354 дні) [13, сс. 392, 406], можна стверджувати, що Новий 6480 (972) рік настав 17 лютого (якщо додати ще один місячний цикл то наступний молодик з'являється вже після весняного рівнодення). Дана дата, виходячи з повідомлень руських джерел, а також з вище наведеного аналізу, може вважатись датою загибелі князя Святослава. Здавалось такому твердженню можуть суперечити кліматичні умови, тобто присутність криги на Дніпрі о такій порі. Але за твердженням М. Чмихова, найраніше вивільнення Дніпра від криги у Києві в сучасних умовах спостерігається 18 лютого [13, с. 406]. Якщо врахувати, що мова йде про південну частину ріки ще й в районі Порогів, де течія швидша і сильніша, а також раніше настання весняного рівнодення, то відповідно сходження криги на цьому відтинку Дніпра могло відбуватись значно раніше. З другого боку необхідно враховувати той факт, що для русів цей день був святковим, оскільки згідно язичницького календаря настало Новоліття. Відповідно, єдиною обставиною, яка могла заставити руського князя почати рухатися до Порогів, була військова загроза. Адже здійснити це можна було пізніше, оскільки паводок тільки почався. Тут необхідно відзначити малоімовірність нападу Печенігів якраз через весняний паводок. Крім того дана дата не прямим чином вказує на винуватця загибелі князя Святослава, оскільки тактика нападу на супротивника у найнезручніший для нього момент є суто візантійською, про що зокрема устами Іоанна Цимісхія розповідає Л. Диякон: «Я думал, соратники, что скифы, уже давно ожидая нашего прихода, не пожалели усилий для ограждения изгородями и валами наиболее опасных, узких и трудно проходимых мест на тропах, чтоб нам нелегко было продвигаться вперед. Но так как их обмануло приближение святой пасхи, они не преградили дороги, не закрыли нам пути, полагая что мы не откажемся от блестящих одежд, от торжественных шествий, пиршеств и зрелищ, которыми знаменуют дни великого праздника, ради тяжких невзгод войны» [17, с. 69]. В даному контексті привертас до себе увагу повідомлення візантійських джерел про т. з. чудо св. Феодора під час останньої битви біля стін Доростола, зокрема твердження І. Скіліци про те, що день, в який відбулась битва візантійців з русами (20 — 22 липня) був нібито присвячений його пам'яті [17, с. 132], хоча днем Феодора Стратилата є якраз 17 лютого [17, с. 213; 8, с. 247]. Оскільки усі ці джерела уклалися вже після описаних у них подій, то малоімовірно, що мова йде про випадковий збіг дат. Швидше за все в такий спосіб візантійські хроністи з одної сторони через т. з. чудо приховують справжній хід подій під Доростолом, з другої сторони вказують дату, коли ж насправді відбулась перемога над князем Святославом (якщо такою можна вважати його загибель) або точніше буде сказати усунення руської загрози. Таким чином встановлюється пряма причетність візантійського уряду до смерті князя Святослава.

Враховуючи вже згадуваний весняний паводок, а також знахідки на дні Дніпра, що свідчать про бій на воді [20, сс. 598 — 616; 21, сс. 70 — 71], а також твердження О. Шахматова про сфальшованість даного повідомлення і його зв'язок з повідомленням під 6476 (968) роком [4, с. 132], можна стверджувати, що вбивство князя Святослава відбулося без посередництва і відповідно без участі Печенігів. Безумовно, що дане питання вимагає окремого розгляду, тому тут обмежусь лише посиланням на Л. Гумільова [19, с. 236], а також на власну публікацію про причетність Свенельда [18, сс. 24 — 25], з тим лиш зауваженням що якщо під чудом Феодора Стратилата розуміти дату смерті князя Святослава, то безумовно що це свідчить не тільки про повну обізнаність візантійського уряду про

події на Порогах, а й про більшу і тіснішу причетність до них ніж це могло би бути через посередників і відповідно величезне значення, яке цей уряд надавав вирішенню цієї проблеми. Підтвердженням даного припущення може служити погроза Іоанна Цимісія князю Святославу смертю аналогічною зі смертю його батька князя Ігоря через війну з імперією, що видає їхню пряму причетність до загибелі останнього [17, с. 57].

Таким чином детальний аналіз повідомлень руських джерел в контексті використання астрономічного календаря дає можливість встановити точну дату загибелі Великого князя Київського Святослава Ігоревича. Згідно фіксованого або «книжного» календаря цією датою є 17 лютого 6480 (972) року, що відповідає 1 березня, тобто початку нового місячного і річного циклу язичницького календаря наших пращурів. Цю ж дату підтверджує аналіз візантійських джерел.

Бібліографія

1. Ламбин Н. О годе смерти Святослава Игоревича, Великого Князя Киевскаго / Н. Ламбин // Зап. Имп. АН — СПб. — 1876. — Т. 28. — С. 119 — 156.
2. Куник А. О годах смерти великихъ князей Святослава Игоревича и Ярослава Владиміровича / А. Куник // Зап. Имп. АН — СПб. — 1876. — Т. 28. — С. 156 — 164.
3. Васильевский В. Заметка къ статье Н. Ламбина о годе смерти Святослава / В. Васильевский // Зап. Имп. АН — СПб. — 1876. — Т. 28. — С. — 164 — 181.
4. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. / А. Шахматов — СПб., 1908 — 686 с.
5. Рапов О. М. Русская церковъ в IX — XII в. Принятие христианства / О. Рапов — М. : Высшая школа — 1988. — 416 с.
6. Каришковский П. О хронологии русско-византийской войны при Святославе / П. Каришковский // ВВ. — 1952. — Т. 5. — С. 127 — 138.
7. Шляков Н. Восемьсот пятьдесят лет со дня кончины великого князя Ярослава I Мудраго / Н. Шляков // ЖМНП — Ч. IX — июнь 1907 — СПб. — С. 362 — 400.
8. Рыбаков Б. А. Запись о смерти Ярослава Мудрого / Б. Рыбаков // Советская археология. — 1959. — № 4. — С. 245 — 249.
9. Українські замовляння [під ред. Римарук І. М.] — К. : Дніпро. — 1993. — 308 с.
10. «Онежские былины записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 г.» СПб. — 1873. — 732 с.
11. Степанов Н. В. Календарно-хронологические факторы Ипатьевской летописи до XIII века / Н. Степанов // ИОРЯС имп. АН. — Т. XX. — СПб. 1915. — С. 1 — 71.
12. Повесть временних літ. [пер. Яременка В.]. — К. : Рад. письм-к, 1990. — 558 с.
13. Чмихов М. Від Яйця-Райця до ідеї Спасителя / М. Чмихов — К. : Либідь — 2001. — 430 с.
14. Устюжский летописный свод [под ред. Сербиной К. Н.]. — М. — Л. : АН СССР — 1950.
15. Патриаршая или Никоновская летопись / ПСРЛ // — М. : Наука — 1965.
16. Лозко Г. Коло Свароже / Г. Лозко / — К. : Український письменник — 2004. — 222 с.
17. Лев Диякон [пер. Копыленка М. М.]. — М. : Наука, 1988. — 240 с.
18. Білецький А. В. Святослав Хоробрий і Свенельд / А. Білецький // Вісник НУЛП Держава та Армія. — 2009. — № 652. — С. 20 — 26.
19. Гумилёв Л. М. Древняя Русь и Великая Степь / Л. Гумилёв — М. : Мысль — 1989.
20. Равдоникас В. И. Надписи и знаки на мечах из Днепростроя [Запорожье] // ИГА-ИМК. — 1933. — Вып. 100. — С. 598 — 616.

21. Шаповалов Г. И. О случайной находке средневекового судна у острова Хортица./ Г. Шаповалов // Музейний вісник. — Запоріжжя. — 2002. — № 2. — С. 70 — 71.

22. Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие Владимира по древнейшему списку./ А. Зимин // КСИС АН СССР. — М. — 1963. — Вып. 37. — С. 66 — 75.

Білецький А. В.

Про дату загибелі князя Святослава

В цій статті здійснюється спроба вирахувати точну дату загибелі князя Святослава на Дніпровських порогах на підставі аналізу руських та візантійських джерел.

Biletskyy A. V.

About the date of death of prince Sviatoslav

This article is an attempt to calculate the exact date of death of prince Sviatoslav on the Dnieper rapids based on the analysis of Ruthenian and Byzantine sources.

Бровко Б. А.

ІМПЕРСЬКЕ СТАВЛЕННЯ ПЕТРА І ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ НА ПРИКЛАДІ Г. І. НОВИЦЬКОГО

Постановка проблеми. Дослідження в галузі історії України це не лише можливість пізнати славетне минуле наших предків, але і привід робити висновки на майбутнє, щоб не допускати тяжких помилок. Уроки історії, на жаль, засвоюються далеко не завжди і не всіма. Захопившись «оптимізацією» навчального процесу у вузі, можновладці від освіти забули про необхідність готувати у вищій школі не тільки високо кваліфікованого фахівця певної галузі народного господарства, але і патріота, здатного відстоювати свою гідність і гідність власної держави. Минуле наших предків, життєвий шлях окремих історичних постатей, дають можливість на конкретних прикладах виховувати справжніх патріотів. До таких постатей у повній мірі можна віднести охочекомонного полковника, автора першої фольклорно-етнографічної праці про народи ханти і мансі Григорія Ілліча Новицького.

Аналіз публікацій. Серед наукових досліджень присвячених визначеній проблемі слід виділити, перш за все, роботу самого Г. І. Новицького «Краткое описание о народе остяком, сочинённое Гр. Новицким в 1715 г.» [1] з передмовою до нього першого видавця — Л. Майкова і друге видання цього ж твору в 1941 р. [2]. Важливу інформацію також надає опис життя та діяльності свояка Г. Новицького, гетьмана-емігранта П. Орлика [3], що дозволило краще зрозуміти причини заслання до Тобольську опального охочекомонного полковника і весь безвихідь його становища. Певною мірою науковий доробок доповнюють матеріали, присвячені митрополитам Сибіру Ф. Лещинському [4], під безпосереднім керівництвом якого Г. Новицький брав участь у хрещенні північних народів остяків і вогулів (ханти і мансі), та І. Максимовичу [5], теж причетного до цих подій.

Мета дослідження полягає тому, щоб показати імперське ставлення Петра І щодо представників української еліти на прикладі охочекомонного полковника Г. І. Новицького і визначити його доробок в історико-етнографічній спадщині представників козацької старшини першої чверті XVIII ст.

Виклад матеріалу. Батько Григорія, Ілля Федорович Новицький, був охочекомонним полковником, сподвижником гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Григорій Ілліч народився від першого шлюбу Іллі Федоровича з Софією. Про його матір нічого не знаємо. Невідома також і дата народження Григорія. Зберігся лист до І. Новицького від ієромонаха Пустинно-Рихловського монастиря Луки Григоровича (16 січня 1681 р.) [6, с. 6 – 7], в якому служитель церкви пригадує дітей Іллі Федоровича, серед котрих, ми впевнені, мався на увазі й Григорій – другий після Іллі, син охочекомонного полковника.

Дитячі роки Григорій провів у родині. Його батько приділяв велику увагу вихованню і навчанню своїх нащадків. У згаданому листі ієромонаха говориться про «черничку», яку Новицькі хотіли взяти вчителькою до малих синів [6, с. 7]. Григорій був ще дитиною, коли померла його мати. Судячи з листа Архимандрита Святої Гори Афонського монастиря Заграфського Єфімія, це відбулось не пізніше 7 березня 1685 р., тобто дати самого листа [6, с. 24].

У 1696 р. І. Ф. Новицький порадився з митрополитом київським Варлаамом Ясинським бажанням продовжувати навчання одного із синів. Підтримка великої духовної особи була отримана. В листі від 25 вересня 1696 р. митрополит писав: «... абы поспешествующим Божиим благословением, в молодых своих летах науками упражняючися и оными ум свой изощряючи, могл своего часу достойный принести плод любомудрых малороссийской отчизне, к ползе многорадостной целого поважного Вашей Милости, Мосци Пана, дому» [6, с. 28]. З доступних джерел довідуємось, що саме Григорій отримав освіту у Києво-Могилянській колегії, з 1701 р. за царським наказом перейменованої в академію.

Після отримання на той час дуже хорошої освіти Григорій вирішив піти по шляху батька і теж став охочекомонним полковником. Скоріше за все, він прийняв полк з рук Іллі Федоровича.

Наступні роки для Г. Новицького були повні драматизму. Одружившись на дівчині з роду Герциків, Григорій породичався (став свояком) з Генеральним писарем гетьмана І. Мазепи П. Орликом і тим самим ще більше наблизив себе до панівних кіл України. Мазепа врахував цей зв'язок при новому призначенні молодшого Новицького. В енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона стверджується, що Григорій «... как свояк Орлика, пришёл на сторону гетьмана и был им сделан «резидентом» при великом коронном гетьмане Сенявском» [7].

Після перемоги у Полтавській битві роздратований Петро I кинувся на пошуки «зрадника» Мазепи і його прибічників. До того часу, у 1709 р., Григорій вже подав повинну на ім'я Петра I тільки що призначеному канцлеру графу Г. І. Головкину. На початку Григорія начебто великодушно простили, але через короткий час заслали до Сибіру, передавши його конфісковану маєтність Нехаївку, отриману в спадщину від батька Г. Милорадовичу.

Інакше пояснив причини заслання Григорія Я. П. Новицький. В його «Новицкие. Историческая справка к родословной», читаємо: «За что сослан, неизвестно ... надо заметить, что Гр. Новицкий и бывший при Мазепе писарем Орлик, были женаты на родных сёстрах, что, как надо понимать, и послужило поводом к его ссылке» [8].

У 1712 р. Г. Новицького з 15 козаками за наказом Петра I викликали до Москви. На цей час цар змінив своє відношення до українців. Якщо одразу після Полтавської битви самодержець вимушений був враховувати небезпеку відходу України від Росії, то пізніше ця небезпека у великій мірі послабла, і почали козаки та їх старшина з сім'ями долати тяжкий шлях до Сибіру. Як колись український гетьман І. Самойлович, так само тепер Г. Новицький з Москви був засланий в Тобольськ. Лише в енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона містом заслання Григорія називається Березов [7]. Разом

з Новицьким, приблизно в той самий час, у Тобольську знаходилась і майже вся родина Мировичів (Ф. Мирович залишався при гетьмані П. Орлику генеральним осавулом, а його сестра, що вийшла заміж за С. Забілого, емігрувала разом з чоловіком за кордон).

Отримавши з рук І. С. Мазепи гетьманську булаву, П. Орлик опинився в дуже скрутному становищі, але продовжував активно протидіяти царату. Ця діяльність гетьмана-емігранта наносила велику шкоду петровській дипломатії. Тому цар, почавши репресії, змушував родичів українських емігрантів звертатись за кордон з проханням припинити антиросійську діяльність. Такий психологічний тиск відчував на собі й П. Орлик. 3 грудня 1717 р. він звернувся з листом до шведського уряду з проханням допомогти: «... щоб мати наша пані Герцикова, котру позбавили рухомостей і нерухомостей і заслали, відзискала свободу і була допущена до своїх дібр ... Щоб вернули свободу своякові моему панові Новицькому з жінкою, котрого видав цареві Сенявський, і віддали йому його добра» [3, с. 10].

В етнографічній праці «Краткое описание о народе остяцком» Г. Новицький дав таку характеристику свого становища у Тобольську: «Узриш, яко странник бедствующий и пришлец, его же не желание любопытства ниже о всяких вещах искательство видения введе семо, но брани смущения междоусобия и времён злоклучение передаша неволи; неволя же, общее приятелище многих узников, жилище и ужилище» [1, с. 10].

У тяжкій боротьбі за існування (власне і родини) охочекомонний полковник влаштувався на службу до нещодавнього сибірського митрополита Філофея (Філарета) Лещинського. Ще у наказі від 18 липня 1700 р. Петро I доручав знайти на пост митрополита Сибіру «... пастыря не только добраго и благаго непорочнаго жития, но и учёнаго» [2, с. 4]. Підшукати необхідну людину було запропоновано Київському митрополиту Варлааму Ясинському (Петро I широко використовував у різних сферах освічених вихідців з України), тій самій духовній особі, до якої в 1696 р. звернувся з листом І. Ф. Новицький, поділившись бажанням продовжити навчання свого сина. Київський митрополит зупинив свій вибір на Ф. Лещинському, який народився в небагатій українській дворянській родині у 1650 р. Майбутній митрополит отримав вищу духовну освіту в Києво-Могилянській колегії. Після смерті дружини він став ченцем і залишився жити у Києво-Печерській лаврі. Невдовзі його обрали економом Лаври, а пізніше надали посаду відповідального за будівництво Брянського Свенського монастиря, приписаного тоді до Києво-Печерської лаври. Наступним кроком стала Сибірська митрополія, на благо котрої Ф. Лещинський, починаючи з 1702 р., працював 25 років. Ці події знайшли відображення і в рукописі Г. Новицького. «В то время и на престол Сибирской митрополии его же Всероссийского императора, повелением Киевския чудотворная лавры эконом избран, преосвященный Филофей» [2, с. 62 – 63].

У 1709 р. митрополит Філофей, тяжко хворий, прийняв схиму (різновид чернецтва) і з новим ім'ям Феодор відбув в оновлений їм Тюменський монастир. В листі до ченця Іоасафа з Ість Киренського Троїцького монастиря він писав: «Известно тебе буди, что аз по воли Божии, оставя архиерейство, восприях схиму и хочу быти на обещании в Киево-Печерском монастыре» [4].

До середини 1711 р. митрополит Філофей, не дивлячись на хворобу, продовжував виконувати службові обов'язки, аж поки не передав їх новопризначеному митрополиту Іоану Максимовичу (1711 – 1715 рр.). В тому ж 1711 р. ексмитрополит, змінивши попереднє бажання їхати в Києво-Печерську лавру, пішов хрестити язичькі народи – остяків і вогулів (ханті і мансі). У цей період життя Ф. Лещинського, а саме в 1712 р., й відбулось знайомство з ним Г. Новицького. Святителя привабило Новицькому не тільки отримання їм у Києво-Могилянській академії освіти, а й деякий військовий досвід охочекомонного полковника. Наступні події показали правильність зробленого вибору.

У засланця, крім духовного захисника, був ще й великий світський покровитель — губернатор Сибіру князь Гагарін, якому і присвятив свою працю Г. Новицький.

З 1712 р. по 1715 р. опальні охочекомонний полковник і козаки супроводжували Ф. Лещинського у подорож по землях ханти і мансі. Ці «мандрування», дали багатий матеріал для «Краткого описания о народе остяцком». Християнська віра, за свідомством Г. Новицького, інколи насаджувалась у «диких» народів збройною силою, що викликало обурення з боку місцевих мешканців. Новицький був не стороннім спостерігачем, а безпосереднім учасником цих подій.

Що підштовхнуло Новицького, не маючого спеціальної підготовки етнографа-науковця, взятись за написання своєї праці? Відповідь на це запитання дав сам автор. «Списано же за повелением его Княжеской Светлости Губернатора Себеры нижайшим его рабом Григорием Новицким» [1, титульний лист]. Легко уявити становище людини, яка добровільно себе назвала «нижайшим рабом», якщо навіть врахувати особливості епістолярного стилю того часу.

В 1715 р. Ф. Лещинський знову отримав сан митрополита замість померлого І. Максимовича. В цей час і було створено Новицьким «Краткое описание о народе остяцком иже в пределах полношных царства сибирского обретається ..., а наипаче и житии, обычаях и пребывании сего остяцкого народа, тоже их преждном злочестии кумирслужения, о обращении в православную благочестивую христианскую веру, еже Господу поспешествующую ... проповедью трудолюбного благочестия проповедника и учителя преосвященного архиерея Феодора схимонаха событятся ...». Що ж уявляє собою цей твір? На перших аркушах автор розташував присвячення М. П. Гагаріну. Після десятивірша на честь герба Гагаріна Григорій Ілліч розхвалює губернатора Сибіру за навернення остяків і вогулів у християнську віру. Далі автор «Краткого описания» звертається до читача, пояснюючи завдання свого твору і ті умови, при яких він був написаний.

У першому розділі даються географічні та історичні відомості про Сибір, його природні багатства, про народи, що населяли цю землю, про «старовинних» татарських правителів Сибіру і загарбання його Єрмаком. Всі ці звістки були взяті Новицьким у літописі Сави Єсипова. Далі розповідається про сам остяцький народ і його історію. Під час розповіді автор звертає увагу на схожість деяких слів з латинськими, пояснює походження назви «остяки». З другого розділу починається етнографічна характеристика північного народу. Автор не тільки описує фізичний вигляд остяків, а і знайомить читача з їх звичаями. Особливу увагу до себе приваблюють сторінки праці, що містять в собі розповіді про суспільний лад остяків, існування місцевих володарів, збори з населення ясака (натурального податку), про пагубні звички людей. Третій розділ Новицький присвятив цікавим релігійним поглядам остяків. Описуючи поважне ставлення народу до ведмеда і деяких інших тварин, Григорій Ілліч звертає увагу на «нецеремонное отношение остяков к домашним божкам» [9]. В наступних п'яти розділах охочекомонний полковник у подробицях розповідає про місіонерську діяльність митрополита Ф. Лещинського, свідком і співучасником якої він був. Невільний літописець сибірського краю наводить велику кількість цікавих фактів і подробиць хрещення остяків і вогулів.

У 1719 р. Г. Новицький втратив одного з двох своїх захисників, допомога котрого особливо була йому важлива і потрібна в перші роки перебування в Сибіру, — князя Гагаріна. Князя звинуватили у злочинах на займаній посаді й пізніше, у 1721 р., стратили в Петербурзі.

1721-й рік приніс і зміну митрополита. Замість Ф. Лещинського їм став А. Стаховський, який надав Г. Новицькому посаду наглядача за виконанням християнських звичаїв ново-

хрещеними ханти Кондинської волості. Під час однієї «службової» подорожі повстали вбили Новицького і священника Сентяшева. Точну дату їх загибелі встановити не вдалося. Перший видавець вищезгаданої роботи Г. Новицького Л. Майков стверджував, що це трапилось після того, як помер Ф. Лещинський, тобто після 1727 р.

Г. І. Новицький не тільки залишив у Сибіру багато нащадків, а і маловідоме на протязі багатьох років в Росії «Краткое описание о народе остяцком». Доля цієї праці здебільшого повторила долю її автора. З'явившись у світ у рукописному вигляді в 1715 р., вона залишилась незакінченою. Більшість дослідників історії Сибіру погоджуються з думкою Л. Майкова, що з 98 аркушів 92 написані рукою Г. Новицького, а 6 — чужою південно-руською, тобто українською рукою. Разом з тим, навіть тимчасове знайомство з останніми сторінками рукопису дає можливість стверджувати, що людина, яка їх написала, не тільки добре знала засланого полковника, але і була з ним під час подорожей.

В Європі свідоцтва про невідомий північний народ, зібрані Г. Новицьким, з'явились у 1720 р., хоч ім'я автора праці не згадувалось. А поширював ці відомості (не ним зібрані) про остяків колишній капітан шведської армії Й. Б. Мюллер. Перебуваючи як полонений в Тобольську, він мав добру можливість познайомитись з працею Г. Новицького. Значно скоротивши цей твір, Мюллер переписав його, доповнюючи деякими зауваженнями, і в такому вигляді у Берліні видав зі своїм тлумаченням роботу нікому невідомого українця під назвою «Життя та звичаї остяків». А через рік, у 1721 р., ця робота вийшла як додаток до Гамбургського видання Ф. Х. Вебера «Змінена Росія» під тією ж назвою.

В Росії більше ста років про рукопис Г. І. Новицького, котрий зберігався у бібліотеці Тобольського кафедрального собору Св. Софії, ніхто не знав до тих пір, поки він не потрапив до рук вчителя історії та географії Тобольського повітового училища М. А. Абрамова, який підготував два його списки. Перший список у 1840 р. тобольський учитель надіслав департаменту народної освіти. В 1874 р. археографічна комісія міністерства народної освіти передала його до рук Російського географічного товариства. Другий список був підготовлений у 1854 р. і надійшов безпосередньо до Російського географічного товариства, але там його втратили.

Хоч Абрамову і не вдалось надрукувати «Краткое описание о народе остяцком», його зусилля не були марними: вони підштовхнули на цю дуже потрібну справу першого видавця Г. Новицького Л. Майкова, у руки якого й потрапив перший список. В цьому списку М. А. Абрамов зробив цілий ряд помилок, пов'язаних з читанням деяких незрозумілих слів, тому за пропозицією Л. Майкова Російське географічне товариство звернулось до Тобольського консисторського архіву з проханням вислати рукопис для підготовки до видання. Роботу над текстом закінчили, і в 1884 р. «Краткое описание о народе остяцком» побачило світ. З виданням «Краткого описания» Російське географічне товариство повернуло рукопис його господарю — тобольському кафедральному собору.

Після жовтневих подій 1917 р. рукопис колишнього мазепинського полковника ледве не потрапив за кордон. У 1919 р., відходячи разом з військами О. В. Колчака, духовенство Тобольську забрало з собою не тільки цінності церкви, а і деякі документи. Залишається невідомим, як частина документів потрапила до рук тобольської надзвичайної комісії, серед котрих було і «Краткое описание о народе остяцком» Г. Новицького. Працівники НК передали його до Томського університету як історичну цінність, де у рукописному фонді Музею історії матеріальної культури він зберігався до початку Великої Вітчизняної війни.

Напередодні війни «Краткое описание о народе остяцком» витримало друге видання, яке стало не тільки більшим за кількістю примірників, але й уникло колишніх помилок.

Цінність «Краткого описания» полягає в тому, що це одне із перших історико-етнографічних оповідань про північні народи ханти і мансі. Його автор Г. І. Новицький був безпосереднім учасником згаданих в рукописі подій, детально описав хрещення цих народів, їх побут та звичаї. Не випадково такі відомі етнографи, як В. Ф. Горленко і В. І. Наулко, вважають, що «Краткое описание о народе остяцком» «... є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій» [10].

Висновки. Політичні потрясіння на Україні початку XVIII ст. кардинально змінили долю Г. І. Новицького. З успішного можновладця він перетворився на бранця Сибіру. Перебуваючи у політичному засланні на чужині, колишній охочекомонний полковник-став добре відомим дослідником етнографії північних народів ханти і мансі. Його доля є яскравим прикладом імперського ставлення російських правителів, зокрема Петра I, до представників козацької еліти.

Бібліографія

1. Новицкий Г. И. Краткое описание о народе остяцком, сочинённое Гр. Новицким в 1715 г. / Изд. (и снабдил примечаниями) Л. Майков. — С.-Пб. : Сиб. Общество любителей древней письменности, 1884. — 104 с.
2. Новицкий Г. И. Краткое описание о народе остяком. 1715. — Новосибирск : Новосибиргиз, 1941. — 108 с.
3. Різниченко В. Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. — К. : Друкарня Київського Союзу Кооперативних Установ «Союзбанк», 1918. — 48 с.
4. Пивоваров Б. Святитель Филофей, в схиме Феодор, митрополит Тобольский и всея Сибири (1650 — 1727) // Журнал Московской патриархии. — 1977. — № 3. — С. 70.
5. Поселянин Е. Иоан (Максимович), митрополит Тобольский и всея Сибири // Русская церков и русские подвижники XVIII века. — С.-Пб. : Изд. И. Л. Тузова, 1905. — С. 154 — 160.
6. Письма к полковнику Запорожского войска И. Новицкому. — М. : Общество истории и древностей российских, 1863. — С. 6 — 28.
7. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — С.-Пб., 1897. — Т. XXI. — С. 257.
8. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. Ф. 4-1/2. Бібліографічні матеріали: родовід, життєпис, замітки бібліографічного характеру, громадська діяльність. 1914 — 1923 рр. та без дат.
9. О-в А. Памятники древней письменности и искусства. Краткое описание о народе остяцком, сочинённое Григорием Новицким в 1715 году. Издал Л. Майков. Спб. 1884 // Исторический вестник. — Т. XXII. — С. 202.
10. Горленко В. Ф., Наулко В. І. Українське народознавство: зародження розвиток, перспективи / Культура і побут населення України. — К. : «Либідь», 1993. — С. 47.

Бровко Б. А.

Имперское отношение Петра I к украинской элите на примере Г. И. Новицкого

Статья посвящена имперскому отношению Петра I к представителям украинской элиты первой четверти XVIII в. на примере охочекомонного полковника Г.И. Новицкого, ставшего в политической ссылке известным исследователем этнографии северных народов ханты и манси.

Brovko B. A.

Imperial attitude of Peter the Great towards the Ukrainian elite illustrated by G.I. Novitskiy

The present article is dedicated to imperial attitude of Peter the Great towards the representatives of Ukrainian elite of the first quarter of the XVIII century illustrated at the example of okhochekomonniy colonel G.I. Novitskiy who became famous researcher of Mansi and Khanty folks during his political exile.

Васильчук В. М.

ПЕРШІ НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кінець XVIII – XIX ст.)

Для сучасного розвитку історичної науки характерне звернення до проблем міжетнічних відносин, які мали значний вплив на розвиток людства у минулому й не втратили своєї актуальності нині. Сприяв «національному ренесансу» на терені зруйнованої радянської імперії той факт, що більшість суб'єктів соціальних відносин втратили свою ідентичність з колишніми соціальними структурами, крім етнічних, значення яких у суспільстві зросло. За таких умов відбувається, пошук раніше не потрібної етнічної ідентичності. Сьогодні українське суспільство дедалі більше потребує осмисленого духовно-інтелектуального орієнтиру у вирішенні екзистенціального питання співбуття людини і її країни, міри спорідненості окремих етносів. Історія кожного народу є біографією країни, також це характерно і для України як багатонаціональної держави.

Отже, актуальність теми дослідження обумовлена безпосередньо етнонаціональною специфікою сучасної України, де, крім титульного етносу, проживає близько 130 різних етнонаціональних груп. Також демократизація суспільства, яка призвела до утворення на геополітичній мапі світу нових держав: об'єднаної Німеччини та незалежної України. Це ще раз засвідчує що існує практична потреба у формуванні такої національної політики, яка б враховувала інтереси всіх етносів, що проживають на теренах України, регулювала б міжетнічні відносини в Україні з урахуванням історичної специфіки співіснування всіх народів.

Метою цього дослідження є прагнення висвітлити життя етнічних німців у період XVIII – початок XIX ст. Історія німецьких колоній та поселень на Півдні України є недостатньо дослідженою. Ця історична реальність викликає особливий інтерес серед науковців.

Питаннями заселення півдня України різними етнічними групами займалися А. Класус, А. Веліцин, Г. Писаревський [1, 102 с., 282 с., 128 с.]. Дослідження даної теми знайшло відображення у публікаціях науковців І.Кулинич, Н. Кривець та ін. [2, 271 с.]. Крім зазначених праць, вийшли цікаві праці та ряд статей під авторством С. Бобилевої, О. Дингеса на історично-економічну та історичну тематику. Дослідниця К. Лях у своєму дисертаційному дослідженні «Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – поч. XX ст.)» з'ясувала вплив модернізаційних процесів у Російській імперії на трансформацію суспільного життя німецькомовних колоністів та на перебіг міжетнічних стосунків у Південній Україні [3, 269 с.]. За останні десятиріччя в Україні було захищено кілька десятків кандидатських та 2 докторські дисертації з історії етнічних німців та було присвячено більше 300 розвідок українських істориків.

Кінець XX – початок XXI ст. характеризується в німецькій історіографії як період підвищеного інтересу до української історії. Різні історики пропонують своє бачення

України. Відтак вирізняються солідністю побудовані на належній джерельній базі роботи К. Штумппа, І. Фляйшгауер, К. Баде та ін. [4, 1020 с., 671 с., 542 с.].

Колонізація Росією півдня України в кінці XVIII ст. стали можливими тільки після звільнення її від турецько-татарського володіння. Заселення відбувалось за декількома напрямками. Одною з найважливіших була внутрішня колонізація. Тобто Північне Причорномор'я заселялось, перш за все, завдяки самовільному переселенському рухові з Лівобережної і Правобережної України. Наступним видом колонізації була зовнішня (іноземна). Царський уряд з метою швидкого освоєння Півдня України запросив іноземних переселенців. Так, у степах України були створені цілі колонії німців, сербів, греків, болгар та ін.

З історії українського народу видно, що він завжди тісно співіснував з іншими народами, національні меншини яких проживали на його території та вносили свій вагомий вклад у розбудову держави. Ці процеси простежуються і в багатьох інших країнах, бо переселенська практика в Європі була поширеною і розглядалась як стратегічний засіб нарощення могутності держави. Навколо неї точилося чимало дискусій і сформувалося кілька економічних теорій, зокрема, меркантилістів і фізіократів. Представниками першої в Німеччині були Людвіг фон Саккендорф та Іоакім Бехев, у Росії В. Татіщев. Спостерігаючи, що в найбільш багатих країнах є високою щільність населення, вони звели це у ранг певної закономірності й почали пропонувати варіанти по збільшенню людності. Людвіг фон Саккендорф у своїх творах з державного права — «Крістенштаат» і «Дейче Фюрстенштаат» — доводив, що головним завданням кожного уряду є перш за все «збереження і примноження населення та його майна» [1, с. 4]. У XVIII ст. це вчення зайняло провідні позиції в науці про народонаселення, і теза про те, що численність населення є благотворною для держави, стала аксіомою.

На основі даної теорії будували свої висновки й фізіократи, що прийшли на зміну меркантилістам. Засновником школи фізіократів був Кен'є. Основні положення їхньої теорії викладалися у вигляді девізів: «Дозвольте робити, хто що бажає», «Дозвольте йти, кому куди хочеться». Представниками цього напрямку в Німеччині були Йоган Зюсмільх, Йосиф фон Зоннефельд, Йоган Пфейфер та ін. Найбільш повно погляди фізіократів висловив Йосиф фон Зоннефельд. «Збільшення населення, — писав він, — включає в себе окремо ті засоби, які у сукупності сприяють загальному благополуччю»; «чим більша кількість населення, тим більша сила його опору, від чого залежить безпека держави...»; «чим більше рук, тим більше продуктів...»; «чим більше громадян, тим більше платників податків...» [1, с. 17].

Погляди меркантилістів і фізіократів не могли претендувати на якусь наукову універсальність, проте нерідко вони слугували західноєвропейським правителям підставою для обґрунтування політики у сфері народонаселення. Одним з ініціаторів такої політики був бранденбурзький курфюрст Фрідріх Великий. Важливими чинниками збільшення народонаселення він вважав підвищення народжуваності, стимулювання імміграції та заборону еміграції [5, с. 95]. Катастрофічні наслідки Тридцятилітньої війни вже в XVII ст. змусили найбільш далекоглядних німецьких державних діячів серйозно зайнятися переселенською політикою.

Позитивні наслідки заохочення імміграції у Німеччині й Англії викликали інтерес до цієї практики в Росії. Перетворення Петра I, ті економічні та соціальні процеси, що їх супроводжували, висували серед інших і проблему трудових ресурсів. Необхідність її вирішення значною мірою зумовила появу в 1702 р. Маніфесту Петра I, адресованого іноземним громадянам, що бажали поступити на військову службу, а також купцям і ремісникам. Ці кроки фактично заклали засади майбутньої імміграційної політики Катерини II.

На початок 1760-х рр. в Росії фактично вже склалися необхідні передумови для переселення іноземців: мався певний досвід по переселенню сербів, підготовлені пропозиції і, головне, бажання «облаштувати» Новоросію. Царизм прагнув запрошувати населення з-за кордону лише для організації сільських колоній, виключно з економічною метою. Ще до початку царювання Катерини II в урядових колах велась певна робота з аналізу й відбору різних варіантів переселення іноземців у Росію.

Уряд кожної країни пильно слідкував з самого початку за політикою колонізації в своїй державі та за її межами. У зв'язку з цим відпрацьовувалась система запрошень, приймалась ряд законів, створювалися відповідні органи в уряді окремих країн. Так, кожна держава зобов'язувалась забезпечити належні умови прийому, розселення та організації колоній. Для цього була створена вагома нормативно-правова база. Особливо організовано заселявся південь України, де засновувались великі колонії німецьких поселенців. Тут були створені відповідні адміністративні органи, які підпорядковувались Конторі опікунства іноземців. Безпосередній прийом та облаштування колоністів покладалися на емісарів. В Одесі, Дубоссарах, Ізмаїлі, Катеринославі були створені пункти прийому, а в Дубоссарах та Ізмаїлі також і карантини. Вони діяли на основі інструкції про прийом колоністів. Була розроблена певна схема прийому переселенців: спочатку вони мали пройти карантин, тобто обстеження на епідемічні захворювання, а потім відряджалися до місць проживання.

Однак, на шляху розвитку колонізації існувало й чимало перешкод. Однією з них була відсутність чітких планів освоєння південноукраїнських земель, значна частина яких належала великим землевласникам — державним сановникам та поміщикам. Уряд усвідомлював, що необхідна певна система, яка б ґрунтувалася на всебічних і точних знаннях про території, що мають заселятися. У лютому 1764 р. відомий Маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке скеровувало колоністів розселятися спочатку у волостях, поблизу вже заселених місць, потім на землях, розташованих посередині відведених для цього територій. Межі волості мали бути колоподібними, не менше 60 — 70 верст у діаметрі, із земельними масивами на тисячу сімей. У кожній волості планувалося розселяти людей одного віросповідання, а поселення мали розташовуватись так, щоб у разі необхідності могли надавати одне одному допомогу. Кожній родині нарізали по 30 десятин землі: 15 — орної, 5 — сінокосу, 5 — лісу і 5 десятин для садиби, саду та випасу. Колонія мала формуватись у такий спосіб, щоб шоста частина всієї землі становила запас для майбутнього приросту населення і ще одна шоста залишалася б для нових садіб. Ярмарки та базари дозволялось організовувати лише в головних поселеннях волостей.

Окремі родини наділялися землею у разі дотримання таких умов:

а) земля успадковується тільки молодшим сином (уряд вважав, що при цьому батько заохочуватиме своїх синів займатися різними необхідними в господарстві ремеслами);

б) якщо молодший син ще малолітній або нездатний господарювати, батькові надається право визначити опікуна чи спадкоємця. Якщо батько за життя не встигне цього зробити, тоді цю функцію виконує адміністрація, правління волості. Якщо ж спадкоємець неспроможний вести господарство, наділ передається члену родини, який його не має. У разі наявності кількох претендентів на спадщину справа вирішується жеребкуванням;

в) якщо брати чи родичі виявляли бажання жити в одному будинку, це не заборонялося, але вимагалось, щоб хтось один із них вважався господарем;

г) рухоме майно переходило в розпорядження всіх родичів, і вони використовували його на свій розсуд. Якщо ж колоніст помирав, не залишивши заповіту, четверта частина його майна передавалась матері, стільки ж отримували дочки на придане, а решта роз-

поділялася між синами порівну. При цьому той, хто успадковував наділ, зобов'язувався утримувати матір до смерті, а сестер — до заміжжя;

д) якщо після смерті колоніста залишалась вдова з дочками, вони володіли наділом спільно доти, доки мати чи хтось із дочок не вийде заміж; перший чоловік, який одружувався на одній із спадкоємиць, одержував право володіти земельним наділом назавжди;

е) ні переселенці, ні їх спадкоємці не мали права продавати чи закладати свій наділ або дробити його на частини — він залишався неподільним як общинна власність;

ж) на цих же засадах, тобто як спільна власність колонії, мали використовуватись відрізані наділи для церков, фабрик, заводів, виноградників і т. п., а також болота, річки, озера, каменоломні, піски [2, с. 71 – 72].

У цьому ж 1764 р. був затверджений і загальний «План про заселення Новоросійського краю», згідно з яким у розпорядження адміністрації колоній суцільними масивами передавалася земля для переселенців: у Катеринославській губернії — 52 тис. десятин, Херсонській — 263 тис., Таврійській — 214 тис. Згодом такі ділянки були визначені й у Бессарабії. Відповідно до аграрного закону 1764 р. ці великі степові простори поділялися на округи, а прибутки, одержані від них, спрямовувались на погашення витрат по переселенню [1, с. 21].

Колонізація не повинна була перешкоджати інтересам поміщицького землеволодіння. 9 травня 1809 р. за підписом члена уряду графа Кочубея набув чинності указ про поселення колоністів на поміщицькі землі. У ньому визначалися такі правила:

1) Колоністи поселяються на землю поміщиків на засадах, визначених Маніфестом 1763 р.; мають свободу віросповідання і побуту, звільняються від військової служби, за винятком добровільного бажання.

2) Користуються пільгами.

3) Урівнюються з іншим населенням при сплаті земських податків.

4) Приписуються до місця свого проживання.

5) Мають право переходити від одного поміщика до іншого [6, спр. 615, арк. 7].

Поміщики мали можливість вибирати собі працівників із числа кріпосних або колоністів. Значна частина їх віддавала перевагу саме останнім, оскільки ті були хорошими трудівниками. Їх використання було вигідним не тільки з економічної точки зору, а й з огляду на можливість передачі господарського досвіду кріпосним українським селянам.

На прийом колоністів держава виділяла значні кошти. У 1810 р. кожна сім'я німецьких переселенців обходилась державному бюджету в 17 крб. 50 коп. асигнуваннями і 2 крб. 80 коп. сріблом [7, спр. 207, арк. 68]. Слід відзначити, однак, що через 30 років колоністи мали відшкодувати ці видатки.

Уряд здійснював певні кроки, спрямовані на захист життя і здоров'я колоністів. Проте, більшості з них довелося пережити транспортні проблеми, хвороби, голод, не облаштованість побуту, відсутність житла. Герцог Рішельє в 1805 р. писав: «Не можу передати вам, до якої міри кровоточило моє серце, коли я побачив, в якому становищі знаходяться колоністи в Овідіополі. Це якийсь збіг глупства, починаючи з того, яке я бачив, довіривши їх цьому нерозумному Бему, і яке коштувало життя такій кількості нещасних... Сподіваюсь, що, дякуючи вжитим мною заходам, це незабаром скінчиться, потрібно лише ізолювати хворих від здорових, чого не дозволяли зробити чиновницькі перепони» [8, 59 – 60].

Додавались і труднощі, пов'язані з природно-кліматичними умовами, бездоріжжям. Відсутність поштових станцій з необхідним житлом призводила до масових простудних захворювань. Частими були крадіжки майна, коней, будівельних матеріалів. В особливо

скрутному становищі опинялися ті, хто не був обізнаний із землеробством, а таких серед колоністів було чимало.

Завершальною ланкою процесу переселення була організація колоній. Німецькі колоністи направлялися до місць поселення, проте чіткого плану їхнього розміщення не існувало. Колонії створювалися з огляду на наявність водних джерел, лісу, пасовищ та наближення до міста, яке б мало порт чи інші вузлові комунікації. Землі виділялись відповідно до опублікованого 22 березня 1764 р. урядового «Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель та їх заселення» [9]. Відведені землі розділялись на ділянки по 56 десятин, визначалося місце для забудови і для землеробства.

Колонія як населений пункт, по суті, була новим поселенням і відрізнялась від решти існуючих в Україні населених пунктів: сіл, слобод, хуторів, зимовищ, містечок, посадів, аулів, сілець тощо. Практично всі вони вже мали вивірену і виправдану часом внутрішню самоорганізацію, займали своє певне місце в існуючому адміністративно-територіальному устрої.

Усі організаційні заходи по створенню колоній покладалися на Опікунську контору. Вона проіснувала до 1782 року, коли управління колоніями було доручено «директорам домоведення». У 1797 р., при Сенаті було створено «Експедицію державного господарства опікунства іноземців і сільського домознавства», якій було підпорядковане управління колоніями північними, поволзькими та південного краю. У Катеринославі була створена Новоросійська контора опікунства іноземців.

За Маніфестом 1763 р. організувати будівництво житла для новоприбулих мала колоністська адміністрація. Проте, на практиці ця проблема набувала особливої гостроти. Будівництво в степу було справою важкою і клопітною. Відсутність лісу, джерел води, а також російська практика зводити житло силами підрядників не давали позитивного результату. Екстремальна ситуація спонукала піти шляхом спорудження землянок, глиняних і саманних будівель. Технологія такого будівництва була запозичена німецькими колоністами в їхніх попередників, що прибули сюди з Угорщини. Застосувавши її, вони могли перезимувати і приступити до спорудження житла власними силами. На будівництво оселі держава виділяла кожній сім'ї колоністів по 100 крб. [10, спр. 116, арк. 27].

Колоністська адміністрація була зацікавлена в тому, щоб переселенці будувалися самостійно. Це дозволяло в майбутньому уникнути нарікань з боку колоністів на низьку якість житла, зведеного підрядниками. Мав вигоду від такої практики і колоніст, оскільки йому списувався борг на ту суму, в яку оцінювалось його будівництво. Перевага цього підходу полягала також у тому, що німці як носії європейської будівельної культури отримували можливість застосувати її принципи на практиці, а властиві їм раціоналізм та практичність дозволили у непростих умовах будівництва відшукати його оптимальні варіанти. Ними був освоєний економний процес виготовлення цегли, розроблено декілька оригінальних проектів планування садіб. Порівнюючи типи забудови в німецьких колоніях, можна виявити як спільні, так і особливі риси. Розташування поблизу оселі клуні, хліва, клумби й городу було характерним для більшості садіб. Проте малися і такі, де конюшня та хлів споруджувались віддалік житла.

Етнограф В. Бабенко, який неодноразово бував у німецьких колоніях, досліджував їх у Катеринославській губернії, писав, що вони «являли собою зразок всього: найправильнішого розташування вулиць, провулків і площ, облаштованих у багатьох випадках на європейському рівні. Тут можна вирізнити центральну вулицю — більш широку... На центральній вулиці іноді зустрічаються постові стовпи, що освітлюються ліхтарями... Під-

ведені сади і дерева навколо садиб, прекрасні, правильні будівлі, чистота й охайність... упадають в очі кожному відвідувачу цих місць» [11, с. 59 – 60].

Ще однією проблемою, яка виникала на початку перебування німецьких колоністів в Україні, була відсутність необхідної кількості та якості землеробських знарядь праці. Ті, що привозилися, не відповідали місцевим умовам, адже земля являла собою цілину. Колоністи, які розселялися по берегах річок, часто потерпали від весняних паводків. Уявлення німців про місцеві природно-кліматичні умови швидко корегувалися під впливом життєвих реалій, що нерідко навіть доводили їх до розпачу. Подорожани по Україні у 1816 р. могли спостерігати в німецьких колоніях «бліді, у лахмітті людські постаті, що вилазили з брудних землянок, аби насилу тягтися на невідкладну роботу» [12, с. 71].

Перше велике розселення колоністів у Катеринославській губернії відбулося в 1789 р. Це були вихідці з Данцига і Пруссії у складі 228 сімей. Вони заснували перші вісім колоній – Хортиця, Острів Хортиця, Розенталь, Айнлаге (Кічкас), Кроневейде, Нойенбург, Нойендорф і Шенгорст. На початку XX ст. у 39 губерніях і областях Російської імперії налічувалося майже 2070 німецьких поселень. Мешкало в цих новостворених колоніях близько 1 млн. осіб, а їхні земельні володіння сягали 3 млн. десятин. На Півдні України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), а також на Волині, Поділлі, Київщині, згодом Харківщині й Чернігівщині напередодні Першої світової війни нараховувалося майже 200 тис. німецьких колоністів [13, с. 91, с. 20 – 24].

Більшість цих переселенців належала до бідних прошарків, тому їхнє становище було досить непростим. На території Хортицької колонії вони знайшли лише кілька напівзруйнованих хат. Власних коштів на спорудження житла у них не було. Речі, які вони взяли з собою в дорогу, зносилися. Більшість прибулих перші чотири роки мешкали в землянках, а деяким вдалося розміститися спочатку в Олександрівському укріпленні (нині – м. Запоріжжя).

Російсько-турецька війна виснажувала державну скарбницю, і уряд не міг своєчасно виконувати свої зобов'язання перед колоністами. Обіцяні їм кредити видавалися невеликими частинами, які одразу ж витрачалися на харчі та придбання найнеобхідніших речей. Таке становище змушувало переселенців продавати навіть призначені для зведення житла будівельні матеріали, які й без того відпускалися їм нерегулярно і в недостатній кількості. Щоби хоч якось допомогти колоністам, місцевій владі довелося видавати їм продукти харчування з державних магазинів [2, с. 91, с. 53].

Одночасно з ними до Катеринославської губернії прибули 900 переселенців, що належали до різних релігійних течій; вони заснували колонії Ямбург, Йозефсталь і Фішерсдорф [14, с. 241 – 243]. Розвиток цих поселень відбувався по-різному. Якщо в Ямбурзі кількість жителів чоловічої статі за 1789 – 1793 рр. зростає з 148 до 485 осіб, то в Йозефстальську колонію через високу смертність її жителів з Волині для поповнення були переселені швабські селяни [15, с. 140].

Незважаючи на тяжкі випробування процес колонізації не припинявся. У 1793 – 1796 рр. на Південь прибуло 118 родин, з яких 86 були поселені на о. Хортиця, решта утворили дві колонії – Менвізе в Олександрівському і Кронегартен у Новомосковському повітах [16, с. 66 – 67].

Другий значний приплив емігрантів у Катеринославську губернію здійснювали більш заможні колоністи, які привезли з собою деякі кошти, велику кількість худоби, а також коней. Вони почали господарювати ефективніше.

Наприкінці XVIII ст. уряд докладав чимало зусиль для поліпшення становища колоністів, частина яких через складні умови життя перебиралась у більш сприятливі місцевості. У квітні 1800 р. був виданий указ про переселення з о. Хортиця 150 родин. Деякі з них

у 1802 р. були поселені в Нижній Хортиці на землях, викуплених державою у радника Міклашевського [17].

Грамота Павла I від 6 вересня 1800 р., яка підтвердила привілеї всіх іноземних колоністів і гарантувала свободу віросповідання поселенцям-менонітам, послужила поштовхом для нового припливу їх до Росії. У 1803 – 1804 рр. на берегах Дніпра розселились 304 родини, які заснували сім колоній [18, с. 39 – 41].

Протягом 1803 – 1825 рр. у Катеринославській губернії були засновані колонії: Бурвальде, НідерХортиц, Розенгарт, Блюменгарт, Нойгорст, Кронсталь, Нойостервік, Шенберг – у Катеринославському повіті; в Маріупольській менонітській окрузі – Кіршвальд, Тігенгоф, Розенгарт, Шенбаум, Кронсдорф, Розенберг, Грюнау, Вікерау, Рейхенберг, Нойгоф, Ейхвальд, Тігенорт, Тіргарт; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Лібентальській окрузі – Марієнталь, Гросслібенталь, Клейнлібенталь, Александергілф, Йозефсталь, Люстдорф, Нойбург, Петерсталь, Францфельд, Фройденталь; Кучурганській окрузі – Зельц, Страсбург, Кандель, Баден, Мангейм, Ельзас; Березанській окрузі – Ландау, Шпейер, Карлсруе, Зульц, Рорбах, Вормс, Катеріненталь, Йоганнсталь.

Особливо інтенсивним у цей час був процес заснування німецьких і менонітських колоній у Таврійській губернії. У Бердянській окрузі однойменного повіту виникли колонії Нойгоффнунг, Розенфельд, Нойгоффнунгсталь; у Молочанській менонітській окрузі цього ж повіту – Гальбштадт, Гальбштадт ремісничий, Мунтау, Шенау, Фішау, Лінденау, Ліхтенау, Блюмштейн, Мюнстерберг, Альтенау, Тігенгаген, Блюменорт, Розенорт, Шензеє, Тіге, Ладекоп, Петерсгаген, Фюрстенау, Рюкенау, Ліхтфельд, Маргенау, Александерталь, Шардау, Порденау; в Молочанській окрузі Мелітопольського повіту – Пришиб, Гоффенталь, Вассерау, Альт-Нассау, Вейнау, Альт-Монталь, Гохштедт, Вальддорф, Дурлах, Рейхсфельд, Костгейм, Лейтерсгаузен, Фрідріхсфельд, Грюнталь, Гейдельсберг, Розенталь, Карлсруе, Ной-Монталь, Тіфенбрюн, Блюменталь, Кронсфельд. Усього близько 65 німецьких поселень.

Виникали колонії і на Кримському півострові. У Нойзацькій окрузі Сімферопольського повіту утворились колонії: Нойзац, Фріденталь, Розенталь, Кроненталь; у Цюріхстальській окрузі Феодосійського повіту – Цюріхсталь, Гейльбрюн, Судак, Герценберг. Крім того, в Бессарабській області, Акерманському повіті, Саратовській окрузі засновується колонія Сарата; у Бендерському повіті, Малоярославецькій окрузі – Тарутіно, Малоярославець I, Кульм, Красне, Фершампенуаз I, Тепліц, Каубах, Малоярославець II; Клястицькій окрузі цього ж повіту – Бородіно, Клястиц, Лейпциг, Березина, Париж, Альт-Арциз, Брієн, Ной-Арциз [2, с. 55 – 56].

У 1810 р. колонізаційний бум дещо вщух, після того як вступило в дію розпорядження уряду про припинення видачі кредитів і допомоги вихідцям з-за кордону. А в 1819 р. дипломатичним місіям було заборонено видавати паспорти іноземцям, які виявляли бажання переселитися до імперії. У результаті цей процес уповільнився, хоча й продовжувався до 40-х рр. XIX ст. У 1823 р. 139 сімей із Бадена розселились в Катеринославській губернії [19, с. 449 – 450]. Обмеження на переселення не стосувались лише менонітів, до яких уряд ставився толерантно і надавав їм різноманітну допомогу.

Після 1825 р. спостерігається значне зменшення кількості новостворюваних колоній. Цар Микола I обмежував імміграцію, знов-таки виходячи з недостатності коштів на облаштування поселенців. До середини 60-х рр. XIX ст. було засновано кілька колоній: у Катеринославській губернії, Олександрівському повіті, Маріупольській окрузі – Бергталь, Менфельд, Менталь, Геймбуден, Фрідріхсталь; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Березанській окрузі – Ватерлоо, Нойфройденталь,

Гелененталь; у Таврійській губернії: в Бердянському повіті й однойменній окрузі – Ной-Штуттгарт, у Молочанській менонітській окрузі – Шпаррау, Контеніусфельд, Гнаденфельд, Вальдгейм, Ландскроне, Гіршау, Ніколайдорф, Паульсгейм, Клефельт, у Мелітопольському повіті – Гуттерталь, Йоганнесру; в Бесарабії: в Акерманському повіті – Гнаденталь, Ліхтенталь, у Бендерському повіті, Малоярославецькій окрузі – Денневіц і Плоцк [1, с. 22 – 26].

Більшість їх створювалась в порядку винятку, на прохання зацікавлених осіб з числа урядовців, великих землевласників-поміщиків. У 1827 р. герцог Ангальт-Кетенський попросив у царя дозволу створити в Таврійській губернії колонію з числа своїх підданих. Його прохання було задоволено. Указ від 3 березня 1818 р. наголошував, що це поселення має стати «взірцем великого, добре влаштованого сільського господарства, поєданого з фабричним виробництвом» і що воно «повернеться у власність казни, якщо в ньому по завершенню десяти років не буде в наявності принаймні 20 000 овець поліпшеної породи з потрібною кількістю вівчарів і не менше як 100 сімей для обслуговування цих овець і для хліборобства та фабричної діяльності» [20].

Більшість колоній створювалось шляхом розукрупнення і поділу первинних поселень на декілька нових. Особливо активно цей процес відбувався у другій половині XIX ст. Колонії жили за принципом самоврядування, яке функціонувало на високому рівні: загальні збори, що мали риси законодавчого органу, оскільки жоден наказ російського державного органу не мав легітимності, якщо загальні збори не приймали відповідного рішення, обирали сільський приказ у складі старшини, голови й писаря. Приказ стежив за порядком у колонії і своєчасною сплатою податків. Сільський схід (збори) мав право виключати з колонії, призначати збори тощо.

Переселенці відрізнялися усамітненим та суворим способом життя (за матеріалами ревізійних обліків населення кінця XVIII – початку XIX ст. у населених пунктах менонітського округу відсутні відомості про інші етноси, що мешкали б поряд з німцями) і великим працелюбством. Від членів общини вимагалось дотримання дисципліни і згуртованості, шлюби дозволялися лише всередині конфесійної спільноти. Незважаючи на малосімейність, рівень організації господарств колоністів був значно вищим порівняно з тутешнім. Німецькі переселенці у Північному Приазов'ї були особливою категорією населення, найкращим чином забезпеченою земельними ресурсами. Отримуючи високі врожаї, вони мали можливість формувати запаси зерна на випадок стихійного лиха. Ось чому посухи не дуже впливали на менонітські господарства. Володіючи 65 десятинами землі на сім'ю, колоністи постачали на міські ринки усіляку городину, а в неврожайні роки німці навіть допомагали місцевим селянам. Під час голоду й розгулу епідемії худоби у 1848 р. переселенці обробили поля місцевих селян безкоштовно [21, с. 106 – 107].

Колонії Півдня України різнилися між собою розмірами територій, чисельністю та статевовіковими характеристиками населення. У 1814 р. в Тираспольському, Херсонському й Овідіопольському повітах Херсонської губернії німці розселялись у чотирьох округах: Лібентальській, Кучурганській, Глюкстальській і Березанській. Найбільше поселень (10) мала Лібентальська округа, в них проживала 721 родина з 1677 чоловіками і 1652 жінками [22, спр. 161, арк. 40].

На середину XIX ст. колонізація Півдня України вже відбулася, і німці стали помітним етнічним компонентом цього регіону. Якщо в 70-х рр. XVIII ст. їх тут ще майже не було, то в 1857 р. вони становили 4,3 % населення Херсонської та 2,3 % Катеринославської губерній. Найбільша кількість німців проживала в Одеському повіті – 19,9 % усіх мешканців, а також Тираспольському (8,3 %) і Катеринославському (9,6 %) повітах [23, с. 267].

Реформи 60-х років минулого століття – скасування кріпацтва, створення земських установ, спроба зрівнювання станів тощо сприяли, звичайно, дальшому поглибленню соціального розшарування німецьких поселенців. Проте характерними рисами життя поселян-власників на Півдні були високий рівень освіти, толерантність, – як у самих колоніях, так і у ставленні до корінного населення.

Отже, XVIII – XIX ст. стали періодом пристосування німецьких поселенців до умов життя й господарювання на українських землях. У цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка вплинула на соціально-економічний розвиток України. У сфері сільського господарства вони успішно поєднували європейський досвід із місцевими хліборобськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Застосовувані ними прогресивні форми й методи господарювання позитивно впливали на розвиток товарного виробництва, сприяли утвердженню ринкових відносин у сільському господарстві й промисловості. Історія німецьких колоній у нашій державі дає змогу стверджувати, що історія німецьких колоній є невід'ємною складовою історії України.

Бібліографія:

1. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. / А. Клаус – СПб. : В. Нусвальд, 1869. – XII, 455, 102 с.; Велицын А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. / А. Велицын – СПб. : Русский вестник, 1893. – 282 с.; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. / Г. Писаревский – М. : Снегирёвой А., 1909. – 128 с.
2. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / НАН України. Ін-т історії України. / І. Кулинич, Н. Кривець – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 272 с.
3. Лях К. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 Історія України / К. С. Лях. – Запоріжжя, 2005. – 269 с.
4. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 – 1862. / K. Stumpp – Tübingen, 1991. – 1020 S.; Fleischhauer I. Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russischer Kulturgemeinschaft. / I. Fleischhauer – Stuttgart : Deutsche – Verlags Anstalt, 1991. – 671 S.; Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland: Migration in Geschichte und Gegenwart / hrsg. Von Klaus J. Bade. – München : Beck, 1992. – 542 S.
5. Эльстер Л. Учение о народонаселении и политика народонаселения. / Л. Эльстер – М., 1897. – С. 95.
6. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 458, оп. 1, спр. 615, арк. 7.
7. РДІА, ф. 383, оп. 29, спр. 207, арк. 68.
8. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999. – С. 59 – 60.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ) – Собр. 1-е. – СПб. : Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XVI – № 11720, № 11879.
10. РДІА, ф. 383, оп. 29, спр. 116, арк. 27.
11. Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. / В. Бабенко – Екатеринослав, 1905. – С. 59 – 60, 88.

12. Meissner B., Neubauer H., Einfeld A. Die Russland Deutschen. Gestern und heute./ В. Meissner, H. Neubauer, A. Einfeld – Köln, 1992. – S. 71.
13. Epp George K. Geschichte der Mennoniten in Rußland. Deutsche Täufer in Rußland. Die Hau-bensgemeinschaft der Hutterischen Brüder./ К. Epp George – 1997. – Bd. I. – S. 91.; Кудряченко А., Кулинич І., Хохлачев В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення./ А. Кудряченко, І. Кулинич, В. Хохлачев – К. : Наук. думка, 1995. – 72 с.
14. Бобылева С., Бочарова Н. Из истории основания немецких переселенческих колоний на Екатеринославщине // Региональные и заглавные в истории: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (9 листопада 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – 328 с.
15. Дружинина Е. Южная Украина в 1800 – 1825 гг./ Е. Дружинина – М. : Наука, 1970. – 388 с.
16. Журнал министерства государственных имуществ. – 1854. – VIII. – С. 66 – 67.
17. ПСЗ – I, № 19492.
18. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов./ Я. Штах – М.: Тип. А. И. Мамонова, 1916. – 266 с.
19. Журнал Министерства внутренних дел. – 1837. – Кн. 26. – С. 449 – 450.
20. ПСЗ – II, № 1841.
21. Донеччина. Перехрестя цивілізацій. Книга перша. / За заг. ред. В. І. Мозгового. – Кн. 1. – Донецьк : ТОВ Діапринт, 2007. – С. 106 – 107.
22. Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 383, оп. 29, спр. 161, арк. 40.
23. Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в./ В. Кабузан – М. : Наука, 1976. – 306 с.

Васильчук В. Н.

Первые немецкие колонии на Юге Украины (конец XVIII – XIX в.)

Цель статьи попытка раскрыть деятельность первых немецких колоний и жизнь поселенцев в разные периоды. Проведен анализ и представлена краткая характеристика научных трудов XIX – начала XXI века. Несмотря на то, что немецкие переселенцы никогда не представляли этнического большинства в процентном отношении на юге Украины, они сделали большой внос в развитие страны. В целом им удалось наладить эффективную деятельность, которая повлияла на социально-экономическую и духовную жизнь Украины.

Vasylchuk V. M.

First German colonies on South of Ukraine (the end of the XVIII – XIX).

The aim of the article is to expose activity of the first German colonies and life of settlers in different periods. Analysis is conducted and short description of scientific works of the XIX – XXI centuries is presented. Without regard to the fact the German migrants have never presented ethnic majority on the south of Ukraine in percentage ratio, they did large payment in development of the country. On the whole they succeeded to put right effective activity that influenced on socio-economic and spiritual life of Ukraine.

ЗМІНИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВИШІВ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Звертаючись до проблематики функціонування системи вищої освіти України у повоєнні роки, варто наголосити, що українські географічно, але радянські за сутністю виші нашої країни того періоду були невід'ємною складовою великої імперської держави. Втрати та жахливі результати війни можна проілюструвати на прикладі загальносоюзної системи вищої школи в якій до початку бойових дій працювало 50 тис. чол., серед яких нараховувалося 5353 професорів, 13 105 доцентів. До 1942/43 навчального року загальна кількість професорсько-викладацького складу інститутів та університетів зменшилася майже вдвічі. У ВНЗ працювало 24,7 тис. чол., що складало 49,4 % довоєнної кількості. Не вдалося зберегти в повному обсязі кількість викладачів, які мали вчені звання професора або доцента, і це, не зважаючи на те, що вони були звільнені від призову до лав бойових частин. Так, до 1942/43 навч. р. кількість професорів зменшилася на 18,15 %, а доцентів на 40 % [1, с. 302 – 303].

Мета поданої розвідки – дослідити кількісні та якісні втрати саме вітчизняної системи вищої освіти, що дає змогу зрозуміти з якими гуманітарними труднощами зіткнулося українське суспільство у повоєнні роки. Варто відмітити, що наявний історичний аналіз є продовженням наукових пошуків автора, щодо загальних питань функціонування освітянської сфери у зазначений період і ґрунтується виключно на архівних матеріалах та статистичних джерелах.

За роки війни загинули в боях або померли від поранень 15 з 86 викладачів ДМетІ, мобілізованих до Червоної армії [2, с. 59]. Понад 600 викладачів та студентів ДДУ з початком війни поповнили лави радянських бійців, багато з них не повернулися з фронту [3, с. 74]. 14 працівників Київського педагогічного інституту загинули під час війни [4, с. 56], 8 співробітників Запорізького педагогічного інституту віддали своє життя за Батьківщину [5, с. 40]. Цифри свідчать, що в 1938/39 навчальному році в Українській РСР працювало 9969 викладачів, з яких – 1244 професори, 2521 доцент, 3713 асистентів, 2491 викладач [6, с. 54]. Враховуючи те, що в 1937 році у ВНЗ республіки налічувалося 7258 викладачів, можна деякою мірою скорегувавши цифрові данні припустити, що на 1941 рік в українських вищих навчальних закладах професорсько-викладацьких склад становив приблизно 10 тисяч чоловік. Так само, але за геометричною прогресією мав зростати і якісний склад викладачів. Але через жорсткі воєнні обставини скорочення представників професорсько-викладацького складу, особливо в УРСР було дуже значним. Навіть, на початок 1945/46 навчального року з 8842 співробітників-викладачів ВНЗ професори складали 1102 особи, у тому числі доктори наук – 609; доценти 2524, з яких кандидати наук – 1575; старші викладачі – 1656; асистенти – 3559 осіб [7, с. 109]. Особливо гостро проблема нестачі висококваліфікованих викладачів постала перед периферійними ВНЗ. Так, на початку 1945 року в Запорізькому автомеханічному інституті працювало лише 29 викладачів, з яких 7 були доцентами, і лише 6 кандидатами наук, а ситуація в Запорізькому педагогічному інституті була ще гіршою: серед 54 викладачів налічувалося лише 3 доценти [8, арк. 24 – 27]. С. М. Бухало, начальник УСВІШ при Раднаркомі УРСР, у доповіді на Першій республіканській нараді працівників вищої школи, яка відбулася 1 – 3 липня 1945 р., зазначив, що ВНЗ республіки мають додаткову потребу професорсько-викладацьких кадрів 1000 чол. [9, с. 8]. І все ж таки до кінця війни, не зважаючи на складні умови, загальну кількість професорсько-викладацького

складу вищих навчальних закладів СРСР відновили на 79,3 % від довоєнного рівня, а вже в 1947/48 навчальному році перевищили її [1, с. 309].

В архівному фонді ДДУ Р-2307 зберігається ціла низка листів-запрошень, у яких ректор Полежаєв Є., звертався до колишніх студентів і викладачів, і пропонував повертатися працювати та навчатися в рідних стінах. Вище вже згадувалось, як керівництво українських ВНЗ боролось за збільшення контингенту студентів. У цьому ж випадку видно, що ректорат намагався всіма силами повернути працівників професорсько-викладацького складу. У листах вказувалось, що якість житла була неоднакова й розподіляться вона повинна була з оглядом на терміни прибуття претендента на вакантні посади, «кожен з Вас повинен бути зацікавленим і тому, що буде мати можливість організувати та засяяти індивідуальний город» [10, спр. 34, арк. 18].

Зрозуміло, що одним із найлегших шляхів подолання дефіциту кваліфікованих викладацьких кадрів була практика праці за сумісництвом, яка почала широко використовуватися республіканськими інститутами та університетами. Але через специфіку такого явища, як сумісництво, що пов'язано з розмитістю критеріїв якості й кількості, необхідності й достатності, українська система вищої освіти отримала іншу проблему, коли якість викладання почала приноситься в жертву матеріальному стимулюванню. Так, викладач Гурвич С. працював завідувачем кафедрою основ марксизму-ленінізму Мелітопольського педагогічного інституту, очолював однойменну кафедру в Мелітопольському інституті інженерів механізації сільського господарства, а також навчальну частину Мелітопольського університету марксизму-ленінізму [11, арк. 23]. Через гострі кадрові проблеми на це порушення могли б закрити очі, але вказаний викладач дозволив собі порушити інші умови, адже виявилось, що він запланував у різних інститутах різні теми свого докторського дослідження. Професори Одеси також дозволяли собі працювати в декількох місцях одночасно: професор Цесевич В. керував трьома кафедрами й обсерваторією ОДУ; професор Зальцберг В. очолював 4 кафедри й був заступником директора Одеського інституту інженерів сільськогосподарського будівництва, а професор Лопатко Е. був деканом та завідувачем трьох кафедр. Але найцікавішим було те, що вони отримували повні посадові оклади по кожному місцю роботи, хоча це й було заборонено [12, арк. 93]. Через нестачу фахівців проявлявся лібералізм керівництва центральних освітянських органів до професури, адже за вказані порушення їм тільки вказали на незаконне сумісництво, а от відповідальні особи по результатам перевірок отримали суворі догани.

Викладацький склад вищих навчальних закладів України періоду післявоєнної відбудови відзначався низькими показниками кваліфікації. Наприклад, за даними періодичних видань досліджуваного періоду в 1948/49 навч. р. лише 35 % викладачів українських ВНЗ мали наукові звання та ступені. Досить часто на керівні посади призначали працівників, які не мали наукового ступеня або принаймні вченого звання. Так, у 1948/1949 навч. р. серед директорів 159 ВНЗ Української РСР лише 23 мали науковий ступінь доктора, або вчене звання професора, 60 були доцентами або кандидатами наук. Усі інші 76 керівників вищих навчальних закладів України, тобто майже 48 %, не мали ні наукового ступеня, ні вченого звання [13, с. 36]. Архівні данні свідчать також про недостатній рівень кваліфікації викладацького складу педагогічних ВНЗ України після закінчення війни. Так, у «Зведеному річному звіті про роботу педагогічних ВНЗ за 1946 – 1947 рр.», зазначалося, що у педагогічних інститутах 45 %, а в учительських 74 % завідувачів кафедр не мали наукового ступеня або вченого звання. За даними звіту в педагогічних ВНЗ УРСР у цей рік працювало 2368 викладачів. З них науковий ступінь або вчене звання мали 284 чол., що становило лише 12 % [14, арк. 86].

Нерівномірно розподілялися наукові кадри по регіонах України. Абсолютні цифри дають нам таку картину: на 1945/46 навчальний рік — працював 151 вищий навчальний заклад; 101 — республіканського й 50 — союзного підпорядкування, в стінах яких науково-викладацькою роботою займалися близько 5700 викладачів, серед них 720 професорів і 1420 доцентів [15, с. 320 — 322]. Найкраще забезпечення науковими кадрами мали навчальні заклади Києва. Так, наприклад, у Київському університеті з 2734 студентами проводили заняття 80 професорів, які всі мали науковий ступень доктора або кандидата наук, та 105 доцентів і кандидатів наук [14, спр. 220, арк. 61]. На відміну від Київського, наприклад, Дніпропетровській університет науково-педагогічними кадрами був укомплектований гірше. Так, у 1945/46 навч. р. у цьому ВНЗ 1894 студентів навчало 6 професорів, серед яких 4 мали науковий ступінь доктора, 1 — кандидата наук. Один із професорів Дніпропетровського університету не мав ніякого наукового ступеня [14, спр. 115, арк. 5]. Проблеми кадрового забезпечення перешкоджали налагодженню повноцінної діяльності вищих навчальних закладів Харкова, який мав давні наукові та освітні традиції [16, с. 25]. Так, у 1948 р. більш ніж 50 % викладачів ВНЗ Харкова не мали наукових степенів та вчених звань. Керівництво університету було вимушено звертатися особисто до народного комісара освіти П. Тичини з проханням повернути з бойових частин викладачів, мотивуючи це необхідністю налагодження навчального процесу. Так, просили відізвати доцента Вербицького П. П., як одного з провідних фахівців із викладання курсу західно-європейської літератури [14, спр. 36, арк. 34].

Довгий час дуже не вистачало викладачів окремих спеціальностей. Документи свідчать, що найбільшими були втрати серед представників гуманітарного профілю, особливо викладачів історії, марксизму, політичної економії [14, спр. 89, арк. 6]. В 1944 — 1945 навч. р. у Сумському педагогічному інституті на історичному факультеті працював лише один історик [14, спр. 34, арк. 19], і це при тому, що згаданий інститут відновив свою післявоєнну роботу одним із найперших в Україні. На 18 березня 1946 року в ДДУ на кафедрах марксизму-ленінізму, філософії, історії СРСР були вакантними по 3 посади навіть старших викладачів [10, спр. 97, арк. 17].

Рівень кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів у невеликих містах був ще нижчим. Наприклад, у Мелітопольському педагогічному інституті в 1945 р. серед 61 викладача науковий ступінь кандидата наук мали 8 чол. В інституті не працювало жодного доктора наук або професора [14, спр. 1443, арк. 52]. Відсутність спеціалістів перешкождала відновленню навчання у ВНЗ республіки. У Запорізькому педагогічному інституті деякі дисципліни через відсутність необхідних спеціалістів взагалі не викладалися [5, с. 44]. Перед вищою школою України після завершення війни гостро постало завдання кількісного та якісного відновлення професорсько-викладацького складу, підвищення науково-педагогічного рівня працівників ВНЗ, забезпечення кваліфікованими викладачами невеликих навчальних закладів.

Вище вже зазначалось, що за роки війни кількість викладачів суспільно-гуманітарних наук вищої школи істотно скоротилася. Багатьох із них з початком війни призвали на політичну та виховну роботу серед військовослужбовців. Після війни гостро постала кадрова проблема кафедр, що здійснювали суспільно-політичну підготовку та забезпечували виховання студентів. Цю проблему належало розв'язати за короткий термін. У зв'язку з гострою нестачею викладачів суспільно-гуманітарних дисциплін ЦК ВКП(б) постановив організувати з 1 серпня 1944 р. при Московському університеті трьохмісячні курси для підготовки викладачів основ марксизму-ленінізму та політичної економії [17]. У 1949 р. при найбільших університетах СРСР відкрили три інститути підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму з річним строком навчання [18]. В Україні інститут під-

вищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму було створено при Київському державному університеті з кількістю слухачів в 50 чол. За слухачами інститутів на весь час навчання зберігалася середньомісячна заробітна платня, але не більше 300 карб. на місяць. Додатково вони забезпечувалися стипендією в розмірі 50 карб. на місяць.

Проте повністю розв'язати проблему забезпечення вищої школи кваліфікованими викладачами основ марксизму-ленінізму та політичної економії не вдавалося. Завдання відновлення професорсько-викладацького складу, у тому числі й кафедр суспільно-гуманітарних наук, вирішувалося в двох напрямках. З одного боку, прагнули якомога збільшити кількість викладачів, а з іншого — підняти їх наукову та педагогічну кваліфікацію. І якщо, завдяки оперативним діям партійних та освітянських функціонерів, кількісний склад викладачів за короткий термін удалося відновити, процес підвищення наукового та педагогічного рівнів викладацького складу відбувався досить повільно. Наприклад, із загальної кількості викладачів марксизму-ленінізму — 198 чол., у 1947 р. по педагогічним вищим навчальним закладам України лише 2 захистили кандидатські дисертації, 8 підготували дисертації до захисту, 16 чол. склали іспити кандидатського мінімуму. Вище вже вказувалось на цю тенденцію зменшення кількості захистів дисертацій на здобуття наукового ступеню в сфері суспільно-гуманітарних наук. Політизація науки, раптові ідеологічні зміни перешкоджали дослідженням насамперед у гуманітарній сфері.

У зв'язку з низьким рівнем викладання суспільних наук центральні освітянські органи зобов'язували викладачів кафедр філософії та логіки складати плани методичної та науково-дослідницької роботи. Кожен викладач кафедри повинен був представити власний конкретний план науково-дослідної роботи. Таким чином, прагнули стимулювати вдосконалення методів викладання та підняти науковий рівень професорсько-викладацького складу кафедр. Для підвищення кваліфікаційного рівня викладачів суспільно-гуманітарних наук започаткували консультаційні пункти для викладачів суспільних наук, які готували дисертаційні дослідження до захисту, чим намагалися створити сприятливі умови для захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів. У «Положенні про консультаційні пункти для викладачів суспільних наук» головним завданням їх діяльності визначалося надання допомоги викладачам марксизму-ленінізму, політекономії, філософії вищих навчальних закладів у підготовці дисертацій та складанні іспитів кандидатського мінімуму. До обов'язків консультаційних пунктів входило: прийом кандидатських іспитів, затвердження тем дисертацій, надання консультацій та наукового керівництва у виконанні дисертаційного дослідження. До пунктів дозволялася прикріплюватися викладачам ВНЗ, які мали вищу освіту та вели педагогічну діяльність, на строк не більше трьох років [19]. У тому ж році такий консультаційний пункт почав працювати в КДПІ. Діяльність такої науково-методичної структури допомогла ВНЗ республіки підготувати десятки дисертацій [4, с. 57].

З метою покращення комплектації ВНЗ професорсько-викладацькими кадрами та контролю за їх діяльністю по вихованню студентів, з 1949/50 навчального року був встановлений новий порядок комплектації викладачів основ марксизму-ленінізму, політекономії та філософії [19, с. 2]. Відтоді їх призначало союзно-республіканське міністерство після узгодження з обкомами, крайкомами ВКП(б) та ЦК компартій союзних республік. Персональне затвердження викладачів, які вже працювали на час видання наказу, належало здійснити з 1 січня 1950 р. Завдяки цьому партія посилювала контроль та поширювала вплив на розвиток вищої освіти.

Обізнаність зі змінами в партійній політиці викладачів суспільно-гуманітарних дисциплін забезпечувала своєчасне коригування програм та навчального змісту матеріалу, його актуальність та тісний зв'язок із відповідною політичною ситуацією. Для широкого інформування викладачів гуманітарних та економічних навчальних курсів з найважливішими подіями

політичного та наукового життя, проводили курси та різного роду наради завідувачів відповідних кафедр. Так, зразу після завершення війни, в серпні 1945 р. в Москві, для посилення партійного впливу на відновлення розвитку суспільно-політичних дисциплін, відбулися курси керівників кафедр соціально-економічних наук, політичної економії, філософії, історії СРСР. У роботі курсів прийняло участь 1200 чол., у тому числі 819 керівників кафедр. Програма курсів складалася з науково-теоретичної та практичної частин. Викладачі зобов'язувалися стежити за рішеннями партії та вносити зміни до програм і змісту навчальних дисциплін. У зв'язку з виходом роботи Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» розгорнулася гостра критика «шкідливих» мовознавчих теорій. До програм ВНЗ були включені спеціальні години для вивчення роботи Сталіна та критики опозиційних науковців. Викриття помилковості наукових поглядів перетворилося на важливу складову навчання.

Підвищення «ідейної» кваліфікації викладачів також здійснювалося на місцях, безпосередньо в навчальних закладах. Наприклад, у Дніпропетровському металургійному інституті ім. Сталіна постійно організовувалися семінари для викладачів на кафедрах [20, с. 60]. Крім того, деякі викладачі для поглиблення теоретичних та практичних знань навчалися у вечірньому університеті марксизму-ленінізму. До речі, вечірні університети марксизму-ленінізму при вищих навчальних закладах після війни набули поширення, адже в них могли поглиблювати свої політичні знання, як викладачі суспільно-гуманітарних наук, так і інших дисциплін. Керівництву ВНЗ наказувалося надавати всіляку допомогу та підтримку вечірнім університетам марксизму-ленінізму, залучати до навчання наукових співробітників, викладачів та професорів. Бібліотеки зобов'язувалися забезпечити навчальний процес необхідною літературою, а керівники навчальних закладів — безкоштовно виділяти та закріпляти за ними аудиторії для лекційних та семінарських занять. Директорам та завідувачам кафедр належало уважно контролювати навчання викладачів ВНЗ в університетах марксизму-ленінізму. Із цією метою рекомендувалося на засіданнях кафедр заслуховувати повідомлення та звіти викладачів-слухачів університетів [21].

Варто також звернути увагу на ще одну проблему, яка безпосередньо виникла за умов війни та через численні людські втрати. Мова йшла про порушення такого важливого показника, що чітко характеризував якісний стан вищої освіти в республіці, як стаж викладацької роботи. Наприклад, у штатному формулярі Сталінського педінституту на 1946 — 1947 навч. р. вказувалося, що найбільший стаж роботи у вищій школі мав доцент Ксенофонов С. О., який 14 років працював викладачем. Стаж решти викладачів нараховував 3 — 5, максимально 11 років [22, арк. 2]. Навіть на початку 50-х років, кількість викладачів, які мали досвід роботи у ВНЗ від 1 до 5 та від 5 до 10 рр., становила приблизно по 36 % [23, арк. 8]. Процес омолодження, який за би інших умов сприймався позитивно, в царині вищої освіти призводив до погіршення якості й поступовості в розвитку всієї системи.

Не зважаючи на труднощі, численність професорсько-викладацьких штатів вищої школи УРСР у повоєнний період зберігала стійку тенденцію до збільшення. Серед усього іншого це зумовлювалося також завданням розширення й зміцнення господарства, оновлення його матеріально-технічної бази, необхідністю підвищення продуктивності промислового та сільськогосподарського виробництва, що було неможливим без поліпшення наукового та інтелектуального потенціалу суспільства. Начальник УСВШ С. М. Бухало в 1945 р. доповідаючи про стан вищої школи України, зокрема, зазначив, що у вищих школах республіки наприкінці першого семестру 1944/45 навчального року працювали 4264 викладача, у тому числі 325 докторів наук, 672 кандидатів наук [9, с. 8]. У 1947 р. він на сторінках журналу «Вестник высшей школы» назвав дані, згідно яких у ВНЗ України на той момент працювало 13 215 наукових співробітників, у тому числі, 1044 докторів наук і професорів, 3852 кандидатів та доцентів [24, с. 45].

В архівних джерелах представлені данні, які дещо відрізняються від заявлених. Так, документи свідчать, що в цей період у вищих навчальних закладах України працювало 12 604 науковця, серед них — 940 професорів та докторів наук, 3540 доцентів та кандидатів [14, спр. 56, арк. 230.]. Ці розбіжності можна пояснити недосконалістю системи збирання та обробки статистичних даних, а також свідомою фальсифікацією звітів, до якої вдавалися, прагнучи перебільшити досягнення та засвідчити виконання завдань. Не варто глибоко вдаватися в з'ясування причин розбіжностей цифр. Зазначимо, що навіть у складних соціально-економічних умовах повоєнного періоду в сфері відновлення професорсько-викладацького складу ВНЗ УРСР мали місце значні досягнення, які заслуговують на повагу та визнання.

Ще один дещо сумний, але не оригінальний висновок можна зробити з аналізу документів. Мова йдеться про характерну тенденцію притаманну взаємовідносинам між суб'єктами державного об'єднання в їх вульгарних командно-підпорядкованих формах, а саме процес відтоку умів із республіки до центру. Порівняння вищенаведених цифр із даним про те, що в 1950 р. в Україні налічувалося всього 907 докторів наук [25, с. 214], доводить, що з року в рік абсолютна кількість науковців на теренах України в означений період хоча й збільшувалась, то кількість докторів наук, професорів навіть зменшувалась.

Наприклад, у 1944 р. у ДІІ на 2 тис. студентів та слухачів курсів припадало 145 викладачів, серед яких нараховувалося 9 професорів, 39 доцентів та кандидатів наук [36, с. 66]. Це свідчило про низьку забезпеченість навчального закладу науково-педагогічними кадрами, адже співвідношення викладачів та студентів становило: 1 викладач — 14 студентів. Керівництво навчального закладу спрямовувало зусилля на вирішення проблеми кадрового забезпечення, що дало позитивні результати. Так, на 1 січня 1946 р. в інституті працювало вже 217 викладачів, 1947 р. — 338, 1951 р. — 400. Проте, зростання професорсько-викладацького складу не встигало за збільшенням контингенту студентів, кількістю кафедр, спеціальностей та факультетів. Так, навіть на початку 50-х рр., штат викладачів ДІІ залишався неуккомплектованим на 15 — 20 % [26, с. 82]. У цей же період у Харківському інституті інженерів залізничного транспорту серед 28 завідувачів кафедрами, лише 7 були професорами, з яких 3 мали ступінь доктора наук. Усі інші були доцентами та старшими викладачами [27, спр. 216, арк. 8]. Із січня 1944 року розпочав свою роботу Запорізький педагогічний інститут, але в 1944 — 1945 навчальному році на 13 кафедрах працювало лише 54 викладачі, серед яких було лише 7 кандидатів наук та доцентів і не було жодного доктора наук або професора [5, с. 44].

Дуже велику допомогу, в ті важкі часи, в справі підготовки фахівців та формуванні професорсько-викладацьких кадрів надавали академічні установи. Особливо, це стосувалося великих міст — наукових центрів, де вищі навчальні заклади успішно залучали до навчального процесу вчених науково-дослідних установ. Специфіка цієї співпраці полягала в тому, з одного боку, цим компенсувалася нестача викладацьких кадрів, з іншого, науковці академічних інститутів несли в аудиторії найпередовіші знання та інформацію про розвиток науки. Наприкінці 1940-х років у Київському університеті й Київському медичному інституті постійно працювали за сумісництвом 31 академік і член-кореспондент, а також багато науковців різних спеціальностей [7, с. 121].

За роки війни істотно скоротився склад науково-педагогічних працівників вищої школи України. Кадрові проблеми перешкождали відновленню діяльності ВНЗ, уповільнювали процес підготовки висококваліфікованих спеціалістів, велику потребу в яких мало народне господарство повоєнної країни. У зазначений період проявили себе такі негативні тенденції, як: нестача викладачів із великим досвідом роботи, поширення системи роботи за сумісництвом тощо.

Незважаючи на численні труднощі повоєнного періоду вдалося в стислі строки відновити та перевершити довоєнну кількість професорсько-викладацького складу вищої школи. Проте, у навчальних закладах республіки не вдавалося остаточно розв'язати кадрові проблеми. Це було пов'язано також зі зростанням кількості студентів та розгалуженням системи вищої освіти, хоча формально, завдання по відновленню довоєнних показників розвитку науково-педагогічних кадрів виконали.

Бібліографія

1. Чуткерашвили Е. В. Кадры для науки. (Специалисты высшей квалификации в СССР и в капиталистических странах). — М. : Высшая школа, 1968. — 358с.
2. Государственная металлургическая академия Украины: История становления вуза и развития его научно-педагогических школ (к 100-летию начала подготовки инженеров-металлургов. — Днепропетровск : Пороги, 1999. — 312 с.
3. Історія Дніпропетровського національного університету. — Днепропетровск : Вид-во ДНУ, 2003. — 232 с.
4. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: 1834 — 2004: Історія. Сьогодення. Перспективи /Авт. : В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін. — К. : Навч. книга, 2005. — 255 с.
5. Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930 — 2005): Ювілейна книга. — Запоріжжя: Дике поле, 2006. — 248 с.
6. Культурне будівництво Української РСР. Стат. довідник. — К. : Рад. Школа, 1940.
7. Сидорчук Т. Г. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру в Україні (1920 — 1970 роки): Дис... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1998.
8. Державний Архів Запорізької області (ДАЗО) — Ф. 102. — Оп. 1. — Спр. 1192.
9. Бухало С. М. Состояние и очередные задачи вузов Украины // Вестник высшей школы. — 1945. — № 10. — С. 6 — 11.
10. Державний Архів Дніпропетровської області (ДАДНО) — Ф. Р-2307 — Оп. 1.
11. ДАЗО — Ф. 102. — Оп. 2.
12. ДАДНО. — Ф. Р-3734. — Оп. 1.
13. Мазепа И. И. О расстановке и использовании научно-педагогических кадров в вузах УССР // Вестник высшей школы. — 1949. — № 1. — С. 36 — 39.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. — Ф. 166. — Оп. 15.
15. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941 — 1950. Збірник док. і матеріалів. — К. : Наукова думка, 1989.
16. Хмельницький О. П. О работе вузов Харькова // Вестник высшей школы. — 1948. — № 4. — С. 21 — 33.
17. Постановление ЦК ВКП (б) об организации краткосрочных курсов по подготовке преподавателей марксизма-ленинизма и политической экономии в вузах от 20 мая 1944 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решения съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 — 1986). — т. 7. 1938 — 1945. — М. : Политиздат, 1985. — С. 499 — 500.
18. Об организации институтов повышения квалификации преподавателей общественных наук // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / Под ред. Е. Ч. Войтенко. — М. : Сов. Наука, 1978. — ч. 2. — С. 75.
19. О мерах по устранению недостатков в подборе, подготовке и переподготовке кадров преподавателей основ марксизма-ленинизма, политической экономии и филосо-

фии высших учебных заведений. Приказ Министра высшего образования СССР № 983 от 30 июня 1949 г. // Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1949. — № 8. — С. 1 — 2.

20. Идеино-политическая работа среди преподавателей // Вестник высшей школы. — 1951. — № 2. — С. 59 — 61.

21. Об оказании помощи университетам марксизма-ленинизма. Приказ по Министерству высшего образования СССР № 1008 от 13 июля 1948 г. // Бюллетень Министерства высшего образования СССР. — 1948. — № 9. — С. 16.

22. Державний Архів Донецької області. — Ф. Р-3765. — Оп. 1. — Спр. 45.

23. Державний Архів Кіровоградської області — Ф. Р-5380. — Оп. 2. — Спр. 36.

24. Бухало С. М. Живет и крепнет высшая школа Украины // Вестник высшей школы. — 1947. — № 1. — С. 43.

25. Высшее образование в СССР. Статистический сборник. — М. :Госстатиздат., 1961. — 255 с.

26. Історія Донецького державного технічного університету. — Донецьк : Юго-Восток, 2001. — 362 с.

27. Державний Архів Харківської області — Ф. Р-5911. — Оп. 1. — Спр. 216.

Васильчук Т. В.

Изменения научно-педагогического потенциала вузов Украины после Второй мировой войны

Цель статьи проанализировать архивные материалы и дать характеристику научно-педагогического потенциала высших учебных заведений послевоенной Украины. Сделан вывод, что несмотря на тяжелейшие военные потери, система высшего образования УССР нашла в себе силы менее, чем за десятилетие восстановить довоенный уровень.

Vasylchuk T. V.

Changes of Scientific and Pedagogical Potential of Higher Educational Establishments in the Post-war Ukraine

The aim of the article is to analyze the archival materials and characterize the scientific and pedagogical potential of the higher educational establishments in the post-war Ukraine. A conclusion is drawn that in spite of the grave war losses the system of the UkrSSR higher education enabled to reestablish the pre-war level.

Вінцовський Т. С.

ВІДНОВЛЕННЯ «ПРОСВІТ» В ОДЕСІ ТА ПОВІТІ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ)

У грудні 2005 р. в Одесі відзначили 100-літній ювілей з часу створення місцевого товариства «Просвіта», яка була найчисельнішою з тих, які існували на теренах Російської імперії. За результатами дослідницьких студій було видано збірку наукових праць, де пошуковці аналізували діяльність організації не лише на початку ХХ ст., але й у роки Другої світової війни [1]. Сказане значною мірою стосується й інших видань, у котрих просвітянська робота в межах окреслених хронологічних рамок не отримала достатньої уваги [2, 3].

Період Української національної революції 1917 – 1921 рр. в історії організації репрезентував одеський історик Е. Петровський, котрий зосередив увагу передусім на наслідках її функціонування, які супроводжувалися трагічними катаклізмами [4], адже радянська влада випробовувала методи терору у боротьбі проти потенційно нелояльних груп населення вже на межі 1910 – 1920-х рр.

Оскільки робота вищезазначеного автора виконувалася здебільшого на матеріалах архіву СБУ, то у даній розвідці ставимо за мету проаналізувати роль «Просвіти» у громадсько-політичному й культурно-освітньому житті міста та повіту на основі періодичної преси, яка доповнює існуючі прогалини, а опубліковані нами тези лише визначили матричну схему дослідницької мети [5]. Задля її комплексної реалізації слід виконати наступні завдання: з'ясувати рівень репрезентативності джерел, виявити головні тенденції в організаційних заходах просвітян, встановити найважливіші факти у роботі організації.

Джерельна база з зазначеної тематики представлена місцевою періодичною пресою, зокрема часописами «Українське слово», «Рідний курінь», «Вільне життя», «Молодая Украина», «Нові шляхи» та «Боротьба». Вони видавалися різноманітними громадськими організаціями та партіями, здебільшого лівого ідеологічного спектру, а газета «Вільне життя» була офіційним рупором одеських просвітян. На сторінках видань знаходимо інформацію, яка у загальних рисах допомагає реконструювати особливості діяльності просвітян, хоча в багатьох випадках вона має безособовий характер, тому децю ускладнює процес повноцінного відновлення керівного складу товариств.

У перших працях з окресленої теми автори стверджували, що відновлення «Просвіти» у причорноморському місті припало на 8 січня 1918 р. і зазначали, що на урочистостях в приміщенні Англійського клубу було обрано правління та інші керівні органи інституції. Зокрема, Рада «Просвіти» мала складатися з 5 осіб (голова, заступники, писар, скарбник), а також 3-х кандидатів, обраних на 3 роки. Серед тактичних завдань, котрі стояли перед відновленою організацією, історики виділяли відкриття книгозбірень, читалень, книгарень, проведення публічних читань і лекцій, національних свят, книговидавництва тощо [2, с. 41]. Втім наявні документи дозволяють скоригувати час відновлення просвітянського життя в регіоні та його структурні інтерполяції. Так, офіційний часопис Українського керівного комітету (далі – УКК) вже у своєму першому номері від 23 березня 1917 р. помістив статтю Сергія Янчуренка з промовистою назвою «Відчиняймо «Просвіти!» у якій автор закликав у кожному місті та селі Херсонської губернії засновувати філії одеської «Просвіти», яка своїм прихильникам допоможе коштами, книгами та порадами [6, с. 10]. Оприлюднений факт дає підстави вважати, що реанімація «Просвіти» в Одесі могла розпочатися у проміжку часу між 4 та 20 – 21 березням, коли у місті було засновано УКК і проведено два загальноміських українських віче. Наступний номер альманаху підтверджує висунуті здогадки, оскільки у ньому повідомлялося, що 25 березня на засіданні УКК при обговоренні кандидатів у члени селянської спілки при раді робітничих депутатів і представників армії й флоту ухвалили делегувати туди від товариства «Просвіта» М. Гордієвського [7, с. 10].

Натомість вищезазначений часопис, регулярно висвітлюючи просвітянське життя в причорноморському місті, значно прискіпливіше ставився до появи окремих філій загальноміської «Просвіти». Одна з перших була заснована 22 квітня на загальних зборах залізничників станції Одеса-Товарна під керівництвом Куца. До свого осередку залізничники планували запросити також представників інтелігенції, а до ради «Просвіти» робітників-залізничників увійшли, окрім головуючого, Соколан, Шкуренко, Діденко, Мирон Лопарюн, Головка, Лопарюн, Лиманенко, Дубовицький, Машталір, Кравченко. Ревізійну комісію сформували Литвиненко, Тростинський, Мелащенко, Бабій-Прокоф'єв [8, с. 14].

Дещо згодом, 7 червня, відбулося загальне зібрання членів товариства «Просвіта» торгівельних службовців. Редколегія «Українського слова» розмісти на шпальтах видання протокол заходу, з якого видно, що просвітяни зібралися у приміщенні книгозбірні товариства Д. П. Котляревського (вул. Троїцька, 54), яке протягом наступних місяців стало осідком для даної філії загальноміської «Просвіти». Доволі мало чисельні збори (усього 25 осіб) за участі В. Чехівського заслухали вступне слово Ф. Ф. Бублаєва, який повідомив колег, що «Рада Просвіти-матери» заявила принципову згоду на прийняття їхньої організації до себе як окремої філії. Відразу відбулися вибори тимчасової ради товариства, яка мала наступний вигляд: О. Ф. Фисак (19 голосів) — голова, І. О. Різниченко (19) — заступник голови, Ф. Ф. Бублай (18) — бібліотекар, К. П. Лисенко (17) — скарбник, П. Г. Карабут (17) — секретар, С. Т. Довгий (16), С. К. Пашук (15). Кандидатами до ради стали П. М. Сиротенко (17), М. І. Громолюк (14), Н. П. Костенко (12), членами ревізійної комісії — О. М. Павленко (15), Кобзаренко-Кобзарев (14), І. О. Бережний (12), а кандидатами до комісії — О. Н. Кузнецов (15), П. П. Пащенко (12) [9, с. 10; 12, с. 13].

Створення «Просвіти» торгівельних службовців саме 7 червня варто прив'язати до більш масштабного форуму, який мав завершити перманентний відновлювальний процес одеської «Просвіти», котрий розтягнувся до літа 1917 р., оскільки 12 червня відбулися збори, названі дописувачем установчими. Часопис відзначив, що на них прибули понад 200 осіб, здебільшого робітники, як можна припустити, делегати від вже зорганізованих залізничників, солдати та інтелігенція, зокрема, В. Мурський, В. Чехівський, П. Клепацький. Присутні обрали раду та представників до УКК, але їхні прізвища у номері не оприлюднювалися [10, с. 11].

Вочевидь на вказаному зібранні не вдалося узгодити усі питання, оскільки на 18 червня знову скликалися загальні збори «Просвіти» в Одесі, котрі мали відбутися в «Українському саді» (вул. Софіївська, 5) [11, с. 12; 10, с. 4]. На них ймовірно зібралися активісти просвітянського руху, котрі не лише постійно мешкали у місті, але й мігранти з західного регіону України. Адже незабаром «Українське слово» констатувало наявність у місті товариства «Просвіта» чисельністю понад 120 осіб на чолі з греко-католицьким священником І. Кливаком [12, с. 13]. Вказана цифра видається дещо заниженою, зважаючи на оприлюднене раніше число симпатиків товариства, і даними лише по одній з філій. Станом на вересень 1917 р. «Просвіта» торгівельних службовців заявляла про 70 осіб у власних лавах [12, с. 13], тому дане питання потребує подальшого з'ясування за допомогою документальних джерел.

Важливість відновлення просвітянських організацій підтвердив 1-й Херсонський губернський національний з'їзд, що проходив в Одесі 28 червня — 1 липня 1917 р. Одним з найбільш полемічних питань у ході дискусій стала проблема здійснення просвітянської роботи. Не дивно, що 30 червня український есдек З. Висоцький, подавши проект організації Херсонської української губернської ради, виділив з-поміж її майбутніх функцій положення про просвітянську діяльність [9, с. 11 — 12; 12, с. 10].

У 1917 р. просвітянське життя отримало подальші імпульси для розвитку і на теренах Одеського повіту. Щоправда нам вдалося відшукати лише один подібний факт, котрий мав місце у перший рік революції. У листопаді в селі Аджияськ (тепер Рибаківка) Тузлівської волості був заснований осередок «Просвіти», який організував вчитель Вичайко. Останній очолив товариство, заступником обрали Н. Пастерначенка, писарем Сігая, а членами правління — Щербака, Коржа, Молошого і Головка. За даними дописувача їхня «Просвіта» перебувала під виразним впливом українських есдеків й одним з завдань стало зняти з очей населення полуду, що «вони не малороси, а українці — вільні від всякого опікунства, вільні від посіпак, та катів російських, які були за старого Уряду» [13, 25 грудня].

Варто зауважити, що просвітянське життя поширювалося також на інші адміністративні одиниці неподалік Одеси, з якою підтримували контакти місцеві активісти. 27 грудня 1917 р. на засіданні міської думи Березівки (Ананьївський повіт) виступив просвітянин, котрий доповідав про здійснені заходи задля безпеки міста й околиць в умовах поширення анархії. Цю функцію «Просвіта» мала реалізувати за допомогою власного підрозділу, який іменований «Комісія ради «Просвіти» «Варта республіканська», та Одеської української військової ради (далі — ОУВР), котра виділила колегам гайдамацький загін під керівництвом хорунжого Шмідька. Гайдамаки мали охороняти державні та громадські інституції, життя й майно громадян, боротися зі спекуляцією, а дума мала їх підтримати шляхом фінансування [14, спр. 134, арк. 1, 18].

Протягом 1918 — 1919 рр. просвітянський рух в Одесі розгортався швидкими темпами і охопив різні верстви населення. Найбільшу активність проявляли Товариство «Соціалістична Просвіта», яка перебувала під впливом насамперед УСДРП і розташовувалася на вулиці Ніжинській, 65 [15, 6 юнія] та «Просвіта» робітників-залізничників (вул. 19 лютого, тепер Б. Хмельницького, 53). Остання об'єднувала мешканців району Молдаванка і надавала своє приміщення для проведення курсів українознавства [15, 4 юнія].

Товариство «Соціалістична Просвіта» зорганізувалося 28 березня 1918 р. після відновлення юрисдикції уряду УНР на теренах Херсонської губернії, про що повідомляла газета «Вільне життя». У першому номері видання йшлося про спільне засідання одеських комітетів УСДРП і УПСР, що відбулося під головуванням еседека Е. Темницького, і на якому в порядку денному стояло питання про головні напрямки роботи партійних осередків, де перше місце відвели саме «Просвіті». Доповідачем з проблеми виступив голова комітету УСДРП В. Чехівський, котрий наголосив на необхідності організувати просвітянську роботу, позаяк «темрява народна робить величезну біду самому ж народові і задля того, щоб росла УНР необхідно нести в нарід саму широку освіту». Головою організації став доповідач, писарем Матяшин, скарбником Маржановський [16, 31 березня]. Згодом, після від'їзду В. Чехівського до Києва її очолив Е. Темницький [17, 30 юлія].

Як констатувалося вище у порівнянні з першим періодом свого існування (1905 — 1909 рр.) однією з особливостей товариства стало поширення районних та професійних просвітянських осередків. Окрім вищезазначених, не пізніше початку весни 1919 р., у місті виникли також слобідська «Просвіта», пересипська «Просвіта», поштово-телеграфна «Просвіта», «Просвіта» Олександрівського цукроварного заводу. Наявні джерела не дають змоги зробити ригористичний висновок про їхнє об'єднання в межах загальноміської структури і підпорядкування єдиному правлінню на правах філій як це відбувалося у перший рік революції. Втім у пресі повідомлялося, що вони діяли автономно, без тісних контактів з подібними організаціями на інших теренах України й між собою, тому «ледь живогіють, бо не об'єднуються в єдине ціле» [18, 19 березня, 23 березня, 25 березня].

У пріоритетах очільників зазначених інституцій було поширення друкованого слова, яке мало реалізовуватися не лише шляхом видавництва газет, але й залучення населення до читання книг. Задля цього при «Просвіті» Олександрівського цукроварного заводу (голова Хоменко) 7 липня 1918 р. організувалася бібліотека й аматорський театральний гурток на чолі з К. Кропивницьким. А на їхньому відкритті виступив колишній голова ОУВР І. Луценко [16, 9 липня].

Пересипська «Просвіта» була урочисто відкрита 15 березня 1919 р. і отримала офіційну назву «Просвіта ім. Е. Темницького» на честь померлого влітку 1918 р. її керівника. В урочистостях взяв участь К. Сіренко (УСДРП), а присутні заспівали «Ще не вмерла Україна» [18, 22 березня]. Пересипські просвітяни активно співпрацювали з педагогічним колективом 1-ї української початкової школи імені М. Туган-Барановського, тому

майже відразу при посталій інституції відкрився дитячий садок, розрахований на 40 дітей робітників [18, 27 березня]. Навесні 1919 р. при 1-й українській державній гімназії імені І. Франка діяло культурно-просвітницьке «Товариство імені М. Драгоманова», яке найімовірніше створив ще восени 1918 р. боротьбист А. Миколук і до котрого входили учні навчального закладу [19, с. 246; 20, 15 травня, 23 травня].

22 червня 1919 р. в приміщенні школи імені І. Степенка (Градоначальницька, 20) відбулися установчі збори ще однієї «Просвіти», на які запрошувалися в обов'язковому порядку усі члени української громади Одеси [20, 22 червня]. Її президія розташовувалася в будинку «Української хати» (Княжеська, 30) [20, 3 липня]. Ще один осередок «Просвіти» у 1919 р. виник в школі на вул. Болгарській, 63 [20, 7 червня], а у 1920 р. також діяла 1-а Українська кооперативна «Просвіта» імені Т. Шевченка [21, 9 квітня].

Газетні матеріали не надто репрезентативні щодо безпосередньої роботи просвітян. Окрім вищезазначених заходів, вони сприяли проведенню курсів з українознавства, брали участь у зборах представників культурно-просвітніх організацій Одеси в травні 1919 р. [20, 23 травня] й підготовці шевченківського свята у березні 1920 р. [21, 4 березня]. Попри сказане, на основі споминів одного з учасників революційних процесів в Одесі М. Костирка можна припустити, що результативність в діяльності організаційно розпорошених «Просвіт» виявилася доволі високою, оскільки у 1920 р. під час проведення шевченківських днів найбільш активними сподвижниками ідеї поширення національних традицій в Одесі стали ті соціальні категорії суспільства, котрі співпадають з розповсюдженням мережі «Просвіт». Йдеться про службовців пошти і телеграфу, вагонно-будівельних та парово-ремонтних залізничних майстерень, інших працівників залізниці, вчителів, студентів, учнів середніх шкіл та кооператорів [22, с. 104].

Таким чином, одеська періодика частково проливає світло на організаційні аспекти в діяльності одеської «Просвіти», дає можливість простежити загальну лінію хронології подій в розгортанні просвітянського руху і їхньої участі в житті української громади міста. Відновлення просвітянського життя в Одесі та повіті припало на першу половину 1917 р. й значною мірою було пов'язано з трьома групами осіб — членами УКК, залізничниками та біженцями з Галичини, котрі в умовах пристосування до тимчасового осідку були змушені самостійно турбуватися про власні культурницькі потреби. Наявні джерела не дають можливості дати однозначну відповідь на запитання про існування єдиної загальноміської «Просвіти», вона радше діяла за принципом районного та професійного розпорошення, хоча в окремих випадках збиралися на спільні заходи. Попри організаційні ускладнення та політичні умови робота просвітян отримала високий рівень результативності, який проявився у формуванні значної кількості активістів, котрі відстоювали культурницько-національні інтереси в Одесі та її околицях.

Бібліографія

1. «Просвіта»: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської «Просвіти»): Матеріали науково-практичної конференції. Одеса, 25 — 26 листопада 2005 р. — Одеса : Друк, 2006. — 240 с.
2. Яреценко О. Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність. Історико-популярний нарис (До 130-річчя Всеукраїнського Товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка) / О. Т. Яреценко. — Одеса : Маяк, 1998. — 109 с.
3. «Просвіта»: історія та сучасність: (1868 — 1998) / Упоряд. В. Герман; Всеукраїнське тов. «Просвіта» ім. Т. Шевченка. — К. : Просвіта, 1998. — 486 с.

4. Петровський Е. П. Одеська «Просвіта» в 1918 – 1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) / Е. П. Петровський // Записки історичного факультету. Випуск 17. – Одеса : Астропринт, 2006. – С. 374 – 382.

5. Вінцовський Т. Одеська «Просвіта» у період української національної революції 1917 – 1921 рр. (за матеріалами преси) / Тарас Вінцовський // Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28 – 29 травня 2015 р. / Редкол. : Г. І. Гончарук (гол. ред.); М. С. Кучерук (відп. секр.); Т. Г. Гончарук [та ін.]. – Одеса : Політехперіодика, 2015. – С. 22 – 25.

6. Українське слово. – 1917. – № 1. – 16 с.

7. Українське слово. – 1917. – № 2. – 16 с.

8. Українське слово. – 1917. – № 4. – 16 с.

9. Українське слово. – 1917. – № 10. – 16 с.

10. Українське слово. – 1917. – № 7. – 16 с.

11. Українське слово. – 1917. – № 6. – 16 с.

12. Українське слово. – 1917. – № 11. – 16 с.

13. Рідний курінь. – 1917.

14. Державний архів Одеської області, ф. 4, оп. 4.

15. Молодая Украина. – 1918.

16. Вільне життя. – 1918.

17. Одесская мысль. – 1918.

18. Нові шляхи. – 1919.

19. Смирнов В. А. Реквием XX в. В 5-ти томах. Ч. 3. / В. А. Смирнов – Одеса : Астропринт, 2005. – 879 с.

20. Боротьба (Орган губернського комітету УПСР (комуністів) Херсонщини). – 1919.

21. Боротьба (Орган губернського комітету УПСР (комуністів) Херсонщини). – 1920.

22. Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту / Микола Костирко // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – Лондон, 1967. – Кн. 1 (226).

Винцовский Т. С.

**Возобновление «Просвиты» в Одессе и уезде
в период Украинской национальной революции 1917 – 1921 гг. (по материалам прессы)**

В статье на основе анализа материалов периодической печати исследуются проблемы восстановления деятельности «Просвиты» в Одессе и уезде. Утверждается, что указанный процесс начался в первой половине 1917 г. усилиями как местных активистов, так и беженцев из Галичины. Реконструируются имена части руководителей обществ, их вклад в общественно-политическую жизнь региона.

Vintskovskyi T. S.

**Renewal of «Prosvita» in Odesa and Odesa uyezd (district)
during the Ukrainian national revolution of 1917 – 1921 (based on press materials)**

The analysis of materials of periodical press on the problems of restoration of activity of «Prosvita» in Odesa and Odesa uyezd (district) are investigated in the article. It is claimed that the above mentioned process began in the first half of 1917 through efforts of both local activists, and refugees from Galicia. Names of part of heads of societies, their contribution to political life of the region are reconstructed.

В. С. ПОПОВ – РЕКТОР ЗАПОРІЗЬКОГО МАШИНОБУДІВНОГО ІНСТИТУТУ (1978 – 1993 рр.)

У час, коли система освіти в цілому, і вищої освіти зокрема, після прийняття у 2014 році Верховною Радою України Закону «Про вищу освіту» [1] стала на шлях докорінної перебудови, важливо брати до уваги історичний досвід успішних вищих навчальних закладів та їх керівників. У цьому контексті важливо дослідити досвід Запорізького національного технічного університету (далі – ЗНТУ), провідного вишу Запорізького регіону з більш як 115-річною історією, зокрема період з 1978 по 1993 роки, коли його очолював Веніамін Степанович Попов.

Біографія В. С. Попова знайшла певне відображення у науковій літературі. Це і три випуски історичних нарисів до ювілейних дат ЗНТУ [2, 3, 4], і декілька публікацій з історії кафедри зварювання цього вишу [5, 6, 7], статті в Українській радянській енциклопедії [8, с. 428] та у електронному виданні «Славетні запоріжці» [9].

Проте наявні публікації носять фрагментарний характер, не відрізняється повнотою і завершеністю, мають ряд фактичних помилок, характеризуються неправильним визначенням хронології процесів і подій.

Потребує висвітлення родовід В. С. Попова, уточнення процес створення кафедри зварювання і час початку прийому студентів на зварювальну спеціальність, визначення результатів керівництва Запорізьким машинобудівним інститутом (далі – ЗМІ).

Автор ставить за мету комплексно дослідити життєвий і трудовий шлях Веніаміна Степановича Попова, акцентувавши увагу на його роботі у Запорізькому машинобудівному інституті на посадах завідувача кафедри обладнання та технології зварювального виробництва та ректора. При цьому передбачається висвітлити родовід В. С. Попова, процес створення та завідування кафедрою зварювання, керівництво ЗМІ, розбудову матеріально-технічної бази інституту, збільшення контингенту студентів, підвищення кваліфікації науково-педагогічного персоналу, розгортання науково-дослідних робіт, захист і збереження колективу і матеріально-технічної бази інституту.

Веніамін Степанович Попов народився 30 травня 1927 року у місті Троїцьк (тепер Челябінської області Російської Федерації) у сім'ї робітників. Батько працював завідувачем кондукторського резерву на станції Троїцьк, мати – домогосподарка. У сім'ї було ще четверо дітей: два брати і дві сестри Веніаміна. У 1943 році закінчив Троїцьку середню школу і вступив до Челябінського механіко-машинобудівного інституту на відділення «Обладнання і технологія зварювального виробництва» механіко-технологічного факультету. Після закінчення інституту в 1948 році був направлений на Південуралмашзавод до міста Орськ Чкаловської області (назва сучасної Оренбурзької області в період з 1938 по 1957 роки), де до жовтня 1951 року пройшов шлях від майстра до начальника технологічного бюро цеху металоконструкцій [10, арк. 4].

У 1951 році вступив до аспірантури Центрального науково-дослідного інституту технологій та машинобудування (далі – ЦНДІТМАШ) у Москві. Одночасно працював молодшим науковим співробітником і відділі зварювання ЦНДІТМАШ. У листопаді 1954 року вступив до лав КПРС.

У грудні 1954 року захистив кандидатську дисертацію за темою «Дослідження стикового зварювання оплавлених труб із аустенітної сталі з трубами із перлітної сталі» [10, арк. 4]. При цьому варто звернути увагу, що дисертація була підготовлена і захищена

за три роки. Це при тому, що на сьогодні в Україні майже відсутні факти підготовки дисертацій з технічних спеціальностей за такий короткий термін, і у середовищі керівників дисертантів домінує думка про те, що мінімум чотири роки потрібно для виконання і захисту кандидатської дисертації. Це знайшло також відображення і у відповідній нормі нового закону «Про вищу освіту»: згідно п. 6 статті 5 «Нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі (ад'юнктурі) становить чотири роки» [1].

У 1956 році В. С. Попов був обраний за конкурсом на посаду доцента кафедри «Технологія металів» Запорізького інституту сільгоспмашинобудування (далі – ЗІСГМ). Цікаво, що керівництво ЦНДІТМАШу, заперечувало проти його звільнення з інституту і спочатку відмовило молодому науковцю видати характеристику, без якої його участь у конкурсі на заміщення вакантної посади була неможливою. Проте В. С. Попов виявив наполегливість і подав решту документів до ЗІСГМ, а також написав заяву, у якій попросив керівництво вищу із Запоріжжя подати офіційний запит до ЦНДІТМАШ. Після цього 9.06.1956 р. характеристику було видано [10, арк. 10].

У характеристиці за підписом директора, секретаря парткому і голови завкому профспілки ЦНДІТМАШу відзначалося, що Попов В. С. має 6 опублікованих наукових праць, є ініціативним і вдумливим працівником із вираженою схильністю до наукової діяльності. За час перебування в аспірантурі не тільки успішно виконав свій академічний план, але й одночасно брав участь у проведенні ряду інших науково-дослідних робіт: дослідження зварювання труб зі сталі ЕЯ1-Т (робота відмічена спеціальним наказом міністра важкого машинобудування СРСР; дослідження і впровадження на ГРЕС № 19 електротермічної обробки згинів труб пароперегрівачів; розробка конструкції окремих вузлів машини для зварювання труб діаметром до 76 мм із аустенітних сталей; віднайдення раціональних сплавів для електродів стикових машин; дослідження стикового зварювання труб із теплостійких сталей перлітного класу та інші. Щодо суспільної роботи, то він був членом цехового комітету профспілки, агітатором [10, арк. 10].

Варто відзначити також відповідальне ставлення молодого науковця до змісту майбутньої роботи. У заяві на ім'я виконуючого обов'язки директора ЗІСГМ Ю. А. Шульте В. С. Попов ставить до відома, що не вважає можливим працювати по кафедрі ливарного виробництва або обробки металів тиском, оскільки не вважає себе ерудованим у питаннях ливарного обладнання, тому не може взяти на себе обов'язок викладання цих розділів [10, арк. 1]. Очевидно йому було запропоновано працювати на кафедрі ливарного виробництва саме Ю. А. Шульте, який в цей час очолював цю кафедру і прагнув зміцнити кадрове забезпечення навчального і науково-дослідного процесів її шляхом залучення молодого перспективного науковця. До того ж з виробничим досвідом. При цьому суттєвим є й те, що на цей момент В. С. Попов мав уже досвід викладацької роботи: він працював у Москві за сумісництвом викладачем кафедри «Технологія металів» Всесоюзного заочного машинобудівного інституту Міністерства вищої освіти СРСР [10, арк. 2зв.].

Що ж до особистого життя, то в цей час Попов В. С. уже був одружений із Поповою (дівоче прізвище Автономова) Лідією Володимирівною, з якою навчався в одному виші. Шлюб із нею був укладений ще у Челябінську 5 жовтня 1948 року, одразу після закінчення інституту [10, арк. 3зв., 131].

Після проведення конкурсних процедур і отримання рекомендації Ради ЗІСГМ (за – 16, проти – немає) за наказом №285 від 3. 08. 1956 р. В. С. Попова було зараховано з 1.09.1956 р. до ЗІСГМ на посаду доцента кафедри технології металів [10, арк. 14]. Вчене звання доцента йому було присвоєне рішенням Вищої атестаційної комісії (далі – ВАК) СРСР від 8.01.1958 року, протокол №2/II [10, арк. 7].

Наказом по Міністерству вищої освіти УРСР (далі – МВО УРСР №49-к від 25 лютого 1957 р. Попов В. С. за сумісництвом був призначений деканом ливарного факультету ЗІСГМ [10, арк. 2зв.]. В цей же час саме з його ініціативи, випускника спеціальності «Обладнання і технологія зварювального виробництва» і кандидата наук з цієї ж спеціальності, було розгорнуто і активно відбувався процес створення спеціальності «Технологія і устаткування зварювання». Зокрема, перший набір студентів на зварювальну спеціальність було зроблено у 1961 році. Хоча у всіх без винятку інших публікаціях, що заторкують це питання, згадується, що перший набір був у 1964 році, що, насправді, не відповідає дійсності. Згідно з наказом ЗМІ № 345 від 31.08.1961 р. до складу академічної групи 192 ТСП [(технологія сварочного производства (російською)] на денну форму навчання було зараховано 26 осіб [11, арк. 202]. Ці студенти навчалися у складі ливарного факультету, деканом якого був на цей час Попов В. С. Перший випуск чисельністю 14 спеціалістів-зварювальників відбувся в 1966 році [12, арк. 145, 146, 149, 154, 156, 159, 163, 171, 176, 177, 185, 197, 199, 202].

Далі у ЗМІ, як став називатися ЗІСГМ згідно з наказом МВО УРСР №139 від 13.02.1957 р., згідно з наказом міністра вищої і середньої освіти СРСР №205 від 23 квітня 1964 року з 1 вересня 1964 р. мала бути відкрита випускова для цієї спеціальності кафедра зварювання. На посаді декана В. С. Попов проробив тільки один термін, до 8 січня 1964 року. Продовжувати далі роботу на цій посаді бажання він не виявив, оскільки дійшов висновку, як згадує професор кафедри зварювання О. Г. Биковський (працював разом з В. С. Поповим 47 років, упродовж 1963 – 2010 рр.) [13, арк. 1], що декан, як науковець деградує в силу специфіки посадових обов'язків і величезної завантаженості адміністративною роботою з керівництва колективом студентів і викладачів факультету.

Через декілька місяців, 4 липня 1964 року, В. С. Попова Радою ЗМІ обрано за конкурсом завідувачем кафедри обладнання і технології зварювального виробництва (далі – ОТЗВ) [10, арк. 17]. Це дало йому змогу повністю зосередитися на розвиткові улюбленої спеціальності і на продовженні наукової роботи, зокрема і на підготовці докторської дисертації.

Після рішення про відкриття кафедри В. С. Попов особисто займався підбором кадрів викладачів і науковців для новоствореного колективу, зокрема він запросив у 1961 році Брикова М. М. (на той час інженера автомобільного заводу «Комунар») на посаду старшого наукового співробітника лабораторії підвищення стійкості металів кафедри, Шумікіна О. Б. у 1966 році (на той час майстра Запорізького судноремонтного і суднобудівного заводу) на посаду завідувача лабораторії кафедри. Колектив кафедри постійно поповнювали кращі виробничники, які забезпечували найтісніший зв'язок з практичними потребами виробництва, привносили до навчального процесу прагматизм, прищеплювали студентам знання сучасного виробництва та залучали їх до розв'язання конкретних актуальних народногосподарських питань. Більшість викладачів і співробітників науково-дослідного сектору кафедри – це її кращі випускники, яких було розподілено працювати саме на рідну кафедру: Гордієнко В. М. (1971 рік випуску (далі – р. в.), Білонік І. М. (1978 р. в.), Савонов Ю. М. (1979 р. в.) та інші [5, с. 291 – 292, 277 – 278, 342 – 343]. В. С. Попов сформував науково-педагогічний персонал, прикметною рисою якого стало поєднання навчального процесу з виконанням наукових досліджень, до яких постійно залучаються, дехто з перших же курсів навчання, обдаровані студенти, кращі з яких також залишалися на кафедрі викладачами і науковцями: Бережний С. П. (1990 р. в.), Капустян О. Є. (1999 р. в.), Куликовський Р. А. (2001 р. в.) та інші [5, с. 276, 298 – 299, 304 – 305].

Треба сказати, що В. С. Попов неухильно і послідовно вимагав і добивався, щоб кожен викладач кафедри постійно займався науковими дослідженнями, результатом чого мав стати захист кандидатської дисертації. Після чого він вимагав не зупинятися на

досягнутому, продовжувати наукову діяльність і виконувати і захищати докторську дисертацію. Дуже суттєвий момент: він не боявся конкуренції, наявності в колективі інших докторів наук, навпаки він вимагав і надавав науковцям необхідну допомогу. У той же час надалі він вимагав від них повної самовіддачі в інтересах колективу [13, арк. 2]. Під його керівництвом підготовлено и захищено одну докторську та більше 30 кандидатських дисертацій [6].

Організація навчального процесу на кафедрі характеризувалася тісним зв'язком з науковими дослідженнями, що дозволяло забезпечувати і високий рівень мотивації студентів, і високу якість випускників спеціальності. Фактично, кафедра впровадила такий підхід до навчального процесу, який сьогодні став нормою в кращих університетах, і впровадження якого в українських університетах є нагальною потребою.

У 1974 р. В. С. Попов захистив докторську дисертацію за темою «Дослідження зношування нержавіючих сталей», проте очікувати рішення ВАК довелося доволі довго: більше року. Проблема була не у якості самої дисертації. Затримка була пов'язана з тим, що в цей час відбувалася реорганізація цієї структури через виявлені на попередньому етапі недоліки у її роботі. Новий голова ВАК СРСР Кириллов-Угрюмов В. Г., призначений на цю посаду у тому ж 1974 році, спираючись на авторитетних науковців, суттєво вдосконалює структуру ВАК, залучає до Президії ВАК керівників крупних наукових установ країни, створює експертні ради з основних напрямків науки і техніки, домагається впровадження більш високого рівня вимогливості до пошукачів наукових ступенів і вчених звань. Результатом цієї перебудови стало відхилення ВАК у 1975 році 140 клопотань спеціалізованих вчених рад про присудження наукового ступеня доктора наук [14].

Нарешті рішенням ВАК СРСР від 14 листопада 1975 року (протокол № 16) Попову В. С. було присуджено науковий ступінь доктора технічних наук [10, арк. 8], згодом, за рішенням ВАК СРСР від 1 жовтня 1976 року (протокол № 33) — вчене звання професора [10, арк. 9].

Наказом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР № 302-02 від 23 травня 1978 року «Про звільнення та призначення ректора Запорізького машинобудівного інституту» Попова В. С. призначено ректором. Цікаво, що наказ підписано рівно за тиждень до його 51-го дня народження [10, арк. 26].

За час його ректорства розвивалася і вдосконалювалася структура інституту, відповідно до вимог розвитку промисловості створювалися нові спеціальності та спеціалізації. У 1980 р. механіко-металургійний факультет було поділено на два: механіко-металургійний та механіко-технологічний, і таким чином у цей період в інституті функціонувало 7 факультетів: окрім вищезазначених ще автомобільний, електротехнічний, загальнотехнічний (далі — ЗТФ), машинобудівний, факультет електронної техніки (далі — ФЕТ). У 1988 році ЗТФ було трансформовано у заочне відділення, тобто тепер на цьому факультеті стали навчатися студенти-заочники не тільки 1-3 курсів, але й 4 та 5 курсів усіх спеціальностей. У 80-ті роки контингент студентів ЗТФ був найбільш численним в інституті: понад 800 студентів на першому етапі, 450 — на другому. На першому етапі факультет готував студентів з 22 спеціальностей, на другому етапі (наскрізні спеціальності) — з чотирьох [4, с. 156, 158].

У 1989 році механіко-металургійний факультет було перейменовано в інженерно-фізичний, а ФЕТ — у радіоприладобудівний факультет [4, с. 156].

У формуванні контингенту студентів поряд з профорієнтаційною роботою важливу роль відігравали підготовче відділення, утворене 1960 року, де навчалися як правило ті, хто вже в середньому щонайменше два роки пропрацював на виробництві або відслужив у армії, та підготовчі курси. Після підготовчого відділення чи курсів значна

частина молоді обирала вечірню чи заочну форму навчання, вступаючи на ЗТФ, який давав можливість навчатися і отримати інженерну спеціальність без відриву від виробництва. Наприкінці 80-х років на базі підготовчого відділення та підготовчих курсів було створено новий навчальний підрозділ у структурі інституту – факультет довузівської підготовки [4, с. 157].

Підготовка інженерів проводилась за 17 спеціальностями. У цей період було відкрито цілий ряд нових спеціальностей, зокрема, з 1981 р. на кафедрі деталей машин і підйомно-транспортних машин розпочато підготовку інженерів за спеціалізацією «Механіка роботів». Перший випуск інженерів з робототехніки чисельністю 28 осіб відбувся у 1986 р. А вже у 1988 р. при кафедрі було відкрито спеціальний факультет для перепідготовки інженерних і керівних працівників з робототехніки [4, с. 317].

У 1982 році поновлено підготовку інженерів зі спеціальності «Електропривод та автоматизація промислових установок» кафедрою з однойменною назвою [4, с. 351].

З 1984 р. кафедра ОТЗВ почала здійснювати підготовку інженерів-механіків за спеціальністю «Технологія та устаткування зварювання» зі спеціалізацією «Міжнародна сертифікація та управління якістю зварних конструкцій». Враховуючи постійно зростаючі вимоги суспільства до фахівців цього профілю із 1989р. була відкрита підготовка студентів зі спеціальності «Технологія і устаткування відновлення та підвищення зносостійкості машин і конструкцій» [4, с. 468]. Заслуга у відкритті обох спеціальностей цілком і повністю, як згадує професор О. Г. Биковський, належить Веніаміну Степановичу, який особисто неодноразово їздив у відрядження з метою забезпечення позитивного рішення [13, арк. 3].

З 1986 р. кафедра технології машинобудування почала підготовку спеціалістів з технології роботизованого виробництва. Для забезпечення даної спеціальності кафедра на 90 % оновила свою матеріальну базу. Було створено лабораторії систем автоматизованого проектування, автоматизації, комп'ютерний клас, розроблено науково-методичні посібники загальним обсягом понад 100 друкованих аркушів [4, с. 307].

Навчальний процес студентів забезпечували 36 кафедр. За 1980-ті роки в структурі інституту з'явилися нові підрозділи: філіали кафедр на підприємствах міста, 8 галузевих та одна проблемна науково-дослідні лабораторії. Для їх розміщення було здійснено великі обсяги капітального будівництва: споруджено прибудову до третього навчального та п'ятий навчальний корпус. На цих площах розмістилися 57 лекційних, 59 семінарських аудиторій, 105 навчальних лабораторій, комп'ютерні класи, зали бібліотеки тощо [4, с. 156].

У 1980 р. було введено в експлуатацію четвертий студентський гуртожиток на 643 місця. Це дев'ятиповерхова будівля, у якій 248 житлових кімнат: 78 двомісних та 170 трьохмісних. Гуртожиток змішаного типу, в якому проживають хлопці, дівчата та іноземні студенти, має блочну систему: на кожному поверсі по чотири блоки. Кожен блок із вісьмох кімнат з кухнею, умивальником і туалетом.

Став до ладу у 1986 році ще один новий гуртожиток №5 (на 535 місць). Це дев'ятиповерхова будівля з коридорно-секційною системою, у тому числі на другому поверсі знаходяться блоки покращеного планування для тимчасового проживання студентів-заочників під час сесій, співробітників навчальних закладів, які перебувають у відрядженні, тощо. На кожному поверсі по два блоки на дванадцять дво- і тримісних кімнат, у яких є свій туалет, умивальники та душ. На кожному поверсі є своя кухня та сушарка [15].

Побудова двох нових гуртожитків дозволила забезпечити всіх студентів, в тому числі і сімейних, житлом. У гуртожитках обладнано кімнати для занять, відпочинку, філії бібліотеки, пункти побутових послуг, майстерні з ремонту одягу, перукарні, пункти прокату речей.

В ЗМІ постійно проводилась робота з підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. Визначну роль у підвищенні кваліфікації викладачів відіграла спеціалізована вчена

рада, що діяла при вищому навчальному закладі (далі — ВНЗ) з 1980 року. Тільки за період з 1980 по 1986 рр. тут захищено 32 кандидатські дисертації, в т. ч. 24 — науковцями та викладачами інституту. Вони зміцнили кадровий склад кафедр металознавства і термічної обробки металів, ливарного виробництва, технології металів, обладнання та технології зварювального виробництва. Це сприяло збільшенню числа кандидатів та докторів наук. Якщо у 1981 р. із 692 викладачів науковий ступінь доктора наук мали 9, а кандидата наук — 236, що складало 35 %, то у 1990 році із штатних 596 викладачів вже 53,3 % з них мали наукові ступені і вчені звання, у тому числі 20 — докторів наук, професорів.

Для вдосконалення кваліфікації викладачів використовувались і інші форми навчання: інститути підвищення кваліфікації у Москві, Києві, Дніпропетровську, різні курси та стажування, наукові конференції та вивчення досвіду колег-новаторів. Щорічно при складанні колективного договору чи зобов'язань у змаганні визначалось число викладачів, які мають підвищити свою кваліфікацію [4, с. 158].

З метою підвищення якості підготовки спеціалістів в інституті особлива увага була приділена навчально-методичній роботі, яка постійно удосконалювалась. Зокрема, з усіх дисциплін були розроблені робочі програми, структурно-логічні схеми, технологічні карти занять. З усіх спеціальностей було складено плани безперервної математичної підготовки. У процесі вивчення вищої та обчислювальної математики почали використовувати спеціально підібрані прикладні задачі, пов'язані зі спеціальністю. На випускових кафедрах була завершена робота з формування наскрізних програм спеціальностей. Зміцнення міжкафедральних зв'язків дало можливість викладання загальнотеоретичних та загальноінженерних дисциплін наблизити до потреб спеціальних дисциплін, на основі міждисциплінарних зв'язків визначити послідовність викладення дисциплін, уникнути дублювання навчального матеріалу.

Відбулося суттєве зміцнення зв'язків навчального процесу з виробництвом. У першій половині 80-х років за інститутом було закріплено 92 підприємства, які були базою для практики студентів. Під час виробничої практики студенти мали змогу брати безпосередню участь у виконанні технологічних процесів, вивчати передову технологію виробництва, знайомитись з основними напрямками розвитку галузі, збирати матеріал для курсового та дипломного проектування. У другій половині 80-х років з'явилась нова форма зв'язків ВНЗ з виробництвом. Це, зокрема, організація філій кафедр безпосередньо на підприємствах. У 1985 році такі філії працювали у виробничих об'єднаннях «Запоріжтрансформатор», «Перетворювач», «Радіоприлад». Відкрили їх кафедри електричних машин, електричних апаратів, конструювання і виробництва радіоапаратури. Пізніше було організовано філію кафедри технології машинобудування на підприємстві «Мотор Січ», філію кафедри обробки металів тиском — на «АвтоЗАЗі» [4, с. 158, 159, 161].

На зміцнення зв'язків з виробництвом, розвиток винахідництва та поєднання науки з навчальним процесом була спрямована науково-дослідна робота вчених, яка здійснювалась згідно з загальнодержавними, республіканськими та регіональними програмами, участь у яких була конкретизована Планом організаційних заходів, затвердженим Вченою радою інституту. В результаті застосування програмно-цільового планування науково-дослідної роботи в ЗМІ за першу половину 80-х рр. було одержано 394 авторських свідоцтв на винаходи, 123 з яких були впроваджені, економічний ефект склав 110 085,1 тис. крб. Ефективність вузівської науки залишилась високою і у другій половині 80-х рр.: фактичний економічний ефект від впровадження результатів науково-дослідної роботи в 1990 році склав 14 644 тис. крб. За 1980-ті роки інститут продемонстрував на міжнародних, союзних та республіканських виставках 119 експонатів, автори розробок здобули на них 41 нагороду [4, с. 178, 180].

Високі досягнення науковців інституту стали можливими також завдяки тому, що велика увага приділялась роботі наукових шкіл: 1) лауреата Ленінської премії, чл.-кор. АН УРСР, д.т.н., професора Ю. А. Шульте, що досліджувала проблему «Керування природою неметалевих включень з метою одержання необхідних властивостей сплавів»; 2) професора Б. С. Натапова – фундаментальні дослідження з розробки основ одержання принципово нових жароміцних матеріалів (корозійностійкі та жароміцні сплави для литва; зміцнені тугоплавкими волокнами композиційні матеріали з металевою матрицею; тугоплавкі вольфрамові волокна, феритні не ржавіючі сталі); 3) наукова школа професора, д.т.н. В. В. Абрамова досліджувала проблеми напружено-деформованого стану твердих тіл, що знаходяться під дією силових і температурних впливів за межами пружності металу; 4) наукова школа д.т.н., професора В. С. Попова розробляла основи підвищення зносостійкості та експлуатаційної надійності деталей машин, що працюють в умовах абразивної дії. Під час дослідження цієї проблеми було виявлено ефект, коли руйнівна сила стає силою творення. Виявилось, що при абразивному зношенні поверхня (10 – 20 мікрон) завдяки перебудові структури металу перетворюється на зносостійку. Новинка була впроваджена практично на всіх заводах цього профілю. Всі наукові дослідження школи В. С. Попова проводились у рамках республіканської цільової комплексної програми «Матеріалоемність». За результатами пошуків були захищені 1 докторська та 12 кандидатських дисертацій [4, с. 167 – 169].

Ефективною формою проведення науково-дослідних робіт, яка забезпечувала тісний зв'язок з виробництвом, розробку актуальних народногосподарських проблем, швидке впровадження наукових результатів були галузеві науково-дослідні лабораторії (далі – ГНДЛ). Крім того, відрахування від їх роботи до бюджету інституту давали можливість накопичувати значні фінансові ресурси, які дозволяли вести капітальне будівництво. Під час ректорства В. С. Попова в ЗМІ працювало 8 ГНДЛ і проблемна науково-дослідна лабораторія (далі – ПНДЛ): 1) ГНДЛ зносостійкості та холодостійкості сталей і сплавів під керівництвом Ю. А. Шульте; 2) ГНДЛ пресування та штампування кольорових і рідкісних порошкових матеріалів (науковий керівник к.т.н. В. О. Павлов; 3) ГНДЛ підвищення стійкості деталей устаткування вогнетривного виробництва (науковий керівник професор В. С. Попов) працювала над вирішенням проблеми підвищення опору сплавів абразивному зношенню при підвищених температурах, зокрема, було встановлено оптимальний склад сплаву (1,6 – 2 % вуглецю, 12 – 18 % хрому), який здатен забезпечити продовження терміну служби деталей вогнетривного виробництва в 1,5 – 2 рази; 4) ГНДЛ підвищення надійності та довговічності сільськогосподарських машин (науковий керівник д.т.н., професор А. Б. Ройтман); 5) ГНДЛ підвищення стійкості склотари для підприємств промисловості будівельних матеріалів (науковий керівник д.т.н., професор І. П. Волчок) створила і впровадила у виробництво склоформи, виготовлені та зміцнені згідно з технологіями, розробленими у лабораторії, що дозволило підвищити термін їх експлуатації до 4-х разів, що дало потужний поштовх розвитку скляної промисловості в Україні, Росії, Білорусі та Молдові; 6) ГНДЛ з відновлення устаткування целюлозно-паперового виробництва методами зварювання і наплавлення (науковий керівник к.т.н. С. Л. Міліченко, начальник лабораторії к.т.н. М. С. Гамов); 7) ГНДЛ щодо підвищення довговічності деталей енергетичних установок технологічними методами (науковий керівник доцент Сперанський Б. С.); (8) ГНДЛ матеріалознавства (науковий керівник д.т.н., професор І. П. Волчок); ПНДЛ (науковий керівник к.т.н. В. Г. Слипченко) [4, с. 169 – 174].

З метою розвитку фундаментальних досліджень у галузях машинобудування, металургії та енергетики в нових умовах фінансування та господарювання у 1989 році в інституті було створено три держбюджетні групи та дві науково-дослідні лабораторії.

Велика науково-дослідна робота проводилась на кафедрах. Творчі стосунки були налагоджені між науковцями ЗМІ та вченими Болгарії, Польщі, Німеччини, Югославії, Монголії і Франції.

Суттєве значення у справі удосконалення форм зв'язку науки з виробництвом, підвищення ефективності використання наукового потенціалу вищого наукового закладу відіграло навчально-науково-виробниче об'єднання «АвтоЗАЗ – ЗМІ» – структура, що діяла на громадських і госпрозрахункових засадах. Активну участь у його роботі брали кафедри автомобілів, деталей машин, технології ливарного виробництва, обробки металів тиском, технології металів, промислового транспорту та інші [4, с. 175 – 176].

Однією з форм міжнародних зв'язків була також підготовка спеціалістів для зарубіжних країн у ЗМІ. Новою формою були короткострокові курси підвищення кваліфікації дипломованих спеціалістів із-за кордону – колишніх випускників нашого інституту, створені при інституті у 1990 р. Слухачами їх стали випускники з Алжиру, Об'єднаних Арабських Еміратів, Афганістану, Бангладеш, Болівії, Ємену, Коста-Рики, Марокко, Мексики, Монголії, Сирії.

Зміна соціально-економічної ситуації початку 90-х рр. змусила ректорат ввести платне навчання для іноземних студентів, для чого університет отримав ліцензію. Відмова від попередньої системи міждержавного направлення значно зменшила кількість іноземних абітурієнтів. З 1991 року навчання іноземних громадян стало проводитися за контрактами на підготовчому відділенні з ліцензованим обсягом 100 осіб на рік [4, с. 230].

У другій половині 80-х років над інститутом нависла небезпека – спроба зробити «обрізання» матеріально-технічної бази і трудового колективу. Це було пов'язано зі створенням з ініціативи Запорізького обкому КПУ на базі педагогічного інституту державного університету (далі – ЗДУ) у 1985 році. Після того, як пройшло два з половиною роки, ніяких змін, окрім зміни вивіски, не відбулося. Університет продовжував залишатися тим же педінститутом. Нічого не було зроблено ні для збільшення кількості навчальних приміщень, ні для відкриття нових спеціальностей. Через це новостворений університет опинився в надто складному становищі: слабка, не відповідна університетським вимогам матеріально-технічна база, гострий брак викладацьких кадрів вищої кваліфікації, відсутність власної аспірантури, мінімально допустима кількість контингенту студентів, що поставило сусідній із ЗМІ навчальний заклад на межу закриття. У цій ситуації замість створення нових напрямків підготовки спеціалістів, спорудження нових навчальних корпусів та гуртожитків відділ науки та навчальних закладів Запорізького обкому Компартії України почав прощтовхувати варіант розв'язання ситуації через вилучення зі складу ЗМІ інженерних спеціальностей напівпровідникових приладів і радіотехніки ФЕТу разом із лабораторною базою і кадрами випускових кафедр. При цьому зовсім ігнорувався той факт, що для створення ще цілої низки відсутніх у ЗДУ забезпечуючих кафедр потрібно додатково щонайменше вісім тисяч квадратних метрів навчальної та лабораторної площі, а також біля трьох з половиною мільйонів карбованців на їх оснащення, на що потрібно не менше десяти років [16].

При цьому поза увагою залишалось те, що ця обладка найбільш ймовірно призведе до зниження якості підготовки спеціалістів, тобто нанесла б шкоду державним інтересам. У прагненні будь-якою ціною зберегти університетську вивіску ігнорувалась також і думка промислових підприємств, які були основними замовниками ФЕТ, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР в особі міністра В. Д. Пархоменка, позиція викладачів ФЕТ і ЗМІ в цілому, розширеної Вченої ради інституту.

У цих умовах з метою захисту і збереження колективу викладачів та студентів, матеріально-технічної бази інституту керівництво вишу пішло на неординарний і сміливий вчинок. Було підготовлено критичний лист з промовистою назвою «А был ли университет?» з підзаголовком «Вопрос к Запорожскому обкому КПУ» за підписом ректора В. С. Попова і секретаря парткому інституту Цивірка Е. І., який було опубліковано у головній газеті країни – центральному друкованому органі КПРС «Правда» 29 січня 1988 року [16]. Крім того, як згадує один із авторів цього листа Е. І. Цивірко, з порушеної в опублікованому листі проблеми готувався пленум ЦК КПУ, але до його проведення справа таки не дійшла. Проте наслідки цієї публікації виявилися достатньо вагомими, щоб місцеві комбінатори з обкому припинили свої руйнівні щодо ЗМІ дії [17, арк. 1]. Отже, завдяки принциповій і мужній позиції керівників вишу ЗМІ було врятовано від дерибану.

Після проголошення незалежності України викладачі ЗМІ посилити зусилля з поліпшення якості підготовки спеціалістів, які мали відігравати визначальну роль у розбудові власної держави. Принциповими нововведеннями початку 90-х років у навчальному процесі стало запровадження наскрізного проектування, поточного контролю успішності за 100-бальною системою, рейтингової системи оцінювання успішності навчання.

З метою підвищення конкурентоспроможності випускників інституту в нових ринкових умовах керівництво ЗМІ ініціювало з 1992 року проведення експерименту щодо підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів з англійською мовою викладання.

На початку 90-х років при інституті діяло одне з перших в Україні спільне радянсько-болгарське підприємство «Інтерсистема» [4, с. 182 – 183].

Керуючи інститутом, Веніамін Степанович одночасно був і завідувачем кафедри ОТЗВ. Після звільнення з офіційним формулюванням «за власним бажанням» з посади ректора 10 лютого 1993 року він залишився завідувати створеною ним кафедрою і пропрацював на посаді завідувача до 27 серпня 2007 року [10, арк. 138]. З 28 серпня 2007 р. і до кінця життя В. С. Попов працював на посаді професора кафедри [10, арк. 162].

Помер В. С. Попов 18 жовтня 2010 року у віці 83 років [10 арк. 160]. Невдовзі, через декілька місяців, пішла з життя його дружина, у шлюбі з якою Веніамін Степанович прожив 62 роки. Дітей у них не було.

На посаді ректора Веніамін Степанович пропрацював 15 років. Він залишив по собі добру пам'ять як талановитий, послідовний і наполегливий вчений, творець наукової школи, педагог, здібний і ефективний господарник, мудрий керівник, який шанує людей і дбає про них. Він залишився в історії ЗНТУ і як фундатор, завідувач кафедри ОТЗВ. Діяльність професора В. С. Попова стала однією з яскравих сторінок в історії університету.

В університетському середовищі особливою повагою користуються ректори-будівничі, які за час свого керівництва активно займалися капітальним будівництвом, розширяли та зміцнювали навчальні, лабораторні площі, споруджували житло для студентів та викладачів. Саме до цієї когорти і належав В. С. Попов, яким був ректором-будівничим.

Трудова діяльність Веніаміна Степановича була відзначена цілим рядом нагород: орденом Дружби народів (1978) [4, с. 180], Почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом (2004) [10, арк. 136], Почесною грамотою виконавчого комітету Запорізької міської ради за багаторічну творчу діяльність, значний особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, високу професійну майстерність та з нагоди 75-річчя від дня народження [10, арк. 129], Знаком ЗНТУ «За бездоганну працю» 1-го ступеня (2003) [18]. Він удостоєний почесного звання «Заслужений діяч науки Української РСР» (1980) [10, арк. 140], 26.12.1991 р. обраний академіком Академії інженерних наук України [10, арк. 93]. Веніамін Степанович обирався депутатом Верховної Ради Української РСР 1980 і 1985 рр. скликання [8].

Бібліографія

1. Закон України «Про вищу освіту» // Відомості Верховної Ради. — 2014. — № 37 — 38, ст. 2004.
2. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900 — 2000) / [Бічевий О. Ф., Гордєєв Б. В., Дедков М. В. та ін.]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2000. — 320 с.
3. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900 — 2005) / [Бічевий О. Ф., Гордєєв Б. В., Дедков М. В. та ін.]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2006. — 398 с.
4. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900 — 2010) / [Бічевий О. Ф., Гордєєв Б. В., Дедков М. В. та ін.]. — Запоріжжя : Мотор Січ, 2011. — 663 с.
5. Полвека на службе сварки: Кафедра сварки Запорожского национального технического университета. — Херсон : Издатель Гринь Д. С., 2014. — 434 с.
6. Памяти В. С. Попова: [В. С. Попов — ректор ЗНТУ с 1978 по 1993 гг. (биографические сведения)] // Автоматическая сварка. — 2010. — № 12(692), декабрь. — С. 60.
7. М. Н. Брыков. 50 лет кафедре оборудования и технологии сварочного производства Запорожского национального технического университета/Брыков М. Н. //Автоматическая сварка. — 2014. — № 4(731), апрель. — С. 3 — 8.
8. Попов В. С. // Украинская советская энциклопедия. — Т. 8. — К., 1982. — С. 428.
9. І. П. Аверченко. Попов Веніамін Степанович / Аверченко І. П. //Славетні запоріжці/Всі персоналії. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://sites.znu.edu.ua/news_details.php?news_id=6909&lang=ukr&news_code=
10. Архів ЗНТУ. Особова справа Попова Веніаміна Степановича на 171 аркушах.
11. Архів ЗНТУ. Накази ректора інституту за 1961 рік на 358 аркушах.
12. Архів ЗНТУ. Особові справи студентів, які закінчили або були відраховані за 1963 — 1967 рр., на 375 аркушах.
13. Власний архів. Спогади професора кафедри ОТЗВ ЗНТУ Биковського О. Г.
14. А. Н. Якушев. Высшая аттестационная комиссия в подзаконных актах Союза ССР и Российской Федерации: состав и итоги деятельности (1934 — 2007 гг.). /Якушев А. Н. // Инновации и подготовка научных кадров высшей квалификации в Республике Беларусь и за рубежом. Материалы международной научно-практической конференции. Минск, 17 — 18 апреля 2008 г. 25 [Електронний ресурс]. — Режим доступу http://belisa.head.by/gu/izd/other/Kadr2008/kadr08_33.html
15. Гуртожиток № 5 // Запорізький національний технічний університет. [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://www.zntu.edu.ua/?q=node/1422>
16. В. Попов, Э. Цивирко. А был ли университет? Вопрос Запорожскому обкому КПУ/ Попов В., Цивирко Э. // Правда. — 1988. — 29 января.
17. Власний архів. Спогади професора кафедри машин та технології ливарного виробництва ЗНТУ Цивірка Е. І.
18. «За бездоганну працю» // Інженер-машинобудівник. — 2003. — 12 грудня (№ 19).

Дедков Н. В.

В. С. Попов — ректор Запорожского машиностроительного института (1978 — 1993 гг.)

Исследована родословная Попова В. С., его жизненный и трудовой путь, создание и заведование кафедрой оборудования и технологии сварочного производства, руководство на протяжении пятнадцати лет, с 1978 по 1993 годы, Запорожским машиностроительным институтом. Проанализировано развитие института в этот период, возрастание контингента студентов, повышение

квалификации научно-педагогического коллектива, развертывание научно-исследовательских работ. Изучена его роль в защите и сохранении коллектива и материально-технической базы института.

Diedkov M.

V. Popov – the rector of Zaporizhzhia machine_building institute (1978 – 1993)

The paper traces the pedigree of V. Popov, who was heading Zaporizhzhia machine-building institute from 1978 to 1993. The historical analysis draws on V. Popov's life and career, establishment and development of the chair of welding equipment and technology. The paper focuses also on the functioning of the institute. Such topics as students' number increasing, advanced training of tutors, research and development progress are covered in the paper. The author lays emphasis on V. Popov's role in preservation of teaching and research staff and improvement of material and technical level of the institute.

Доценко В. О.

УЧАСТЬ АМЕРИКАНСЬКИХ ЄВРЕЙСЬКИХ ДОБРОВОЛЬНИХ ТОВАРИСТВ У ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ ГОЛОДУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ 1921 – 1923 рр.

Питання історії громадських об'єднань етноменшин в період радянської державності не є новою для України. Її досліджували різні сучасні історики. Зокрема, М. А. Журба, О. В. Козерод, С. М. Свистович. Вчені розглянули формування системи масових громадських об'єднань в Україні в 1920-ті роки, визначили правові засади і основні напрямки діяльності громадських об'єднань етноменшин. Однак питання участі американських єврейських добровільних товариств у подоланні наслідків голоду 1921 – 1923 років на Україні на сьогодні залишається малодослідженим. Досвід подолання складної гуманітарної проблеми в складний післяреволюційний період є актуальним на сучасному етапі нашої історії.

Метою статті є висвітлення історичних особливостей участі американських єврейських добровільних товариств у кампаніях допомоги голодуючому населенню Півдня України під час голоду 1921 – 1923 років. Відповідно до мети основними завданнями статті є визначення основних напрямків діяльності філантропічних товариств, аналіз взаємостосунків товариств і компартійних органів та особливостей використання компартійними органами потенціалу міжнародної філантропії для реалізації власної національної політики в зазначений період.

Голод 1921 – 1923 рр. став наслідком поєднання складних природно-кліматичних умов та недолугої соціально-економічної політики більшовицького керівництва. Зокрема, у більшості Південних і Південно-Східних районів України 1921 р. посіви зернових культур вигоріли, не дав урожаю. Оподи в Україні випали лише в кінці вересня і в жовтні 1921 р. озимі посіви не встигли восени розвинути, вирости і зміцнитись, і в зиму вступили досить слабкими. Зима виявилась досить суворою та малосніжною. У Одеській, Миколаївській, Запорізькій, Донецькій та південних повітах Катеринославської і Кременчуцької губерній посіви не змогли перезимувати. Валовий збір зерна у п'яти степових губерніях Української СРР 1921 р. склав 7,7 млн. центнерів або лише 10 % від звичайних показників урожаїв зернових до Першої світової війни. У інших українських губерніях було зібрано лише 30 % довоєнної кількості зернових [1, с. 213]. Тільки на

Одещині неврожай 1921 р. охопив 84 із 133 волостей і спровокував дефіцит 40 млн. пудів зерна [2, арк. 2]. На Миколаївщині посівні площі 1921 — 1922 рр. скоротились на 47 % [3, арк. 154]. Відсутність кормового зерна спричинило до різкого зменшення кількості свиней, великої рогатої худоби та коней. За підрахунками Наркомзему УСРР в 1922 р. у степових районах поголів'я свиней зменшилось у 6 — 7 разів, а кількість коней на 50 % [4, с. 212]. Перші прояви голоду на території Миколаївської губернії з'явилися в червні 1921 р. На засіданні губернської військово-продовольчої наради від 18 червня 1921 р. повідомлялося: «Стан по всій губернії безрадінний», у Миколаївському повіті в 60-версному радіусі від Миколаєва сходи загинули. На нараді було прийнято рішення просити Наркомпрод припинити вивіз продовольства з Миколаївщини, залишити врожай озимини на насінневі потреби потерпілих від посухи. Не дивлячись на таке становище, ЦК КП(б)У зобов'язав продовжувати збирати продподаток [5, с. 132]. Ситуацію ускладнювала продовольча політика більшовиків, що супроводжувалась експропріаціями сільськогосподарської продукції. Відсутність продовольства, медикаментів та палива призводила до масових селянських виступів. У голодних містах розпочалася масова смертність серед населення. Компартійні органи розуміли, що самостійно, без допомоги зовні подолати голод вони не зможуть. Тому було прийнято рішення скористатися можливостями закордонних добровільних товариств.

Розподіляючи мізерні запаси зерна Кремль надавав перевагу «червоним столицям», а не селянам південноукраїнських голодуючих губерній. Щоб вилучати хліб із більш-менш урожайних центральних і північних районів України, її керівникам заборонили визнавати, що становище південних губерній не краще, ніж у Поволжі. Іноземні організації, що надавали допомогу голодуючому Поволжю з серпня 1921 року, були допущені в південноукраїнські губернії лише в січні 1922 р., коли вже почалася масова смертність. Радянське керівництво 1921 р. помітило, що голод пригнічує повстанську активність селянства. Саме з цієї причини вони дали вказівку не припиняти хлібозаготівлі в голодуючих районах.

Основною організацією через яку здійснювали доставку та розподіл допомоги голодуючим в Україну та в Росію була Американська допоміжна адміністрація (АРА), яка працювала у вражених голодом районах з 20 серпня 1921 р. до 15 червня 1923 р [6, с. 36] та Американський єврейський розподільчий комітет (Джойнт). Джойнт здійснював кампанії зі збору пожертв серед американських та європейських благодійників, а АРА організовувала його доставку та розподіл серед голодуючого населення України і Росії.

Отримуючи невтішні повідомлення з різних районів України, де лютував голод, Джойнт та АРА прагнули поширити власну діяльність на всю територію України, де проживало більшість євреїв колишньої Російської імперії. 23 серпня 1921 р. у Вашингтоні відбулася спільна конференція декількох американських філантропічних організацій, у якій взяли участь і представники Американського Єврейського Розподільчого Комітету: Ф. Варбург, Д. Розенберг і Я. Штраус. На зустрічі Джойнт зобов'язався виділити 675 тисяч доларів на продовольчу допомогу голодуючим Поволжя. Лідери Джойнт прийняли рішення брати участь у боротьбі з голодом у радянській Росії, дотримуючись позаєтнічного (non-sectarian) принципу: допомога призначалася всім нужденним регіону, охопленого нещастям. Так, для порівняння, на території власне Поволжя, куди спочатку були спрямовані кошти Джойнт, проживало лише 2 % євреїв [7, с. 122].

Протягом літа-осені 1921 р. АРА працювала над створенням на території України і Росії власної мережі представництв. 10 грудня 1921 р. в Одесу приїхала одна із перших груп АРА на чолі з Джоном Г. Хайнесом. Співробітники АРА мали вивчити становище в губернії та організувати представництво організації, а також відкрити продовольчі

склади, їдальні та харчові пункти [8]. На початку квітня 1922 р. в Україні працювало шість відділень Американської допомогової адміністрації: Одеське, Катеринославське, Єлизаветградське, Миколаївське, Київське та Харківське. Районні уповноважені АРА підпорядковувались Центральній конторі товариства в Москві. Крім того, для координації діяльності райвідділень у квітні-травні 1922 р. головна контора АРА організувала в Одесі Український відділ АРА на чолі з В. Г. Гровом [9, с. 121]. До кінця року в країні працювало дванадцять відділень АРА [10, с. 41]. Протягом року формується штат постійних працівників АРА. У вересні 1922 р. в українських відділеннях АРА працювало шістдесят осіб. Крім штатних працівників товариству допомагали місцеві активісти та представники добровільних товариств [11].

У грудні 1921 р. керівник українського радянського уряду Х. Г. Раковський підписав з АРА угоду про поширення на території УСРР усіх видів допомоги, які раніше направлялись товариством голодуючим в Російській Федерації [12, с. 80]. Зокрема, договір передбачав організацію товариством харчування голодуючих дітей, відкриття харчових пунктів, безкоштовних їдалень, поставки одягу, взуття, ліків та предметів першої необхідності. Центрами роботи АРА в Україні, згідно договору, стали Київ та Одеса [13].

Ще до підписання угоди товариство при організації допомоги голодуючим тісно співпрацювало з Комісіями з допомоги голодуючим губернських відділів охорони здоров'я. Спільно з Волинською Комісією допомоги голодуючим на кошти, зібрані від спільних благодійних заходів, восени 1921 р. Волинське відділення товариства видало харчові картки АРА потерпілим від голоду євреям Херсонського повіту та організувало харчування 500 осіб в селі Красное, містечку Скадовськ та Михайлівському Херсонського повіту [14, арк. 1].

У жовтні 1921 р. АРА звернулася із закликом до всіх небайдужих євреїв про організацію допомоги дітям, хворим та голодуючим Росії [15]. У заклику Товариство задекларувало організацію харчування для 1 млн. голодуючих дітей протягом шести місяців [16].

20 жовтня 1921 р. Джойнт підписав угоду з Американською допомоговою адміністрацією, яка передбачала організацію спільних допомогових кампаній на території підрадянської України. Після підписання договору про співпрацю АРА спільно з Джойнтом розпочала збір інформації про кількість голодуючих осіб та регіони охоплені голодом. У грудні 1921 р. в Запорізькій і Одеській губернії обстеження постраждалих повітів проводив співробітник місії Л. Гудчинсон [17]. Спільна комісія Джойнт й АРА в січні 1922 р. відвідала Харків, Олександрівськ, Миколаїв, Єлизаветград, Одесу, Вінницю, Житомир і Київ. Комісія провела обстеження серед місцевого населення і встановила факти масового недоїдання та голоду серед жителів Запорізької, Катеринославської, Миколаївської і Одеської губерній. Зведені дані комісії свідчать про голодування 2 млн. жителів 12 українських губерній, з яких близько одного мільйона — діти [18]. Так, на початку лютого 1922 р. до Катеринослава прибула делегація АРА на чолі з д. Бергфельдом. Комісія, обстеживши ситуацію в губернії, виявила 15 тис. голодуючих дітей. Після консультацій з московською конторою товариства Катеринославське відділення організувало для них харчування у безкоштовних їдальнях АРА [19].

Оцінивши ситуацію у охоплених голодом районах України АРА звернулася про допомогу до закордонних філантропів. На заклик відгукнулись європейські та американські філантропи і благодійні товариства. У січні 1922 р. євреям Одеської губернії допомагали Балтське земляцтво, Лондонська Федерація Українських євреїв, Березовське земляцтво в Нью-Йорку, Валегоцуловське земляцтво, Єлизаветградське земляцтво в Нью-Йорку, Полтавське земляцтво в Нью-Йорку, Об'єднане Одеське земляцтво в Нью-Йорку, Одеське земляцтво в Чикаго, Ананіївське земляцтво Брукліна та інші еміграційні єврейські

добровільні товариства [20, с. 140]. 26 лютого 1922 р. в Одесу із Балтімора прибуло два перші пароплави з продуктами харчування і насінням для постраждалих районів Півдня України [21, арк. 37].

У вересні-жовтні 1922 р. по лінії Товариства допомоги євреям до України надійшло декілька транспортів з одягом, продовольством та медикаментами на суму в 3,5 млн. франків. В той же час вказане товариство зібрало і передало на Україну 1,2 млн. франків та відкрило на Україні 7 дитячих їдалень для 6 тис. єврейських дітей [22, с. 11].

Щоб уявити розміри допомоги, які надходили в Україну від закордонних товариств, достатньо ознайомитись з переліком вантажів, які прибули в Одеський порт на початку 1922 р. Зокрема, з пароплава «Клонтарф» вивантажили 6337 пудів пшеничної муки, 3083 пуди житньої муки, 1513 пудів згущеного молока, 1560 пудів цукру, 1178 пудів какао, 1225 пудів рису, 13 пудів чаю, 135 пудів яловичини, 139 пудів одягу, 1 пуд вакцин, 7 пудів продуктів харчування, 1409 пудів речових посилок, 20 пудів білизни, 17 пудів взуття, 135 пудів ліків. Аналогічними за вантажопідйомністю були і пароплави «Гафній», «Гомількар Чіпріані», що прибули до Одеси на початку березня 1922 р. [23, с. 140].

У Катеринославі відділення АРА отримало дозвіл від Євгромадкома на направлення в місто і розповсюдження серед місцевого єврейства продуктових наборів від Лондонської федерації євреїв [24, с. 22].

Одночасно АРА, Джойнт та Комітети незаможних селян організували серед сільського населення та жителів містечок кампанії з самообкладання на користь голодуючого населення Півдня України. Єврейське населення Красилова в вересні-жовтні 1921 р. зібрало під час кампанії самообкладання 1000 пудів зерна та хліба [25]. У Овруцькому повіті місцевий КНС спільно з Джойнт прийняв рішення про самообкладання селян повіту на користь голодуючих у розмірі 1 фунту зерна з кожної десятини землі в повіті [26]. У Новоград-Волинському повіті розмір самообкладання становив 5 фунтів [27].

Загалом за перший рік своєї діяльності АРА відправила для голодуючих 778,8 тис. тонн продовольства, у тому числі 666,6 тис. тонн зерна, видала 1,4 млрд. харчових пайків, а також значну кількість медикаментів, одягу тощо [28, 42].

Однак, незважаючи на європейську і американську допомогу, смертність у містах Півдня України продовжувала зростати. У колонії Інгулець на початку 1922 р. протягом двох тижнів померло 22 колоністи, в Ново-Подольську — 37, в Кам'янці — 117, крім того, 167 осіб опухли з голоду. В колоніях місцеве населення в січні-лютому організувало недільники з поховання померлих від голоду одиноких колоністів [29, с. 8]. Газета «Єврейська трибуна» (Париж) розповідала про 160 тис. голодуючих людей в Одеському регіоні. Вказувалось і на високій смертності серед голодуючих. Наприклад, в Одесі вона досягла 50,7 %, в Бердянську — 66,8 % від загальної кількості дітей, в інших містах — смертність була ще більшою [30, с. 28].

Представник евсекції Київщини у своєму листі до Євгромадкому від 25 січня 1922 р. наголошував на катастрофічній ситуації у дитячому будинку м. Канева: «Зараз там знаходиться п'ятдесят сиріт погромлених євреїв. Становище дітей жахливе. Десять днів ще протримаємося.» [31, с. 29].

28 березня 1922 р. Джойнт і АРА підписали угоду про програму харчування дітей та дорослих в постраждалих від голоду південноукраїнських губерній та Криму [32, с. 122]. Програма передбачала з 15 травня організацію харчування 100 тис. дітей, до 15 червня їх число мало досягнути 300 тис. До 15 липня мережею їдалень Джойнт мало бути охоплено 800 тис. дітей та 400 тис. дорослих [33, арк. 138]. Джойнт ставав головним фінансовим донором, а АРА надавала у користування власну мережу їдалень та обслуговуючий персонал.

У межах програми товариства здійснювали евакуацію голодуючих та хворих дітей з районів, охоплених голодом в губернії Правобережної України та Білорусії. Спільні комісії Джойнт та АРА проводили огляди дітей, що потребували евакуації, формували «голодні» ешелони і спільно з Губернськими комітетами по ліквідації наслідків голоду організовували переїзд і розміщення дітей по дитячим будинкам. Так, у Житомир протягом 1922 р. товариства евакуювали 1500 дітей з Самарської, Саратовської, Симбірської губерній [34, арк. 8]. Волинське відділення АРА в серпні 1922 р. організувало в Житомирі 2 дитячі будинки на 220 дітей, а в жовтні передало їм медикаменти, постільну білизну та інше медичне устаткування [35, арк. 19, 109]. Одночасно товариства організовували допомогу продуктами харчування та ліками. У червні 1922 р. європейські країни через благодійні товариства виділили кошти на закупівлю 1000 тонн зерна з доставкою в порти Миколаєва та Одеси. Продовольство розподілили через мережу відділень АРА та Джойнт [36, с. 28]. Крім того, на виконання програми, з березня по листопад 1922 р. Джойнт вніс до фонду АРА 4 млн. 325 тис. доларів, а на початку 1922 р. — ще 1 млн. 250 тис. доларів для порятунку голодуючих дітей Української СРР [37, с. 142].

Для отримання додаткових продуктових наборів Джойнт спільно з Євгромадкомом розробили щоденні нормативи харчування дітей. До першої групи відносилися дитячі заклади Києва. Тут щоденна норма розраховувалась з суми в 17 центів на день додатково до державного харчування. Норма другої групи — провінційних закладів — 80 центів у місяць на дитину. Для третьої групи — дітей із окружних районів — 50 — 60 центів на місяць додатково до державного утримання [38, 66].

До кінця року єврейська благодійна організація опікувалася 913 дитячими будинками у Росії, Україні та Білорусії, в яких перебувало 37,5 тис. дітей [39, с. 6]. На дитяче харчування витрачалося до 40 тис. доларів на місяць. Із США було вивезено тисячі дитячих шерстяних светрів, 24 тис. дитячих панчіх, 550 аршин шерстяних та лляних тканин, 60 тис. одиниць верхнього одягу, профінансовано виготовлення 10 тис. пар дитячого взуття. Більше 200 тис. доларів Джойнт витратив на ремонт і обладнання дитячих будинків та на купівлю палива [40, с. 92]. Так, в травні 1923 р. Джойнт забезпечив дитячі будинки Новоград-Волинського та Андрушівки Волинської губернії м'яким дитячим інвентарем та іграшками [41, арк. 109].

Паралельно з організацією допомоги голодуючим дітям та підліткам Джойнт з січня 1922 р. реалізовував кампанію з масової відправки голодуючим 10-доларових посилок з продуктами першої необхідності. Типова джойнтівська посылка включала в себе 10 фунтів цукру, 25 фунтів рису, 10 фунтів олії, 3 фунти чаю, 49 фунтів муки, 20 одnofунтових банок згущеного молока. Частина посилок, згідно договору, розподілялась серед неєвреїв. До 1 липня 1922 р. в Білорусію та Україну надійшло близько 90 тис. посилок. Посилки розподілялись в місцевих відділеннях Євгромадкому [42, с. 42].

Допомога іноземних громадських об'єднань позитивно вплинула на становище голодуючих в Миколаївській губернії. Про покращення ситуації в місті та губернії свідчить доповідь дитячої секції Миколаївського губкому, підготовлена в травні 1922 року [43, арк. 15].

Отже, недолуга економічна політика більшовиків, з її продрозверсткою та вилученням у селян продовольчих запасів, а також жорстока посуха 1921 р., яка охопила степові райони України, призвели до масового голоду серед жителів південних і центральних районів України. Тільки завдяки тісній співпраці місцевих громадських об'єднань та представництв закордонних філантропічних товариств у 1921 — 1922 р. вдалося розгорнути активну кампанію з допомоги голодуючим Півдня України. Протягом 1921 — 1922 р. допомогу від іноземних благодійників отримали десятки тисяч голодуючих дітей та дорослих, які змогли пережити ці голодні роки.

Бібліографія

1. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. — К. : Видавництво АН УРСР, 1949. — 579 с.
2. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. Р-702. — Оп. 1. — Спр. 23.
3. ДАОО. — Ф. Р-46. — Оп. 21. — Спр. 662.
4. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. — К. : Видавництво АН УРСР, 1949. — 579 с.
5. Іванова Т. Ю. Етнічні меншини Півдня України у період голоду 1921 — 1923 рр. / Т. Ю. Іванова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2013. — Вип. 35. — С. 130 — 134.
6. Бейзер М. Американский брат: Джойнт в России, СССР, СНГ / М. Бейзер, М. Мицель. — Иерусалим, 2004. — 208с.
7. Михайловський Т. О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. / Т. О. Михайловський // Наукові праці: історичні науки / ЧДУ імені Петра Могили. — Вип. 10. Т. 121. Історія. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. — С. 120 — 124.
8. Известия Одесского губисполкома и губкома КП(б)У, 11 декабря 1921 года.
9. Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. Ноябрь 1922 — сентябрь 1923. — Харьков, 1923.
10. Минаев В. Тайное оружие обреченных / В. Минаев. — М. : Молодая гвардия, 1952. — 440 с.
11. Моряк, 24 сентября 1922 года.
12. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921 — 1923 рр. / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. — 1989. — № 10. — С. 77 — 84.
13. Известия ВЦИК, 19 января 1922 года.
14. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. Р-264. — Оп. 1. — Спр. 331.
15. Волинский пролетарий. 1921. — № 83 (14 октября).
16. Волинский пролетарий. 1921. — № 91 (23 октября).
17. Коммунист, 5 января 1922 года.
18. Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922 — 1923 гг. / М. Мицель // Єврейська історія та культура кінця ХІХ — початку ХХ ст. Збірник наукових праць. — К. : інститут Юдаїки, 2003. — С. 75 — 84.
19. К труду, 5 февраля 1922 г.
20. Лифшиц Ю. Еврейская благотворительность на Украине в первые годы Советской власти (Деятельность Всеукраинского Еврейского общественного Комитета помощи евреям, пострадавшим от погромов) Ю. Лившиц // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. научных трудов. — СПб., 1998. — С. 123 — 148.
21. ДАОО. — Ф. Р-1220. — Оп. 3. — Спр. 5.
22. Рассвет. — 1922. — № 31. — С. 11.
23. Лифшиц Ю. Еврейская благотворительность на Украине в первые годы Советской власти (Деятельность Всеукраинского Еврейского общественного Комитета помощи евреям, пострадавшим от погромов) Ю. Лившиц // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. научных трудов. — СПб., 1998. — С. 123 — 148.

24. Быстряков А. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XX век) / А. Быстряков – Днепропетровск : «АРТ-ПРЕСС», 2002. – 198 с.
25. Вольнский пролетарий. 1921. – № 80 (11 октября).
26. Вольнский пролетарий. 1921. – № 80 (11 октября).
27. Вольнский пролетарий. 1921. – № 84 (15 октября).
28. Нариси з історії та культури євреїв України – К. : Дух і літера, 2005. – 440 с.
29. Голод в еврейских колониях // Жизнь национальностей. – 1922. – № 8 (14). – С. 8.
30. Козерод О. В. Становище єврейських жінок після закінчення погромів періоду громадянської війни / О. В. Козерод // Грані. – № 3 (71) травень-червень 2010. – С. 26 – 30.
31. Козерод О. В. Становище єврейських жінок після закінчення погромів періоду громадянської війни / О. В. Козерод // Грані. – № 3 (71) травень-червень 2010. – С. 26 – 30.
32. Михайловський Т. О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. / Т. О. Михайловський // Наукові праці: історичні науки / ЧДУ імені Петра Могили. – Вип. 10. Т. 121. Історія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С. 120 – 124.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1825.
34. ДАЖО. – Ф. Р-264. – Оп. 1. – Спр. 324.
35. ДАЖО. – Ф. Р-263. – Оп. 1. – Спр. 33.
36. Козерод О. В. Становище єврейських жінок після закінчення погромів періоду громадянської війни / О. В. Козерод // Грані. – № 3 (71) травень-червень 2010. – С. 26 – 30.
37. Нариси з історії та культури євреїв України – К. : Дух і літера, 2005. – 440 с.
38. Крайзман І. Єврейський громадський комітет для допомоги тим, хто постраждав від погромів / І. Крайзман // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». – Вип. 4. – К. : Інститут Юдаїки, 1999. – С. 60 – 67.
39. Капанский Я. М. Джойнт в Бессарабии. Страницы истории / Я. М. Капанский. – Кишинев, 1994. – 123 с.
40. Хенкин Е. О роли «Джойнта» в оказании помощи России и Украине в 1921 – 1923 гг. / Е. Хенкин // Вестник еврейского университета в Москве. – 1993. – № 4. – С. 89 – 98.
41. ДАЖО – Ф. Р-264. – Оп. 1. – Спр. 35.
42. Бейзер М. Американский брат: Джойнт в России, СССР, СНГ / М. Бейзер, М. Мицель. – Иерусалим, 2004. – 208 с.
43. ДАЖО. – Ф. Р-263. – Оп. 1. – Спр. 27.

Доценко В. О.

**Участие американских еврейских добровольных обществ
в преодолении последствий голода на Юге Украины 1921 – 1923 годах**

В статье рассматриваются особенности деятельности американских еврейских организаций в Украине во время голода 1921 – 1923 гг. Определяются основные направления их деятельности, проанализировано взаимоотношения обществ и власти и особенности использования компартийными органами потенциала международной филантропии для реализации собственной политики. Общества, выделяя средства для оказания помощи голодающему населению Украины, были заинтересованы в их справедливом распределении, чтобы средства попадали в руки всех кто потребовал помощи.

Docenko V. O.

**The participation of American Jewish voluntary societies
in overcoming the consequences of famine in southern Ukraine in 1921 – 1923**

The article examines the features of American Jewish organizations' activity in Ukraine during the famine of 1921 – 1923. It determines the main directions of their activity, analyzes the relationship between society and the authorities, examines the peculiarities of the international philanthropy potential usage by Communist Party bodies to implement their own policies. The article also states, that societies, providing funds to assist the starving population of Ukraine, were interested in their equitable distribution.

Ільїнський В. Є., Шаповалов Г. І.

**ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИЙ СТАН НА ЗАПОРОЖЖІ У XIV – XV ст.
ЯК ЧИННИК ЗАСНУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НИЗОВОГО**

Актуальність роботи полягає у пошуку європейського виміру історії земельно-майнового стану Запоріжжя та України у XIII-XV ст., через вихід на нові причинно-наслідкові зв'язки, масштаби та сучасний рівень їх пояснень.

Земельно-майновий стан на Запоріжжі у вказаний час побіжно висвітлювався українськими, польськими, російськими авторами вже з XVII ст. Традиційно він розглядався у сукупності із питанням походження запорозького козацтва крізь призму спадщини Э. Лясоти, Г. де Боплана, російських розрядних книг, Литовсько-польських джерел, Кримського дипломатичного листування. Тому поза увагою дослідників залишився за вірним зауваженням Ж. Ле Гоффа: той чинник, що найбільш важливі питання середньовічного життя зосереджувались «навколо земельних пожалувань сюзеренів васалам», і що феодализм — це передусім система землеволодіння і землекористування [1, с. 89].

А саме відношення до території, джерела постійного доходу, місце і роль в структурі етнічних співтовариств, відношення до «джерела влади» — правителю, характер соціально-значущих цілей і мотивації служби були головними чинниками формування незалежних корпоративних-професійних організацій, таких як запорозьке козацтво.

Питання формування військово-корпоративних організацій, як колективних найманців, також розглядалися в літературі неодноразово, як для раннього середньовіччя, так і для періоду феодализму. Було визнано, що процес спонтанного формування «вільних дружин» був традиційним на вузлах великих торгових шляхів: Волзькому, Дніпровському, Хазарсько-Германському, — на річкових переправах, порогах, островах, перетині шляхів [3, сс. 176 — 204]. Для скандинавських контингентів, які отримали організований характер формування, стало традиційним закріплення за місцем виконання своїх охоронно-поліцейських функцій — тобто роздача територій міст на ленному праві, або збір податей в інтересах перших Рюриковичів «І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм гори. А інші пішли до Цесарограда.» [2, с. 5].

Подібний процес відносно кочових контингентів та їх інтенсивне використання з метою оборони півдня Русі, організоване розселення в «дружинних таборах» також розглядався на археологічних матеріалах [4, сс. 55 — 56]. Незважаючи на інтенсивність і повсюдність цих процесів, дослідження показали, що переважний відсоток у складі південноросійських земель був «...східнослов'янським населенням аж до Чорного моря» [5, с. 118].

Для нас принциповим є той факт, що всі ці процеси в підсумку забезпечувалися шляхом надання майнових прав на уділи, території, міста, військово-фіскальні функції, угіддя, місцеве населення, як на джерела утримання контингентів наймачем (сюзереном) до початку XIII ст. на «одереному» праві, тобто у повну власність [6, с. 106].

Предмет репрезентованого аналізу є територіально обмеженим Низом Дніпра: від верхів порогів до гирла, з прилеглими річками і урочищами Кічкасу, Хортиці, Великих Кучугур, Великого Лугу, Чортового лука, Базавлуга, Британі, Карайдубина, Великих і Малих Гирл, Тавані, Бургуна, Тягиня та іншими.

У природному відношенні місцевість заслуговує окремого палеогеографічного аналізу, перешкодою якому є Каховське і Надпорозьке водосховища. Незважаючи на докладність даних карт XVIII–XIX ст. треба констатувати, що у розглянутий період географія річок, урочищ, островів тільки почала набувати близький до зафіксованого вигляд після Німфейської трансгресії другої половини I тис. н.е. [7, с. 276]. Тобто в порожистій частині спостерігалася непостійність алювіальних свит по потужності (на підвищеннях — 2 — 3 м, на заплаві до 8 м), як наслідок — оголення кам'яних гряд, забор, порогів (різке погіршення умов судноплавства) [8, с. 360]. У районі Кічкасько-Базавлуцького зламу виділилися: заплава, I і IV надзаплавні тераси. Русло Дніпра займало те положення, яке зафіксоване сучасною Конкою, тобто в 15 — 25 км на південний схід від правобережної тераси, багаторазово меандрувало, залишаючи староріччя, протоки і острови висотою над урізом води до 4 — 6 м, складених бурим, сильно замуленим, гумусованим піском, що зумовило високу родючість як для кочового, так і землеробського способів використання [8, с. 369].

Кліматичні екстремуми (різкі коливання) безумовно впливали на економічну і демографічну ситуацію в локальному регіоні. Як наслідок — початок «малого льодовикового періоду» в XIII–XIV ст. з повторенням екстремально холодних зим з відхиленням температур в 10 — 12°C нижче середніх [9, с. 62]. Нижче ці чинники розглядаються, як такі, що змінюють географію, господарську цінність регіону, періоди запустіння і заселення регіону.

Російські і литовські джерела, східні автори (Ибн-Батута, Ибн-е-Алсир, Ибн-Абдизахир та ін.), звіти місіонерів і папських легатів таких як Рубрук, Карпіні, Асцелін, Де Кор, угорські джерела (Вензель), папське листування з місіями Трансільванії, орденами, нарешті документи Генуезького архіву, польські видання давніх авторів як Яна Длугоша та інших, разом з роботами багатьох авторів — дозволили виділити локальний осіло-кочівницький масив на Дніпрі, за порогами. Докладні дані генеалогії представлені одним з авторів раніше [36, сс. 12 — 13].

Ми маємо на увазі лукоморську половецьку орду, що мала тотем «вовк» або Бурчевици, Бурджоглы [21, с. 675 — 676]. Ранній етап освоєння території на ленному праві від своїх володарів носив агресивний характер відносно бродницьких слов'янських об'єднань, які мали аллоїдне, — тобто безумовне право на землі поблизу дніпровських переправ і Великого Лугу. Але бродники були потрібні за своїм основним життєвим призначенням, для усіх учасників економічних, торгівельних, воєнних та інших відносин у регіоні.

Реакцією було нищівне розорення київськими князями улусних угідь на о. Хортиця і в плавнях Великого Лугу в 1103 році, що привело до асоціативних зв'язків з корінним населенням [2, с. 12]. Об'єднувальні процеси розвинулись настільки, що в середині XII ст. спостерігається відтік на служби в інші регіони «диких половців» — військової корпоративної організації, під керівництвом Севенча (сина хана лукоморців Тааза) [36, с. 12]. Їх періодичне повернення в уділи-улуси у Великому Лузі, на р. Конці і так далі сприяє активній християнізації орди.

Це пояснюється високою щільністю населення і тим, що мережа бродницьких поселень знаходилася в умовно-ленних стосунках з володарями, служачи, в першу чергу, васалам, а не князям, і їх права були одвічними на території. Наслідком осідання «диких» половців на ленному праві від князів руських, як «варти», на територіях Низу Дніпра став відносний демографічний вибух: до кінця XII ст. відомі 15 поселень, на початок XIII ст. їх стало 47 [10, с. 43]. Протиріччя несталих стосунків збереглися: бродники зберігали володіння угіддями на аллоїдному праві, половці кочові на ленному праві використовували ті ж угіддя, періодично стягуючи данину з бродників. Дикі половці зимували на угіддях поблизу улусів, несучи службу вартою перед руськими сюзеренами.

У цей період склалася т.з. тюрко-слов'янська, християнсько-язичницька спільність: постполовецький субстрат (з основним підживленням з середовища кочівників).

Наприкінці XII – перших десятиліттях XIII ст. відзначено певне поліпшення русько-половецьких відносин. Князі часто використовують військову міць кочівників [11, сс. 39 – 40]. Масово прийнявши християнство за східним зразком, половецька частина населення змушена була миритися з традиціями відношення до слов'янського масиву лоцманів, перевізників, ремісників, землеробів, зберігачів культових центрів, як таких, що не становлять економічної загрози. Кочова економіка потребувала розширення територій – літні пасовища переміщуються в район річок Молочна, Утлюк, а бродницький масив сприймався як джерело ремісничо-продуктових поставок. Хани Аклан, Гзак, син його – Роман беруть участь в міжплеємінних інтригах розширюючи території улусу у бік Дону і Приазов'я, аж до битви на річці Калці [36, с. 13].

Значну, якщо не головну роль у процесі звільнення угідь в Кінських плавнях, Великому Лузі половцями, зіграло виснаження ресурсів у заплаві р. Дніпро для кочування в 1187 – 1188 рр., 1193 – 1196 рр. в результаті екстремально холодних зим, зміни географії р. Дніпро і паводків [9, с. 64].

Території Приазов'я-Придоння вивільнялися в результаті мобілізації чоловічого населення для протистояння рухові «Хамал монгол улусу» Темучина Чингізхана на Великий степ (Дешт-і-Кипчак) починаючи з 1207 р. [12, сс. 85 – 86]. Як нижче ми розглянемо, рух кочової частини лукоморських половців на схід став фатальним.

У володільні відносини у Великому Лузі, як перехресті торгових шляхів Середня Азія – Європа, Русь – Константинополь, після 1202 року втручається новий учасник. Як відомо, четвертий хрестовий похід, ініційований французькими лицарями в 1199 році в орденському замку Екрі, і поставлений у пряму залежність від торговельно-економічних інтересів Венеціанської республіки в регіоні Чорного моря, призвів до розколу в середовищі учасників, дескридитації цілей у зв'язку з захопленням і руйнуванням в 1202 р. християнських (Угорських) міст. Бібліографія подій обширна [13], в т. ч. і в перекладах [14, сс. 6 – 32].

Нас цікавить партія госпітальєрів з Бургундії сеньйора де Монфор і його васалів, що пішли на знак протесту проти походу на Константинополь до угорського короля Белле III. Завдяки хроністам – учасникам походу Р. де Кларі і Жоффруа де Віллардуєну відомі прямі учасники першої спроби закріплення на розглянутій нами території [14, сс. 123 – 124]. Ініціатором окремого походу виступили брати де Бов, – Ангеран, Гюг, Роббер (граф Фуанкамп). До них приєдналися, власне, їх сюзерен Симон де Монфор, Метье де Монмарансі, Юсташ де Кантеле, Ед де Шанліт, Кларембо де Шапп [14, с. 142]. Очолив похід командор Гюг де Бов, всі інші були конетаблями (тобто «носили прапор») та вели за собою по 25 лицарів. Після влаштування командорії Трансільванської, зведення з ініціативи короля Андрія Угорського ланцюга замків на східних кордонах, брати де Бов, де Шапп Барський (шателен замку Середній – нового замку Бар), де Шанліт зі своїми

конвентами дійшли до Низу Дніпра в районі Таванської переправи, де заклали замки в урочищах Бретань, Бургун (два), о. Корсунський, о. Тягинь (майбутнє місто Іоаннесбург) [16, сс. 212 – 213; 13, с. 128]. Роббер де Бов продовжив у 1211 р. похід у Крим і заснував перше поселення на місці майбутньої Кафи [17, с. 817].

Всі замки несли роль командорії, тобто форпосту ордену госпітальєрів. Одночасно вони брали під контроль торгові шляхи, виконуючи роль «боргун» (старофранцузьке.) – території торгівлі, стягнення мита за провозення, складування, охорону товарів і караванів по шляху Схід-Захід [17, с. 2].

Треба відзначити, що діяльність лицарів завдала відчутного удару по усталеним земельно-правовим відносинам на всьому пониззі Дніпра. На території південніше о. Бретань, Базавлуцького урочища вводяться орденські правила розподілу та використання землі, угідь плавневих і степових, привілеїв і прав на збір різних мит [39, с. 98]. Конкуренти бродницького населення силою і організованістю позбавили на деякий час аллоїдних володарів доступу до джерел доходу, запропонували їм роль ленників ордену, звівши їх функції до постачання продовольства та служби перевізників на переправах.

Розраховуючи закріпитися у захоплених землях, командорія госпітальєрів приступила до розподілу земель, угідь, в межах своєї підконтрольності за прийнятим в Європі стандартом – феодами * [39, с. 101].

1223 рік показав, що протиріччя в земельних стосунках можуть привести до серйозних наслідків. У 1206 році на арену середньовічної Євразії виходить «Хамас менгол улус» Темучіна Ченгіз-хана. Бібліографія питання докладно розглянута в спеціальних роботах [12, сс. 49 – 60]. У рамках розглянутої нами теми звернемо увагу на фактори, що прямо вплинули на ситуацію в пониззі Дніпра.

Гігантська держава, в т.ч. Золота Орда (улус Джучі) підкорялася суворому і жорсткому праву – «Яссе», згідно якому вона являла собою чіткий військовий табір. Кожен улус даний огланам (царевичу), найону, беку, багадуру мав строго визначену територію (юрт). Ієрархія адміністрації: десятник – сотник – тисячник – темник – улусбек, відповідали військової організації суспільства: десяток – кошун (сотня) – кул (полк, тисячі) – тьма (10 тисяч «корпус») – улус [18, с. 158].

Все чоловіче населення несло військову службу. Це було основним обов'язком. Рабів, тобто населення підкорених народів, які зазнали у війні значні втрати, не цінували. Їх масово гнали на штурми міст і фортець, знищували на маршах. Більшість порушень каралося смертю. Діловодство та робота судів, яргучи, битіки, наруги, баскаків підпорядковувалося одним цілям – перепису населення, збору натурального і грошового «виходу» (калан) і його транспортування в ставку. Ті народи, які «поглиналися» мирно, формували цілі підрозділи (до «тьми» включно) іноді під керівництвом одноплеменника. Спеціальні військові чиновники при кожній тьмі (букаули) відали утримуванням, розділом видобутку, озброєнням згідно строгих списків (сая) нукерів. Перехід з одного підрозділу в інший виключався під загрозою смерті [18, с. 127].

Прийнявши, як належне все вищеперераховане, і знайшовши своє органічне місце в системі побутування улусу Джучі, поліетнічне населення Низу Дніпра могло вирішити позитивно накопичені гострі суперечності з конкурентами в земельних відносинах. Більш того, після організації поштової служби і суворої охоронної системи торговельних шляхів, військових комунікацій (бродів, станцій, караванів і т.д.) при Бату і Чагатаї, роль бродників і диких половців зростає [18, сс. 197 – 198].

* Феод – земельне володіння (6 га), подароване васалові за службу. При розділі земель завойовники брали до уваги умовну «вартість», продуктивність землі. З врахуванням ієрархічної субординації кожен miles – лицар-учасник отримував володіння в 200, 100, 70 феодев, за ленним правом від сюзерену – ордену госпітальєров (читай папи римського).

Перше зіткнення сил темників Джебе-нойона і Субудай-багатура з лукоморськими половцями та аланами відбулося в 1222 р. на р. Кубань. Половці зрадили аланів і були розгромлені слідом за аланами.

Переслідування кипчаків призвело до битви на Калці (1223 р.). Два тумени монголів зимували в Криму, де разом з туменом аланів (всього до 30 тис.) взяли Судак і Херсонес [12, с. 86]. Про битву на річці Калці 30.05 – 1.06.1223 р. є значна історіографія [12, с. 87]. Та нам видаються не менш важливими події напередодні і після битви. Після прибуття трьох загонів руських князів і галицьких вигонців (на 1000 лодях) до Хортиці, монголи з бродниками і аланами пройшли вздовж р. Дніпро по лівому берегу 12 днів. Князі йшли вздовж правого берега з флотом, але переправитися не могли, не дивлячись на те, що противник біля річки мав сторожу з 1 – 2 тис. воїнів [20, с. 741 – 743]. У цей час ним були знищені всі поселення, лицарські замки від о. Хортиця до о. В. Потьомкінського (Олешня) руйнувалися налагоджені переправи і комунікації бродів [52, с. 72 – 73]. І тільки в Олешні сталося зіткнення, коли князь Мстислав Удатний з галичанами, а слідом за ними і все військо переправилося на лівий берег і почали 8-денну погоню до р. Калки [2, с. 23; 21, сс. 740 – 743].

Результати відомі, відома і роль воєводи бродників Пласкіні, який добровільно приєднався до початку компанії (у квітні) з усім своїм «кулом» до Джебе-нойону. Як зазначав Я. Дашкевич, захоплення Придніпровських степів не змінило етнографічної ситуації в Пониззі Дніпра. Змінився тільки володар – місце половців і госпітальєрів зайняли татари з більш чіткими і передбачуваними умовами ленно-територіальних відносин [22, с. 571].

Бровники, під керівництвом воєводи Пласкіні, прийняли сторону Чингізхана, як свого «умовно-ленного» володаря, фактично припинивши посягання на свої права в Низі Дніпра, з боку половців-кочових. Кипчацький масив відкочовує в 1235 р. в Угорщину, Карпати, Трансильванію, Крим, де знаходять службу «вартою» у короля Бели на ленному праві.

«Постполовецький» субстрат залишається у своїх землях і формує, так званий, «гуф» зі свого складу на службі Батію в 1241 р. Саме членів цієї структури називають «козаками», «яко не за плату служать». Батий, як сюзерен, залишає вічні права на колишні території, заради обслуговування комунікацій у Великому лузі і на Порогах (Ігрень, Кічкас, Хортиця, Белева огорожа, Благовіщенка, Березань, Эскі-Тавань, Тягінь) [23, с. 34].

За джерелами власне ординськими «гуф» бродників – диках половців проіснував на правах ленників Золотої Орди до 1313 року, коли хан Узбек розпустив його, як православний за складом [23, с. 36].

Починаючи з битви під Легницею 1241 р. вони брали участь в походах на захід. Конфлікти з володарями за ленним правом почалися у 1271 – 1273 рр., коли «бисть число дві з Орди від царя», тобто коли покликане було усе чоловіче населення. У містах це відбулося в 2-му призові, і у 1282 р. коли Ногай і Телабуга змусили йти на Угорщину усіх князів і увесь корпус бродників.

У 1286 р. коли корпус бродників-«козаків» відмовився йти з Великого Лугу з Телабугою, були отруєні води Дніпра (Іпатьєвський літопис – «І бисть мор великий») [24, с. 32]. За розорення корпусу козаків Ногай допоміг стратити Телабугу згідно із законом Чингізідів: «і покрили голови і переламали спини» синам Менгіхана – Тулабузі, Алгую, Малагану [24, сс. 107 – 108].

Потрібно відмітити, що починаючи з 40-х рр. XIII ст. почалася зворотна кипчацька колонізація колишніх улусів хана Кончака на ленному праві перед Сарайськими ханами. Вони не стали конкурентами місцевому бродницькому населенню із-за високого статусу останніх в службі і різним характером основного джерела доходу (землеробство/пасовища).

Після 1228 р. першої хвилі відходу половців в Угорщину при королі Гейзе вони стали масово приймати католицизм, стаючи автоматично васалами (ленниками) папського престолу. За традицією лена, залежність (служба в інтересах віри) зберігалася незалежно від того, де ленник знаходився [25, с. 4].

У 1237 р. послідувало масове переселення половців під керівництвом хана Котяна. За ними встановлювалося спостереження єпископів, комітатів (графств). Пішла ціла серія послань пап, які наполягають на хрещенні, васальній залежності і часткової відправці активної частини переселенців назад, зокрема, в Пониззя Дніпра — в 1227, 1230, 1234, 1264, 1282 рр. [26, сс. 91 — 93]. У той же час, після переселення в Угорщину в 1242 р. почався зворотний відтік [27, с. 195]. Пов'язано це було зі смертю ватажка (Котяна) та успішною турботою про поповнення військ Золотої Орди «вільними від земельної залежності» силами кочівників для руху на Захід з боку Бату-хана. Пішли запеклі сутички половців з баронами (битва під Hood'а, зрушення міст Мархії, участь у битві при Шайо) [27, с. 740]. Половина чоловічого населення «in provinciali Cumanorum» під керівництвом Бочмана Бурджогли і Тігака пішли на Низ Придніпров'я та Низ Волги [27, с. 742]. Король Ладіслав IV — син дочки Котяна, королеви Єлизавети, під тиском папи Урбана намагався організувати хрестовий похід «...аби все обіцяне ними (половцями — авт.) дотримувалося ... легати призначають особливих гідних довіри інквізиторів, щоб вони у кожному племені і його колінах розвідували...» [26, сс. 91 — 93].

Будучи не пов'язаними із земельними відносинами, половці йшли на пряме безпосереднє відношення з наймачем-сюзереном в якості «вартових». Це обмежувало вплив папського престолу на фінансову сторону згідно складеного 1241 р. принципу ленних відносин — «Саксонське зерцало» (автор — шефен графства Ангольт фон Репков) [28, с. 30]. Саме в половецькій мові утвердилося найменування прикордонних вартових, охоронців комунікацій на основі самоутримання (фолкленду) або аллоду, як «козаків», на протигагу ленним відносинам (за уділ, гроші) [29, сс. 210 — 213].

З метою впливу на процеси у зоні інтересів католицького Заходу, починається відправка домініканських францисканських, міноритських місій у Степ; які отримали з 1232 р. право інквізиції [30, с. 90]. У зв'язку із темою, що розглядається, особливо цікавою виглядає місія Вільгельма фон Рюйсбрюка (Гійома де Рубрука) в 1252 р. Мінорит був посланий Людовіком IX з хрестового Сирійського походу «перевірити слух в Європі про те, що хан Менгу прийняв християнство» [30, с. 107]. Він повідомляв: «На східному березі (Дону — авт.) селище Русів, які перевозять на човнах послів і купців... мають пільгу від Бату, а саме: вони не зобов'язані ні до чого, як тільки перевозити тих, що їдуть туди та на зворот. Навіть від купців вони отримують велику данину. ...Християни. ...У той час вони жали жито». [30, гл. 15].

Подібні спостереження за місцевими умовами життя, зроблені місіонерами (всього понад 20 місій за період 50 — 90-х років XIII ст.), дозволяють визнати, що в цей час відбулася стабілізація відносин у використанні місцевих природних ресурсів [30, с. 51 — 94]. Місце, або осіле на угіддях Великого Лугу населення, перебувало в більш вигідних умовах, ніж переміщене в процесі походів Бату на Захід військово-кочове населення. Згідно поділу улусу Джучі на 12 улусів від 1242 р, бродники і угіддя (аул) алано-черкеського «гуфа» не належали нікому окрім близькою родині Бату: синові Сартаку, з 1258 р. — Брату Берке, з 1268 р. — братові Бивалу, потім — онукові Ногаю (в особі його темників — Коренця і Бурундая) [12, сс. 100 — 103].

Ситуація навколо Низу Дніпра загострилася після 1272 р., коли кліматичні умови різко погіршилися [9, с. 65]. У Придніпров'ї протягом 30 — 35 років встановився посушливий холодний період. Як результат — відкочовування улусів за Дунай (Ногай), в Лісостеп

(Коренець), Кубань (Бивал, Берке). Основні стабілізуючі сили — «гуф» козаків йде слідом за Ногаєм на Захід. У регіон проникає із Криму торгова республіка Генуя: відновлюються факторії і замки [32, с. 655].

Основним промислом стає работоргівля і в 1296, 1308 рр. Токта «розгніваний на Франків-Генуезців, що живуть в Криму, і на північних невірних за те, що вони ... викрадають дітей татар і продають їх в країні мусульманські, послав тьму на Кафу і Крим, де вони жили» [33, с. 307]. Зазнали розорення і факторії (Ескі-Тавань, Янчокрак, Карай-Тебень, Британь, Бургун, Тягинь).

Останні згадки про козаків із золотоординського гуфа ми знаходимо при описі захоплення м. Судак (Судея) в 1308 р. [34, с. 613].

На цей період експлуатуються старі улусні угіддя в межиріччі Янчекрак-Карачекрак, долина річки Білозірка, Каїр, Рогачик, заплава річок Конки, Молочної. І знову право сили вступило в протиріччя з правом «обдаровування», аллоїдним, підтвердженим чингизидами. Узбек особисто вбив спадкоємця Токти — Ябаріша [12, с. 125]. У 1313 р. починається насильницька ісламізація [12, с. 126]. Його нетерпимість по вірі була невластива Чингизидам [12, с. 128]. Але з 1319 р. землі Низу Дніпра йшли з під впливу Узбека. Козацький «гуф» розпущений їм, зібрався в межах Правобережжя. Старости і отамани орієнтувалися на Литовських князів і ставлеників, починаючи пряму конфронтацію з байсаками, відтіснивши їх за Дніпро. Про обробку земель в цей період немає відомостей. Експлуатуються тільки рибні, мисливські угіддя і работоргівля [47, с. 84].

Узбек з цього часу до Низу не мав відношення і не міг зібрати війська для боротьби за Придунав'я, проходячи по південно-східному берегу під контролем гуфів литовсько-руських [12, с. 127]. Русло Дніпра змінило свою конфігурацію: від о. Хортиця воно зайняло ложе Кучугума і Кучумбета на Південний Схід, різко повертаючи біля «городища», і йшло на захід в район о. Буцький (Томаківка) проходячи повз мис Доброї Надії, підпирало праву надзаплавну терасу в районі сучасної Червоногригорівки. Далі розливалось на 3 русла, створивши острови, впираючись на Півдні в дельту р. Білозерки, мандруючи, повертало на Захід до Базавлуцьких плавнів [8, с. 102].

Таким чином урочище Великі Кучугури ставали лівим берегом Дніпра. Контрольні переправи виникали в районі Низу о. Хортиця, Кушугума, урочища Печище, о. Буцький, р. Білозерка — о. Британь, Карайдубина [8, с. 104].

У цей період будуються мусульманські центри на р. Конка, р. Янчекрак (мала переправа), на лівому березі Дніпра — столиця Мамає місто Орда [53, с. 398 — 399], нижче за його течією в урочищі Темрюк, на о. Британь, Рогачику, о. Пшеничному, Іслам-Кермень, Ескі-Тавань.

Як відповідь, симетрично за підтримки ВЛК відновлювались або зводилися нові руські укріплені поселення на о. Хортиця, о. Буцький (Томаківка) Базавлуг, Омелове, Кам'янка, о. Козацький, урочище Бургун, о. Тягинь [16, с. 309].

У 1340 р. Любарт-Дмитро (дідич Подолії та Придніпров'я) розгромив війська Казимира III, після чого за законами Польщі навечно втратив свої права в межах католицького світу. Основну частину військ Любарта становили північнокавказькі відділи хана Узбека [45, с. 157].

Після Узбека ординці не відновлювали свого впливу в Приазов'ї і Придніпров'ї. Створені ними локальні ділянки мусульманських поселень існували в кочових умовах завдяки відсутності стратегічного інтересу з боку Русько-Литовських громад Придніпров'я — Правобережжя і генуезьких факторій, що вели інтенсивний торгівельно-мануфактурний процес [33, с. 60 — 80].

Нову спробу створення корпорації службового війська робить Мамай на тих же правових основах. Формуючи різноетнічне військо, що кормилося частково на вічному праві на угіддях Великого Лугу, він підпорядковує кочовий масив меті утримання інститутів управління і службникам козакам. На описаних територіях будуються великі факторії генуезьких колоністів (Тавань, Тягинь, Білозерське городище) на магдебурзькому праві з територіями (бургами) торгівлі в т. ч. работоргівлі (Карайтебень, Эски-Тавань, Бургуни, Великі і Малі Гирли, о. Хортиця).

Мамай залишає за своїм улусом аллоїдне право на усі землі низу Дніпра, нав'язуючи іншим ленну залежність у вигляді служб і податей. Це не влаштовує нові сили що беруть участь в торгівельно-промисловому процесі і великому Шовковому шляху.

Перше — служба кочівників в розміщених в містах військових формуваннях змушують чингізидів до відновлення владної ролі орд по відношенню до осілих.

Друге — торгові корпорації Європи (Генуя, Львів, Венеція) не зацікавлені в руйнуванні своїх ринків і факторій по Дніпру. Землі городків-бургів у Великому Лузі (тобто угіддя) на уходах, прибережних територіях і в басейнах річок переходили торговцям Європи за рахунок шлюбів з черкеськими князями і військовими осавулами, старостами громад і аулів [35, с. 213].

Третє — Сарайські хани не прощають відходу від степових «ярликових» традицій експлуатації на користь європейських стандартів служби на ленному праві.

Тому поразка Мамає в 1380 р. і його смерть у Кафі в тому ж році усіх задовольнила [33, с. 71].

Характерно, що Тохтамиш, перемігши в усій цій боротьбі створив ті ж умови використання угідь на ленному праві (за землю — служба). Аллоїдних володінь землі у Великому Лузі вже не було: з 20 поселень бродників на цей період археологічно засвідчено 5, і 2 з них на Порогах Дніпра (одно з них Лоцман-Кам'янка проіснувало до ХХ ст.) [10, с. 106].

Останню, найбільш вдалу спробу створити на Низу Дніпра військову корпорацію вартових кордонів і службників митниць на торгових шляхах зробив князь ВКЛ Вітовт з онуками Мамає — Скидером і Лексадой (у православ'ї Іваном і Олександром). На початку 90-х років XIV ст. Литовські князі захопивши уділи Русі, залишають їх за русам або своїми родичами і наближеними, але вимагають ленної залежності. Тобто військової служби військам. Чим сильніше натиск хрестоносців, тим сильніше Литва захоплює Русь [38, с. 8]. Почалося з Волині в 1319 р., коли Гедеміну без бою відкрили ворота міст: Луцьк, Брест, Житомир, Київ, Білгород, Канів, Черкаси ... «У Придніпровській Русі зникає боярський елемент, бо просте населення відмовляється боротися з військом литвы ... Київ був даний Миндовгу князеві Гольшанському, Волинь синові Гедеміна — Любарту. Вони задовольнилися даниною, звільнивши від данини татарам і захистивши від набігів. Це дало можливість наймати з місцевих же війська, «на подвласную країну дивилися як на джерело військової сили проти Москви, Орденів, Заходу. Усе рицарство (і Литва і Русь), найняті князями за гроші не розширювало своїх прав на шкоду народонаселенню — вони були його місцевими слугами (князя)» [38, сс. 15 — 16].

Ми не зустрічаємо жодної спроби повстати від місцевих, бо литовські князі не втручаються в закони, традиції місцеві. Села заселили рабами, розірвали особисту залежність від бояр, які втекли на Захід і Північний Захід [38, с. 18]. Русь повністю була роздана Ольгердам в 1363 р.: Федір Ольгердович — Північ Волині біля Ковеля — родоначальник князів Сангушків; Корибут-Дмитро (родоначальник князів Вишневецьких, Заславських, Корецьких і Ружинських) — південь Волині, в Київщині по Дніпру на південь від Києва; Вігунт — Василь і Андрій Ольгердовичі — князівство Сіверське; Костянтин Ольгердович (рід Чарторийських) — Чернігів; Володимир Ольгердович (родоначальник князів Ольель-

ковичів) — Київ і північ Київщини; Коріятовичі, онуки Гедеміна (князі Курцевичі і князі Коріятовичі) — Поділля, поляки витіснили їх, ставши ленниками ВКЛ. Сильні громади на кордоні (Придніпров'я) вигідні були ВКЛ, тому що позбавляли князівство від необхідності тримати наймані війська [38, сс. 19 — 22].

З 1363 р. землі Півдня Дніпра були на ленному праві передані Ольгердом Корибутам, Любартовичам, Коріятовичам з сім'ї Гедеминовичей.

З різних причин усі вони втрачали права на ці землі. Наприклад, Любартовичі зрадили ВКЛ [45, сс. 20 — 21]. Коріятовичі втратили право за бажанням князя Вітовта, Корибут Дмитро, як і Скидер Мансурович Мамай, загинув у битві на р. Ворскла 1399 року. Тохтамиш був розгромлений Тимур-Ленкой в 1395 р.

Носієм аллоїдних прав залишився тільки Лексада Мансурович Мамай, після 1399 р. — Глинський. При цьому, на відміну від інших претендентів на землі, його права визнавалися сарайськими ханами, Польщею, орденами і Папою [41, с. 192]. Незважаючи на це, після повторного хрещення князя Вітовта 1386 р, його успіхів у компаніях (спільно з орденом меча) в Придніпров'ї-Приазов'ї, повну васальну залежність від ВКЛ визнали в цьому регіоні всі [42, с. 491]. Це підтверджувалося «кураторами» від ордена меча (М. фон Зальцбах в 1388 р.) [50, с. 94] і ордена іоаннитів (Ж. де Ланоа) [50, с. 13].

За спільним задумом Вітовта і Лексади з військ останнього формувалась корпорація військових вартових, лицарів, членів орденів, діставши назву війська Низового [43, с. 205].

Процес зайняв більш ніж 30 років. У 1393, 1399, 1411 рр. були проведені посвячення української і прикордонної шляхти в лицарі ордену меча (в ім'я Пресвятої Марії). За організаційну основу був узятий статут цього ордену [37, с. 13 — 20]. Земельні відносини були прийняті ті ж, що були випробувані лицарями ордену і Мамаями в XIII ст. В якості центрів «осадження» були обрані вже традиційно обжиті місця біля переправ. Військо стало ленником князям Глинським і володарем по відношенню до усього півдня Придніпров'я.

Козаками первинно вважалися лицарі або шляхта придніпровська, у XIV ст. вони були родовиті, тобто від народження вільні від податків, мали обов'язки виконувати доручення урядів і бути учасниками бойових дій [40, с. 473]. «З метою загородження, осажені наші військові козаки нижчі порогів. Малі городки і палісади в порубленому лісі влаштували. Головне місце — в містечку Sediba — Siczy. Від порогів самі назвалися «запорожці» [44, с. 425].

Починаючи з 1393 р. процес осадження та переміщення військових контингентів на Низ Дніпра набуває організованого характеру. У першу чергу проводилась посвята прикордонної шляхти за статутом ордена мечоносців, як найбільш близького за характером відносин до земельних і воєнно-організаційних умов формування нового війська — корпорації [37, с. 23, 39]. Використувалися різні обставини. Наприклад, добровільні за участю царствених осіб, найбільш авторитетних в Європі лицарів. У 1392 р. «магістр хрестів Конрад Валленрод з англійцями і французами, яких привів Ланкастер, син Генріха англійського вели чотири відділи татарських на русів ... на прохання Вітовта охрестили «доводців» русів і в лицарі звели ... Марквард Зальцбах своїх похолків привів до хреста і старших русів за обрядом грецьким в ім'я Марії Пресвятої» [40, с. 539]. А «лицарі Ланкастера (Дербі), Річард Кнігстон, архідиякон Херефорда, граф Джон Стаемфорт, командор Вестмінстер провели колективне посвячення в лицарі» [48, с. 164].

Подібні факти відомі під 1396 р. [37, с. 41], коли за ініціативою брата короля Ягайла — Скиргайла посвятили в брати ордену 1500 чоловік по схизмі, з них у Черкаському замку — 120. Найбільш активно процес формування воєнно-сторожевої корпорації

лицарів-козаків відбувався після битви на річці Ворсклі (1399 р.), перед і після битви під Грюнвальдом (1408 – 1417 рр.). Лицарям пропонувалися землі на р. Дніпро за відмову від участі у війні [44, с. 426]. В 1411 р. пропонувалися для осадження зі своїм «почтом» у Великому лузі «согосзніе» дві тисячі злотих угорських, щоб невірних «na wodzu» тримали. Супроводжувати їх доручалося віддільному каноніку герцога Бургундського Жану Веврену до передачі Миколі Ширлі [44, с. 411].

З листування Вітовта з королем Сигізмундом Люксембурзьким відомі перші керівники осаджених сторожів кордонів: Гі де Гольд і Гонта, Микола Ширлі під 1411 р., [44, с. 427].

Відомі випадки примусового переселення на Низ Дніпра, наприклад, 112 засуджених тевтонських лицарів в 1415 р. [42, с. 491].

У заснованій військовій корпорації робилися заходи усунення конфесійних протиріч: у 1416 р. і до 1421 р. митрополит руський Григорій Цамблак вів у Римі переговори про унію [40, с. 395]. В рамках корпорації компроміс був знайдений під егідою канонічних покровителів і обрядовості (Пресвята Богородиця, загальні служіння, єдині зовнішні елементи і атрибути) [39, с. 10; 37, с. 40].

Правовим оформленням корпоративної єдності стало прийняття Торунського трактату 1422 р. [40, с. 542], в якому визнано рівність прав всіх членів в рамках корпорації, прийняті межі території, що передається в allod, статuti, правила організації воєнної справи, по пруському праву, як легкокінного війська [41, с. 154].

Нас в рамках цього аналізу цікавлять основи земельно-правових відносин корпорації на власній території і з сюзеренами-засновниками.

Ленна залежність від дідичів князя:

- корпорація була зобов'язана принести присягу (отаман – князю) у вірності і послуху, але послух мав, крім ленного значення, канонічне, за віросповіданням князя (у розглянутий період – православ'я). Гарантом і суддею канонічного послуху виступав обраний дідичем монастир – Межигірський. Обіцянка ленної вірності повинна була відбуватися складенням присяги у присутності трьох сторін: сюзерена, васала, церкви. Тим самим підкреслювалося, що порушення клятви могло спричинити покарання аж до відлучення від церкви. Тільки у винятковому випадку присяга могла тимчасово замінюватися символічним рукокостисканням.

Обіцянка повинна була бути відновлена при будь-якій зміні персони володаря і васала.

- ленна вірність зобов'язує васала до військової служби. Вона полягала в тому, щоб корпорація була готова повсякчас охороняти і захищати кордони ВКЛ і церкви від ворогів.

- корпорація підлягала суду князя і церкви в особі митрополита Київського. Князь мав світську юрисдикцію не тільки над старшиною, а й над усіма особами, які належали корпорації; над жителями областей, відданих в лен, тільки в другій інстанції, в першій інстанції їх суддею були суддя і отаман [37, с. 41].

Відношення корпорації до ВКЛ:

- звісно корпорація прагнула послабити верховенство великого князя в міру зближення ВКЛ з Польщею. Це виявляється дуже рано, внаслідок посилення католицького тиску на православну шляхту, на користь православної церкви.

Корпорація приймає рішення вносити частину доходів десятини на користь церкви, що засвідчується Литовським статутом. За даровану землю корпорація поза межами цих земель (прикордоння Сходу) надає тільки малі і помірні служби, швидше з поваги, а не зобов'язання. Всі землі, відвойовані згодом, присвячувалися Діві Марії, і корпорація

отримувала вічне право на їх володіння в праві *allodium*. Це було закріплено ВКЛ у Литовському статуті (ст. 19) [37, с. 35] і не порушувалося до Люблінської унії [40, с. 500].

Вже перший основний склад служилих козаків корпорації зрівнювався з польсько-литовською, українською шляхтою, за рахунок прямої ленної залежності — службою князям корони і династії Гедиміновичів. Так, у 1396 р. при Скиргайлі в Києві посвятили в брати ордену меча 1500 чоловік, які служили 200 шляхтичам. На Черкаському замку посвятили 120 чоловік, які служили 17 дворянам, що дорівнювалось 1,5 конвента за апостоличним рахунком. Конвентовим став дідич з роду Корибут, князь як Радзівіл, Гольшанський, Боброки [37, с. 42].

Політичне відношення корпорації до ВКЛ та Польщі ставало уявно васальним. Де юре вона ставала васалом персонально князів, у відношенні до членів своїх і тубільного населення володарем колективним. Це давало право виступити сюзереном для своїх постійних членів на ленному праві, в рамках земель — *alloda*. Стосувалось це переважно лицарів меча, переселених на початку XV ст.: Фальки (Фальц Фейни) Вертильяки, Корибути-Трубецькі, Мамаї лінії Скідера.

Устрій і управління корпоративною землею.

Земська влада XIV ст. за аналогією розповсюджена ВКЛ на своїх васалів, а ними на свої землі визначалася насамперед у праві суду. Князь (в даному випадку Лексада Мансурович Мамай-Глинський) придбав у своїх територіях повну земську владу. З пожалуванням ленів корпорації він переносив на його тимчасового, постійного, колективного (рада-коло) главу всі права, які отримав від ВКЛ (Вітовта), а між ними і право суду. Повної світської юрисдикції старшини підпорядковувалися не тільки «товариші», але й усі жителі Низу Дніпра.

Правом земельного володаря (корпорації) було право стягувати мита, в тому числі «жупные» (сіль), фохтейські (відкупні), десятину, бургські (торгівля), складські (зберігання), прикордонні, «осадчие». Корпорація отримувала право на успадкування майна своїх членів, в тому числі земель [39, сс. 8 — 9].

Щодо територій корпорації треба насамперед відрізнити землі завойовані і отримані в лен від князя.

До перших відносилися землі вже поділені на умовно-ленному праві ханами і чиновниками Золотої орди, Кримською адміністрацією, Литовськими князями Ольгердовичами в XIV ст., торговими корпораціями Європи, Кипчацькими династіями. [43, с. 882] Цей процес був перманентним, сумнівним за суворим правом і традиціями [47, с. 84].

Інакше влаштовувалися справи в землях дарованих князем. Межі *alloda* були офіційно визначені: Конріка (Konrika), Кортіка (Kortika), Самарія (Samariya), Буг, Ташлик, Кальміус [40, с. 474]. Князь, ще до розділу князівства, віддав у лен кілька добр і уходів прикордонним замкам ВКЛ — Черкасам, Каневу, Іоганесбургу, Тавані, лицарям орденів. Після визначення лена корпорації, їй дісталася частина, не обтяжена ленними володіннями князів ВКЛ. Згодом корпорація поглинула насильно чи шляхом включення до складу членів після зміни дідичів. Але деякі добра (Протолче, Орель, Самарь) зберегли свої ленні відносини до середини XVI ст. Після втрати ВКЛ своєї самостійності при Казимірі Ягеллончику і Олександрі, корпорація втратила частину раніше завойованих в аллод маєтків, захоплених Кримом.

Жителі земель спершу назвалися людьми війська, хоча і утримували за собою особисту свободу і право на володіння землею в «садибах». Щоб корпорація влаштовувала особливі двори, відомі пізніше під ім'ям «*alodia*» — це не правдоподібно, але на зимовий період віддавала промислові добра своїм членам на ленному праві (зимівники) [39, с. 9].

Можна відзначити, що створення воєнної корпорації за своїми цілями і задачами не перевищило місцевого значення (сюзерен — військо — волость — громада). Не

стало військо і орденем, бо в традиціях місцевих громад кіпчацько-руське ставлення до унії і мусульманства були тимчасовим компромісом [46, сс. 439 – 442].

Глибокі наймацькі традиції і демократичність общинного формування волостей та околиць, мобілізації на засадах «ясси» вступали в протиріччя із спочатку застосовним принципом осадження фогтами-осадчими і мобілізації по пруському праву.

Відсутність усталеного, «освяченого» (папою або патріархом) права корпорацій на процеси землекористування, поразка в правах, з точки зору європейських еліт, більшості членів корпорації стали причиною тривалого (до 100 років) перебування війська в тіні інформаційного простору Європи [49, с. 140].

Про самодостатність, організованість, активність війська заговорили турецькі джерела, намагаючись звернути увагу номінальних сюзеренів, тобто королів і князів ВКЛ і Польщі [46, сс. 439 – 440].

Наповненість війська в 10 – 30-х рр. XV ст. в основному йшла за рахунок переселення полонених лицарів духовних орденів і придніпровської шляхти. Торунський трактат 1422 р. визнав законність розподілу земель в у Пониззі Дніпра як за умовами, так і по персоналіям з боку Польщі, ВКЛ, Русі і церкви [40, с. 543 – 545].

Викладене свідчить про шлях Запоріжжя у XIII-XV ст. до власного козацького війська низового. Його першим гетьманом був Микола Ширлі, а пізніше, до приходу до влади Олександра Ягеллончика в 1491 р., князі Глинські-Мамаї.

Бібліографія

1. Ле Гофф Ж. Цивилизации средневекового Запада. Пер. с фр. / Общ. ред. Ю. Л. Бесмертного; Послесл. А. Я. Гуревича. — М. : Изд. групп. Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. — 376 с.
2. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К. : Дніпро, 1989. — 591 с.
3. Шинаков Е. А. Элитные воинские формирования и власть. Древность и средневековье // Викинги. Между Скандинавией и Русью. Под ред. Щавелева А. С. — М. : Вече, 2013. — С. 177 – 204.
4. Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. (История и археология). Сб. научн. тр. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 30 – 62.
5. Моця О. П. Населення південно-руських земель XI – XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К. : Наук. думка, 1993. — 160 с.
6. Памятники русского права. — Вып. II. — М. : Госиздат. юрлит., 1953. — 442 с.
7. Марков К. К., Величко А. А., Лазуков Г. И., Николаев В. А. Плейстоцен. — М. : Высшая школа, 1968. — 304 с.
8. Городецкий Г. И. Аллювиальная летопись Великого Пра-Днепра. — М. : Наука, 1970. — 492 с.
9. Борисенко Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычных явлений природы. — М. : Мысль, 1988. — 522 с.
10. Козловский А. О. Историко-культурный розвиток Північного Подніпров'я в XI – XIV ст. — К. : Наук. думка, 1992. — 184 с.
11. Отрощенко В. В., Рассомакин Ю. Я. Взаимоотношения Руси с половцами в период формирования Золотой Орды // Международные связи в средневековой Европе. — Запорожье., 1988. — С. 39 – 40.

12. Войтович Л. Нащадки Ченгіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. — Львів, 2004. — 249 с.
13. Rauphilet A. Rober de Clari et Willehardouin. — Paris, 1928. — 564 с.
14. Заборов М. Л. Основные источники по истории крестовых походов на Восток. // История крестовых походов в документах и материалах. — М. : Высшая школа, 1977. — С. 6 — 32.
15. Робер де Клари. Завоевание Константинополя. (La conquete de Constantinople) Перевод, статья и комментарии М. А. Заборова. Ответ. Ред. З. В. Удальцова. — М. : Наука, 1986. — 302 с.
16. Ильинский В. Е. Город Тягинь-Семимаяк на Таванской переправе // Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». — Запоріжжя, 2010. — С. 308 — 313.
17. Юргевич Г. Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году. // ЗООИД. — Т. 5. — 1863. — С. 629 — 837.
18. Prochaske A. Stosunki krzyzakow z Giedyminem i Lokietkiem // Kwartalnik historyczny. — Lwow, 1896. — 66 s.
19. Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. «Mongol — un — niğusa — tobçigan» // Юань Чао биши. Введение, перевод, тексты. — Т. 1. — М. — Л., : Издат-во АН СССР, 1941. — 611 с.
20. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М. — Л., : Академия наук СССР, 1950. — 500 с.
21. ПСРЛ. — Т. 2. Ипатьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. А. А. Шахматова. — М., 1962. — 418 с.
22. Дашкевич Я. Дискусійні питання національного будівництва Півдня України // «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстка. — К. : Темпора, 2011. — С. 568 — 578.
23. Фоминский Л. П. Тайны Куликовской битвы. — Черкасы: Изд. Чабаненко Ю. А., 2012. — 100 с.
24. Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой орды Ногай и его время // Зап. Рос. акад. наук, VIII сер. — Петроград, 1922. — Т. 13 — № 6. — 58 с.
25. Голубовский П. В. Половцы в Венгрии. Исторический очерк. — К. : Тип. Университета Св. Владимира, 1889. — 29 с.
26. Wenzel Gusztáv Ed. Árpádkori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. VIII (1261 — 1272). — № 63. — Pest, 1862. — 363 s.
27. Куник А. А. О торкских печенегах и половцах по мадьярским источникам с указанием на новейшие исследования о черноморско-торкских народах от Аттилы до Чингис-хана // Ученые записки имп. АН по I и II отд. — СПб., 1885. — Т. 3. — Вып. 5. — С. 714 — 741.
28. Гуревич А. Я. Англосаксонский фолкленд и древненорвежский «одаль» // Средние века. Вып. 30. — М., 1967. — С. 61 — 83.
29. Сокульский А. Ранне козацтво і Хортицька Січ // Заповідна Хортиця. Зб. наук. праць. — Запоріжжя: Дике Поле, 2006. — С. 209 — 217.
30. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253. Послание Вильгельма де Рубрук Людовику IX, королю французскому // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука/ Перевод А. И. Малеина. — М. : Гос. изд-во географической лит-ры, 1957. — с. 287.
31. Аделунг Ф. Критико-литературное обозрение путешествий по России до 1700 года. — М. : Университетская типография, 1864. — 580 с.

32. Heyd E. Die italienischen Handelscolonien am schwarzen Meer // *Zeitschrift für die gesammte Stantswissenschaft*. — 1862. — Heft 4.
33. Primaudaie, de la F. *Etudes sur le commerce au moyen age*. — Paris, 1848.
34. Заметки на полях древнего греческого Синаксаря относящегося к Сугдее (Судак) собранного архимандритом Антониюм. // *ЗООИД*. — Т. V. — Одесса, 1863. — С. 595 — 628.
35. Брун. Ф. К. Черноморье. Сборникъ изслѣдованій по исторической географіи Южной Россіи. Ч. 1. — Одесса: Типография Г.Ульриха, 1879. — 277 с.
36. Ильинский В. Е. К вопросу о половецких династиях // *История Запорожского края в дооктябрьский период*. — Запорожье, 1991. — С. 12 — 13.
37. F. G. Bunge, 2-te Lieferung: *Der Orden der Schwertbrüder, dessen Stiftung, Verfassung und Auflösung*. Leipzig, 1875, s. 98.
38. Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. I. — Акты о заселении Юго-Западной России (1386 — 1700 гг.). Под ред. В. Б. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. — К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. — 746 с.
39. Müter F. *Statytenbuch des Ordens der Tempelherren*. — Т. I. — Berlin, 1798.
40. *Starozytnosci polskie*. — Т. I-II. — Poznan. — Ksigarni J. Zupanskiego. — 1852.
41. Голицын Н. С. *Русская военная история*. Ч. I. — СПб: Типография товарищества «Общественная польза», 1877. — 250 с.
42. Dlugosza Jana. *Dziejow Polski ksieg dwanascie*. — Przeklad K. Mecherzynskigo. — Т. 3. — Warszawa, 1868. — S. 491.
43. *Codex epistolares Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376 — 1430*. — Col. opera A. Prochazka. — Krakow, 1882.
44. *Codex epistolaris Vitoldi*. — *Monumenta medii aevi historica*. — Т. VI. — Cracoviae, 1887. — p. 411, 425 — 27.
45. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси // *Сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій, собранных О. Гонсиоровским, А. Куником, А. Лаппо-Данилевским и др.* — СПб. : Типография императорской Академіи Наукъ, 1907. — 396 с.
46. Goorski K. *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarow*. — Bild. — Warszawa. — Т. II. — 1896. — st. 439 — 464.
47. Архив Юго-Западной России. Часть 1. Том VII. — Памятники литературной полемики православных южнорусов с латино-униатами (XVI — XVII ст.). Под ред. С. Т. Голубева. — К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. — 818 с.
48. *Expeditions to Prussia and the holy land mad by Henry earl Derby (afterwards king Henry IV) in the years 1390 — 1 and 1392 — 3 being the accounts kept by his treasurer during to years* // *Kwartalnik historyczny*. — Lwow, 1896.
49. Levicki A. *Krol Zigmund Luxemburski a Polska 1420 — 1436 (rec. pracy J. Golla, Konig Sigmund und Polen)* // *Kwartalnik historyczny*. — Lwow, 1896. — 10. -
50. Prochaska A. *Krol Wladyslaw Jagiello*. — Т. I-II. — Krakowic: Akademia Umiejetnosci, 1908. — 436 с.
51. Скржинская Е. Ч. Венецианский посол в Золотой орде (по надгробию Якопо Корнадо, 1362 г.) // *Скржинская Е. Ч. Русь, Италия, Византия в Средневековье*. — СПб : «Алетейя», 2000. — С. 114 — 152.
52. Сокульский А. Л. К локализации летописного Олешья // *СА*. — М. : Наука, 1980. — № 1. — С. 64 — 73.
53. Шаповалов Г. И., Борисов В. Е. Работы на средневековом городище Большие Кучугуры // *Археологические открытия 1977 года*. — М., 1977. — С. 398 — 399; Шаповалов Г. И. Город на дне моря // *Индустр. Запорожье*. — 1979. — 2, 3 июня.

*Ильинский В. Е., Шаповалов Г. И.***Земельно-имущественные отношения на Запорожье в XIII – XV ст. как фактор основания козацкого Войска Низового**

Стаття посвящена изучению земельно-имущественных отношений на территории Запорожжя в XIII – XV ст. Авторы анализируют взаимовлияние природно-географических, этнических, экономических и политических факторов в регионе. Рассмотрены и на современном уровне объяснены причинно-следственные связи формирования независимых корпоративно-профессиональных организаций, таких як запорожское козачество.

*Ilyinskiy V. Ye., Shapovalov G. I.***Land and property relations on the territory of Zaporizhzhia in the XIII – XV centuries as a foundation factor for the Zaporozhian Host**

The article studies land and property relations on the territory of Zaporizhzhia in the XIII – XV centuries. Mutual influence of natural and geographical, ethnic, economic and political factors in the region is analyzed herein. The authors consider and explain the cause and effect links of the formation of independent corporate and professional organizations such as the Zaporizhian Cossackdom.

*Ковач Л. Л.***ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ**

Усвідомлення того, що права національних, релігійних, мовних та інших категорій меншин є невід'ємною складовою загальної системи захисту прав людини і, що ці права мають бути надійно захищеними як національним законодавством окремих країн, так і документами міжнародного права, можна спостерігати в усіх розвинених державах сучасного світу. Безперечно, цього прагне й Україна. Крім цього проголошений нашою державою курс на євроінтеграцію вимагає досягнення прогресу в наближенні до Копенгагенських критеріїв, яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до ЄС, прийняті в червні 1993 року на засіданні Європейської Ради в Копенгагені і підтверджені в грудні 1995 р. на засіданні Європейської Ради в Мадриді. З поміж іншого вони також передбачають: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин, а також виконання інших процедур, котрі сприяють формуванню громадянського суспільства та правової держави.

Актуальність дослідження посилюється і у зв'язку з тим, що структуровані організації етностільнот можуть виступати, і як фактори консолідації поліетнічного суспільства, і як такі, що створюють загрози у сфері міжнаціональних відносин. Реалізація негативного сценарію відбувається, як правило, у тих випадках, коли етнічність політизується. І чим більшим є громадянське суспільство, вважає В. Котигоренко, тим більше в ньому потенційних конфліктів. Вчений пояснює це тим, що найвирогіднішими суб'єктами, які захищають інтереси етнічних спільнот і готові до боротьби заради них, є, зазвичай, їхні громадські організації. У тоталітарному суспільстві вони або відсутні, або діють під жорстким контролем держави. Демократія ж надає свободу для самовираження і публічної діяльності, яку етнічні активісти спрямовують насамперед на організаційне гуртування своїх спільнот [1, с. 581 – 582].

В сучасній Україні вивченням громадських організацій національних меншин займають і займається багато науковців. Зокрема, з'ясуванню етнополітичної суб'єктності громадських організацій національних меншин в Україні присвячено дисертаційне дослідження Л. Лойко [2], діяльності громадських об'єднань Східної України наприкінці 1980-х рр. початку 1990-х рр. — праці Т. Болбат [3]. Проблемам самоорганізації греків, євреїв, німців та інших етнічних меншин на території Донецької області, а також питанням їхньої взаємодії з державою — наукові публікації та дисертаційне дослідження А. Шайхатдінова [4]. Конституційно-правовим засадам самоорганізації національних меншин в Україні присвячено роботу Ю. Волошина [5]. Питання суспільно-політичних інтересів польської громади в Україні, діяльності польських національно-культурних товариств, форми їх взаємозв'язків з історичною батьківщиною розкриті в монографіях О. Калакури [6] та С. Рудницького [7].

Мета цієї публікації полягає у тому, щоб проаналізувати особливості становлення та розвитку організацій національних меншин в Україні з часу здобуття нею державної незалежності, охарактеризувати цілі та напрями їх діяльності, з'ясувати значення та роль у розбудові громадянського суспільства. Дослідити їхню діяльність в контексті консолідаційних процесів в державі.

Сформована за роки незалежності нормативно-правова база створила надійне підґрунтя для гармонійного поєднання інтересів усіх етнонаціональних компонентів українського суспільства, рівних умов для активної участі в державотворчих процесах, забезпечення балансу і потреб розвитку як етнічної більшості, так і етнічних меншин.

Права громадян — представників різних національностей, а також гарантії цих прав зафіксовані в Конституції України (1996 р.), законах України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), «Про громадянство» (1991 р.), «Про свободу совісті і релігійні організації» (1991 р.) «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про об'єднання громадян» (1992 р.) «Про радіо і телебачення» (1993 р.), «Про освіту» (1991 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про місцеве самоврядування» (1997 р.); *міжнародно-правових актах* — «Загальній декларації прав людини» (1948 р.), «Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права» (1966 р.), «Конвенції прав людини і основних свобод» (1950 р.), та Протоколі 12 до неї, «Рамковій конвенції про захист національних меншин» (ратифікована Верховною Радою України 9 грудня 1997 р.), «Європейській хартії регіональних мов або мов меншин» (2003 р.) та деяких інших міжнародних документах, які відповідно до статті 9 Конституції України стали складовою частиною національного законодавства.

За оцінками таких авторитетних міжнародних організацій, як ООН, РЄ, ОБСЄ, українське законодавство щодо захисту прав національних меншин відповідає принциповим засадам і основним вимогам міжнародно-правових стандартів у цій сфері.

Подальше функціонування поліетнічного суспільства потребує врахування як етнічної самоідентифікації, так і формування нації у розумінні її як громадянського суспільства. Значне місце у цьому процесі посідають громадські організації національних меншин і, насамперед, національно-культурні товариства (НКТ). Адже, виконуючи роль соціальних посередників між групами виразників різних інтересів і урядовими структурами, між громадянським суспільством та державою, вони спрямовують свою діяльність на розвиток міжнаціональних відносин, відродження і розвиток національних культур, задоволення духовних запитів іноетнічного населення. Громадські об'єднання також є одним з основних інститутів, через які національних меншин залучаються до суспільно-політичного та культурного життя країни та є єдиною можливим варіантом вираження їхніх колективних прав у правовому полі.

До основних функцій таких об'єднань можна віднести:

- інтеграційні, що виявляються у встановленні контактів між людьми, які належать до тієї чи іншої національної культури;
- творчі, що передбачають активізацію художньої діяльності в освоєнні і розвитку національної художньої традиції;
- просвітницькі, пов'язані з пробудженням і розвитком інтересів та потреб у сфері мови, історії, традицій і звичаїв;
- виховні, спрямовані на вирішення проблем подолання відчуженості особистості, її соціалізації, підвищення морального рівня членів товариства.

Великою мірою саме від ефективності їх діяльності залежить рівень етнополітичної культури громадян та перебіг консолідаційних процесів в державі.

Діяльність майже всіх громадських організацій базується на таких принципах:

- добровільна участь, спроможних її членів реально впливати на загальну справу;
- наявність організації з розробленою концепцією діяльності і наявністю фінансових і матеріальних ресурсів;
- спільне поле діяльності, спільні цінності та інтереси.

Організаційна структура таких об'єднань є переважно моноетнічною, що реалізує цілі певної етнічної групи. Водночас за своєю формою вони можуть бути досить різноманітними: існувати у вигляді асоціацій (Всеукраїнська асоціація болгарських національно-культурних товариств, Асоціація єврейських організацій і громад України), спілок (Демократична спілка угорців України, Спілка поляків України), земляцтв (Естонське земляцтво в Україні, Галицьке єврейське земляцтво, Одеське обласне осетинське земляцтво «Алан»), альянсів (Християнсько-демократичний союз румунів), конгресів (Національний Конгрес вірменів України), центрів, рад тощо. Також вони можуть створюватися за демографічною (жіночі, молодіжні), та професійною орієнтацією (спілки вчителів, юристів, підприємців). Бути формалізованими, або не мати жодного офіційного статусу.

В Україні право на створення різноманітних громадських організацій та структур гарантовано законами: «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) [8] та «Про громадські об'єднання» (2012 р.) [9] відповідно до яких, громадяни, які є представниками національних меншин, вільні у виборі та формі здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством та мають можливість реалізувати їх як особисто, так і через відповідні державні органи та створені ними громадські об'єднання. Також законодавство гарантує, що участь або неучасть громадянин України, які належать до національних меншин, у створенні та діяльності громадських об'єднань не є підставою для обмеження будь-яких їхніх прав.

Закон України «Про громадські об'єднання» визначає громадським об'єднанням «добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. (Стаття 1).

Згідно зі Статтею 6 вказаного закону громадське об'єднання, крім політичної партії, визнається таким, що: бере участь у політичній діяльності на території України, якщо незалежно від цілей і завдань, визначених у його засновницьких документах, бере участь (у тому числі шляхом фінансування) в організації та проведенні політичних акцій, які мають на меті вплив на прийняття рішень державними органами, зміну державної політики, а також формування громадської думки у вказаних цілях.

Процес організаційного оформлення національно-культурних товариств розпочався в Україні наприкінці 1980-х років ХХ ст. в умовах перебудови і гласності. Спочатку вони

функціонували на базі українських товариств дружби і культурних зв'язків із закордонням, використовуючи їх приміщення і кошти. Але на протигагу таким офіційним товариствам, що перебували під контролем компартійних структур, почали засновуватися альтернативні об'єднання, на чолі яких постали представники творчої інтелігенції, учасники правозахисного руху, окремі дисиденти і навіть господарники. Ареною їх діяльності стали, насамперед, міста Київ, Львів, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ, Ужгород, Сімферополь [10, с. 307].

Головною метою створюваних національно-культурних товариств стало згуртування представників національних меншин навколо спільних етнічних інтересів, національної ідентифікації на основі таких чинників, як спільність мови, історичних традицій та пам'яті. Організаційне оформлення товариств супроводжувалося розробленням основоположних документів — положень, програмових засад, формуванням керівних органів, реєстрацією в Міністерстві юстиції України.

Спрямованість їхньої діяльності була досить різноманітною, хоча переважала культурницька: вони вносили пропозиції щодо розбудови етнічного освітньо-культурного простору до органів державної влади та зарубіжних інституцій, розробляли освітньо-культурні програми, засновували аматорські та професійні творчі колективи, проводили різного роду культурні заходи — фестивалі, святкування національних свят, поширювали культурні здобутки як в Україні, так і поза її межами. Результатом їхньої діяльності стало заснування 227 театрів та театральних груп, 338 танцювальних колективів, 343 хороших колективів, 258 музичних ансамблів [11, с. 29].

Кількість національно-культурних товариств швидко зростала. Якщо на кінець 1991 р. органами юстиції України було зареєстровано 150 НКТ [12, с. 37], то за даними Державного комітету у справах національностей і релігій станом на 1 січня 2010 р., в Україні діяло 1458 таких організацій, серед яких 44 мали всеукраїнський статус [13]. У 2011 р. їх кількість залишилася незмінною. Разом з цим, за даними обласних державних адміністрацій, свою статутну діяльність фактично здійснювали лише 1268 таких організацій. Найбільшими з них були: Рада національних товариств України (1993 р.), Асоціація національно-культурних об'єднань України (1999 р.), Конгрес національних громад України (всеукраїнська організація, створена у 2002 р.) [11, с. 26].

Реально визначилися як національні меншини, тобто утворили свої громадські організації, які активно представляють і відстоюють перед органами державної влади і органами місцевого самоврядування права та інтереси своєї національності 38 етносів. Саме вони і є активними та реальними учасниками суспільно-політичного діалогу.

За підрахунками С. Рудницького, в роки незалежності в країні було створено понад 240 польських національно-культурних товариств. Це співмірно з кількістю громадських організацій, які створили грецька, єврейська та російська етнічні групи [14].

У 2011 р. в Україні діяло 95 громадських організацій росіян, 4 з них мали всеукраїнський статус. Серед них — національне культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», товариство російської культури «Русь», громадська організація «Російський рух України», громадська організація «Російська община України» [11, с. 28].

Характерною особливістю діяльності більшості російських організацій було висунення суспільно-політичних вимог, головними серед яких були: надання російській мові статусу другої державної, поглиблення та розширення співпраці з Російською Федерацією, інтеграція у спільні з нею політичні та економічні структури.

Найбільшою суспільно-політичною активністю національних меншин в Україні характеризується Закарпатська область, що можна пояснити її поліетнічним складом населення та прикордонним розташуванням (має спільний кордон з чотирма центральноєвропей-

ськими державами). У 2011 р. в області діяло 66 національно-культурних товариств, які мали статус обласних, у тому числі 13 — угорської, 18 — ромської, 4 — словацької, 5 — російської, 11 — русинської, 4 — румунської, 3 — єврейської, 2 — німецької та по одному польської, чеської, вірменської, білоруської, азербайджанської і грецької спільнот, які до того ж були активними у громадському, а частина — і в політичному житті регіону. Національно-культурне і, водночас, політичного забарвлення було притаманне русинському руху, який сьогодні розколотий на декілька сегментів. Прибічники русинства не обмежувалися діяльністю лише у національно-культурній сфері. У задоволенні своїх потреб вони шукають підтримки у політичних сил, що діяли в регіоні і, навіть, з-за кордону. Зокрема, на V Всеукраїнському з'їзді русинів, що відбувся у м. Мукачеві у жовтні 2013 р. за участі 104 делегатів та представників русинських організацій з Угорщини, Чехії, Румунії, Словаччини, було прийнято рішення про наміри створити факультет русинської мови в Ужгородському національному університеті та проводити підготовку вчителів русинської мови у Мукачівському педагогічному коледжі. Делегати ухвалили декларацію до країн-членів ЄС з проханням при підписанні у Вільнюсі Угоди з Україною про асоціацію з ЄС вимагати від неї дотримання прав русинської спільноти [15, с. 68].

Частина етнічних спільнот сьогодні поки що не скористалася своїм правом і не створила громадські об'єднання, можливо, через нечисельність або через відсутність об'єктивної потреби у такій самоорганізації.

Ще у 1989 р. для налагодження діалогу між владою і громадськими організаціями національних меншин, координації діяльності та обміну досвідом було створено Раду національних товариств УРСР, яка у лютому 1993 р. набула статусу представницького органу національних громад України. Водночас вона стала дорадчим органом при Міністерстві в справах національностей та міграції (ліквідоване у 1996 р.), беручи активну участь у підготовці документів, інформаційних та інструктивних матеріалів, вносячи конкретні пропозиції від тих чи інших національних товариств. На цей час Рада охоплює представників 51 етнічної групи, координує діяльність 327 організацій України. Незмінним її головою був і залишається лідер Товариства єврейської культури в Україні І. М. Левітас.

Для підвищення ролі громадських організацій національних спільнот у прийнятті органами державної влади управлінських рішень, які стосуються їхнього розвитку, при обласних державних адміністраціях починаючи з 1993 р., як дорадчі та координуючі органи, почали створюватися структурні підрозділи — відділи у справах національностей та релігій. На цей час такі відділи функціонують у всіх областях України за винятком Київської міської, Дніпропетровської, Тернопільської, Чернігівської обласних рад.

Продовженням інституційної роботи у налагодженні діалогу між державою і громадянським суспільством, виробленням й узгодження спільних позицій з найбільш гострих і актуальних питань стало прийняття 4 червня 2014 р. Постанови Кабінету Міністрів України № 195 про створення Ради міжнаціональної злагоди. Затверджено посадовий склад і Положення про неї [16].

До складу Ради увійшли члени Уряду, Урядовий уповноважений з питань етнонаціональної політики, представники центральних органів виконавчої влади, народні депутати України, науковці, представники громадських об'єднань національних меншин і корінних народів.

Основними завданнями Ради були визначені:

- 1) сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади з питань державної етнонаціональної політики, захисту прав національних меншин і корінних народів;
- 2) підготовка пропозицій щодо формування та реалізації державної етнонаціональної політики, спрямованої на дотримання прав національних меншин і корінних народів, збе-

реження міжнаціональної злагоди в українському суспільстві, недопущення виникнення міжнаціональних конфліктів, проявів дискримінації за расовою, національною, мовною та релігійною ознаками; удосконалення законодавства з відповідних питань.

Постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2014 р. № 164 «Про Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики» запроваджено посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики та затверджено Положення про нього. Основним завданням Урядового уповноваженого стало забезпечення взаємодії Кабінету Міністрів України з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства

Вже з другої половини 1990-х років в Україні актуалізувалась і почала активно реалізуватися ідея створення регіональних органів, які б координували діяльність національних товариств, сприяли обміну досвідом, взаємодії та посилили їх вплив у суспільстві. Так, у західних областях було створено Конфедерацію національних товариств Західної України, до складу якої увійшли 49 організацій росіян, румунів, угорців, поляків, євреїв, німців, циган, Раду національностей Львівської області з центром у м. Львові; у Харківській області – Асоціацію національно-культурних товариств Харківської області, до складу якої ввійшло 22 регіональні організації; в Одеській області – Асоціацію національно-культурних і культурноосвітніх об'єднань Одеської області (2005 р.), яка об'єднала 88 громадських організацій етнomenшин [11, с. 26].

Водночас незважаючи на досягнення певних позитивних результатів, ще багато питань, пов'язаних з налагодженням ефективної співпраці громадських організацій національних меншин з органами державної влади, посиленням їхньої суб'єктності у суспільно-політичному житті країни залишаються все ще невирішеними.

Так, відповідно до Статті 16 Закону України «Про національні меншини в Україні» державою надається фінансова підтримка на забезпечення діяльності національно-культурних організацій національних меншин, що спрямована на збереження і розвиток їхньої етнічної самобутності». Товариства заздалегідь подають плани у відповідні державні структури. Але як просуваються виділені кошти їх інформують далеко не завжди. Вплинути на це вони не в змозі. Рішення про використання фінансових ресурсів приймаються без урахування думки громадськості. Отримає організація бюджетні кошти чи ні в основному залежить від рівня налагодження комунікаційних зв'язків між представниками влади і лідерами тієї чи іншої національної громади. Саме тому з боку національно-культурних товариств частими є скарги на непрозорість фінансування та суб'єктивізм державних чиновників, яким сприяють одним проектам і не дають кошти на інші. Часто такі скарги є справедливими, в інших випадках – безпідставними або такими, щодо обґрунтованості яких складно визначитися.

Є питання і щодо виборчого законодавства. Зокрема, відповідно до статті 6 Закону України «Про громадські об'єднання» громадське об'єднання, крім політичної партії, визнається таким, що бере участь у політичній діяльності на території України, якщо незалежно від цілей і завдань, визначених у його засновницьких документах, бере участь (у тому числі шляхом фінансування) в організації та проведенні політичних акцій, які мають на меті вплив на прийняття рішень державними органами, зміну державної політики, а також формування громадської думки у вказаних цілях [17].

Стаття 9 Закону України «Про національні меншини в Україні» передбачає, що громадяни України, які належать до національних меншин, мають право обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях [18].

Частина друга Статті 14, встановлює, що національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів.

Залучення громадських об'єднань до вирішення етнонаціональних питань передбачається і законом України «Про закордонних українців» від 4 березня 2004 р. № 1582-IV, зокрема, статтями 2, 3, 4, 10-1, 10-2 та 12, а саме: до складу Національної комісії з питань закордонних українців входять, серед інших, представники громадських організацій, які опікуються питаннями закордонних українців, з правом дорадчого голосу.

Механізми реалізації названих і споріднених з ними конституційних прав прописані в профільних законах — про вибори глави держави і депутатів рад усіх рівнів, міських селищних та сільських голів, про референдуми, про політичні партії та об'єднання громадян, про діяльність органів місцевого самоврядування та інші.

Разом з цим, необхідно зазначити, що в жодному законі України про вибори народних депутатів України (1993, 1997, 2001, 2005, та 2011 рр.) громадські об'єднання не визнавалися суб'єктами висування кандидатів, хоча в них і передбачалася необхідність врахування компактного проживання національних меншин при формуванні виборчих округів. Певний час організації національних меншин мали право на висування кандидатів лише до міських органів влади. Перехід на суто пропорційну систему виборів як народних депутатів, так і депутатів місцевих рад (закони України: «Про вибори народних депутатів України» від 2001 р.) [19] та «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 2004 р.) [20], коли суб'єктами виборчого процесу залишилися тільки партії та партійні блоки, остаточно позбавив громадські організації національних меншин непартійного типу можливості безпосередньо реалізовувати згадувану вище норму частини другої Статті 14 Закону України «Про національні меншини в Україні».

Успішному розв'язанню існуючих проблем також не сприяють неодноразові реорганізації центрального органу державної виконавчої влади, який мав би забезпечити налагодження постійного діалогу між громадськими організаціями і державою. Стаття 5 Закону України «Про національні меншини в Україні» чітко зафіксувала необхідність створення «Міністерства у справах національностей». Проте з 1993 по 2014 рр. було видано сім Указів Президента, які прямо чи опосередковано здійснювали реорганізацію цього органу, а в кінцевому варіанті ліквідували з передачею його функцій Департаменту у справах релігій і національностей Міністерства культури України. Протягом 2006 — 2009 років ці функції виконував Державний комітет у справах національностей і релігій.

Загалом же викладений матеріал дає всі підстави стверджувати, що останнім часом в Україні намітилася позитивна тенденція до зростання громадсько-суспільної активності громадян з поміж національних меншин, посилився вплив їхніх структурованих організацій на політичні процеси, удосконалюється співпраця цих об'єднань з органами виконавчої влади різних рівнів. Вони беруть активну участь у формуванні громадської думки, розвитку освіти та культури, реалізують різні та суспільно значущі проекти. Зрозуміло, що за відсутності сформованого середнього класу та в умовах хронічної соціально-економічної кризи такі організації обмежені у своїх ресурсах. Але залучивши їх конструктивний потенціал Україна має усі підстави очікувати на зміцнення суспільної єдності, утвердження прав і свобод громадян, досягнення високих стандартів життя у всіх сферах суспільно-політичного життя.

Бібліографія

1. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. — К. : Світогляд, 2004. — 722 с.
2. Лойко Л. І. Етнополітична суб'єктність громадських організацій етнічних меншин України: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.05 / Лойко Лариса Іванівна; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2006. — 36 с.
3. Болбат Т. Національне питання в діяльності громадських об'єднань Донбасу: (друга половина 80-х — початок 90-х років): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Болбат Тетяна Василівна; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1993. — 18 с.
4. Шайхатдінов А. З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі ХХ — ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/А. З. Шайхатдінов; Донецький національний університет. — Д., 2010. — С. 15.
5. Волошин Ю. О. Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Волошин Юрій Олексійович; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2001. — 220 арк.
6. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К. : Знання України, 2007. — 508 с.
7. Рудницький С. В. Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України: монографія / С. В. Рудницький. — Житомир: ПП Євенок О. О., 2014. — 620 с.
8. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — Ст. 529.
9. Закон України «Про громадські об'єднання» // Відомості Верховної Ради України, 2013, — № 1. — ст. 1.
10. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко. — К. : ІПіЕНД НАН України, 2000. — С. 307.
11. Звіт про роботу Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики за 8 місяців від часу створення посади (18 червня 2014 — 18 лютого 2015). — К. : Кабінет Міністрів України. Урядовий уповноважений з питань етнонаціональної політики 2015. — 46 с.
12. Національні меншини України: етнокультурний вимір / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов, Т. І. Пилипенко. — К. : Етнос, 2007. — 152 с.
13. Інформаційно-аналітичні матеріали «Про стан задоволення національно-культурних, мовних, освітніх потреб національних меншин України» (Підготовлені Держкомнацрелігій станом на 01.12.2010 року). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kompravvlud.rada.gov.ua/kompravvlud/control/uk/publish/article;jsessionid=4041FCEA34213BEBA65515605FB677C1?art_id=45986&cat_id=46334
14. Рудницький С. В. Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України: монографія / С. В. Рудницький. — Житомир : ПП Євенок О. О., 2014. — 620 с.
15. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості: аналітична доповідь. — К. : НІСД, 2014. — 78 с.
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2014 р. № 195 // Офіційний вісник, 2014. — № 51. — ст. 1343.
17. Закон України «Про громадські об'єднання» // Відомості Верховної Ради України, 2013, № 1. — ст. 1.
18. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25 червня 1992 року № 2494-ХІІ // Відомості Верховної Ради України, 1992, № 36, ст. 529.

19. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 51 — 52. — ст. 26.

20. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Відомості Верховної Ради України, 2004. — № 30 — 31. — ст. 382.

Ковач Л. Л.

Общественные организации национальных меньшинств в общественно-политическом пространстве Украины

Проанализирован процесс организационного оформления общественных организаций национальных меньшинств Украины. Определены направленность их деятельности, значение, и роль в построении гражданского общества в стране. Выяснены результаты работы и проблемы развития.

Kovach L. L.

Civil associations of national minorities in public sphere of Ukraine

The process of organizational aspects of the associations of national minorities of Ukraine has been analysed. The direction of their activity, significance and role in making up a civil society in the country has been defined. The results and problems of development have been shown.

Козачок Г. В.

ГЕНДЕРНЕ ПИТАННЯ В КРИМУ ТА КРИМСЬКІ ТАТАРИ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ В 40 – 90 pp. XX ТА НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. На сьогодні сучасна наука дійшла апогею свого розвитку, але незважаючи на це, науковці щораз працюють над новими питаннями, які виникають в процесі дослідження тієї чи іншої проблематики в науці. При теперішніх темпах змін умов життя не можна орієнтуватися тільки на традиційний та минулий досвід. В сучасному суспільстві виникає потреба нового досягнення в області гуманітарних наук, які висувають на перший план пошук інтегральних знань. Наративні дослідження — вивчення факту, опис як домінуюча форма вивчення області одиничних явищ — залишаються важливою сферою історії. Крим та історія кримського народу дослідженна багатьма вченими та науковцями, виданно масу книг про цей народ, їх історію, а особливо про період депортації та їх репатріації (поверненню на їх Батьківщину), адаптацію та інтеграцію насильницько виселеного народу в український соціокультурний та політичний простір. В даній статті концентрується увага на цій проблематиці, дається загальний опис та оцінка стану гендерної рівності в кримськотатарському суспільстві. Тема гендеру є одним із найактуальніших питань в дослідженні проблематики в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Для постановки та розв'язання проблеми у статті були використанні наукові джерела: Хаяли Р. И., в своїй монографії, досліджує суспільно-політичне та культурне життя кримських татар [7]; Османов Ю. Б. в книзі «Почему

Крым — историческая родина крымскотатарского народа?» дає чіткий опис та аналіз історії кримсько татарського народу, опираючи на архівні документи та історичні факти [16]; Г. Алексеева., у своїй науковій доповіді чітко висвітлює актуальні проблеми сучасних українських реалій з позиції гендерного підходу [10]; Т. Бурейчак, канд. соціол. наук в статті «Гендерна (не-) рівність на ринку праці в АР Крим: індикатори, оцінки та інтерпретації» проаналізував та дослідив один із ключових індикаторів гендерної рівності, а саме — паритетної участі жінок та чоловіків на ринку праці в АР Крим [11].

Вигідення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Незважаючи на велику кількість досліджень в галузі історії, а саме в питанні Криму та кримських татар, у дослідженні їх департації та поверненню на історичну батьківщину, питання гендерної політики детально не досліджувалося.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою проведення даного дослідження є аналіз становища кримських татар в XX — XXI століттях, їх департація та повернення, аналіз гендерної політики в татарському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Жінка відіграє дуже важливу роль у кримськотатарському суспільстві, як і в цілому у розвитку всього людства. На їх честь написані пісні, оповідання та поеми. Роль жінки в нашому житті важко переоцінити, адже як сказав ісламський Пророк Мухаммед «рай знаходиться під ногами матерів» [1]. Революція, революційні війни, будівництво нового суспільства не могли бути успішними без участі жінок. У революційній боротьбі за незалежність, за мир і соціальну справедливість жінка знаходила нову якість — не просто рівноправного партнера чоловіки, але повноправного члена суспільства. Таку жінку можна було зустріти на фронтах громадянської та Великої Вітчизняної війни, коли вона не тільки замінила чоловіка в тилу, а й сама билася в рядах діючої армії, в партизанських загонах [2, с. 193]. У книгу історії кримськотатарського народу вписані імена безлічі жінок, які займали високе і відповідальне становище в суспільстві. За часів Кримського ханства — це дружини ханів Джаніке-ханім, Діляра-Бікеч, Нурсултан-ханім, які були їхніми найближчими радниками. На початку XX століття — це дочка Ісмаїла Гаспринського Шефіка-ханім, яка видавала перший кримськотатарський жіночий журнал «Алем-і-нісван», на сторінках якого піднімала проблеми жінок, об'єднуючи їх для вирішення проблем не тільки в Криму, але і в усьому мусульманському світі. У часи Другої світової війни кримські татарки боролися проти фашистів, у партизанських загонах, йшли в підпілля. Імена назавжди увійшли в історію: 19 — річна розвідниця Окремої Приморської армії Аліме Абденнанова, підпільниця Найме Велієва, Хатідже Чапчакчі, Абібе Асановой, Гульзада Софу та інших, які загинули за свій народ і свою землю [1]. Початок XX століття приніс для світового суспільства багато змін, особливо для жінок. Післяреволюційний період 1917 року став значним в історії кримськотатарської жінки. Як ми знаємо, татарський народ сповідує — Іслам, одну із найпоширеніших світових релігій у світі, яка несе в собі консервативно-традиційний характер віросповідання, дотримання багатьох норм шаріату (мусульманського права) та священної книги Коран, що є основою життя для кожного правдивого мусульманина. Аналіз ідеології та практики ісламу показує, що у своєму віровченні, етиці й законодавстві ця релігія певним чином ідеалізує та консервує патріархальні сімейні відносини. Чоловік тут розглядається як безсумнівний лідер сім'ї, що забезпечує її матеріальне благополуччя. Жінка ж виконує підпорядковану роль, а основні її функції вбачають в продовженні роду, догляді за дітьми та в задоволенні бажань чоловіка [3, с. 99]. Про статус жінки писав у своєму трактаті «Про звичаї татар, литовців та московитів» Михалон Литвин, згадуючи про те, що кримськотатарська жінка перебувала постійно «під замком». Розкривається проблема заборони отримання

повної освіти, обмеження можливості відвідувати джами і молитися тільки вдома. Дане положення обумовлювалося прислів'ям: «Хто дасть волю жінці, той у себе її відніме». Безправ'я жінок проявлялося в обов'язки перебувати завжди вдома, де вони працювали за ткацьким станком, шили або займалися домашнім господарством [4].

Із встановленням радянської влади, становище мусульманської жінки радикально змінилося. В історії участі кримськотатарських жінок у соціальному житті особливий інтерес представляє період 20 — 30-х років ХХ століття. Радянська влада вперше в історії Росії зрівняла чоловіків і жінок у праві брати участь в політичному житті країни (ст. 64 Конституції 1918р.), проводила політику залучення останніх до громадської, культурно-просвітницької, партійної і політичної діяльності» [5]. Соціальні права жінки були закріплені в Конституції СРСР у статті 35: «Жінка і чоловік мають в СРСР рівні права. Здійснення цих прав забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці, винагорода за неї і просуванні по роботі, у громадсько-політичній і культурній діяльності» [2, с. 194]. 7 квітня 1917, коли була проголошена національно-територіальна автономія, були створені Центральні виконкоми Криму, які скликали Всекримський мусульманський конгрес. На ньому було піднято питання про надання свободи і рівності жінкам. У квітні і травні 1917 року в усіх містах і селах Криму були створені жіночі комітети. У жовтні 1917 року на I Курултаї кримських татар з 76 обраних делегатів було 4 жінки, всього ж були присутні 20 мусульманок. Період 20-х років ХХ століття вважається «золотим віком» літератури, театру, науки, освіти в Криму. У цей період слід виділити найбільш відомих представниць Кримськотатарського народу, які зробили чимало, для культурно-просвітницького розвитку регіону: Аббасова Зейнеп Сеитаппазовна — педагог, поетеса; Зулєйха Чобан-заде — педагог; Мулина Райме Сафаєвна — вчений, мовознавець, педагог; Эмир-заде Асие — акторка; Эфендієва Адавіє — майстер декоративно-прикладного мистецтва, кримська вишивальниця [5]. Період 30-х років ХХ століття, а саме як прийнято його називати в історії СРСР, роками масових репресій, не пройшов безслідно і для кримських татар. Показники активності жіночих організацій різко впали, розпочалися звільнення з посад, арешти та переслідування.

Трагічною, ні з чим не зрівняною, сторінкою увійшла в аннали історії кримськотатарського народу масова його депортація, здійснена партійно-державним керівництвом СРСР 18 травня 1944 року. Звинувачені в «колабораціонізмі» із фашистським окупаційним режимом, «зраді Батьківщини» кримські татари — від немовлят до похилих людей були позбавлені рідної домівки і відправлені на спецпоселення до Середньої Азії та інших регіонів Радянського Союзу. На сьогоднішній день, історики ще не мають одностайної думки щодо причин жакливого злочину тоталітарної системи. Деякі з них наполягають на тому, що депортація була обумовлена необхідністю зміцнення південних рубежів країни, розширенням бази Чорноморського флоту. Інші дослідники пояснюють виселення кримських татар доцільністю забезпечення трудовими ресурсами малозаселені регіони Союзу РСР. В ході її було депортовано 180. 014 чоловік [6, с. 4 — 8]. За іншими офіційними даними 45 384 сім'ї — 191 014 чоловік, а за партійними документами 194 111 чоловік [7, с. 279]. З джерел відомо, що депортація відбулася майже без опору зі сторони народу. Починаючи, з 1956 року була розгорнута компанія, яка об'єднала тисячі людей, що вірили у позитивні зміни в розгляді кримськотатарської проблеми часів Другої Світової війни [8, с. 59 — 60]. За роки перебування кримських татар на території Середньої Азії, було проведено масу протестів. Велась невпинна боротьба за право повернутися на Батьківщину. У 60-х рр. ХХ століття у Ташкенті був створений «Союзу кримськотатарської молоді», однак був швидко заборонений, а членів організації арештовано. Розпочалися

масові репресії проти татарських активістів, що висували вимоги: повернення народу в свій рідний край; повне відновлення його національного і політичного рівноправ'я; повернення народу всього того, що було надано Жовтневою революцією. У 1967 році 1200 сімей, загальною чисельністю до 6 тисяч чоловік, повернулися в Крим. З них на законних підставах змогли влаштуватися в області 2 сім'ї та 3 одинаки. В 1972 р. Рада Міністрів СРСР своїм розпорядженням № 702-рс дозволила здійснити переселення ще 50 сімей кримських татар. Штучні обмеження в переселенні кримських татар в Крим змушували цілі сім'ї діяти самостійно, тому певна кількість населення осідала в інших областях (Донецькій, Херсонській, Одеській, Запорізькій). В період 70 – 80-х рр. XX століття кримськотатарський народ не зупинявся на шляху до повернення додому, в цій боротьбі їм допомагали П. Григоренко, який був позбавлений радянського громадянства, і емігрував в США. За його сприяння в 1980 році Організація Об'єднаних Націй зробила офіційний запит з цього приводу радянському представникові. Високою активністю відзначалася діяльність Айше Сейтмуратової. Відбувши визначений судом строк покарання, вона в 1978 році виїхала за межі СРСР. Виступи А. Сейтмуратової на конференціях ісламських країн привернула увагу преси, ряду політичних діячів. Слід відмітити національного героя кримських татар Мустафу Джамілева (1991 – 2013 роки голова Меджлісу кримськотатарського народу), який з юних років невпинно боровся за повернення свого народу на історичну Батьківщину [6, с. 14 – 48]. У роки Депортації кримські татарки зіграли величезну роль у збереженні рідної мови, традицій і звичаїв свого народу. Після втрати чоловіків на війні, вся тяжкість утримання і турботу за сім'ю лягла на їхні плечі. В тяжкі роки Депортації зароджується кримськотатарський національний рух і тут жінки нарівні з чоловіками вносили свій посильний внесок. Добре відомі імена активних учасниць руху – Айше Сейтмуратової, Сабріє Сеутової, Тамари Кантуганської, Фатми Язиджі, Сидікі Джемільової та інших [1]. Це говорить про те, що татарські жінки незламні на шляху боротьби не тільки за свої права в суспільстві, а і за право свого народу повернутися на терени своєї Батьківщини.

Від 28 листопада 1989 року, виходячи з Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивні акти проти народів – підданих насильному переселенню, та забезпечення їх прав», Верховна Рада СРСР визнала законними права кримськотатарського народу на повернення в місця його історичного проживання та відновлення національної цілісності [6, с. 55]. Кримські татари з поверненням на свою Батьківщину визначали першочерговими проблемами: повне повернення з місць депортації, остаточне облаштування в Криму, визнання державою їх статусу як корінного народу, відродження та розвиток мови, культури, запровадження рівноправних принципів працевлаштування у всіх сферах діяльності. Розв'язання проблем кримськотатарського народу практично лягло на плечі Української держави. Керуючись гуманними засадами Українська держава постійно дбає про встановлення справедливості щодо депортованого народу. Таким чином розпорядження від 28 вересня 1990 р. № 445, про виділення Кримському облвиконкому додатково на 1990 р. 76 тис. крб., у тому числі в фонд оплати праці 67 тис. крб. Для утримання апарату комітету у справах депортованого народу. Постанова від 24 березня 1992 р. № 145 про затвердження Положення про Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму, завданням комісії: регулювання та контроль їх індивідуальних та групових повернень, сприяння створення соціально-економічних та інших умов для відродження, збереження і розвиток мови, культури національних традицій депортованого народу [9, спр. 1740, арк. 114 – 118; спр. 2619, арк. 52]. Процес інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство проходив з низкою етнополітичних, економічних, політичних, соціокультурних, конфесійних проблем,

розв'язання та вирішення яких на сьогодні не досягло чітко вираженої концептуальної основи, вирішення яких можлива лише при знаходженні спільного консенсусу.

Вступаючи в XXI століття, світова спільнота розглядає своїм головним завданням створення кращого життя для всіх людей — світу, в якому не буде місця будь-якій нерівності: класовій, гендерній, расовій, етнічній. Людство ввійшло у нове століття не лише з вражаючими досягненнями, а й з невизначеністю у перспективах щодо вирішення багатьох глобальних проблем. Серед них проблема нерівності чоловіків та жінок. Гендерний фактор розглядається світовим співтовариством як фактор прогресу та один з потенціалів розвитку людських ресурсів [10, с. 9]. Протягом останніх десятиліть в українському суспільстві відбуваються суттєві зміни щодо осмислення та легітимації гендерних відносин і запровадження інституційного механізму забезпечення гендерної рівності. Гендерний аспект поступово набуває визнання як невід'ємна складова соціального порядку суспільства, яка присутня в усіх його інституціях: в політиці, на ринку праці, в сім'ї, освіті, науці, ЗМІ тощо. Водночас, відповідно до даних як міжнародних, так і вітчизняних досліджень, українське суспільство значною мірою залишається патріархальним у поглядах щодо участі жінок і чоловіків у публічній та приватній сферах. Наслідком цього є домінування чоловіків у політичному житті країни, значна різниця в оплаті праці між чоловіками і жінками, гендерно сегрегований ринок праці, відсутність інституційно забезпечених можливостей успішного поєднання сімейних обов'язків і роботи для жінок і чоловіків, насильство у сім'ї та інше [11]. Гендерні стереотипи в Україні, так само, як і в інших країнах, призвели до поділу ринку праці на два: одного для чоловіків, а іншого — для жінок. основна різниця між ними полягає в тому, що ринок праці, де більшість становлять жінки, характеризується нижчим статусом і, відповідно, нижчим рівнем заробітної плати. Уряд України заявив про свій намір забезпечити більш справедливі умови на ринку праці, визначивши за мету скоротити до 2015 року різницю в оплаті праці [12, с. 7]. В АР Крим також існує диспропорція в оплаті праці чоловіків та жінок. Загалом на початок 2010 р. офіційно середньомісячна заробітна плата жінок складала 87,7 % оплати праці чоловіків, що дорівнювало 1607 гривень, яку отримували жінки, та 1838 гривень, які отримували чоловіки. Структура зайнятості в Криму істотно не відрізняється від загальноукраїнської. Відповідно даним загальнокримського соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова у березні 2011 р., 38,5 % усіх опитаних (51,2 % осіб працездатного віку) мають єдине постійне місце роботи. 7,9 % опитаних (8,8 % осіб працездатного віку) змушені, поряд з основною роботою, займатися підробітком або працювати на двох роботах позмінно. 3,8 % усіх опитаних і 5 % осіб працездатного віку є підприємцями. 6,6 % і 8,4 %, відповідно, працюють нерегулярно. Частка підприємців вища серед чоловіків, ніж серед жінок (5,7 % і 2,2 % відповідно), так само є вищою частка тих, хто має постійне місце роботи (42,9 % і 34,8 % відповідно). Серед кримськотатарських жінок, у порівнянні з українськими та російськими жінками, вищою є частка домогосподарок (18,4 %, 8,9 % і 7,7 %, відповідно). Нижчою серед кримських татар є частка пенсіонерів (17,5 %, 29,7 % і 26,2 % серед трьох етнічних груп відповідно) [11]. Основними ланками освіти в Україні є дошкільна, загальна середня, професійно-технічна, вища, а також аспірантура та докторантура. Порівняно з 2000 р. кількість дошкільних закладів у АР Крим скоротилася на 12 % і становила 602 заклади, однак чисельність дітей у них навпаки зросла на 35,3 % і становила 49,1 тис. осіб у 2010 р. Особливо гостро проблема дитсадків стоїть у сільській 91 місцевості. Серед вихованців цих закладів незначною мірою переважають хлопчики. Тенденція переважання чоловіків на цьому освітньому рівні практично не змінюється з 2000 року. Тоді вона складала 62,5 % [13]. У Криму станом на 2014 — 2015 навчальний рік функціонує усього 31 група, тобто 15 шкіл з кримськотатарською мовою навчання і вихо-

вання у дошкільних учбових закладах. Для порівняння у 2013 – 2014 навчальному році у Криму функціонували 33 групи [14]. За останні роки, виходячи з експертних даних, збільшується кількість жінок, які отримують наукові ступені, хоча значно поступаються чоловікам в цій області [13]. Слід відмітити визначних діячок Криму, які зробили чи не малий вклад у відновлення політичного, економічного та культурного життя автономної республіки: Ільєсова Бейє – член Меджлісу кримськотатарського народу, керівник відділу освіти Меджлісу; Каджаметова С. Х. – голова Республіканської асоціації кримськотатарських працівників освіти «Мааріфчі»; Курталієва Г. К. – журналіст ДІНАУ; Озенбашли М. А. – член Меджлісу кримськотатарського народу.

Авамільєва Е. Р. – голова Сімферопольської ліги кримськотатарських юристів. Народилася 21 листопада 1963 року в селищі Алти – Арик Узбецької РСР. Позапартійна. У 1997 році виступила засновником громадської організації Ліга кримськотатарських юристів «Ініціум», була обрана головою ліги. У березні 1998 року балатувалася до Верховної Ради АРК по одномандатному округу як незалежний кандидат.

Алімова Л. Я. – науковець, громадський діяч. Народилася 14 листопада 1935 року в місті Бахчисарай Кримської АРСР. З 1960 до 1992 року працювала в Інституті електроніки Академії наук Узбекистану в Ташкенті. У 1996 – 1998 роках була помічником депутата Верховної Ради АРК. Позапартійна. У 1994 році виступила однією із засновниць громадської неурядової організації – Ліги кримських жінок. Головою організації є Сафінар Джемільєва, дружина Мустафи Джемільєва. Основною метою організації є сприяння захисту жіночих прав, охорона інтересів сім'ї, материнства і дитинства, відродження та розвиток національної культури, національних і сімейних традицій і звичаїв, сприяння формуванню нового підрастаючого покоління, взаємодія з міжнародними та українськими демократичними і жіночими організаціями. Організація проводить бізнес-семінари, надає інформаційні, правові, психологічні консультації жінкам, дітям та іншим мало захищеним верствам, надає гуманітарну допомогу (ліки, путівки, кошти). Сприяючи вирішенню проблем сімейних і міжнаціональних взаємин людей, проводить святкові заходи для депортованих, благодійні концерти для учасників Великої Вітчизняної війни, ветеранів праці, мешканців будинку престарілих. «Ліга» організовує відпочинок для хворих дітей. Насьогодні організація нараховує більше 4 тисяч членів, серед яких є юристи, заслужені працівники соціальної сфери, культури, освіти тощо. «Ліга» співпрацює з Червоним півмісяцем (Туреччина), департаментом корінних народів (США), міністерствами та комітетами АРК. «Ліга кримськотатарських жінок» має 14 відділень на всьому півострові [15, с. 17 – 106].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Кримськотатарський народ на протязі свого існування зазнав немало ударів, але одним із найвражаючих – депортація з рідної землі. Як зазначає, Юрій Османов: «Крим – це національна Батьківщина саме кримських татар і нікого іншого. Це – споконвіку кримськотатарська земля, кримськотатарський народ має історичне право на цю територію. Ніде більше на землі не існує території, яка б була національною територією кримських татар, і що саме, Крим є такою національною територією» [16, с. 18 – 19]. Проаналізувавши період 40 – 90 рр. ХХ ст. в історії кримськотатарського народу, хочу відмітити, що цей період є дуже складний, а період інтеграції в українське суспільство не міг проходити безпроблемно. Низка певних питань вирішувалася дуже складно, і тому ми повинні розуміти, що головним було, не кількість грошей спрямованих на цю справу, а їхня адресність, контроль та результативність.

Гендерне питання у ХХ та на початку ХХІ століть, посідало та посідає одну з важливих ланок в області невирішених питань, і підлягає постійному дискусусу та знаходженню шля-

хів вирішення та подолання цієї проблеми. Беручи до уваги кримськотатарське суспільство, на сьогодні питання гендерної нерівності залишається невирішеним. В результаті даного дослідження зафіксовано ряд зрушень у вирішенні гендерних проблем в Криму за даний хронологічний проміжок, однак ряд проблем потребують негайного вирішення: гендерні проблеми жінок на ринку праці та меншість жінок у політичних, економічних та культурних сферах. Зазначу, що лише серед великих міст Кримського півострова просліджується маловідсотковий показник вирішення питання гендерної нерівності, а у сільських місцевостях є складним та не розв'язаним. І перспективою подальшого дослідження є аналіз, характеристика та знаходження шляхів подолання гендерної нерівності в Україні та в мусульманському просторі кримськотатарського народу.

Бібліографія

1. Милли Фирка. Роль женщины в крымскотатарском обществе. / Милли Фирка. Крымские татары. Крым, 2010 — 03-10. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/content/FDDC/title/%D0%A0%D0%BE%D0%BB%D1%8C-%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%8B/action/print>
2. Итс Р. Ф. Женский лик Земли: Историко- этнографические новеллы. / Итс Р. Ф — Ленинград : Лениздат, 1988. — 224с.
3. Шамсудинова — Лебеденюк Т. Н. Ислам. Сімя. Жінка. (Релігієзнавчий аспект). Монографія. / Шамсудинова — Лебеденюк Т. Н. — К. : Міленіум, 2013. — 183 с.
4. А. И. Исмаилова. Статус крымскотатарской женщины в крымском обществе. / А. И. Исмаилова // Культура народов Причерноморья. — 2012. — № 228. — с. 41 — 45. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/45860/12-Ismailova.pdf?sequence=1>
5. Бекмамбетова Э. М. Участие крымскотатарских женщин в общественно-политической, партийной, культурной и просветительской жизни Крыма с 1917 г. до Великой Отечественной Войны. / Бекмамбетова Э. М. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». Том 27 (66), № 3. 2014. с. 14 — 19. http://sn-histor.crimea.edu/arhiv/2014/uch_27_3h/002bekmambet.pdf
6. Смолій В. А. Кримські татари: шлях до повернення кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. док. та матеріалів. Ч. 1. / Смолій В. А. (голова), Богунов С. М., Боряк Г. В. та ін. — К., 2004. — 395 с.
7. Хаяли Р. И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке. Монография. / Хаяли Р. И. — Симф. : Доля, 2008. — 512 с.
8. Поляков В. Е. Крым. Судьбы народов и людей. / Поляков В. Е. — Симф., 1998. — 272 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 2. — Оп. 15.
10. Алексеева Г. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. / Алексеева Г., Балакірева О., Бондаровська В. та ін. — 2-е вид., допов., уточ. — К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2003. — 129 с.
11. Т. Бурейчак. Гендерна (не-) рівність на ринку праці в АР Крим: Індикатори, Оцінки та Інтерпретації. / Т. Бурейчак, Т. Марценюк, Д. Хуткий. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. № 4. 2013. с. 53 — 58. <http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/visnyk.04.53.pdf>
12. Корчинська М. Гендерний розвиток в Україні. Реалії і перспективи. / Корчинська М. (пер. З англ.); Мельник Т. та ін (підгот.); Пятерников С. (фото); Шедське агенство з міжнародного розвитку (Sida). К. : ЛОГОС, 2003. — 104с.

13. Хуткий Д. О. Гендер і освіта в АР Крим: цінність, реальність та перспектива змін / Хуткий Д. О., Марценюк Т. О., Бурейчак Т. С. // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка ; [редкол. : Судаков В. І. та ін.]. — К. : Логос, 2012. — Вип. 16. — с. 85 — 92. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/handle/123456789/2388/Martseniuk_Hender%20i%20osvit%20%20v%20Krymu.pdf?sequence=1

14. Тищенко. Ю. «Анексована» освіта в тимчасово окупованому Криму. Моніторинговий звіт / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : За заг. ред. Ю. Тищенко, О. Смірнова. — К. : Агентство «Україна», 2015. — 40 с. — Книга-«перекрутка». http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/monitoring_report_education_ARC_Mar2015u.pdf

15. Конончук С. Громадські та політичні лідери кримськотатарського народу: Інформація станом на 15 трав. 1999р. / Довідник. / Конончук С., Михайличенко Г., Притула В., Тищенко Ю., Ткачук О. — К. : УНЦПД, 1999. — 152 с.

16. Османов Ю. Б. Почему Крым — историческая родина крымскотатарского народа? Караимский А. Некоторые вопросы происхождения и истории крымских татар. / Османов Ю. Б., А. Караимский — Симф. : Бизнес-Информ, 2012. — 509 с.

Козачок Г. В.

Гендерный вопрос в Крыму и крымские татары в этнонациональной политике Украины в 40 – 90 гг. XX и начале XXI веков

В статье исследуется история крымскотатарского народа в период 40 – 90 гг. XX и в начале XXI веков. Проанализировано, общее историческое описание событий этого периода, сконцентрировано внимание на их депортации, репатриации и интеграции. Дана оценка и характеристика гендерной политики в Украине и в АР Крым, проанализировано положение женщины в крымскотатарском обществе этого периода.

Kozachok G. V.

Gender issues in the Crimea and Crimean Tatars at ethno-national policy of Ukraine in 40 – 90s of the XX-th and the beginning of the XXI-st centuries

The history of the Crimean Tatar people during 40 – 90s of the XX-th and the beginning of the XXI-st centuries is being investigated in this article. Analysis and general description of historical events of this period have been made, special attention is given to their deportation, repatriation and integration. The assessment and characterization of gender policy in Ukraine and the Crimea has been given, the status of women in Crimean Tatar society of this period has been analysed.

Котигоренко В. О.

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ ЯК БЕЗПЕРЕСТАННА АЛЬТЕРНАТИВА

Українська нація, як і будь-яка інша, є динамічним соціальним організмом — цілісним і розділеним одночасно. Вона формувалася, безперестанно формується й змінюється в єдності й боротьбі протилежностей, через актуалізацію, посилення чи гармонізацію іманентних протиріч, через вияви, загострення, розв'язання або «заморожування» штучно сконструйованих чи спровокованих суперечностей. В основі цієї динаміки — відмінності людських особистісних і групових інтересів та цінностей і пов'язаних з ними ідентичнос-

тей – етнічних, культурних, мовних, релігійних, політичних і геополітичних, регіональних, соціальних, вікових та багатьох інших. Серед відображень цієї динаміки – наукові й широкі суспільні дискусії довкола питань: що то за феномен – українська нація, чи сформувалася вона чи ні, якщо сформувалася – то коли, які її перспективи і потенціал, чи відповідає цей потенціал суспільним викликам? З-серед українських науковців активну участь у цих дискусіях брали О. Антонюк, В. Горбатенко, В. Євтух, П. Кононенко, О. Картунов, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Крисаченко, І. Курас, Ю. Левенець, М. Литвин, О. Майборода, С. Макарчук, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, М. Панчук, Ю. Римаренко, М. Рябчук, М. Скиба, В. Трощинський, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші.

Як і всюди в світі в Україні полеміка довкола питань, подібних до вищеозначених, набуває особливої гостроти в ситуаціях різких і часто неочікуваних суспільних перемін. В таких ситуаціях нація часом проходить так звані точки біфуркації (від лат. *bifurkus* – роздвоєний), коли відбуваються події, що змінюють звичні і відносно врівноважені суспільні відносини на відносини кризові. Через суспільну кризу нація рано чи пізно повертається до стану врівноваженості й стабілізації. Однак параметри такого повернення неможливо безпомилково передбачити й описати. Їх можна тільки моделювати й прогнозувати на основі вивчення очевидних і латентних тенденцій соціальних відносин та поведінки соціальних суб'єктів – політичних лідерів, партій, національних центральних і місцевих влад, громадянського суспільства, міжнародних інституцій, іноземних держав та інших.

В процесі та після розпаду Радянського Союзу Україна й українська нація проходили точки біфуркації в 1990 – 1991 та 2004 – 2005 роках і проходять утретє – починаючи від кінця 2013 року. На кожному з цих відтинків часу українська нація обирала одну з двох альтернатив: або відмова від національно-державницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги, або єднання заради національно-державного суверенітету країни і захисту своєї громадянської гідності.

Сучасна українська нація: терміни і реалії. Суспільні процеси кінця 1980-х – початку 1990-х років увійшли в історію як українське національне відродження, кульмінацією якого стало здобуття Україною державної незалежності. Саме тоді в науковій і публіцистичній літературі та практично-політичному дискурсі набуло популярності означення української нації як спільноти етнічних українців, що реалізувала своє право на самовизначення. Етнізоване тлумачення української нації закладене в термінах «титульний український етнос», «титульна українська нація», «українська етнічна нація». Два останніх, якщо їх застосовувати до сучасної етнополітичної динаміки, є логічно не коректними. Адже оперування ними спонукає до визнання начебто наявності в Україні разом з «титульною» українською етнічною нацією ще якоїсь теж української, але не титульної нації. Та й прикметник «титульності» не є достатньо коректним.

Звісно, далеко не всі прихильники етнізованого розуміння української нації погодяться з суто логічними аргументами. Можливо, більш переконливими для них стануть результати моніторингових досліджень українського суспільства, які від 1992 року проводить Інститут соціології Національної академії наук України за репрезентативною щодо дорослого населення держави вибіркою. І навіть цими результатами можна було б зневажити, якби вони показували ситуацію на час проведення якогось одного чи двох-трьох або трохи більше масових опитувань. Тому що результати таких опитувань відбивають настрої, мотиви, оцінки та ті чи інші переваги респондентів саме на момент опрацювання ними анкет із запитаннями. А досвід показує, що в багатьох випадках відповіді можуть змінюватися, часом кардинально, в залежності від зміни ситуації, умов життя, впливів інформаційного поля або що. Однак у разі багатократної повторюваності однієї й тієї

ж відповіді на так само багатократно повторюване одне й те само запитання йдеться не про випадковість. Йдеться про повторюваність випадку — тобто про тенденцію, тренд, закономірність — хай кожен обере термін, що йому до вподоби. Але незалежно від термінологічних переваг, неспростовним є факт: упродовж 1992 — 2015 років на запитання «Ким Ви перш за все себе вважаєте?» із семи варіантів відповідь «Представником свого етносу, нації» обирали від 1,8 до 3,1 відсотка [1] (див. таблицю 2).

Тож очевидно, що кожен, хто означає українську націю як передовсім або виключно етноукраїнську спільноту, мимоволі й усупереч власним переконанням обмежує її чисельність тими само 1,8 — 3,1 відсотками серед загалу громадян. А, вірогідно, й менше. Позаяк відбір респондентів відбувається з урахуванням поліетнічності населення країни. Для переважної більшості людей пріоритетними є інші варіанти самовизначення. Однак про це далі. Зараз — ще кілька слів про «титульність».

Найменування (або інакше: титул — від лат. *titulus* — напис) Української держави походить не від етноніма «українці», а від топоніма «Україна». Саме це відоме з прадавніх часів означення території а) визначило відмітність самонайменувань вітчизняних державних утворень першої половини ХХ століття (*Українська народна республіка, Західно-Українська народна республіка, Українська Держава, Українська Радянська соціалістична республіка, Карпатська Україна*), а відтак стало назвою сучасної держави — Україна, і б) стало етимологічним джерелом поступового поширення з кінця ХІХ століття самоназви «українці» серед етнічно спорідненого автохтонного населення відповідних територій.

Тільки в ХХ столітті етнонім «українці» утвердився остаточно: або повністю замінив інші загальні і локальні назви та самоназви, або став інтегральним щодо цих інших, поміж яких «руські», «русини», «руснаки», «малороси», «черкаси», «литвини», «поліщуки», «лемки», «гуцули», «бойки», «верховинці» та ін.

Тож означення українців «титульним етносом» буде коректним лише в тому сенсі, що від початку ХХ століття прадавній топонім «Україна»: а) незмінно обирався для титулування всіх новітніх державних утворень на відповідних територіях і б) сприяв утвердженню й поширенню етноніма «українці».

У процесі та після державної суверенізації сучасної України використання назви і самоназви «українці» в традиційному етнічному розумінні все частіше стало супроводжуватися її використанням ще й у розумінні цивільному — на означення й самоозначення (самоідентифікацію) громадян країни не тільки власне української, а й іншої етнічної належності (національності). Такій амбівалентності властиве внутрішнє протиріччя. Воно виявляється різними способами, зокрема, через: а) конфлікт, б) зняття або в) гармонізацію особами іншої, ніж українська, етнічної належності (національності) внутрішнього протиріччя між їх, з одного боку, самоототожненням зі «своєю» етнічною групою, що має власну самоназву, і, з другого боку, визнанням своєї належності до спільноти громадян держави, найменування якої збігається з самоназвою її найчисленнішої етнічної групи.

Це протиріччя виявляється в індивідуальній і груповій свідомості та суспільній поведінці людей в ситуаціях, коли вони можуть і/або мусять робити певний соціальний вибір. Проглядаються щонайменше три сегменти такого вибору. *Сегмент перший*: прийняти або не прийняти факт, що саме український етнос історично виконує роль доцентрового соціального ядра громадянсько-політичної інтеграції поліетнічного населення Української держави, що постала в результаті реалізації цим населенням права на державне самовизначення. *Сегмент другий*: реалізувати або відкинути право і можливість усвідомленої добровільної або вимушеної подвійної самоідентифікації — як українців за національністю у сенсі громадянства, і як осіб певної національності в сенсі етнічного походження і належності. *Сегмент третій*: в певних випадках особи неукраїноетнічного походження

або визначають себе українцями і в громадянському, і в етнокультурному аспектах або ж наполягають на своїй відмінній від української етнічній ідентичності і сприймають громадянство України як цивільну належність, визначену обставинами їхнього життя всупереч особистісним громадянсько-політичним симпатіям і перевагам.

Пошук способів пом'якшення описаного протиріччя спонукав до запровадження в науковий і широкий суспільний дискурс термінів «українська політична нація» та «українська політична поліетнічна нація». Так визнавався факт спільної участі жителів України всіх національностей у процесах становлення й розвитку її державності, а також забезпечення державою Україна рівних прав усім своїм громадянам, незалежного від їх етнічного самоусвідомлення.

Проте, напевно чи термін «нація» потребує якихось роз'яснювальних прикметників. В тому числі й тоді, коли цей термін застосовують до українських реалій та перспектив. Вищенаведені багатослівні конструкти («українська політична нація» та ін.) зручно вживати в наукових і публіцистичних працях та політичних деклараціях для виразнішого пояснення відповідних суспільних феноменів. Але ними недоречно обтяжувати вітчизняний політичний, а надто правовий дискурс. Тим більше, що в разі їх введення у цей дискурс треба шукати не стільки теоретичну, скільки політико-правову відповідь на чимало запитань. Зокрема, чи може бути нація не політичною, і, якщо так, доведеться з'ясувати і пояснювати, що ж то за феномен «не політична нація»? Чи є в Україні неполітична нація! І яка група українських громадян, в тому числі етнічна, уособлює «українську політичну націю», а яка – «українську не політичну націю» або «українську етнічну націю», про яку вже йшлося, і т. п. То буде схоластика з потенціалом примноження й посилення і без того актуалізованих політичних та юридичних протиріч етнонаціональних відносин і нормативно-правових актів.

Ні Конституція України, ні будь-які інші чинні акти Української держави не етнізують терміна «українська нація». Якщо точніше, вони допускають подвійне його тлумачення. З одного боку – української нації в етнічному сенсі як спільноти осіб – «українців за національністю», а з іншого – української нації як громадян країни всіх національностей, об'єднаних спільними цінностями та інтересами в спільноту, всередині якої зберігаються індивідуальні й групові ідентифікаційні відмінності: етнічні, культурні, мовні, регіональні, політичні та інші. Таке розуміння української нації допускає частина третя преамбули Конституції України. І таке само розуміння нації пропонує Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 1735 (2006) від 26 січня 2006 року під назвою «Поняття «нація». Згідно з цією рекомендацією державам-членам ПАРЄ належить привести свої конституції у відповідність з демократичними європейськими стандартами, що вимагають, аби кожна держава інтегрувала всіх своїх громадян незалежно від їхнього етнокультурного походження у складі єдиного громадянського багатокультурного утворення і припинила визначати себе виключно етнічною або виключно громадянською державою.

Відповідно до цієї Рекомендації і спираючись на текст преамбули Основного Закону України, *терміни «українська нація» і «український народ» у вітчизняних науковому і практичному політико-правовому дискурсах варто трактувати як синоніми (в разі їх застосування до сучасних суспільних реалій)*. І означувати ними громадян країни всіх національностей (етнічних ідентичностей), які продовжують багатовікову історію українського державотворення і прагнуть розвивати й зміцнювати суверенну, демократичну, соціальну, правову Українську державу.

Переконливим аргументом на користь такого розуміння української нації і водночас показником стану її сформованості стали результати референдуму, що відбувся в Україні 1 грудня 1991 року.

Суверенізація України як результат національно-громадянського самоусвідомлення лугей. Референдум розв'язав першу «біфуркаційну» кризу в сучасній українській історії: бути Україні в складі СРСР чи стати суверенною державою? Результати голосування дали не тільки ствердну відповідь більшості на це запитання, а й, по суті, окреслили кількісні загальнодержавні та регіональні параметри української нації на той час.

Таблиця 1
Результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року із запитанням в бюлетені:
«Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»*

№ п/п	Автономна республіка, області і міста	Кількість громадян, які відповіли «Так, підтверджую»		Кількість громадян, які відповіли «Ні, не підтверджую»	
		абс.	%	абс.	%
1.	Кримська АРСР	561 498	54,19	437 505	42,22
2.	Вінницька	1 242 244	95,43	39 387	3,03
3.	Волинська	684 834	96,32	16 299	2,29
4.	Дніпропетровська	2 127 089	90,36	181 529	7,71
5.	Донецька	2 481 157	83,90	372 157	12,58
6.	Житомирська	950 976	95,06	35 798	3,58
7.	Закарпатська	657 678	92,59	31 891	4,49
8.	Запорізька	1 135 271	90,66	91 929	7,34
9.	Івано-Франківська	960 281	98,42	10 028	1,03
10.	Київська	1 202 773	95,52	36 086	2,87
11.	Кіровоградська	764 053	93,88	35 613	4,38
12.	Луганська	1 410 894	83,86	225 589	13,41
13.	Львівська	1 866 921	97,46	35 671	1,86
14.	Миколаївська	732 179	89,45	66 858	8,17
15.	Одеська	1 205 755	85,38	163 831	11,60
16.	Полтавська	1 145 639	94,93	44 308	3,67
17.	Рівненська	726 575	95,96	19 369	2,56
18.	Сумська	878 198	92,61	46 479	4,90
19.	Тернопільська	825 526	98,67	6 565	0,78
20.	Харківська	1 553 065	86,33	187 631	10,43
21.	Херсонська	679 451	90,13	54 248	7,20
22.	Хмельницька	1 019 813	96,30	27 743	2,62
23.	Черкаська	999 603	96,03	28 703	2,76
24.	Чернівецька	544 022	92,78	24 226	4,13
25.	Чернігівська	908 904	93,74	39 774	4,10
26.	м. Київ	1 428 001	92,88	81 246	5,28
27.	м. Севастополь	111 671	57,07	77 091	39,39
	Всього по Україні	28 804 071	90,32	2 417 554	7,58

*Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11#photo

У референдумі взяли участь 31 891 742 особи – 84,18 % дорослого населення України. З них 28 804 071 особа (90,32 %) проголосували, відповівши «Так». Звісно, тоді, як це трапляється завжди й усюди, не голосували люди байдужі до політики й політичної участі. Щодо інших можна припустити, що голоси тих, хто не визначився або через якісь об'єктивні причини не брав участі в голосуванні, розподілилися б у тому ж співвідношенні, що й учасників референдуму. Підстави для такого припущення дають багаторічні соціологічні дослідження електоральної поведінки громадян. Тому можна впевнено стверджувати, що частка прихильників державної незалежності в Україні в цілому, в АР Крим, в

областях та містах Києві і Севастополі набагато перевищувала частку етнічних українців поміж всіх, хто мав право голосу, бажання і можливість цим правом скористатися. Досить порівняти результати голосування з результатами перепису національного складу населення України 1989 року. Тоді особи, які визначили свою етнічну належність іншою, ніж власне українська, становили 27,3 %; зокрема, росіянами назвалися 22,1 % всіх жителів тогочасної Української РСР [2].

Отже, референдум засвідчив, що на початок 1990-х років державна незалежність стала спільною інтегративною національно-громадянською цінністю для понад 90 відсотків політично активного дорослого населення України всіх національностей. Регіональні відхилення від цього середнього по країні показника давали для проукраїнськи орієнтованої частини посадовців, політикуму і громадянського суспільства, а також для їх опонентів достовірне знання про загальні та територіальні кількісні характеристики державно-політичних переваг і національно-громадянського самоусвідомлення людей.

Наскільки ефективно прихильники й опоненти державно-української суверенності скористалися цим знанням у своїх політичних та інших цілях, показали подальша їх електоральна та інша суспільно-політична поведінка і її результати. Перші з названих, як правило, декларували прихильність і закликали до зміцнення державної незалежності, а частина з них – ще й до європейської інтеграції країни, другі – прямо або опосередковано виявляли й намагалися реалізувати зацікавленість в об'єднанні з Росією та іншими пострадянськими країнами, влада яких орієнтувалася на інтеграцію з РФ.

Постреферендумний розвиток української нації відбувався як процес суперечливий, хвилеподібний і регіонально нерівномірний. Ці його особливості засвідчують

- зміни в ставленні громадян до державної незалежності України та чинники цих змін, а також
- динаміка кількісних показників громадянської самоідентифікації дорослого населення країни.

Від 1992 року їх вивчають науковці.

Зміни в ставленні громадян до державної незалежності України як індикатор динаміки української нації. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) у 1992 – 1993 роках опитував респондентів за репрезентативною для всього дорослого населення вибіркою, як би вони проголосували, якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався під час опитування. Надалі – від 1994 року – ставлення населення до державної незалежності України з'ясувалося за результатами розподілу відповідей на запитання, «якими б Ви бажали бачити взаємовідносини з Росією?» з трьома варіантами відповіді: «Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу», «Вони мають бути як з іншими державами: із закритими кордонами, візами, митницями», «Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами: з відкритими кордонами, без віз та митниць». Такі варіанти вибору давали можливість висловитися за незалежність України як тим, хто бажає щонайповнішого відмежування України від Росії, так і прихильникам збереження з нею близьких відносин.

Зміни частки прихильників державної незалежності за роками опитування представлено на рис. 1.

Водночас вивчався зв'язок динаміки ставлення українських громадян до державної незалежності зі змінами економічної ситуації та з випадками військових акцій і агресивної політики кремлівської влади. Уявлення про останній аспект можна скласти за інформацією на рис. 2.

Відтак було зроблено висновки:

1. Переважною тенденцією у перших десятиліттях незалежності є зростання національної цінності державного суверенітету завдяки поширенню прихильності до нього населення та укріплення стабільності цього процесу через зменшення його мінливості.

2. На зміни в часі підтримки населенням державного суверенітету України протягом перших двох десятиліть незалежності значною мірою впливали зміни доходів найбіднішого квантиля населення та (принаймні протягом другого десятиліття) зміни чисельності сімей середнього рівня споживчих спроможностей, а обернено впливали зміни чисельності сімей найнижчого рівня споживчих спроможностей.

3. Певний внесок у поступове зростання підтримки державного суверенітету час від часу надавали очевидно не вмотивовані економічно короткотермінові стрімкі зростання його підтримки, що відбувалися під час воєвничих акцій з боку Росії [3].

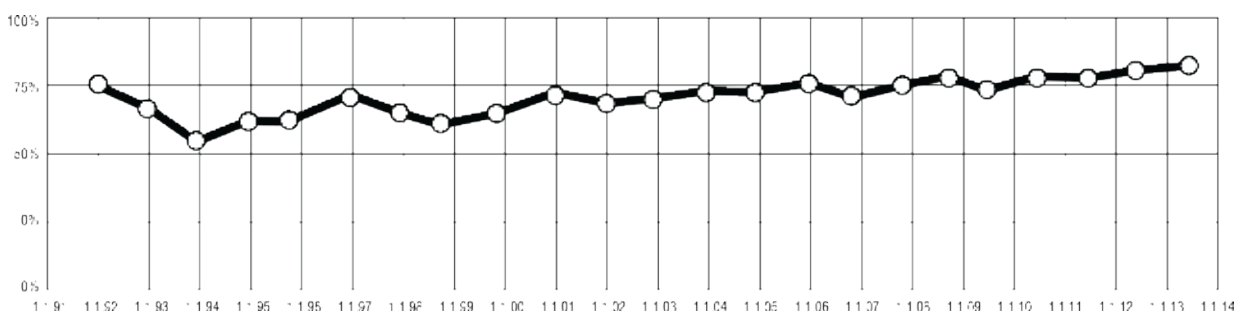

Рис. 1. Динаміка середньорічної чисельності прихильників незалежності України з грудня 1991 до кінця 2013 року (у відсотках від дорослого населення за даними КМІС)

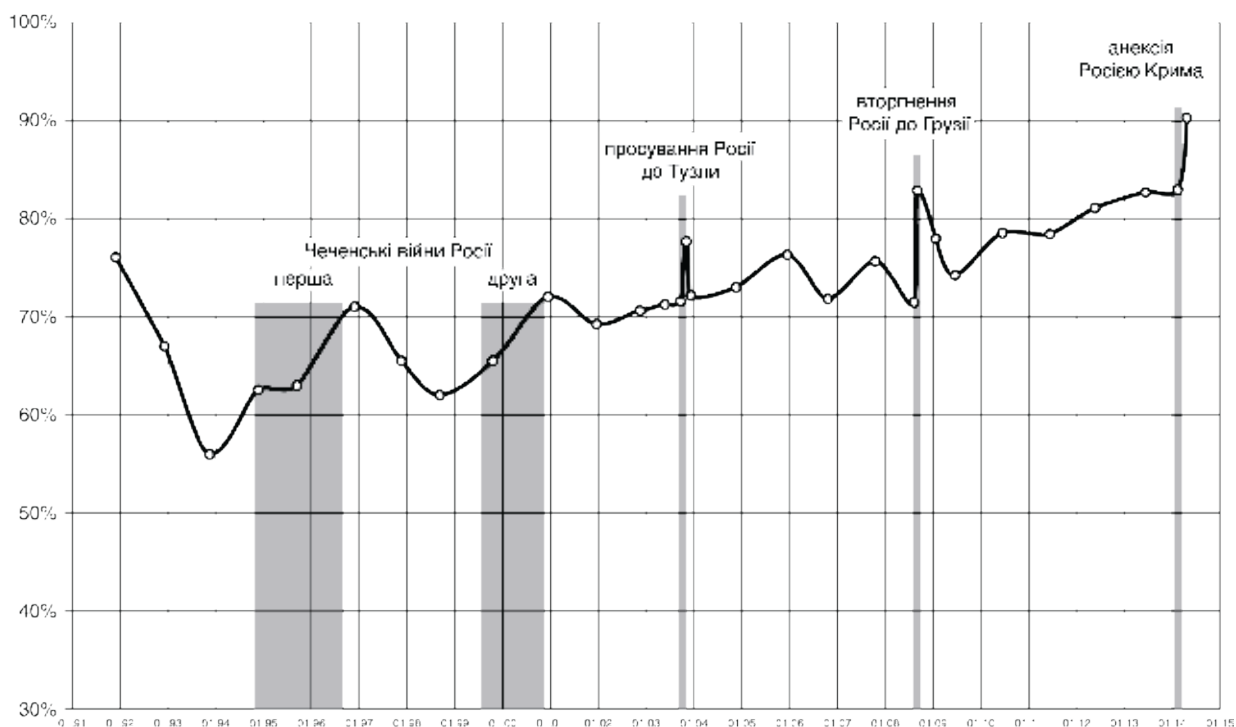

Рис. 2. Динаміка підтримки незалежності України у 2003, 2008 та на початку 2014 року на тлі динаміки її середньорічної підтримки у 1992–2013 роках (відсоток прихильників незалежності серед дорослого населення України)

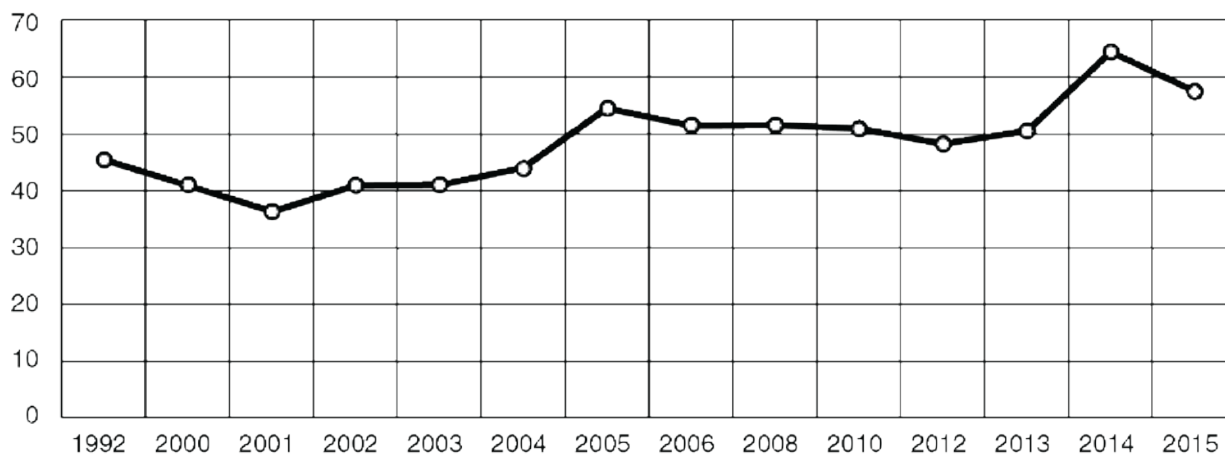

Рис. 3. Динаміка пріоритетності громадянської самоідентифікації дорослого населення України (відсотки відповідей у 1992 – 2015 рр. на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте» – «Громадянином України» (у відсотках від дорослого населення, виконано за даними Інституту соціології НАНУ)

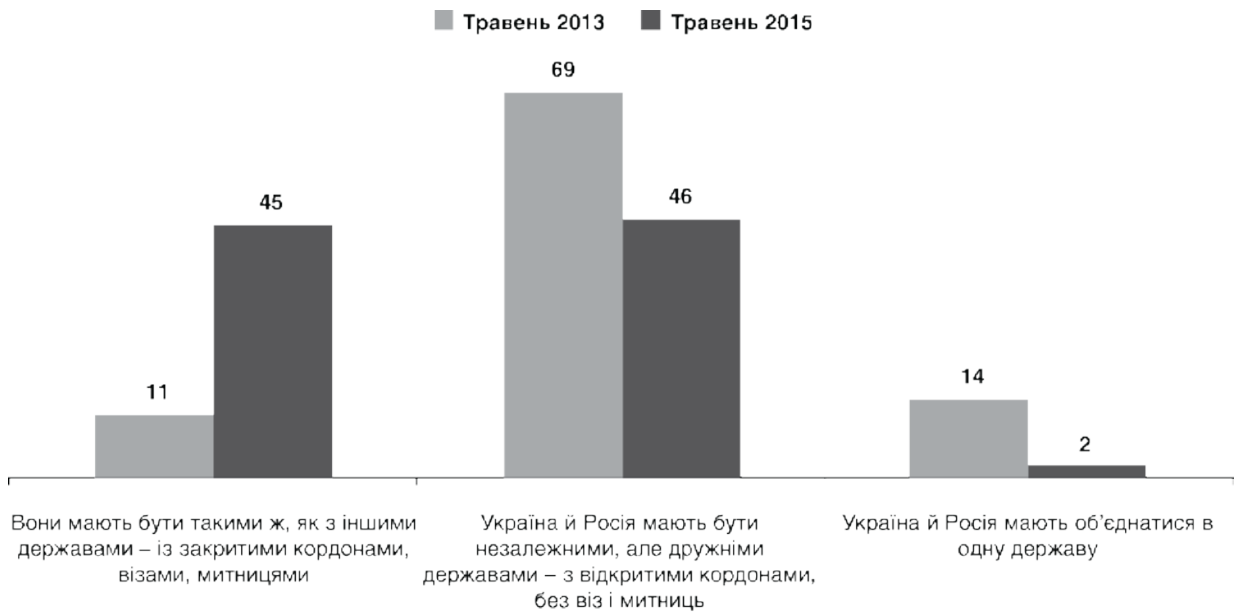
У травні 2015 року кількість громадян України, що є прихильниками її державної незалежності, становила 91 відсоток [4]. Цей та інші результати проведеного КМІСом опитування 2022 респондентів репрезентативні щодо всієї країни, крім непідконтрольних місцевостей Луганської області та Криму, де опитування не проводилося. Якщо порівняти відповідей на ті само запитання в травні 2013 року (за державну незалежність України тоді висловилися 80 відсотків респондентів з опитаних 2030), сталося не тільки понад десятивідсоткове збільшення величини названого показника. Ще показовішою є зміна співвідношення його складових — ставлення українців до того, якими мають бути відносини незалежної України і РФ (див. рис. 3). В травні 2013 року 11 відсотків опитаних підтримали закритість кордонів, візовий режим та митниці в україно-російських відносинах; 69 відсотків були прихильниками відкритості міждержавного кордону без віз та митниць. Через два роки — в травні 2015 року — відповідні показники становили 45 і 46 відсотків (див. гістограму 1).

Отже, після анексії Росією Криму та її збройної агресії щодо Донбасу за відносини України з РФ з закритими кордонами, візами й митницями висловилися на 34 відсотки більше українців, ніж у 2013 році. А кількість прихильників державної незалежності, які воліють дружніх відносин з РФ з відкритими кордонами без віз та митниць, стала на 23 відсотки меншою.

У травні 2015 року порівняно з травнем 2013 року різко зменшилася частка прихильників об'єднання України і Росії в одну державу як у країні в цілому, так і в її регіонах* : в Центрі — від 8 відсотків до 1, на Заході — від 3 до 1, на Півдні — від 20 до 2, на Сході — від 28 до 6 відсотків (не опитували жителів Луганщини місцевостях, підконтрольних так званій «ЛНР»). Зі зрозумілих причин 2015 року КМІС не вивчав бачення кримчанами перспек-

* Українські соціологічні служби, зокрема ті, результати роботи яких використано в цьому тексті, реалізуючи дослідницькі проекти групують адміністративно-територіальні одиниці України в такі макрорегіони: Центр — Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська та Чернігівська області; Захід — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області; Південь — Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим; Схід — Донецька, Луганська та Харківська області. Останніми роками зі Східного регіону в низці випадків виокремлюють дві області Донбасу, а в них території, де зберігається можливість проводити опитування, та вилучають АР Крим в разі неможливості досліджувати там ситуацію через окупацію автономії Російською Федерацією.

Гістограма 1
СТАВЛЕННЯ ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ВІДНОСИН УКРАЇНИ І РОСІЇ
Відповіді на запитання: «Якими б Ви хотіли бачити відносини України з Росією?» (%)*

Омнібус КМІС, травень 2013 року, F2F, вся Україна, n=2030. Омнібус КМІС, травень 2015 року, F2F, вся Україна (крім Криму та непідконтрольної частини Луганської області) n=2022

*Українське суспільство (травень 2015) / КМІС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4>

тиви україно-російських відносин. Але важливо мати на увазі той факт, що менше ніж за рік до кримського псевдореферендуму і анексії Кримської автономії Росією – в травні 2013 року – менше чверті респондентів з Криму (24 відсотки) дали ствердну відповідь на запитання про бажаність об'єднання України і РФ в одну державу (див. гістограму 2).

Динаміка кількісних показників громадянської самоідентифікації дорослого населення країни як індикатор розвитку і стану сформованості сучасної української нації. Вже йшлося про те, що Інститут соціології НАН України від 1992 року реалізує програму моніторингових досліджень українського суспільства. В її рамках вивчають і самоідентифікації дорослого населення країни. В таблиці 2 представлена двадцятидвохлітня динаміка розподілу відповідей на запитання, «Ким Ви себе передусім вважаєте?». Найбільша частка респондентів традиційно обирає відповідь: «Громадянином України».

Таблиця 2
Динаміка самоідентифікацій дорослого населення України, у %*
Ким Ви себе передусім вважаєте?

	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	30.2	31.6	32.3	30.5	24.6	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	23.0
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	8.6	5.9	4.8	6.7	6.4	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4
3. Громадянином України	45.6	41.0	34.6	41.0	41.1	44.2	54.6	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.6	57.5

Таблиця 2. (Закінчення)

	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
4. Представником свого етносу, нації	-	-	-	3.0	2.5	3.1	2.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	17.8	12.7	13.1	10.7	8.1	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.5	3.9
6. Громадянином Європи	3.8	2.8	2.8	0.7	0.5	0.7	0.8	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3
7. Громадянином світу	6.4	5.6	5.7	2.7	3.6	2.4	2.5	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2
8. Інше	-	-	-	1.6	2.0	1.4	1.0	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6
9. Не відповіли	0.6	0.2	0.3	0.8	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	16.1	23.0

*Відповіді на запитання за роками, у відсотках від дорослого населення, за даними Інституту соціології НАН України,

Прикметно, що тенденції кількісних змін показника пріоритетності громадянської самоідентифікації подібні з тенденцією змін ставлення до державної незалежності України.

Цю подібність легко простежити, порівнявши коливання ліній на рис. 1 і рис. 3: певне падіння після референдуму 1991 року; невеликий підйом і зменшення амплітуди на початок 2000-х років; помітний ріст у 2005 – 2006 роках, потім – незначний спад і відносно рівна динаміка з невеликими відхиленнями; різке піднесення наприкінці 2013 – в 2014 роках.

Невелике розходження сталося в 2015 році, коли пріоритетність громадянської самоідентифікації дещо зменшилася, а важливість державної незалежності збереглася, фактично, на тому ж рівні, що й у 2014 році. Це розходження може бути результатом різності часу опитування або відмінностей доступності для інтерв'юєрів від Інституту соціології та КМІСу до респондентів, що живуть на Донбасі. Але найвірогідніше, що відмінності відбивають наростаюче розчарування українців постмайданівською владою та результатами її роботи при одночасному усвідомленні людьми значущості збереження й захисту державного суверенітету країни.

Подібна динаміка, як свідчать показники таблиці 2 і лінії на тих само рисунках 1 і 3, мала місце під час кризової ситуації 2004 – 2005 років і після неї. Перший Майдан як мирний переможний протест проти масових фальсифікацій на президентських виборах стимулював ріст національно-громадянського самоусвідомлення людей. Але їх надії на ефективність нової влади не виправдалися. Відтак зменшилися й кількісні показники громадянської самоідентифікації. Тим не менш вони стабілізувалися на 10 відсотків вищому рівні, ніж до Майдану.

Тобто, з другої в історії незалежної України біфуркаційної кризи (2004 – 2005 роки) українська нація вийшла, збільшивши свій громадянський потенціал. Цей потенціал був реалізований і примножений через 10 років потому. Майдан кінця 2013 – початку 2014 років, спершу названий Євромайданом, переріс у справжню Революцію Гідності. Так її учасники і сучасники назвали радикалізацію суспільної свідомості та масові протести проти свавілля й безчинств влади та неправомірного застосування нею сили проти протестувальників. Загинули сотні людей. Змінились очільники владних структур. Росія окупувала Крим, спровокувала, організувала і стала безпосереднім учасником збройного конфлікту – війни на Донбасі. В цій ситуації патріотичне піднесення, добровольчі батальйони, активізація громадянського суспільства, в тому числі масовий волонтерський рух, самообілізація цивільного населення, відновлення й оновлення Збройних Сил за

безпосередньої участі суспільства стали чинниками й виявом зростання громадянського самоусвідомлення українців усіх національностей й усіх соціальних верств та їх консолідації як нації. У 2014 році ідентифікували себе передусім громадянами України понад 64 відсотки людей. Проте вже через рік цей показник зменшився. Однак зменшився до рівня на 7 відсотків вищого, ніж у середині 2013 року. Динаміка і очевидні причини цього подібні тим, що й після Майдану 2004 – 2005 років.

Упродовж 2015 року соціологічні служби, що опитували доросле населення, фіксували неухильне збільшення частки тих, хто не довіряє владі та її керівникам, вважає, що в Україні збільшуються корупція, бідність і безробіття, ростуть ціни і наростають економічні проблеми, а країна в цілому розвивається в неправильному напрямі [5]. Однак негативні оцінки роботи влади й розчарування нею не блокували національно-громадянського солідаризму в суспільстві. Цей потенціал помітно виріс, засвідчивши прискорення кількісно-якісного розвитку української нації. Підстави для такого висновку дає лінія рис. 4, виконаного за зведеними відомостями моніторингу громадської думки від Інституту соціології НАНУ в частині відповідей на запитання, «Якою мірою Ви пишаєтеся тим, що є громадянином України» (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Емоційне ставлення дорослого населення до українського громадянства*
Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Зовсім не пишаюся	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9	9.3	5.1	5.0
Скоріше не пишаюся	11.5	15.8	9.7	12.5	11.4	11.9	14.1	15.5	6.0	8.5
Скоріше пишаюся	30.9	30.0	38.4	33.2	36.6	38.4	35.0	38.1	36.8	50.2
Дуже пишаюся	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7	9.6	23.9	17.1
Важко сказати	40.9	37.7	31.4	35.2	30.5	31.4	35.3	27.5	28.2	19.2

*За даними Інституту соціології НАНУ, за роками, у відсотках від дорослого населення

Цей само моніторинг засвідчив посилення патріотизму як чинника національно-громадянського єднання. Патріотичні почуття – це головне, що, на думку населення,

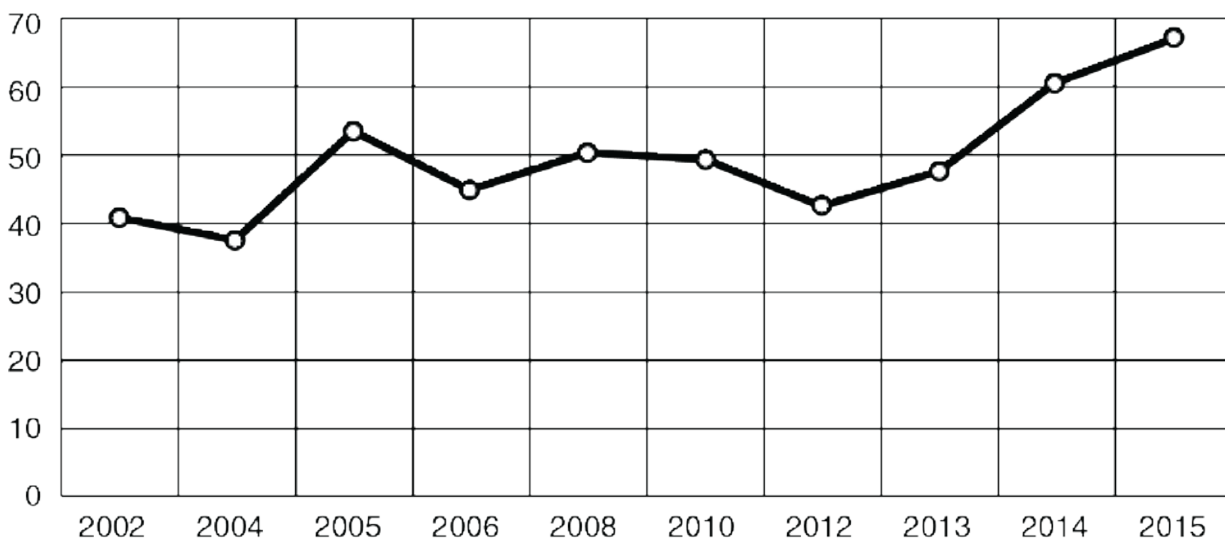

Рис. 4. Динаміка чисельності осіб серед дорослого населення, які дуже пишаються і скоріше пишаються тим, що є громадянами України, за роками (у відсотках від дорослого населення, виконано за даними Інституту соціології НАНУ)

об'єднує людей в українському суспільстві, причому значення цього чинника стрімко зросло: у 2013 році на нього вказали 8 %, у 2015 році — 41 % респондентів. Як і в значущості державної незалежності та пріоритетності громадянської самоідентифікації (див. таблицю 4), важливість патріотичних почуттів є різною для жителів різних регіонів країни. На Заході це 46,4 %, у Центральному регіоні — 42,9 %, Південному — 39,1 %, Східному — 44,2 %, на Донбасі — 17,5 % [6]. Такий вражаючий незбіг в настроях жителів Донбасу порівняно з усією країною та її іншими регіонами не є наслідком лише сучасних катаклізмів. Його причини в історії краю — як давній, так і сучасній [7].

Таблиця 4

Регіональний розподіл самоідентифікацій дорослого населення України в 2015 році, у %
Ким Ви себе передусім вважаєте?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	19.2	20.0	36.8	24.0	24.7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	3.7	3.7	5.7	7.9	20.5
Громадянином України	65.1	63.9	45.1	53.8	38.6
Представником свого етносу, нації	3.2	3.5	2.1	3.0	2.4
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1.1	3.2	5.7	6.2	5.4
Громадянином Європи	2.1	1.4	0.5	1.2	0.6
Громадянином світу	4.3	3.7	4.1	4.0	7.2
Інше	1.3	0.8	0.0	0.0	0.6

*Відповіді на запитання, у відсотках від дорослого населення регіонів, за даними Інституту соціології НАН України

В описаних та інших регіональних відмінностях нема не очікуваного. Їх давно фіксують, аналізують і описують науковці. Результати дослідження «До Дня Незалежності: що українці думають про Україну» не лише вкотре нагадали про них, а й виявили нові аспекти їх специфіки. Водночас ці результати ще раз актуалізували значущість для державної влади, політичних утворень і структур місцевого самоврядування та громадянського суспільства діяти так, щоб мінімізувати і толерантно регулювати міжрегіональні протиріччя, зумовлені відмінностями самоідентифікацій, історичного досвіду, історичної пам'яті та геополітичних переваг населення, особливостями мовного і культурного простору, нерівномірністю економічного, соціального, політичного та іншого розвитку територій. Тільки так можна забезпечити їх успішне спільне майбутнє, щоб надія людей щодо цього майбутнього не згасала, як це сталося в 2015 році порівняно з 2014 роком (44 % проти 49 %) [8].

Подальший розвиток української нації і її потенціалу має відбуватися на засадах забезпечення загальнонаціональних інтересів та культивування й поширення загальнонаціональних громадянських і культурних цінностей як інтегративних щодо специфічних особистісних і групових інтересів та цінностей людей, чії переконання і дії не суперечать українському законодавству та загальнолюдським моральним імперативам. Такий підхід має поширюватися на все населення України, включно з жителями окупованого Криму, а також Донбасу — тими його територіями, де забезпечено державний суверенітет України, і тими місцевостями, які тимчасово контролюють підкремлівські терористичні організації «ДНР» та «ЛНР». Щодо цих територій якнайшвидше має бути відновлено й розширено ресурсну базу інформаційного впливу, розроблено й реалізовано систему постійно діючих економічних, гуманітарних та юридичних програм соціального і правового захисту людей. А в Україні в цілому проведено швидкі й ефективні реформи в усіх секторах національної безпеки, в економіці та інших сферах суспільного життя. Серед

них ті, що мають забезпечити блокування корупції та покарання винних у корупційних злочинах, верховенство права, формування й прискорений розвиток сучасного виробництва, піднесення добробуту людей, подолання регіональних відмінностей в умовах задоволення громадянами їх соціально-економічних, політичних, культурних, мовних, релігійних та інших інтересів і потреб, сприяння розвитку всіх етнонаціональних і регіональних складових української культури, консолідацію громадян всіх національностей навколо цінностей розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Бібліографія

1. Тут і далі в тексті, в таблицях і на рисунках результати досліджень Інституту соціології НАН України представлено за джерелами: Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 485; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Випуск 1(15). – К. : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 16; До Дня Незалежності: що українці думають про Україну / Загальнонаціональне опитування населення України, проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна п перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року за квотною вибіркою (1802 особи, похибка вибірки не перевищує 2,3 %), що представляє доросле населення України (від 18 років) всіх областей України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/do-dnja-nezalezhnosti-sho-ukrainci-dumayut-pro-ukrainu__1440150573.htm

2. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К. : Держкомстат України, 2003. – С. 14 – 15.

3. Ці висновки та відомості про результати опитування, представлені на рис. 1 та рис. 2, подано за публікацією: Хмелько В. Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991 – 2014 роки) // Наукові записки НаУКМА. Том 161, Соціологічні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2014. – С. 3 – 9.

4. Тут і далі в тексті, в таблицях, на рисунках та гістограмах результати досліджень КМІС представлено за джерелом: Українське суспільство (травень 2015). Незалежність України [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4>

5. Див., зокрема, результати репрезентативного (1558 респондентів) щодо всієї України (за винятком Донбасу і Криму) масового опитування, організованого IFES у вересні 2015 року коштом Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) та виконаного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) квотною вибіркою [Електронний ресурс] // Два роки після Майдану: українці підтримують демократію, але розчаровані невинуватими очікуваннями. – Режим доступу: http://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_public_opinion_in_ukraine_sept_2015_data_slides_ukr_final.pdf

6. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну / Загальнонаціональне опитування населення України, проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна п перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року за квотною вибіркою (1802 особи, похибка вибірки не перевищує 2,3 %), що представляє доросле населення України (від 18 років) всіх областей України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) [Електронний ресурс] // Фонд «Демо-

кратичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. — Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/do-dnja-nezalezhnosti-sho-ukrainci-dumayut-pro-ukrainu__1440150573.htm

7. Див., зокрема, книгу Донбас в етнополітичному вимірі / Авт. кол. : В. Котигоренко (керівник) та ін. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. — 584 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=11&action=monograph_detail&monograph_id=181

8. Донбас в етнополітичному вимірі / Авт. кол. : В. Котигоренко (керівник) та ін. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. — 584 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=11&action=monograph_detail&monograph_id=181

Котигоренко В. А.

Украинская нация как беспрестанная альтернатива

В статье показана и проанализирована динамика качественно-количественных параметров современной украинской нации как гражданской общности. Выяснена связь этой динамики с процессом суверенизации Украины и угрозами ее государственному суверенитету, демократическому развитию и территориальной целостности. Обоснован вывод, что развитие украинской нации происходит через выбор большинством социума вектора единения ради национально-государственного суверенитета и защиты своего гражданского достоинства как альтернативы отказу от национально-государственных ценностей и национально-гражданского самоуважения.

Kotygorenko V. O.

Ukrainian nation as a continual alternative

The article demonstrates and analyses the dynamics of quantitative and qualitative parameters of contemporary Ukrainian nation as a civil community. The work clarifies connections of that dynamics with the process of Ukraine's sovereignization as well as the threats to its state sovereignty, democratic development and territorial integrity. The article substantiates a conclusion that development of Ukrainian nation takes place through the choice of the vector of achieving unity. This choice has been made by majority of the society and is aimed at national and state sovereignty and defense of their civil dignity as an alternative to the behavior of denial of national-state values and national-civil self-respect.

Коянс А. А.

ТАТАРИ НА ЗАПОРІЖЖІ: КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВИЙ АСПЕКТ (КІНЕЦЬ 20-х – 30-ті РОКИ ХХ ст.)

Вивчаючи різноманітні аспекти життя волзьких татар в Запоріжжі у 20 – 30-ті роки ХХ ст., неможливо оминати питання їх житлових умов, побутового обслуговування, задоволення національно-культурних потреб. Все це складало важливу частину життя робітників різних національностей, зокрема татар, під час будівництва Запорізького промислового комплексу.

Особливості національно-культурного життя етнічних меншин України в 20 – 30 роки ХХ ст. вже давно вивчаються багатьма дослідниками. Долю національних меншин і державну політику щодо них розглянув у своїй монографії Б. В. Чирко [1]. Питанню ліквідації неписьменності серед національних меншин України, зокрема серед татар Донбасу, приділив увагу О. П. Данильченко [2]. Культурно-освітні процеси серед етнічних меншин під час політики коренізації у загальноукраїнському масштабі досліджує Л. Д. Якубо-

ва [3], [4]. Але ці праці не дають нам відповіді на питання, як складалося культурне життя татар Запоріжжя, кількість яких швидко збільшувалась у цей період? Як задовольнялися національні потреби новоприбулих робітників-татар? Якими були особливості ліквідації неписьменності серед татар?

Проблему побутових умов життя та обслуговування робітників Запорізького промислового комплексу розкрив запорізький історик В. Г. Ткаченко [5]. У 2011 році з'явилася монографія Л. Д. Якубової «Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу» [6]. Але на меті у цих дослідників не було висвітлення житлових та побутових умов життя робітників-татар Запоріжжя.

Отже, незважаючи на велику увагу української історичної науки до висвітлення проблем національно-культурного та побутового життя етнічних меншин України в 20 – 30-ті роки, питання життя татарської спільноти Запоріжжя залишається не вивченим. Тому, головною метою автора стало дослідження особливостей побуту, розвитку культури та освіти серед волзьких татар Запоріжжя в кінці 20-х – 30-ті роки ХХ ст.

У 1927 році в історії Запоріжжя розпочалася нова доба – створення індустріального комплексу, головною ланкою якого став Дніпрогес. У травні 1929 р. Президія Вищої Ради народного господарства СРСР прийняла постанову про будівництво заводів Дніпровського промислового комбінату: металургійного, спеціальних сталей, феросплавів, алюмінієвого та хімічного [7, спр. 227, арк. 11]. Все це передбачало величезний об'єм робіт і значну кількість чорноробів, робітників та інженерно-технічних кадрів.

У березні 1927 року на будівництво Дніпровської гідроелектростанції почали прибувати перші будівельники. Спочатку це були місцеві мешканці, а згодом завербовані селяни та робітники з різних районів УРСР, Білоруської РСР, Центральнорозноземного району РРФСР, Татарської АРСР [8, спр. 52, арк. 195 – 196].

Фактично весь час керівництво Дніпробуду супроводжувала кадрова проблема – постійна нестача кваліфікованих робітників та чорноробів. Одним з численних підтверджень цього факту є доповідь начальника відділу економіки праці, завідуючого відділом кадрів Дніпробуду Є. П. Грандо «Про плинність робочої сили на Дніпровському будівництві» на засіданні Запорізького Горпарткому 12 серпня 1931 року. У доповіді зазначалося, що за планом на перше півріччя 1931 року кількість робітників на Дніпровському будівництві повинна була скласти 34 190 осіб, а фактично їх нараховувалося 26 687 осіб, тобто 69,3 % від потрібної кількості. Найбільша плинність спостерігалася серед робітників 6 професій (зі 154 найменувань), які давали 67 % від загальної кількості робітників, які залишили будівництво. Так, серед землекопів, які прибули у першому півріччі 1931 року, на будівництві залишилися тільки 11,4 %, серед каменярів – 24,9 %, серед теслярів – 11,7 %, серед чорноробів – 14,9 %, серед вантажників – 23,5 %, серед каменоломів взагалі тільки 6,5 % [8, спр. 52, арк. 44]. Цікаво, що абсолютна більшість татар працювала саме за цими професіями.

З метою забезпечення будівництва робочою силою по всій країні їздили вербувальники і агітатори, які обіцяли майбутнім будівельникам комфортне житло, велику зарплатню та культурні блага. Однак, це зовсім не відповідало дійсності, тому проблема плинності та нестачі кадрів на Дніпробуді була постійною. Основними причинами цього явища, які відзначав Є. Грандо, були: незадовільно побудована система прийому та оформлення робочої сили, незадовільна організація праці та платня, незадовільні побутові умови (організація громадського харчування та індивідуального постачання, незадовільні житлові умови та низький рівень політико-масової роботи) [8, спр. 52, арк. 44].

У тому ж 1931 році будівництво Дніпрокомбінату відвідала комісія Запорізького міськвідділу Робітничо-селянської інспекції. У висновках комісії про стан будівництва

зазначалося, що Дніпрокомбінатбуд забезпечено робочою силою лише на 58 %. Головною причиною нестачі та плінності робочої сили є житлова проблема, а саме, катастрофічна нестача житлової площі для розміщення робітників та технічного персоналу [8, спр. 52, арк. 64]. Частина робітників доводилося розселяти у складських приміщеннях.

Житловий фонд Дніпробуду на початку будівництва у 1927 р. уявляв собою 66 капітальних будинків, 46 робітничих гуртожитків та 125 тимчасових бараків загальною площею більше 172 тис. кв. метрів [5, с. 198]. На жовтень 1931 року частково було побудовано сім робітничих селищ (№ 7 – 13), а саме, 209 бараків загальною площею більше 248 тис. кв. метрів [8, спр. 52, арк. 111 – 112]. Бараки були, головним чином, одноповерховими, напівкапітального типу, що було пов'язано із необхідністю прискореного будівництва і економією коштів.

Треба відмітити, що умови життя робітників об'єднаного Дніпровського будівництва були дуже важкими і не відповідали найпростішим вимогам. У більшості робітничих селищ не було водопостачання, каналізації, центрального опалювання. У бараках панувала антисанітарія, не вистачало тапчанів, матраців та іншого постільного приладдя.

Але стан життя новоприбулих татар інколи був ще гіршими. Більша частина татар жила у бараках та гуртожитках робітничих селищ № 7, 8, 9, 13 та 14. Про незадовільні житлово-побутові умови свідчать численні скарги робітників-татар у місцевій пресі. Зокрема, у жовтні 1931 року у газеті «Пролетар Дніпробуду» цій проблемі були присвячені матеріали татарських робітничих кореспондентів Сагдеева, Годильшина та Манура.

Так, в одній із заміток зазначалося, що на 13-му виселку в бараці № 32 живуть 50 новоприбулих татар, що працюють у відділі заводського водопостачання Дніпрокомбінату. На цю групу ніхто не звертає уваги: половина з них сплять на голих тапчанах, в бараці немає столів, лавок, табуреток, панує бруд та безлад. В бараці три дні немає електричного освітлення. Більшість робітників не мають навіть пропусків в їдальню і харчуються тільки хлібом. Всі звернення до робіткомів залишилися без відповіді. У зв'язку з цим серед робітників ширяться настрої піти з будівництва, а частина вже зовсім не виходить на роботу [9, с. 3].

В іншій замітці цього ж номеру газети розповідалося про умови життя робітників-татар бригади Мінікеєва: 13 робітників-ударників мешкають у низенькій напівтемній кімнаті гуртожитку площею 23 кв. метра. Побутові умови погані – в кімнаті тісно, навіть немає світла. Лампу придбано за кошти бригадира [10, с. 3]. На цьому прикладі бачимо, що на кожного мешканця припадало 1,7 кв. м. житла при нормі для гуртожитків і бараків – 4,5 кв. м. Перенаселення у гуртожитках і бараках доходило до 60 – 70 % понад норму і було звичайним явищем [5, с. 198].

Але, незважаючи на важкі побутові умови, бригада Мінікеєва за два роки роботи на земельних і теслярських роботах Дніпробуду стала кращою комсомольською бригадою, виконуючи плани на 160 – 175 %. Бригадир Мінікеєв зазначав: «Ще з більшим ентузіазмом працювали, коли б були гарні побутові умови» [10, с. 3].

Таким чином, уваги робіткомів були позбавлені не тільки новоприбулі татари, але і ті, які працювали вже кілька сезонів і зарекомендували себе тільки з кращої сторони. Взагалі татари на Дніпробуді у своїй більшості були відомі як відповідальні, працелюбні, сильні і фізично витривалі робітники. Цей факт підтверджує характерний випадок, який стався навесні 1930 року. Біржа праці отримала заявку Учробсили на вербування 300 козоносів [11] татар у Казані, але завербувала робітників у Києві і звідти відправила дві партії фізично слабких козоносів. До такої роботи вони виявилися непридатними і були відправлені Відділом найму чорноробами на будівництво мостового переходу через Дніпро. У якості козоносів було знято 125 татар-землекопів з іншої ділянки [12, с. 20].

Незважаючи на численні скарги робітників, гасла поліпшити житлово-побутові умови татар, і навіть спеціальну постанову Міськрайпарткому [13, с. 4], умови життя залишалися досить складними і в середині 30-х років. Місцева преса зазначала, що у більшості випадків робота з культурно-побутового обслуговування робітників-татар абсолютно незадовільна.

Зокрема, газета «Днепровский пролетарий» у березні 1934 року повідомляла про бездіяльність адміністрації відділу заводського водопостачання (ЗВ) щодо забезпечення побутових умов бригаді татар. Бригада у кількості 17 робітників була поселена у найбрудніший барак № 41 на 15-му селищі. Робітники не отримали тапчанів, матраців та постільної білизни. Було надано 4 брудних, обмерзлі льодом, тапчани. У першу ніч робітникам довелося спати на підлозі [14, с. 4]. Внаслідок такої безвідповідальності адміністрації відділу ЗВ і скарг робітників татарська бригада була знята з цієї ділянки і направлена на іншу. Таке рішення прийняла соціально-побутова група відділу кадрів після перевірки.

Але були і позитивні зміни після звернень робітників. Так, у січні 1935 року група татар, вантажників транспортного відділу та завантажувальників електродного цеху Дніпровського алюмінієвого заводу, звернулася до редакції газети «Дніпровський алюміній» з листом про умови свого життя. Робітники Лухматов, Волюм, Куліватов, Гатин та Ахметзянов зазначали, що за два роки життя у гуртожитку № 138 на Ново-8 виселку про них ніхто не потурбувався, щоб створити нормальні умови життя, хоча вони неодноразово зверталися в комунальний відділ з цього приводу. Кімната, в якій мешкає 11 холостяків та 2 сім'ї, дуже брудна, не відремонтована, прибирається погано, не вистачає тапчанів, відсутні ковдри, подушки, простирадла. Із-за відсутності умивальника робітники змушені ходити по селищу з чайниками у пошуках води, щоб умитися. Робітники відмічали, що вони є ударниками, отже заслуговують на увагу [15, с. 3].

Комунальний відділ оперативно відкликнувся на цю замітку і місяць по тому робітники татарського гуртожитку № 138 написали до газети новий лист, в якому розповідали як змінилося їх життя і що ще потрібно зробити. Кімнати були побілені, у коридорі поставили рукомийник, в якому завжди є вода. Дерев'яні тапчани були замінені на залізні ліжка, кожний робітник отримав чисті матраци, простирадла, подушки, ковдри, індивідуальні тумби. У гуртожиток провели радіо, але воно не працює. Також робітники-татари висловлювали сподівання на розгортання у гуртожитку культурно-масової роботи на рідній мові і просили виділити їм культурного працівника [16, с. 3].

Як бачимо, вирішивши елементарні побутові проблеми і трохи поліпшивши своє середовище, люди почали звертати увагу на культурне життя. Задоволення культурно-масових потреб, а також ліквідація неписьменності стали важливими складовими життя робітників. Особливої актуальності це набуло серед татар, які були вихідцями з найбідніших верств селянства, перебували під сильним впливом мусульманського духовенства, залишаючись неосвіченою масою.

У 1926 році, за даними Загальносоюзного перепису, середній відсоток письменних серед татар складав 33,4 %, зокрема 41,6 % серед чоловіків та 25,7 % серед жінок [17]. За рівнем письменності татари займали 22 місце серед 68 народів СРСР. Багато татар не знали російської мови. До того ж татари, прибуваючи до Запоріжжя, опинялися в новому для себе соціальному, культурному та національному середовищі, з яким потрібно було контактувати. З іншого боку, від адміністрації будівництва це потребувало особливого ставлення до цієї національної групи, яка вже на жовтень 1931 р., на всіх ділянках об'єднаного Дніпровського будівництва налічувала більше 1000 осіб [18, с. 209].

Широка робота з ліквідації неписьменності почалася у 1929 році на будівництві Дніпрокомбінату. Для робітників було організовано 20 шестимісячних шкіл лікнепу

(ліквідації неписьменності), які вели навчання і одночасно розгортали політосвітню роботу [19, спр. 1068, арк. 100]. За повідомленнями робкора Хая Сагдієва, у 1930 році на Дніпрозаводбуді працювало 477 осіб татарської і башкірської молоді. З них на 1 вересня 1930 року ліквідували свою неписьменність 120 робітників [20, с. 4]. На січень 1931 року працювало 4 групи лікнепу, де навчалося 145 татар, з них 88 робітників віком до 23 років [21, с. 4]. Загальна кількість неписьменних серед татар у січні 1931 року складала 250 осіб і їх кількість зростала з початком кожного нового сезону за рахунок новоприбулих.

Проблема ліквідації неписьменності набула значної гостроти серед татар, що знайшло своє відображення у місцевій пресі. Про недостатню організованість такої роботи і низькі результати неодноразово повідомляли кореспонденти місцевих газет. Так, у грудні 1931 року робкор Хай Сагдієв відмічав, що на ділянках будівництва нараховується 30 – 35 дітей-татар шкільного віку. Всупереч оголошеного партією та урядом курсу на загальнообов'язкову початкову освіту, про цих дітей досі ніхто не подбав і вони залишаються поза школою. Пропонувалося негайно організувати для цих дітей навчальну групу I ступеня [22, с. 4].

У лютому 1934 року робітник Металокомбінату А. Сюрмуков у своєму листі в газету «Днепровский пролетарий» пропонував організувати спеціальну татарську школу для 150 неписьменних та малописьменних татар 9-го селища. Також пропонувалося найбільш освічених татар використовувати у якості груповодів-вчителів. Зазначалося, що партійна та профспілкова організації не приділяють достатньої уваги у вирішенні цих важливих питань [23, с. 4]. Особливо погано йшла справа з ліквідацією неписьменності серед жінок.

Причинами такого становища була не тільки недостатня увага з боку адміністрації, але і об'єктивні реалії – відсутність добре підготовлених викладачів, здатних викладати татарською мовою, відсутність навчальної літератури, посібників і приладдя татарською мовою. Все це ускладнювалося ще й тим, що з 1927 року татарський алфавіт на основі арабської графіки було переведено на латинську, а з 1939 року – на кирилицю [24]. Тому ліквідація неписьменності велася переважно російською мовою.

Процес навчання проходив досить складно. Групи з дорослих учнів відвідували заняття в кілька змін – до або після роботи. Часто в татарських групах був низький рівень відвідування та успішності, головним чином внаслідок безвідповідальності самих вчителів-груповодів, недостатньої уваги з боку адміністрації шкіл [25, с. 4].

Але, незважаючи на всі труднощі, процес ліквідації неписьменності і малописьменності продовжувався і досяг значних успіхів. Як відмічалося на урочистому засіданні товариства «Геть неписьменність» у грудні 1934 року, присвяченому 10-річчю товариства, за 3 роки на Металургійному комбінаті неписьменність ліквідувало 21 тис. осіб, серед яких були сотні татар [26, с. 4].

Досить повільно проходила національно-культурна робота серед татар, яка стикалася з тими ж труднощами – відсутністю підготовлених організаторів, літератури та періодики татарською мовою, недостатньою увагою з боку громадських організацій.

Ще у січні 1928 року газета «Червоне Запоріжжя» відмічала, що вся культурна робота на будівництві проводилася російською мовою, незважаючи на те, що росіяни серед робітників складали 45,9 %, українці – 42,2 %, а представники національних меншин – 11,7 %. Газети та журнали розповсюджувалися переважно російськомовні, а татарською мовою зовсім відсутні [27, с. 4].

Внаслідок цього, значний час громадські та партійні організації оминали роботу серед національних меншин. Тим самим татари, особливо ті, що не знали російської мови, залишалися поза суспільним та культурним життям. Дуже мало татар залучалося

до партії, комсомолу та профспілок. Робота серед татар на Дніпробуді носила самопливний, неорганізований характер.

Газета «Червоне Запоріжжя» у червні 1931 року відзначала, що культурно-масова робота серед робітників-татар відстає від їхніх зростаючих потреб [28, с. 3]. Жоден робітником не випишував газет, журналів та книг на татарській та інших мовах національних меншин. Було поставлено завдання залучити татар до суспільного життя, приділити увагу їх побутовому становищу і, таким чином, закріпити цю робочу силу на будівництві.

Вже з червня 1931 року в газеті «Пролетар Дніпробуду» було започатковано сторінку татарською мовою «Куток ударників татар-башкирів», що стало довгоочікуваною та визначною подією в житті татар [29, с. 2]. Відомо, що у 1933 р. бригада бетонярів З. Хайруліна випускала стінгазету татарською мовою, зокрема до районного зльоту робітничо-селянських кореспондентів [30, с. 4].

Значних успіхів у культурному обслуговуванні татар у 1934 році досягли профорганізація механічних майстерень Металургійного комбінату та голова робітничого комітету Хрульов. Серед татар, які працювали у майстернях, регулярно проводилася масова робота – у татарському гуртожитку проводилися читання газет, відбувалися бесіди з національного питання. Профорганізація випишувала всім робітникам-татарам газети рідною мовою [31, с. 4]. Але приклад механічних майстерень був скоріше виключенням на тлі загальної незадовільної культурної роботи серед татар.

Ситуація змінилася у другій половині 30-х років. Важливим досягненням культурного життя татарської діаспори у 1937 – 1941 років стала діяльність татарських клубів, які стали одночасно осередками національного життя і культурного відпочинку робітників, а також, центрами політичної роботи та виховання у душі соціалізму.

Найвідоміший татарський клуб для робітників Дніпровського алюмінієвого комбінату діяв з 1937 року на 7-му селищі. При клубі було організовано ряд гуртків, бібліотеку, а також татарський драматичний гурток під керівництвом В. Галеева, який одночасно був і завідуючим клубом. У перший рік існування клуб у своїй роботі мав ряд недоліків, про які зазначав В. Галеев: «немає жодної газети татарською мовою, є патефон, але немає пластинок з татарськими народними піснями, немає гарної татарської гармоні» [32, с. 2].

Якщо прослідкувати матеріали місцевої преси за 1938 – 1940 роки про діяльність татарського клубу, то можна зробити висновок, що робота клубу не була постійною, особливо на початковому етапі. Зустрічаються скарги робітників-татар, які висловлювали своє незадоволення роботою клубу і особисто завідуючого Галеева. Один з робітників зазначав: «...цей керівник роботи з відвідувачами не провадить. Замість того, щоб показати приклад втілення культури, Галеев перший порушує порядок у клубі. Він лузгає насіння, плює на підлогу. Виникає питання: за що заводський комітет «Цветмет» платить Галееву гроші?» [33, с. 4]. На початку серпня 1938 року у газеті «Дніпровський алюміній» вийшла велика збірка матеріалів про культурну діяльність робітничих клубів Дніпровського алюмінієвого заводу (ДАЗ), де була замітка і про татарський клуб: «При татарському клубі є радіоприймач, патефон, баян і невеличка бібліотека. Все це закрито під замком і в клубі панує тиша. Часто тут, замість культурних розваг, можна зустріти лайку та бійку п'яних» [34, с. 2]. Така ситуація була характерною не тільки для татарського клубу, але і для інших клубів.

Окремо треба приділити увагу діяльності татарського драматичного гуртка, сам факт створення якого став визначною подією в житті татарської спільноти Запоріжжя у передвоєнні роки. Гурток з'явився у 1937 році і дав кілька постановок татарською мовою, але їх якість була дуже низькою. На початку червня 1938 року гурток виступив на огляді

художніх самодіяльних гуртків, який проводився заводським комітетом «Цветмет» ДАЗу [35, с. 3]. Членами гуртка була підготовлена постановка «Бай-кізи» (Дочка багатія), яка показувала боротьбу робітничого класу проти інтервентів у 1919 – 1920 роках. Головні ролі в цій п'єсі грали Фаті Муртазіна, В. Галеев, Нургалеев, Садрутдінов, Нургатіна, Шамар та ще 9 чоловік [36, с. 4].

Після огляду художньої самодіяльності до драмгуртка прийшли нові сили і вже 5 серпня 1938 року була поставлена п'єса татарського письменника і драматурга Каріма Тінчурина «Сакла тартламасин». У постановці прийняли участь 15 осіб, багато з яких вперше виступали на сцені [37, с. 4].

Упродовж 1939 року драмколектив набув певної майстерності і показав глядачам 5 вистав. Особливої популярності набула комедія в чотирьох діях «Хажі Ефенде ойлене» (Хажі Ефенде одружується), в постановці якої прийняло участь 15 членів драмколективу. Головні ролі виконували І. Вафін, Галімов та інші [38, с. 4]. Цікаво, що вистави татарського театру почали відвідувати не тільки татари, але і росіяни та українці, не тільки мешканці 7-го селища, але і робітники інших селищ і навіть старої частини міста (а це відстань 10 км.). Це свідчить про досить високий рівень підготовки, якщо враховувати, що на сцені виступали не професійні актори, а звичайні робітники, які часто були позбавлені необхідних костюмів, театральної літератури та іншого.

За 1940 рік татарський драмгурток показав щонайменше 6 вистав, в яких прийняло участь 20 робітників ДАЗу. Активістами колективу були Габайдулін та Касімов (робітники електролізного цеху), Закірова (гардеробниця електролізного цеху), Кашанова (розсильна тресту «Запоріжжялітбуд»), Вафін [39, с. 2]. Однією з останніх постановок драмколективу стала п'ятиактна музична комедія «Ганія Бану», прем'єра якої відбулася у лютому 1941 року.

Таким чином, побутові умови життя робітників Дніпробуду, зокрема татар, були досить складними і не завжди відповідали найпростішим людським потребам. Але незважаючи на важкі умови життя, значна частина татар стала ударниками будівництва і показала приклад трудового героїзму. Розвиток національно-культурного життя відбувався в умовах тоталітаризму, але це не завадило досягнути значних успіхів, які дозволили татарам стати повноцінними учасниками суспільного життя Запоріжжя.

Бібліографія.

1. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К. : Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
2. Данильченко О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74 – 88.
3. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денационалізація / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22 – 36; закінчення 1999. – № 1. – С. 41 – 55.
4. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР 20-ті – перша половина 30-х років ХХ ст. / Л. Д. Якубова. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 507 с.
5. Ткаченко В. Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / В. Г. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. ХVІІІ. – С. 197 – 204.

6. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л. Д. Якубова. — К. : Інститут історії України НАН України, 2011. — 339 с.
7. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). — Ф. Р-995. — Оп. 1. — Спр. 227.
8. ДАЗО. — Ф. Р-989. — Оп. 1. — Спр. 52.
9. Налагодити обслуговування робітників-татар. Не так треба закріплювати робсилу // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 6 жовтня.
10. Поширити досвід передових. Дати бригаді кращі умови // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 6 жовтня.
11. *Примітка:* козонаос — робітник, який переносив цеглини за допомогою навішувального на плечі майданчика з ніжками-підставками, куди навантажували по 25 — 30 цеглин загальною вагою більше 100 кг., і піднімав їх по тимчасовим сходам на потрібну висоту.
12. Вопросы рабсилы // Хроника Днепростроя. — 1930. — № 2.
13. Культуралора среди татар ещє не развєрнута // Днепровский пролетарий. — 1934. — 5 марта.
14. Нет заботы о быте нацменов // Днепровский пролетарий. — 1934. — 5 марта.
15. Лист від нацменів-татар до редакції «Дніпровський алюміній» // Дніпровський алюміній. — 1935. — 28 січня.
16. Нам помогла газета // Дніпровський алюміній. — 1935. — 27 лютого.
17. Грамотность населения Союза ССР по народностям (1926 г.) [Електроний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru-history.livejournal.com/466932.html>
18. Коянс А. А. Участь і роль волзьких татар в індустріалізації Запоріжжя / А. А. Коянс // Музейний вісник. — 2012. — № 12. — С. 207 — 219.
19. ДАЗО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1068.
20. Неписьменність серед татар // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 19 січня.
21. Серед комсомольців башкір // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 10 січня.
22. Охопити школою соцвихову дітей-татар // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 15 грудня.
23. Почему падает посещаемость? // Днепровский пролетарий. — 1934. — 26 февраля.
24. Свободная русская энциклопедия «Традиция». Татарский язык [Електроний ресурс]. — Режим доступу: http://traditio-ru.org/wiki/Татарский_язык
25. В татарской группе сдвига нет // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 16 травня.
26. Окончательно ликвидировать остатки неграмотности и малограмотности // Днепровский металлург. — 1934. — 27 декабря.
27. На Днепрострое. Культуралора на строительстве // Красное Запорожье. — 1928. — 11 января.
28. Розгорнути, нарешті, роботу серед робітників-татар // Червоне Запоріжжя. — 1931. — 25 червня.
29. Куток ударників татар-башкірів // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 10 червня.
30. Отметим слёт производственными подарками // Пролетар Дніпробуду. — 1933. — 24 травня.
31. Вот с кого взять пример // Днепровский пролетарий. — 1934. — 5 марта.
32. Активізувати роботу татарського клубу // Дніпровський алюміній. — 1938. — 8 квітня.
33. За що Галеев одержує гроші? // Дніпровський алюміній. — 1938. — 2 квітня.
34. В клубах спокійно і тихо. Культприладдя під замком (Татарський клуб) // Дніпровський алюміній. — 1938. — 2 серпня.

35. Перший день огляду художньої самодіяльності // Дніпровський алюміній. — 1938. — 4 червня.
36. Готуємо постановку «Бай-кізи» // Дніпровський алюміній. — 1938. — 20 травня.
37. Покращити роботу драмгуртка // Дніпровський алюміній. — 1938. — 22 серпня.
38. Про роботу татарського драм колективу // Дніпровський алюміній. — 1940. — 8 лютого.
39. Активісти татарського драмгуртка // Дніпровський алюміній. — 1941. — 12 січня.

Коянс А. А.

Татары в Запорожье: культурно-бытовой аспект (конец 20-х – 30-е годы XX века).

В статье рассматриваются жилищно — бытовые проблемы рабочих-татар Запорожья в период индустриализации. Отмечено, что неудовлетворительные условия проживания и обеспечения рабочих стали одной из причин текучести и нехватки кадров на Днепрострое. Освещены направления культурно — просветительной работы среди волжских татар в Запорожье — ликвидация неграмотности, издание газеты на татарском языке, деятельность татарских рабочих клубов. Отмечается, что значительным достижением культурной жизни татарской диаспоры Запорожья в предвоенные годы стала деятельность татарского драматического кружка.

Koyans A. A.

Tatars in Zaporizhzhia: cultural and social aspects (late 20's – 30's of the XXth century).

The paper considers the housing and working problems of Tatars in Zaporizhzhia during the period of industrialization. It is noted that poor living conditions as well as inadequate provision of food and other essentials for workers contributed to the turnover and lack of specialists and workers on the Dniprobud. The paper highlights the areas of cultural and educational work among the Volga Tatars in Zaporizhzhia, including the elimination of illiteracy, publication of a newspaper in Tatar, and activity of Tatar workers' clubs. Special attention is paid to the fact that the work of the Tatar drama club was a considerable achievement in the cultural life of the Tatar diaspora in Zaporizhzhia during the pre-war years.

Кривошеєва Л. М.

МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ В ТАБОРАХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ НІМЕЧЧИНИ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На початку Першої світової війни, за сприяння галицьких політиків, наддніпрянські політемігранти заснували загальнонаціональну, надпартійну організацію, яка відстоювала ідеї соборності і державності — Союз визволення України (СВУ).

З початком Першої світової війни Союз визволення України (СВУ) розпочав національно-просвітню роботу між полоненими українцями солдатами російської армії на території Австро-Угорщини (табір Фрайштадт) і Німеччини (табори Раштат, Вецляр і Зальцведель), прагнучи допомогти полоненим усвідомити свою національну приналежність, та підготувати професійні кадри для розгортання національно-культурної роботи з населенням майбутньої незалежної України, закласти основи створення національних збройних сил. Дослідження внеску СВУ в пробудження національної свідомості співвітчизників актуальне й для сучасного періоду становлення української держави.

У сучасній історіографії представлено низка праць, присвячених національно-просвітній праці СВУ в таборах військовополонених. Менш дослідженими залишаються власні ініціативи полонених українців у розбудові мистецького життя [1].

Актуальність цієї розвідки зумовлена відсутністю в історіографії спеціальної праці, присвяченої мистецької діяльності полонених у таборах на території Німеччини.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі залучення архівних джерел, документальних матеріалів, періодичних видань, досліджень вітчизняних істориків висвітлити місце й роль мистецтва в процесі залучення військовополонених українців на території Німеччини періоду Першої світової війни до української культури.

Для поширення культурно-освітньої роботи серед полонених українців, які опинилися в таборах на території Німеччини, Президія СВУ створює свій відділ у Берліні. Так звана Берлінська Централь СВУ взяла під свій провід просвітню роботу в таборах військовополонених, створюючи зі своїх делегатів Просвітні відділи СВУ.

Першим на німецьких землях на початку травня 1915 р. постає український табір біля міста Раштат. Початок просвітньої роботи в таборі наштовхнувся на потужну протидію полонених. Делегатам СВУ довелося відмовитися від ведення будь-якої політичної пропаганди, обмежившись лише розмовами у невеликих гуртках, зосередивши свою роботу на вирішенні побутових проблем і просвітніх справ. Крім членів Просвітнього Відділу, діяльну участь у національно-просвітній праці брали члени організацій, створених самими полоненими. У таборі Раштат склалося три організації, які опікувалися мистецтвом: Товариство ім. М. Лисенка, Артистична секція й Кустарна спілка.

Започаткування мистецького життя в таборі слід шукати у вересні 1915 р., коли був організований хор, чисельність якого на кінець року досягає 100 учасників. Перший виступ хору відбувся 3 листопада 1915 р., а трохи пізніше утворюється оркестр. З цього часу обидва колективи разом концертують, і вже 31 січня 1916 р. об'єднуються в товариство ім. М. Лисенка. При товаристві проводилися музичні курси. Курсантам читалися лекції з теорії музики, проходили практичні заняття. Число курсантів наближалося до 30 – 40 осіб. Заняття проходили щодня і закінчилися іспитом. 19 випускників курсу успішно його склали і отримали посвідчення диригентів селянського хору [2, с. 118, 143].

Вправи хористів відбувалися щодня, але системи у виборі творів не існувало, так як розучувалися різні пісні з того, що було потрібне на концертах. Концерти присвячували святкам, шевченківським дням та січовим виступам. Такі концертні виступи хору теж приєднували людей до української справи. Вони збирали полонених до залу, де крім хорових виступів їм доводилося прослуховувати промови чи лекції. Крім світського хору, діяв і церковний хор, який співав під час релігійної служби. Духовий оркестр також давав концерти, програма яких складалася зі світової музичної класики. З української музики полонені могли послухати твори М. Лисенка, П. Сокальського, М. Садовського та Л. Колесси. Обов'язково оркестр брав участь у щоденних вправах Січі. Концерти хору й оркестру дуже подобалися полоненим і співробітникам табору. На концерт, який підготувало товариство ім. М. Лисенка в кінці квітня 1916 р., публіки зібралося близько 1,5 тис. осіб [2, с. 144, 245].

Звичайний гурток любителів театрального мистецтва організувався в Артистичну секцію в складі 20 чоловік. Серед них кілька фахових акторів з перевагою аматорів. Свою діяльність гурток розпочав 10 жовтня 1915 р. літературним вечором, на якому крім декламацій та гумористичних діалогів звучали й українські пісні. У середині листопада 1915 р. гурток реорганізувався в драматичне товариство ім. І. Тобілевича (Карпенка-Карого). З цього часу і до ліквідації табору щонеділі полонені й адміністрація запрошувалися на

театральну виставу, прем'єру чи повторення найбільш успішних п'єс. Глядачів пересічно збиралося більше тисячі [2, с. 119 – 120, 143].

Позитивні рецензії в часопису «Розсвіт» свідчать, що театральні вистави користувалися постійним успіхом у глядачів як у таборі, так і на гастролях по німецьких містах [3, с. 4].

На початку 1917 р. у складі постійних членів товариства налічувалося 30 чоловік, а репертуар складався з п'єс: М. Старицького «Ой не ходи Грицю», Б. Грінченка «Нахмарило», М. Кропивницького «Невільник», І. Тобілевича «Бондарівна», «Сто тисяч», «Наймичка»; Т. Шевченка «Назар Стодоля» та ін. [4, арк. 31].

Для членів товариства і всіх бажаючих довідатися більше про історію українського театру і про діяльність І. Тобілевича (Карпенка-Карого) при товаристві організували просвітній лекторій [2, с. 245].

Член Просвітнього відділу СВУ О. Терлецький зазначав, що «музика, а ще більше театральні вистави збирали до залу навіть і таких людей, які тут не заглянули б на ніякі виклади. І в цім велике значіння існування в таборі як хору, так і театру для української пропаганди. Не одного чоловіка приєднали для української справи гарна театральна вистава чи концерт. Коли би кому не було ясне значіння цих двох чинників, як виховного способу для нашого народу, то тут в таборі знайшов би як найвиразнішу відповідь» [2, с. 146].

Третє мистецьке вогнище в таборі, «Кустарна Спілка», було започатковано як різьбарська майстерня під проводом члена Просвітнього відділу СВУ скульптора Михайла Паращука. На загальнотаборовому мітингу він повідомив полонених про мету свого приїзду та закликав бажаючих вступати на курси різьбарства. Наприкінці вересня 1915 р. один із бараків було перероблено на школу-майстерню, у якій усі бажаючі мали змогу навчитися різьбарству. Відповідно до рівня майстерності кожного полоненого існував відповідний розподіл праці. Одні виготовляли форми-заготовки для тарілок, скриньок, інші – різьбили. Поступово столи й полиці попід стінами школи-майстерні почали заповнюватися виробами, де простими, елементарними, вжитковими, а де – вибагливішими, мистецькими. Високий фаховий рівень робіт полонених відзначила спеціальна комісія Військового міністерства Німеччини, що прибула до Раштату в середині листопада 1915 р. На цей час різьбарська майстерня була реорганізована в «Українську Кооперативну Кустарну Спілку» у складі до 45 осіб [5, с. 82].

У грудні того ж року було ухвалено статут кооперативного товариства, до якого було внесено, зокрема, правила розподілу прибутків товариства з власної діяльності. Згідно зі статутом частину чистого прибутку діставали члени Спілки, відповідно до виконаної роботи. Частина йшла до спільної каси товариства, правління якого потім розподіляло ці гроші між членами Спілки відповідно до їхніх пайових внесків. Інша частина йшла до таборової каси німецької комендатури, за що Спілка отримувала безкоштовно необхідні матеріали й сировину для своїх потреб. Наприкінці січня 1916 р. товариство остаточно зорганізувалося й мало такі відділи (майстерні): різьбарства, малярства, малювання, моделювання, гончарства. У різьбарській майстерні полонені виготовляли бандури, сопілки, церковні предмети [2, с. 121, 146].

У листопаді 1915 р. у таборі відкрилась школа малювання, до якої відразу записалося 27 учнів. У малярській школі, як і в різьбарській, особлива увага зверталася на те, щоб роботи виконувалися в українському стилі, і тому учні вивчали зразки української орнаментики [2, с. 146].

Найважливішим досягненням цієї малярської школи стало написання іконостасу в таборовій церкві. Крім того, спільною працею членів товариства готувалися театральні

декорації, між іншим, повна обставина панської хати. На початку 1917 р. «Кустарна Спілка» бере участь у виставці народних промислів у Лозанні (Швейцарія). До якої тільки з гончарні фахова комісія відібрала 85 речей, 11 виробів відіслано до Берліну [4, арк. 30].

У цей час набула реальних форм ідея встановити в Раштаті і Вецлярі пам'ятники на братських могилах померлих українських полонених. Коштами і працею полонених за проектом відомого скульптора М. Паращука 20 жовтня 1918 р. у Раштаті на місцевому цвинтарі урочисто відкрили пам'ятник померлим у полоні українцям. На церемонії були представники німецького офіцерського корпусу в Раштаті, представники державної і громадської влади, послы, українські полонені з квітами й в національному вбранні. Після панахиди і промов урочистості завершив спів українських національних гімнів [6, с. 568].

Табір полонених біля німецького містечка Вецляр заснували у вересні 1915 р., а вже на початку жовтня щодня увечері стали збиратися чоловіки для співу українських пісень. І якщо школа чи політичні мітинги приваблювали далеко не всіх полонених, то вправи хору хоч здалека виходили послухати багато людей. До того ще знайшлися й свої майстри, які ножиком витесали дві-три балалайки, гітари, й вже зробився «струнний оркестр» числом 20 – 25 чоловік. Наприкінці жовтня 1915 р. хор і оркестр щонеділі давали невеликі концерти народного співу [7, ч. 3, с. 37].

15 жовтня 1915 р. у таборі заснувався «Кружок таборової інтелігенції». Збільшення обсягу культурно-освітньої та національно-виховної роботи в таборі вимагало надання цьому процесові організованого й планомірного характеру. Наприкінці листопаду 1915 р. спільним рішенням Просвітнього відділу СВУ та активу полонених було засновано три секції: «Просвітня секція», «Товариство співаків і музикантів» й «Пресова секція».

«Товариство співаків і музикантів» мало завданням поширювати в таборі українські народні й патріотичні пісні та народну музику. Заходами товариства влаштувалися недільні концерти українських пісень, у перервах читалися українські поезії, що також сприяло поступовому зростанню національної самосвідомості полонених [5, с. 94].

У січні 1916 р. у приміщенні Народного дому вецлярського табору почала працювати артистична секція, заходами якої було організовано таборовий театр. Артистична секція разом із «Товариством співаків і музикантів» склали «Музично-драматичне товариство ім. М. Лисенка». Це товариство почало формуватися ще наприкінці 1915 р., але його діяльність особливо активізувалася з приїздом до табору Б. Лепкого, О. Терлецького, П. Лисецького та М. Кордуби. О. Терлецький розробив статут товариства, затверджений 11 лютого 1916 р. З 15 березня 1916 р. комендатура табору стала виплачувати грошову допомогу по 8 марок щомісяця кожному членові товариства, що сприяло збільшенню його чисельності (на кінець 1916 р. до його складу входило 115 чол.) [5, с. 101].

У середині 1916 р. у товаристві розпочав роботу духовий оркестр у складі 17 – 28 музикантів. З заснуванням товариства «Січ» оркестр стає одночасно і січовим, грає при січових вправах і проходах. Хоча в товаристві діяло три відділи: співацький, музичний і театральний, проте у виставі або концерті всі брали активну участь. Вистави й концерти відбувалися щонеділі і у свята, вечорами. На виставу приходило звичайно багато людей, заповнюючи весь великий зал Народного дому [7, ч. 8, с. 118].

У першій половині 1917 р. «Музично-драматичне товариство імені М. Лисенка» дало вісім концертів у таборі і шість на командах. Репетиції хору й оркестру відбувалися щодня, а театральні – майже щодня. При товаристві працювали курси теорії музики та гри на духових інструментах. Число учнів в них дорівнювало 20 осіб [8, арк. 216].

Треба зазначити, що в 1917 р. наполеглива робота акторів товариства дала глядачам можливість ознайомитися з кращими творами українського театального мистецтва.

Усього за 1917 р. у таборі відбулося 31 театральна вистава і 13 концертів, а також на робітничих командах 2 вистави і 1 концерт. Не проходило неділі чи свята без вистави чи концерту [7, ч. 9, с. 132 – 133].

До проявів культурно-мистецького життя в таборі Вецляр треба віднести діяльність майстрів товариства «Кустарня» (з 1916 р. «Мистецтво»). Фундатори товариства вбачали його завдання у тому, щоб плекати мистецтво й красу українських виробів. Для цього вони відкрили при товаристві такі відділи: малярства, різьбярства, вишивання, гончарства, а також інструментальну і фотографічну майстерні. «Любителі краси заходять сюди малювати картини чи то предмети, роблять скриньки, ложки, чорнильниці, тарілки, рами, роблять балалайки, гітари, вишивані рушники, сорочки, ліплять з глини малі й більші фігури, дзбанки, вози, горшки, які потім красять і продають у таборі чи в місті. Свої вироби товариство давало на франкфуртську воєнну виставку того ж року», – згадує П. Лисецький [7, ч. 8, с. 118 – 119].

На початку 1917 р. у товаристві число дійсних членів дорівнювало 79 чоловік. Крім практичних занять, при товаристві читалися лекції з історії мистецтва, які вів член Прогресивного відділу СВУ професор Б. Лепкий, постійно діяли курси фотографії і малярства. За першу половину 1917 р. члени товариства виготовили велику кількість мистецьких речей. Так відділ малярства підготував 200 зразків, головне образки; відділ різьбарства – 3447, крім цього ще 2000 обручок з алюмінію. Гончарський відділ виготовив 7580 речей, з них 20 великих скульптур. Інструментальний – 7 кобз, 2 ліри, 48 балалайок, 10 скрипок. Відділ вишивання виробив 143 рушників, сорочок, серветок. Вироби товариства мали гарний попит як в таборі, так і серед мешканців німецьких міст Вецляру і Франкфурту, де товариство мало склади власних виробів [8, арк. 217].

Театральне життя в таборі Зальцведель починається ще в січні 1916 р. з заснування драматичного гуртка з 12 чоловік, хоча перша вистава відбулася тільки 9 лютого 1917 р. Особливого піднесення й розмаху робота секції набула після її об'єднання з іншою таборовою секцією – співочо-музичною. Так постало «Драматично-музичне товариство ім. М. Лисенка», до складу якого ввійшли 216 осіб [5, с. 119].

У таборовому часопису «Вільне Слово» з 1917 р. в рубриці «З таборового життя» з'являються коротенькі рецензії з театральнo-музичного життя в таборі, з яких можна дізнатися, що українські п'єси подобалися глядачам, а на вистави збиралося до 700 чоловік [9, с. 3].

У одній з рецензій повідомлялось, що у неділю 29 липня 1917 р. у «Народному домі» відбувся концерт на два відділення. Програма кожного з них складалася з народних пісень, які виконував хор, декламацій і танців, а в антракті грав таборовий симфонічний оркестр. Об'єктивно оцінюючи виступ артистів, рецензент вказує на їх вади, але підкреслює, що як для аматорів їх виступ пройшов досить вдало. Публіка була в захваті від побаченого, аплодувала, сміялася, а головне, на кілька годин полонені змогли немовби побути десь на рідній вулиці край села. Рецензент зазначав, що найбільш захопили глядачів танці: «Хіба можна сумувати в той час, коли веселі спиритні парубки завірюхою носяться перед очима. Але найкращий був той момент, коли з-за хати на полянку вибігла пританцьовуючи весела панночка, щаслива, аж сміється. Слідом за нею вискочив молодий завзятий парубок і вихром танцю закрутив панночку. Здавалось, що щасливішої цієї парочки нема в світі» [10, с. 5].

Закінчувалася рецензія закликом до таборових товариств приділити більш уваги Драматично-музичному товариству.

Уяву про мистецьке життя в таборі Зальцведель дає переклад рецензії, поміщеної в місцевій газеті «Zalzwedeler Wochenblatt» від 4 листопада 1917 р. Мова йшла

про благодійний концерт на користь Червоного хреста, який організували в великому залі міській кірхи св. Марії полонені-українці, члени Драматичного товариства ім. М. Лисенка. Чоловічий хор із величних басів та м'яких тенорів виконав твори видатного українського композитора Д. Бортнянського «Уповай на Бога» й «Церковний концерт № 24». Автор рецензії звертає увагу «на велике враження від могутності і ясних випадів всіляких голосів при виконанні української молитви Лисенка». У концерті також звучали італійські арії у виконанні співака О. Семенова, твори Й. Бетховена і П. Чайковського у виконанні скрипаля Л. Масловського, а композиції Фермана і Томаса — органіста Й. Гелера. Підсумовуючи враження від концерту, газета «Вільне Слово» писала, що «всім учасникам треба віддати сердечну подяку за цю незвичайну розкіш і висловити бажання, щоби Товариство дало нову нагоду почути його музикальну продукцію» [11, с. 3].

Масовий від'їзд полонених до війська наприкінці 1917 р. призвів до припинення діяльності мистецьких товариств.

Таким чином, можна зробити висновок, що в таборах військовополонених українців вирувало справжнє вогнище української культури. Воно набуло яскравих форм у найдоступніших видах мистецтва — музично-театральному й найбільш привабливому для вихідців із сільської України — ужитковому.

Привертає увагу той факт, що хористи першими в таборі почали спілкуватися досить чистою українською мовою, за ними потягнулися й слухачі. Хорові співи стали кращим шляхом залучення людей до української культури. Великій кількості полонених залучення до українського мистецтва дало можливість відчутися своєю національною належністю, а позитивні переживання — краще пережити психологічний тиск полону.

Бібліографія

1. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914 — 1918) / Іван Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2010. — № 19. — С. 559 — 571.; Савченко О. І. Українська зарубіжна преса наприкінці XIX — на початку XX ст. / О. І. Савченко. — Запоріжжя : ЗНУ, 2006. — 183 с.; Сидоренко О. Культурно-освітня й національно-освідомлююча діяльність Союзу визволення України / Олександр Сидоренко, Наталя Сидоренко // Четвертий міжнародний конгрес українців. — Одеса ; К.; Львів, 1999. — Історія. Ч. 2. — С. 218 — 222.; Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914 — 1920 рр. / І. В. Срібняк. — К. : Київський держ. лінгвістичний ун-т. Кафедра історії України, 1999. — 296 с.
2. Терлецький О. Українці в Німеччині, 1915 — 1818 / О. Терлецький. — К.; Лейпциг : [б. в.], 1919. — Ч. 1 : Історія української громади в Раштаті, 1915 — 1918. — 429 с.
3. Театр : [повідомлення про виставу] // Розсвіт. — 1918. — Ч. 5(159).
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) // Ф. 4404. — Оп. 1. — Спр. 74. Листи організацій табору про затвердження бюджетів, рішень на видачу допомоги. Звіти організацій про їх діяльність, акти ревізій Головної Української Ради. 1917 — 1918 рр. — 33 арк.
5. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914 — 1920 рр. / І. В. Срібняк. — К. : Київський держ. лінгвістичний ун-т. Кафедра історії України, 1999. — 296 с. : 9 л. фото.
6. Пам'ятник помершим в полоні українцям // Вістник політики, літератури й життя. — 1918. — Ч. 43(226).

7. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українському таборі у Вецлярі / Пилип Лисецький // Вістник політики, літератури й життя. — 1918. — Ч. Ч. 3, 7 — 9.
8. ЦДАВО України // Ф. 4418. — Оп. 1. — Спр. 3. Статут Української Громади і звіти її організацій за 1917 р. — 235 арк.
9. З таборового життя // Вільне Слово. — 1917. — Ч. 77(136).
10. Театр : [рецензія на виставу] // Вільне Слово. — 1917. — Ч. 61(120).
11. Духовний концерт // Вільне Слово. — 1917. — Ч. 90(149). — С. 3.

Кривошеева Л. Н.

Искусство в жизни украинских военнопленных на территории Германии во время Первой мировой войны

Освещены сложные процессы становления художественной культуры в лагерях военнопленных украинцев солдат российской армии на территории Германии в период Первой мировой войны под руководством Союза освобождения Украины.

Krivosheyeva L. M.

Artistic life in the Ukrainians prisoners camps in Germany during the First World War

Article describes the role of the Union for the Liberation of Ukraine in the processes of the artistic culture services for Ukrainians the Russian army prisoners in Germany during the First World War.

Крупина В. О.

КАДРОВА ПОЛІТИКА В УРСР II пол. 40 – сер. 60-х рр. XX ст.: НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Кадрова політика у СРСР перебувала під особливим контролем Комуністичної партії. Керівні і відповідальні посади партійних комітетів, радянських і господарських організацій, громадських об'єднань входили в особливий перелік, в номенклатуру, кандидатури на які попередньо погоджувались або затверджувались у вищих партійних органах. За допомогою такого номенклатурного механізму досягався повний контроль над складом керівних органів, відтак верховна влада могла за бажання легко регулювати кадри за національною ознакою. Попри це, національний склад партійного і радянського керівництва УРСР 1946 – 1964 рр. не завжди відповідав національному складу населення.

Досліджувана проблема має певну історіографію. У працях радянських авторів декларувалися дружба народів і розв'язання національного питання, відтак дані про національний аспект кадрової політики зводились до ілюстрації рівноправ'я: «Будь-які посади в радянському суспільстві, як центральні, так і місцеві, є доступними для представників всіх націй і народностей». Піклуючись про підготовку і висування на посади національних кадрів, пріоритет належало віддавати політичним, діловим рисам кандидатур і суспільним інтересам [1, с. 273, 274]. Усіляко підкреслювався інтернаціональний склад КПУ, серед членів якої були представники 120 націй і народностей [2, с. 174 – 175]. Нечисленні згадки про національний склад КПРС/КПУ в радянській історіографії не дають чіткого уявлення про кількість національних кадрів на керівних посадах. На думку американського істо-

рика Дж. Армстронга, переважно селянське минуле обумовило гірше представництво українців у апараті влади, тоді як комуністи були міськими інтелектуалами і робітниками за походженням. Учений припускає, що українців також могли дискримінувати через підозри в націоналістичній опозиції режиму [3, р. 17 – 18].

У сучасному комплексному дослідженні історії державної служби в Україні О. Бойко та В. Іваненко звертають увагу на незначне збільшення частки національних кадрів у пізньосталінський період [4, с. 394 – 395]. У контексті відновлення номенклатурної системи в Україні 1945 – 1964 рр. національних характеристик керівних кадрів торкається П. Киридон [5, с. 140 – 141]. О. Штейнле слушно звертає увагу не лише на національне походження керівних кадрів, але й їхню національну ідентичність [6, с. 99 – 113].

Розглянемо національний аспект кадрової політики в Українській РСР періоду пізнього сталінізму і «хрущовської відлиги» на прикладі таких посад, як перші секретарі місцевих і регіональних комітетів КПУ, голів місцевих і регіональних виконкомів обласних рад депутатів трудящих. У номенклатурній ієрархії ці посади мали високий статус – перші секретарі обкомів і голови облвиконкомів входили до номенклатури ЦК КПРС, перші секретарі місцевих партійних комітетів – до номенклатури ЦК КПУ, голови місцевих виконкомів – до обліково-контрольної номенклатури ЦК КПУ.

У роки Другої світової війни національна політика в СРСР не зазнала принципових змін, тоді як корекція гасел і світоглядних орієнтирів була пов'язана з необхідністю використання національного фактору в мобілізаційних цілях. Нові ідеологи, наприклад, «дружби народів», слугували інструментом консолідації суспільства, що формувалося на багатонаціональній основі [7, с. 532 – 537]. Після війни кадрове питання було одним з найскладніших. Належало не лише заповнити вакансії у відновлених апаратах парткомів, виконкомів, підприємств і об'єднань, але й забезпечити «чистоту» кадрів: склад вищих посадових осіб мав відповідати актуальним вимогам. Упровадження номенклатурної системи в СРСР у середині 1920-х – 1930-х рр. супроводжувалося витісненням «експлуататорських класів» з головних сфер життя й до війни класові критерії відбору продовжували бути чинними. Окрім соціального походження інші якісні критерії не були сталими. Згідно дослідження В. Нефьодова, у 1920-х рр. при входженні в номенклатуру перевага віддавалась «підпільникам», тобто більшовикам з дореволюційним партійним стажем, вихідцям з робітників і селян; у діячів керівників – революційному розмаху й американській діловитості. У 1930-х рр. головними рисами кандидатів на керівні посади мали бути безумовна відданість вождю, відсутність компрометуючих матеріалів, «хороший» родовід і бездоганна старанність [8, с. 50]. Ще з кінця 1930-х рр. у СРСР тривав процес заміни класових принципів класифікації та управління масами на етнічні принципи [9, с. 6].

Які критерії відбору на ключові посади були актуальним для повоєнного періоду? На думку В. Іваненка і О. Бойка, повоєнна відбудова країни поставила принципово нові вимоги до професійних управлінців – високий освітній і професійний рівень [10, с. 387]. П. Киридон доповнює їх вимогою «політичної надійності» [11, с. 381]. За нашими спостереженнями, у пізньосталінський період актуальними критеріями для кооптації в номенклатуру і кар'єрного росту стали місцеперебування і рід занять кандидата (а також його найближчих родичів) у роки війни; у діловому відношенні – виконавська дисципліна. Фактор соціального походження свою актуальність втратив.

Високий освітній рівень і ділова компетентність, на нашу думку, стали актуальними у другій половині 1950-х – середині 1960-х рр., адже М. Хрущов кинув виклик капіталістичним країнам, зокрема США, які збирався не лише наздогнати, але й випередити. Відтак, кваліфіковані кадри виступали запорукою успіху в цьому суперництві. Крім того,

у хрущовський період почали проявлятися земляцькі та інші нестатутні зв'язки, що могли девальвувати інші кадрові критерії.

Як видно з короткого історіографічного огляду, історики цілком слушно не відносять національне походження до важливих критеріїв кадрової селекції. Пріоритет перебував навіть не в ділових характеристиках. Безумовно домінували політичні якості, що перетворювали на суху формальність пропагандистські заяви про увагу до національних кадрів.

За 1946 – 1964 рр. кількість українців на керівних посадах на місцевих і регіональних партійних і радянських посадах змінювалась наступним чином (Див. таблицю). Серед місцевих керівників чітко видно збільшення кількості українців у пізньосталінський період та її зменшення у хрущовський. Відсутність даних про національне походження перших осіб регіональної владної ієрархії наразі не дозволяє прокоментувати та зробити остаточні висновки. Однак навіть якщо припустити, що усі особи, про національне походження яких відомостей немає, виявляться українцями, то все рівно помітно, що їх кількість у пізньосталінський період була вищою, аніж у хрущовський.

Національний аспект кадрової політики в західних областях України добре висвітлений в історичній літературі [12, с. 190 – 204; 13, с. 71 – 97; 14, с. 557 – 558]. Дослідники справедливо констатують надзвичайно малу кількість місцевих уродженців в органах партійної та радянської влади, господарських організаціях та громадських об'єднаннях, вбачаючи у цьому неприйняття радянського режиму населенням західного регіону, політичну недовіру до місцевих кадрів. Не заглиблюючись у подробиці причин і перебігу вирівнювання співвідношення між «корінними» і «приїжджими» українцями у цьому регіоні, зупинимось на наслідках.

Саме на кадровій проблемі на західних землях України намагався зіграти Л. Берія. Підготовлена ним записка і постанова ЦК КПРС «Питання західних областей Української ССР» (26 травня 1953 р.) спричинили звільнення Л. Мельникова з посади першого секретаря української парторганізації. Порушення «ленінсько-сталінської національної політики» в західних областях фігурувало серед обвинувачень у вождизмі, адмініструванні тощо. Своєю чергою 4 червня 1953 р. пленум ЦК КПУ зобов'язував бюро ЦК КПУ забезпечити присутність у керівному складі ЦК КПУ й уряді Української РСР працівників із західних українців» [15, с. 322]. Цікаво, що в постанові констатувались порушення «ленінсько-сталінської національної політики» і в низці «східних областей Української РСР», тому пленум зобов'язував всі обкоми, міськкоми і райкоми КПУ «зробити необхідні висновки з постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. і рішуче виправити ці недоліки». Через півроку належало відзвітувати про хід виконання цих постанов [16, с. 323].

Після арешту і страти Л. Берія постанови, що їх прийнято на підставі «записки», були відмінені як такі, що сприяли «активізації буржуазно-націоналістичних елементів». Фактично вони продовжували виконуватися, хоча повільно і непослідовно. Наприкінці 1953 р. у ЦК КПУ був підготовлений лист М. Хрущову про виконання постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 р., тобто вже скасованої. У ньому указувалося на підвищення питомої ваги місцевих кадрів серед секретарів обкомів, міськкомів і райкомів з 8,4 до 15,6 % (з 67 до 124 осіб з 794). Частково збільшилась кількість місцевих кадрів в апаратах радянських органів і господарських організацій [17, с. 30 – 32]. Що ж до кооптації вихідців із західного регіону в ЦК КПУ і Раду міністрів УРСР, то одним з таких став Семен Стефаник, син відомого українського письменника. Попрацювавши у 1953 – 1954 рр. заступником голови українського уряду, він повернувся до Львова на посаду голови виконкому обласної ради депутатів трудящих.

Тенденція до збільшення кількості національних кадрів була характерна для Політбюро-бюро ЦК КП(б)У-КПУ, де кількість українців у повоєнний період виросла з 60 до 84 %. В уряді УРСР після війни українців налічувалося бл. 70 % [18, с. 100]. Значно менше представництво корінних кадрів налічувалося серед директорів заводів союзного і республіканського підпорядкування – на початку 1953 р. серед 1309 осіб нараховувалося 54,5 % українців, 35,2 % росіян, 6,5 % євреїв, 1,5 % білорусів і т. д. [19, спр. 459, арк. 1; 20, спр. 460, арк. 1]. Для господарських керівників професійна придатність визначалася діловими характеристиками, підсумками виконання річних виробничих планів. Згідно Всесоюзного перепису населення 1959 р. в Україні проживало 76,8 % українців, 16,9 % росіян, 2 % євреїв, 0,9 % полків, 0,7 % білорусів, 0,6 % молдаван і т. д.

У мемуарах колишні високопосадовці не акцентують на національності своїх колег чи керівників. Вочевидь, вона грала не першорядну роль, що б визначала стиль поведінки чи управління в тому чи іншому середовищі. В умовах інтернаціоналізації Радянського Союзу прибуття, скажімо, керівника-росіянина в Україну не сприймалося як неординарна подія, та й акцентування на неукраїнському походженні управління могло загрожувати обвинуваченнями в «націоналізмі». У міжнаціональних відносинах на побутовому рівні значну більшу роль відігравала ідентичність, тобто усвідомлення своєї приналежності до спільноти за певними ознаками. Як слушно указує О. Штейнле, «номенклатурній верхівці була властива диференційована і непроста національна ідентичність у вигляді подвійної лояльності або більш цілісного уявлення про себе як «радянську людину» [21, с. 673]. За довоєнний період пройшло політичну соціалізацію нове покоління українських управлінців, корінних кадрів з «радянською» ідентичністю, в політичній лояльності якого можна було не сумніватися. Після смерті Й. Сталіна посади першого секретаря ЦК КПУ, голови Ради Міністрів УРСР і голови президії Верховної ради УРСР зайняли українці по національності (відповідно, О. Кириченко, Н. Кальченко, Д. Коротченко). На відміну від Й. Сталіна, М. Хрущов добре знав політичні настрої республіканської верхівки, гіперболізованість націоналістичних побоювань Москви, відтак міг більше довіряти українським високопосадовцям.

Необхідно пам'ятати про відносність категорії «національне походження» як безсумнівний доказ симпатії чи антипатії того чи іншого керівника до України. Ми далекі від думки, що провина за малу присутність місцевих кадрів на керівних і відповідальних посадах у західному регіоні України лежить на першому секретарі ЦК КПУ росіянину Л. Мельникову – ЦК КПУ і ЦК КПРС добре знали про цю проблему ще після війни. Він став жертвою антиберіївської кампанії. Поряд з регіональними керівниками-росіянами, уродженцями Російської Федерації (Д. Гридасов, В. Креницький, М. Гурсєв, В. Дегтярьов та ін.), були й росіяни, народжені на території України (М. Синиця). Водночас такі обласні керівники – українці за національністю – як Б. Вольтовський та П. Дорошенко народилися на території Російської Федерації. Більше того, існують свідчення про можливість зміни своєї національності.

Таким чином, національний склад керівників партійних і радянських органів регіональної і місцевої влади упродовж розгляданого періоду не залишався незмінним. Попри деяку динаміку на загал він наближався або ж відповідав національному складу населення УРСР. З огляду на недосяжність оптимального кадрового складу за національною ознакою (представництво членів етнічних меншин на керівних посадах згідно з національним складом) таку національну політику можна вважати збалансованою. Тим більше, що важливого значення набувала національна ідентичність, яка могла нівелювати чинник етнічного походження та значно більше впливати на спрямованість національних симпатій чи антипатій.

Додаток 1.
Національний склад керівних партійних і радянських кадрів УРСР (1946 – 1964 рр.)

		1 січня 1946 р.		1 січня 1953 р.		20 грудня 1962 р.		1965 р.	
Голови місцевих виконкомів		По штату 905 посад; заміщено 898 посад.		По штату 917 посад; заміщено 910 посад.		По штату 764 посад; заміщено 753 посад		По штату 590 посад; заміщено 590 посад	
	Національності	Абс. дані	%	Абс. дані	%	Абс. дані	%	Абс. дані	%
	Українці	732	81,5	766	84,2	563	74,8	429	72,7
	Росіяни	143	15,9	125	13,7	171	22,7	150	25,4
	Білоруси	11	1,2	9	1,0	9	1,2	5	0,8
	Молдовани	2	0,2	1	0,1	2	0,3	1	0,2
	Євреї	4	0,4	2	0,2	0	0	0	0
	Вірмени	0	0	1	0,1	0	0	0	0
Інші	6	0,7	6	0,7	8	1,0	5	0,8	
Перші секретарі місцевих комітетів КПУ		По штату 903 посад; заміщено 894 посад.		По штату 917 посад; заміщено 913 посад.		По штату 736 посад; заміщено 730 посад		По штату 571 посад; заміщено 568 посад	
		Абс. дані	%	Абс. дані	%	Абс. дані	%	Абс. дані	%
	Українці	641	71,7	730	80,0	544	74,5	414	72,9
	Росіяни	232	26,0	170	18,6	176	24,1	147	25,9
	Білоруси	11	1,2	6	0,7	4	0,5	3	0,5
	Молдовани	0	0	0	0	1	0,1	0	0
	Карело-фіни	0	0	1	0,1	0	0	0	0
	Латиші	1	0,1	0	0	0	0	0	0
Євреї	1	0,1	0	0	0	0	0	0	
Інші	8	0,9	6	0,7	5	0,7	4	0,7	
Голови регіональних виконкомів рад депутатів трудящих		По штату 25 посад; заміщено 25 посад.		По штату 26 посад; заміщено 26 посад.		По штату 25 посад; заміщено 25 посад.		По штату 25 посад; заміщено 25 посад	
		Абс. дані	%	Абс. дані	%	Абс. дані	%	Абс. дані	%
	Українці	22	88	17	65,4	17	68	18	72
	Росіяни	3	12	4	15,4	6	24	5	20
	Інші	0	0	0	0	0	0	1	4
Немає даних	0	0	5	19,2	2	8	1	4	
Перші секретарі регіональних комітетів КПУ		По штату 25 посад; заміщено 25 посад.		По штату 26 посад; заміщено 26 посад.		По штату 25 посад; заміщено 25 посад		По штату 25 посад; заміщено 25 посад	
		Абс. дані	%	Абс. дані	%	Абс. да	%	Абс. да	%
	Українці	14	64	18	69,2	16	64	20	80
	Росіяни	7	28	4	15,4	6	24	3	12
	Греки	0	0	1	3,8	0	0	0	0
Немає даних	4	8	3	11,5	3	12	2	8	

Підраховано за: Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф.1. — Оп.67. — Спр. 29. — Арк. 21, 33, 52; Спр.405. — Арк. 1 зв.; Спр.416. — Арк. 1 зв.; Спр. 419. — Арк. 1 зв.; Спр. 432. — Арк.1 зв.; Спр.433. — Арк. 1 зв.; Спр. 625. — Арк.1, 27; Спр. 672. — Арк.2; Спр.673. — Арк.2; власні підрахунки.

Бібліографія

1. Партийное строительство. Учебное пособие. — М. : Политиздат, 1970. — 430 с.
2. Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні. — К. : вид-во політичної літератури України, 1972. — 235 с.
3. Armstrong J. A. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of Ukrainian Apparatus. J. A. Armstrong — New York, 1959. — 174 p.
4. Іваненко В. В., Бойко О. В. Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946 — 1953 рр.) // Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородин та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. — К. : Ніка-Центр, 2009. — Т. 2. — 512 с.
5. Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945 — 1964 рр.): монографія / П. В. Киридон. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. — 576 с.
6. Штейнле О. Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 — 1953 рр.: особливості формування та функціонування: Дис. канд. іст. наук. 07.00.01 / О. Ф. Штейнле. — Запоріжжя, 2010. — 252 с.
7. Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст. : історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. — К. : Ніка-Центр, 2012. — 592 с.
8. Нефедов В. Н. Номенклатура империи: исследование кризиса / В. Н. Нефедов. — Нижний Новгород: издательство Волго-Вятского кадрового центра, 1994. — 82 с.
9. Советская национальная политика: идеологии и практики. 1945 — 1953 / сост. : Л. П. Кошелева, О. В. Хлевнюк (отв. сост.), В. Дённингхаус, Дж. Кадио, М. Ю. Прозуменщиков, Л. А. Роговая, А. Е. Свенцицкая, Дж. Смит, Е. В. Шепелева. — М. : Российская политическая энциклопедия, (РОССПЭН), 2013. — 950 с.
10. Іваненко В. В., Бойко О. В. Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946 — 1955 рр.) / В. В. Іваненко, О. В. Бойко // Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол. : С. В. Кульчицький та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. К. : Ніка-Центр, 2009. — Т. 2. — 512 с.
11. Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945 — 1964 рр.): монографія / П. В. Киридон. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. — 576 с.
12. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (2 пол. 40-х — 50-ті рр. ХХ ст.) / В. Гулай // Вісник Львівського Державного Університету. Серія. іст. — 2002. — Вип. 37, ч. 2. — С. 190 — 204.
13. Капітан Л. І. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944 — 1964 рр.: [монографія] / Л. І. Капітан. — Київ, 2013. — 582 с.
14. Малець Н. Утвердження комуністичної влади на Закарпатті (1945 — 1950) / Н. Малець // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23 / [гол. редколегії Микола Литвин]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2013 — С. 557 — 561.
15. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — К. : Наукова думка, 1994. — 558 с.
16. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — К. : Наукова думка, 1994. — 558 с.
17. Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты 1953 — 1964 гг. / Составители О. В. Хлевнюк, М. Ю. Прозуменщиков, В. Ю. Васильев,

Й. Горлицкий, Т. Ю. Жукова, В. В. Кондрашин, Л. П. Кошелева, Р. А. Подкур, Е. В. Шевелева. — М. : Российская политическая энциклопедия, 2009. — 774 с.

18. Штейнле О. Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 — 1953 рр.: особливості формування та функціонування: Дис. канд. іст. наук. 07.00.01 / О. Ф. Штейнле. — Запоріжжя, 2010. — 252 с.

19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 67. — Спр. 459. — Арк. 1;

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 67. — Спр. 460. — Арк. 1.

21. Штейнле А. Ф. Идентичности руководителей Украины: национальный и социальный компоненты (1945 — 1953 гг.) // Советские нации и национальная политика 1920 — 1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции. Киев, 10 — 12 октября 2013 г. — М. : Политическая энциклопедия; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2014. — С. 666 — 674.

Крупина В. А.

Кадровая политика в УССР II пол. 40 – сер. 60-х гг. XX в: национальный аспект

Автор рассматривает национальную политику в кадровой сфере на примере первых секретарей местных и региональных комитетов КПУ, председателей местных и региональных исполнительных комитетов советов депутатов трудящихся УССР. Автор указывает, что национальная политика в целом была сбалансированной, однако большую роль играла национальная идентичность.

Крупина В.

**Personnel policy in the Ukrainian SSR
from late 40s to the middle 60s of 20th century: the national aspect**

The author concerns the national aspect of personnel policy based on the example of the first secretaries of local and regional Communist Party Committees and chairmen of local and regional executive committees of the Ukrainian SSR. The author concludes that the national policy was balanced, in general, but the national identity played a crucial role.

Левченко В. В.

**КОНТУРИ КАР'ЄРНОГО ЗРОСТАННЯ
РЕКТОРА ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ –
ІСАЯ ПАВЛОВИЧА ШМІДТА (1895 – 1975)**

На сьогодні Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, якому в травні 2015 р. виповнилося 150 років від дня заснування, відповідно ідеї одеського історика В. Хмарського [1, с. 6], в історико-науковому контексті можна умовно уявити композицією з трьох хронологічних образів — «імперського» (1865 — 1920), «радянського» (1920 — 1991) та «європейського» (1991 — 2015). За часи цих епох змінювалася назва університету, його статус (імператорський (1865 — 1920), державний (1933 — 1998), національний (1998 — 2015)), ідеологія, яка ставала домінуючою в змісті університетського життя відповідно діючої влади тощо. Змінювалися і люди, що ставали «обличчям» університету, на яких, як правило, рівнялися викладачі, студенти та представники інтелек-

туального співтовариства міста. До числа цих постатей у першу чергу належали ректори Одеського університету.

За час існування університету в Південній Пальмирі його очолювали 26 ректорів (13 ректорів у дорадянський час, 11 — за радянської доби, 3 (до загальної кількості ректорів двох останніх періодів потрапив І. Зелінський, який був ректором у 1987 — 1995 рр. [2, с. 10]) — за роки незалежності). Розвиваючи запропоновану В. Хмарським парадигму щодо дослідження історії Одеського університету, виражену в алгоритмі — «історія університету в особах» [1], виразний інтерес для наукових студій викликає образ одного з радянських ректорів — І. Шмідта. Вивчення його постаті в усій сукупності індивідуальних якостей та відносин із оточенням дає можливість краще зрозуміти суспільно-політичні процеси 1920 — 30-х рр., розкрити роль і місце особи у кадровій політиці радянської влади щодо розвитку вищої школи, реконструювати події життя університету в трагічні роки тоталітарного сталінського режиму та інші складові історії СРСР того часу.

Як засвідчує аналіз наукової літератури із зазначеної проблеми дослідження щодо діяльності І. Шмідта на посаді ректора стали проводитися науковцями лише на зламі ХХ — ХХІ ст. [3 — 8]. До цього часу в історичній науці не було зроблено спроб щодо спеціального комплексного дослідження, присвяченого його постаті. Тому деякі епізоди біографії І. Шмідта залишаються не уточненими, мають подвійне тлумачення, а через відсутність підтвердження документальними матеріалами викликають сумніви щодо їх правдивості. Наприклад, відсутня точність у визначенні дати народження (українські вчені вказують 1895 рік народження [3, с. 76; 5, с. 442], а російські — 1896 рік [4, с. 85; 9 — 11]); прізвища за народженням (у сучасній науковій літературі автори вказують прізвище — Гольдшміт [6; 12 — 13]); наявності освіти (середньої (за різними даними 3 [14, спр. 1670, арк. 11] або 4 [15, спр. 3372, арк. 1] класи гімназії) та фахової (деякі дослідники вказують, що був студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету в 1917 — 1919 рр. [4, с. 86; 10 — 11], хоча перевірка наявних на сьогодні списків студентів вишу за дані роки не підтвердила цей факт [7, с. 269]); років керівництва на посаді ректора (за одними даними 1933 — 1936 рр. [7, с. 281; 16, с. 299], за другими — 1933 — 1937 рр. [17], за третіми — 1933 — 1938 рр. [2, с. 10; 18]) та багатьох інших епізодів його життєпису. Отже, біографія і наукова спадщина І. Шмідта відображена в історіографії із значною кількістю «білих плям», до того ж систематичного і логічно обґрунтованого дослідження біоісторіографічного портрета вченого до цього часу ще не було здійснено. Для представлення об'єктивної і повної картини його інтелектуальної біографії необхідний пошук документальної інформації, скрупульозне її вивчення та співставлення з наочним масивом наратива.

Для вирішення поставлених у студії завдань було використано значне коло архівних джерел. Головними джерелами, які стали основою підготовки даної розвідки, є документальні матеріали українських і російських архівів, серед яких насамперед слід виділити фонди Державного архіву Одеської області (ДАОО) та Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ). До наукового обігу архівні документи цих архівосховищ вводяться вперше. Отже, на сьогодні автор володіє історичними джерелами, які дають відповідь про деякі епізоди життя другого радянського ректора Одеського університету. Насамперед ми хочемо дослідити такий сегмент біографії І. Шмідта, як отримання ним вищої освіти, яка дала йому підстави обійняти посаду ректора, отримати наукове звання професора та займатись організаційно-педагогічною діяльністю в системі вищої освіти СРСР.

Виходячи з наочного арсеналу архівних документів можемо констатувати, що вищу освіту І. Шмідт отримав в Інституті червоної професури (ІЧП), який на той час виконував роль провідного закладу з підготовки ідеологічно «підкованих» кадрів, де він навчався

в 1929 – 1933 рр. Ознайомлення з матеріалами його особової справи, що зберігається у фонді «Історико-партійного інституту червоної професури при Інституті Маркса – Енгельса – Леніна» (Р5216) ДАРФ дозволяють реконструювати процедуру вступу та навчання майбутнього ректора в провідному номенклатурному виші СРСР.

Згідно вимог для бажаючих навчатися в ІЧП до вступних іспитів (проводилися екзаменаційною комісією у письмовій та усній формах) допускались особи, які мали направлення ЦК ВКП(б) чи обкомів партії, як правило, вищу освіту та партійний стаж (1929 рр. на різних відділеннях вимагалось від 8 до 10 років стажу) [19]. Цим вимогам, безумовно, відповідали навички І. Шмідта, але не всім. Із трьох критеріїв він мав досвід тільки у двох. Він мав рекомендацію ЦК ВКП(б) і майже дванадцятирічний партійний стаж (з серпня 1917 р.) [14, спр. 1670, арк. 11], але не мав вищої освіти. В опублікованих раніше біографіях згадувалося, що середню освіту він отримав в Одеській приватній чоловічій гімназії В. І. Малярова [4, с. 85; 7, с. 268]. Ознайомлення з матеріалами фондів ДАРФ дають можливість встановити, що І. Шмідт із 8 класів навчання у гімназії, за його особистими даними вказаними в анкетах за 1925 і 1929 рр., закінчив відповідно тільки 4 [15, спр. 3372, арк. 1] або 3 [14, спр. 1670, арк. 11] класи. Хоча, після перевірки особових справ фонду приватної чоловічої гімназії В. І. Малярова, які знаходяться в ДАОО, і ця інформація викликає сумнівів – особова справа, а ні І. П. Шмідта, а ні І. П. Гольдшміта не значиться [20].

Не маючи базової середньої освіти І. Шмідт добре розумів, що йому буде складно успішно скласти вступні іспити. Тому він припустився безпринципного вчинку – почав шукати шляхи щодо домовленості з представниками апарату ЦК ВКП(б) про зарахування до «числа 40» (список партійних робітників, рекомендованих ЦК ВКП(б) до вступу в ІЧП на пільгових умовах – із звільненням від вступних іспитів). Він пише листа К. Бауману (1892 – 1937) – першому секретарю Московського губернського комітету ВКП(б) (див. дод. 1), в ЦК ВКП(б) (див. дод. 2), в Московський комітет ВКП(б) (див. дод. 3). Представники всіх інстанцій позитивно відгукнулися на його клопотання та підтримали його кандидатуру щодо включення до групи абітурієнтів-пільговиків [14, спр. 1670, арк. 11].

У серпні 1929 р. перед І. Шмідтом виникла нова дилема. На сьогодні нам не вдалося встановити обставини (зміни умов вступу чи щось інше), які призвели до того, що він був зобов'язаний все ж таки скласти вступні іспити. Але й ця «проблема» була ним з легкістю вирішена. Будучи на 9 серпня 1929 р. членом бюро та завідуючим відділом з роботи на селі Ярославського губкому [14, спр. 1670, арк. 11, 16] він повідомив Правління ІЧП, що з ним сталася пригода (див. дод. 4) через яку він «...позбавлений будь-якої можливості...» готуватися до вступних іспитів (для сучасних вчителів і викладачів це має нагадати одну з найпопулярніших причин не підготовки до занять пересічного учня або студента). Керівництво ІЧП прийняло поважну причину І. Шмідта до уваги та допустило його до складання усних випробувань без виконання письмових робіт.

Впродовж чотирьох днів поспіль, від 26 до 29 серпня 1929 р. (один іспит в день) І. Шмідт склав чотири іспити: історія Росії на «4 +» (викладачі А. Л. Сидоров, В. О. Цой-Шену, Пугачевський), історія Заходу – «3» (Вакс, С. С. Бантке), філософія – «3 +» (І. П. Подволоцький), економіка – «3» (Б. С. Борилін, В. М. Позняков, Б. Д. Березін, Л. З. Мехліс, В. П. Васютін) та був зарахований на 1-й курс основного відділення [14, спр. 1670, арк. 11].

Реалізувавши свою мрію щодо вступу в ІЧП (важливою перевагою для його слухачів було те, що з моменту зарахування до вишу їх автоматично зараховували на посади номенклатури ЦК ВКП(б) [21, с. 158], тобто вони ставали партійною елітою СРСР) впродовж першого року навчання І. Шмідт завзято взявся за вивчення проблемних для нього дисциплін, серед яких у першу чергу була філософія. Наприклад, на семінарі з філософії він двічі (8 квітня і 10 червня 1930 р.) виступив із доповіддю щодо проблеми філософії в марксизмі, які викли-

кали позитивні відгуки викладача М. Карєва: «Доклад представляет собой обстоятельное рассмотрение вопросов темы. Докладчиком проработан весь необходимый материал и связан с текущими вопросами борьбы на идеологическом фронте» і «Доклад обнаружил тщательную работу, стремление связать тему с актуальными проблемами, вполне удовлетворителен». Як результат постановою Ради відділення від 14 червня 1930 р. І. Шмідт був переведений на 2 курс історико-партійного відділення [14, спр. 1670, арк. 11, 18].

1930 рік особисто для І. Шмідта, після успішного для нього навчання на 1 курсі, став роком ствердження власного авторитету серед слухачів і викладачів ІЧП, а для всієї країни в цілому це був рік посилення тоталітарних рис політичної системи в СРСР, утвердження влади партійно-державного апарату, що супроводжувалося піднесенням і зміцненням силових структур держави, її репресивних органів та сформувало тоталітарний режим, систему особистої диктатури Й. Сталіна. Наприклад, 5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву», за якою колективізацію в УРСР планувалося завершити навесні 1932 р., а 26 червня того ж року в Москві відкрився XVI з'їзд ВКП(б), який увійшов в історію як з'їзд, що дав установку на форсування темпів створення матеріально-технічної бази соціалізму, на ліквідацію всіх капіталістичних елементів у СРСР і проголосив гасло «П'ятирічка – за чотири роки».

Тяжіючи до партійно-адміністративної роботи та звикнувши постійно перебувати на передових позиціях революційних подій, І. Шмідт не міг залишатися осторонь від «прогресивних» починань партії. Тому на 2 курсі (1930/31 навчальний рік) він все менше приділяв уваги навчанню. Підтвердженням цього є характеристики керівників гуртків. Так, заступник військового керівника Рибаків відзначав: «Программа курсов военной подготовки МКП не выполнена, подлежит направлению в Кр. Армию на переподготовку, как лицо начполитсостава»; керівник гуртка з політекономії М. Рагольський наголошував: «С конца апреля был в длительной командировке по поручению бюро МК по ликвидации и выселению кулачества (*виділено авт.*). Работал по заданию МК в Подмосковном бассейне, по транспорту и по перевыборам советов. В силу этих обстоятельств учебную работу не вел. Не проявил должной академической активности. В своей практической работе стоял на генеральной линии партии. Проявил некоторую невыдержанность и противопоставил себя коллективу, что мешало дружной коллективной работе», а керівник гуртка з історії партії К. Сидоров підкреслював: «На докладе лежит печать большой спешки. Докладчик, имея чрезмерно короткий срок, даже видимо не успел продумать структуру доклада. Отсюда резкое несоответствие частей. Несмотря на это доклад засчитываю как вполне удовлетворительный» [14, спр. 1670, арк. 18 зв. – 19].

Подібна ситуація призвела до того, що І. Шмідт не закінчив навчання на 2 курсі у 1930/31 академічному році. Це йому вдалося зробити наступного року і тільки завдяки своїй відданій службі партії, про що свідчив парторг ІЧП: «Тов. Шмидт партийно выдержан и дисциплинирован и активен, уклонов от линии партии не было. В партийной жизни активен, твердо и четко проводит генеральную линию партии во всей своей учебной и партийной работе» [14, спр. 1670, арк. 21]. На підставі цього постановою дирекції ІЧП від 1 липня 1932 р. він був переведений на третій курс, на якому також не багато часу приділяв навчанню, а переважно був заклопотаний партійними справами та педагогічною діяльністю в Московському інституті сходознавства імені Н. Н. Наріманова (див. дод. 5), де з 1931 р. працював завідуючим кафедрою історії партії (що також є парадоксом радянської вищої школи – людина без вищої освіти викладала у виші та очолювала кафедру). Саме гіперактивна участь у впровадженні політичних задумів більшовиків у всіх сферах життя та авантюристський дух сприяли вступу і навчанню І. Шмідта в ІЧП, отриманню диплома про вищу освіту та його кар'єрному зростанню.

Додатки

(листи публікуються мовою оригіналу сучасним правописом)

1. І. Шмідт — Бауману, Москва — Москва, 25 травня 1929 р.

т. Попову Н. Н.

Лично поддерживаю просьбу тов. Шмидта

29/5-29 г. Бауман

Секретарю МК ККА

Дорогой тов. Бауман

Для поступления в ИКП требуют проработать свыше 15 000 страниц, в том числе 3-х томов «Капитал», всех исторических работ Маркса, почти всего Энгельса, ряд томов Ленина, в том числе и Плеханова (все философские работы) и многие другие серьезнейшие работы. При наивысших моих усилиях я подготовиться не сумею к августу.

Очень прошу поддержать меня по включению в число 40 (партработников) командируемых ЦК ВКП в ИКП с распространением и на меня соответствующих льгот по освобождению от экзаменов.

Я с 909-го года работал на производстве, с 915 года попал на каторгу, с 917 г. непрерывно уч. в гражданской войне (с Кр. Гвардии) и на партработе в производств [енных] и партийных организациях.

Я абсолютно убежден, что нагоню и что не буду в числе отстающих. Только приняли-бы меня.

С коммунистическим приветом

И. Шмидт

25/5-29 г.

ДАРФ. — Ф. Р5216. — Оп. 2. — Спр. 1670. — Арк. 17.

2. І. Шмідт — Комісії ЦК ВКП(б), Москва — Москва, 30 травня 1929 р.

Целиком поддерживаю

просьбу т. Шмидта

30/5-29 г.

Комиссии ЦК ВКП/б/

Дорогие товарищи

В связи с тем, что у меня на подготовку в Институте Красной Профессуры исключительно мало осталось времени, а по требованиям я должен проработать свыше 15 000 страниц, в том числе крупнейшие работы Маркса, Энгельса, Ленина, Плеханова. Я убедительно прошу отсрочить мне сдачу хотя-бы философии и теоретической экономики.

Я с 13-ти лет работал на производстве (типографии), с 915 года попал на каторгу, с 917 г. непрерывно на фронтах гражданской войны и на подпольной работе, и до сего дня на партийной работе в военных и гражданских организациях.

Я работал над собою и убежден, что и в ИКП не буду в числе отстающих. Попасть-бы мне только. Напряженной работой я восполню пробелы, и доверие ЦК оправдаю.

С коммунистическим приветом

30/5-29 г. И. Шмидт

ДАРФ. — Ф. Р5216. — Оп. 2. — Спр. 1670. — Арк. 4.

**3. Московський комітет ВКП(б) – ЦК ВКП(б), Москва – Москва,
31 травня 1929 р.**

Переслати в ИКП

В ЦК ВКП(б)

тов. Криницькому

Аппо МК просит оказать содействие тов. Шмидту в поступлении на ИКП в счет 40.

Секр. Аппо *Федорова*

ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – Арк. 15.

**4. І. Шмідт – Правління Інституту червоної професури,
станція Перловка Ярославської губернії – Москва, 9 серпня 1929 р.**

т. Кин сообщил, что он

договорился со Шмидтом

В Правление

Института Красной Професуры

Уважаемые товарищи, в связи с произошедшим со мной несчастным случаем (перелом ребер наехавшим на меня автомобилем) я с июля лишен всякой возможности заниматься.

К сегодняшнему дню мое здоровье значительно поправилось, а недели через 2 – 3 по заверениям врачей я буду и вовсе здоров. Покуда же я вынужден просить Правление Института отсрочить мне письменную работу. Требуемую программу по устным экзаменам я постараюсь сдать в установленный для всех срок.

С коммунистическим

приветом *И. Шмидт*

9/8 – 29 г.

Прилагаю заключение хирурга.

Мой обратный адрес: Сев [ерная] ж [елезная] дор [ога], ст [анция] Перловка, поселок [...], д [ом] Сорокина.

ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – Арк. 7.

5. Московський інститут схогознавства імені Н. Н. Наріманова – Інститут червоної професури, Москва – Москва, 7 червня 1933 р.

Институт Востоковедения им. Н. Н. Нариманова при ЦИК СССР

7 июня 1933 г. № 154.

В Ин-т Красной професуры

Тов. Шмидт в текущем 1933/34 г. руководил кафедрой Истории партии. Тов. Шмидт показал себя хорошим организатором, что выразилось как в подборе работников кафедры, так и в организации учебного процесса. Лекции тов. Шмидта всегда были на высоком теоретическом уровне; студенты вооружались не только конкретным материалом, но и методологией предмета. Партийно-политическая выдержанность и заостренность проявлялась во всех формах работы /лекции, консультации, проверочные конференции, зачетные испытания/.

Кафедра т. Шмидта принимала активное участие в работе партийного кабинета, при котором силами кафедры устраивались консультации и лекции для пропагандистов. Т. Шмидт добросовестно относился к педработе и является безусловно дисциплинированным педагогом, несмотря на то, что в работе имели место нарушения расписания занятий по его вине.

ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – Арк. 7.

Бібліографія

1. Хмарський В. М. Історія університету в особах // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. Т. 1. Ректори. – 2-е вид., доп. – Одеса, 2005. – С. 5 – 9.
2. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. Т. 1. Ректори. – 2-е вид., доп. – Одеса, 2005. – 128 с.
3. Мирошниченко В. О. Шмідт Ісай Павлович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Т. 1. – Одеса, 2000. – С. 76 – 78.
4. Генина Е. С. Кампания по борьбе с космополитизмом в Кузбассе (конец 1940-х – начало 1950-х гг.). – Красноярск, 2003. – С. 83 – 92.
5. Левченко В. В., Петровський Е. П. Шмідт Ісай Павлович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 442 – 443.
6. Генина Е. С. И. П. Шмидт – руководитель перелета Москва – Пекин (1925 г.) // Развитие транспортной системы на постсоветском пространстве: история, проблемы и перспективы / отв. ред. А. А. Зеленин. – Кемерово, 2011. – С. 18 – 25.
7. Левченко В. В., Петровский Э. П. Исай Павлович Шмидт (1895 – 1975): первый ректор Одесского государственного университета // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 14. – Одеса, 2012. – С. 266 – 290.
8. Левченко В. В., Петровский Э. П. Профессор Исай Павлович Шмидт (1895 – 1975): одесские этапы жизни // Интеллектуальный и индустриальный потенциал регионов России. Вып. 2 / отв. ред. А. А. Зеленин, Е. С. Генина. – Кемерово, 2012. – С. 12 – 19.
9. Шмидт Исай Павлович // Профессора Кемеровского государственного университета. – Вып. 1. – Кемерово, 1999. – С. 129.
10. Шмидт Исай Павлович // Российская еврейская энциклопедия. Т. 3. Биографии: С-Я / гл. ред. Г. Г. Брановер. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2000. – С. 406.
11. 44-я Киевская краснознаменная горнострелковая дивизия // Ресурс доступу: http://istor-44gsd.ru/Html/person_SCH.html#schmidt
12. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М., 2000. – С. 589.
13. Перин Р. Л. Гильотина для бесов. Этнические и психогенетические аспекты кадровой политики 1934 – 2000 гг. – СПб., 2001.
14. ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – 21 арк.
15. ДАРФ. – Ф. 533. – Оп. 3. – Спр. 3372. – 10 арк.
16. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (1865 – 2015): історія та сучасність / гол. ред. І. М. Коваль. – Одеса, 2015. – 962 с.
17. Історія Одеського університету за 100 років (1865 – 1965). – К., 1968. – С. 69.
18. Історія Одеського університету (1865 – 2000) / Голов. ред. В. А. Сминтина. – Одеса, 2000. – С. 70.

19. Никуленкова Е. В. Институт красной профессуры: структура и организация учебного процесса (1921 – 1930 гг.) // Петербургская историческая школа. Третий год выпуска. Памяти Е. Р. Ольховского. – СПб., 2004. – С. 414 – 421.

20. ДАОО. – Ф. 126. – Оп. 1.

21. Петрова С. А., Савченко О. Г. Институт красной профессуры – подготовка первых советских кадров // Вестник самарского государственного экономического университета. – 2014. – № 11 (121). – С. 157 – 160.

Левченко В. В.

**Конттури кар'єрного зростання
ректора Одеського державного університету –
Ісаія Павловича Шмідта (1895 – 1975)**

В статье освещены конттуры кар'єрного зростання ректора Одеського державного університету І. Шмідта на фоні історических подій 1920 – 30-х гг. В научный оборот впервые введён значительный массив архивных документов Государственного архива Российской Федерации, раскрывающих процедуру поступления, обучения и окончания И. Шмидтом Института красной профессуры.

Levchenko V. V.

**Career path of Isaiah Pavlovich Schmidt (1895 – 1975),
Odessa state university rector**

The article highlights career path of Isaiah Pavlovich Schmidt, Odessa State University Rector on the background of historical events from 1920 to 1930. Based on a large number of archival documents of the Russian Federation State Archive, the paper reveals the process of his entering, education and graduation from the Institute of Red Professors.

Левченко Г. С.

**НАУКОВИЙ ДОРОБОК ВИКЛАДАЧІВ
ІМПЕРАТОРСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ОДЕСКИЙ ВЕСТНИК»**

У другій половині ХІХ ст. з'явилися нові фактори, що сприяли прискоренню загально-го культурного розвитку на українських землях. Поступальним, хоча складним та суперечливим, був розвиток науки, який приводив до позитивних зрушень. У цей час значно розширилася джерельна база історичних досліджень, зріс обсяг наукової продукції, зміцніли творчі зв'язки істориків, посилювався їх інтерес до проблем історичної науки.

Важливу роль у поширенні історичних досліджень, у досліджуваній період, продовжував відігравати «Одеський Вестник» (ОВ, 1827 – 1894) – регіональна газета, в якій публікувалися матеріали з історії, етнографії, фольклористики, археології, документальні та наративні джерела, літературні матеріали тощо. Поступово ОВ еволюціонував до рівня справжнього хроніста, на шпальтах якого публікувався широкий спектр різноманітних питань, у тому числі в сферах наукової діяльності. Протягом багатьох років до появи губернських відомостей, це періодичне видання залишалось єдиною газетою в Північному Причорномор'ї і довгий час було своєрідним центром, що гуртував навколо себе науковців південного регіону. Незважаючи на те, що в другій половині ХІХ ст. з'явилася низка

наукових видань, але науковці продовжували співпрацювати з газетою, а її редактори, дотримуючись традицій, всіляко заохочували до співробітництва наукові кола, повідомляючи в анонсах про це своїх читачів.

Проведення суцільної евристики всіх публікацій ОВ дало можливість виявити значний пласт наукового доробку викладачів Імператорського Новоросійського університету (ІНУ) на шпальтах газети, який представлений різними жанрами та різними за обсягами матеріалами. Це дало можливість звернутися до малодослідженої проблеми, а саме — співпраця науковців з провідним періодичним виданням на теренах південно-українських земель.

Серед останніх досліджень, які певним чином можуть слугувати у вивченні зазначеної проблеми, важливим є вихід чотирьохтомного біографічного видання «Професори Одеського університету» в якому вміщені короткі узагальнюючі оцінки наукового доробку професорів університету [1]. Дане видання містить відомості про двадцять трьох професорів ІНУ, які публікувалися на шпальтах ОВ, але в них не вказані матеріали про публікації в газеті. У 2009 році побачило світ енциклопедичне видання «Одеські історики», в переліку праць якого ми зустрічаємо імена лише двох істориків (О. Маркевич і В. Яковлев), у бібліографії праць яких згадано про публікації на шпальтах ОВ [2, с. 261, 465].

Внаслідок копіткої праці дослідників 1997 р. вийшов біобібліографічний покажчик праць О. Маркевича [3]. У ньому, певним чином дякуючи самому історикю, що залишив нащадкам покажчик своїх праць, в переліку його наукового доробку вказані газетні публікації, у тому числі й в ОВ [4]. У працях істориків, присвячених О. Маркевичу є звернення до опублікованих в ОВ публічних лекцій історика, а також до звітів про роботу вченого на археологічних з'їздах у Ярославлі (1887) та Вільно (1893) [5].

Наукова література має приклади й інших згадок щодо публікацій вчених ІНУ на шпальтах ОВ. Так, 1916 року вийшло зібрання творів В. Григоровича під редакцією М. Попруженка, в якому вміщена стаття із ОВ за 1870 рік, про що було зазначено в передмові [6]. У вступній статті М. Попруженка «Виктор Іванович Григорович в Одессе» вказувалось, що про останні місяці життя В. Григоровича і його поховання можна прочитати в статті М. Завадського, який подав в ОВ від 30 грудня 1876 року скорочені промови професорів О. Кочубинського й І. Некрасова [6; XXIV]. Завдяки цьому матеріали газети можуть послужити для науковців цінним джерелом у висвітленні сторінок біографії відомого вченого-слависта. У бібліографічному покажчику праць В. Григоровича [7] міститься інформація про його публікації в ОВ. Зокрема згадується ювілейна промова В. Григоровича «На память о Борисе-Михаиле, протце славянского просвещения» (1870), присвячена церковним візантійсько-слов'янським відносинам ІХ ст., а її текст у повному обсязі вміщений у зібранні творів В. Григоровича під редакцією М. Попруженка [6; 162]. Ще один бібліографічний покажчик вийшов у 2005 році присвячений Ф. І. Леонтовичу, в якому є інформація про співпрацю вченого з одеською періодикою, але публікація в ОВ не зазначена [8]. Отже, завданнями даної розвідки є встановлення співпраці викладачів ІНУ з редакцією ОВ та внесення до бібліографічних реєстрів вчених нових даних щодо їх науково-дослідної діяльності.

Від створення ІНУ (1865) й до припинення виходу ОВ (1894) — за 29 років — на сторінках газети оприлюднили свій науковий доробок двадцять чотири викладачі вишу. Більшу частину складає науковий доробок істориків (15 викладачів) і з них чотирнадцять професорів ІНУ. Із ста дванадцяти публікацій — сто дві статті — це праці істориків (публічні лекції, промови та виступи, археографічні публікації, замітки, бібліографія, звіти, повідомлення, листи до редакції, некрологи тощо). Варто відмітити, що професори інших спеціальностей (хімія, філологія, математика, фізіологія, зоологія, філософія, богослов'я тощо) вмістили на шпальтах газети по одній (максимум три публікації), а

доробок істориків (в межах десяти і більше) свідчив про їх активну співпрацю з ОВ, що пояснювалося редакційною політикою газети, а також підвищеним інтересом читачів саме до вміщуваних історичних матеріалів.

Досить плідно співпрацюючи з ОВ, професори університету у своїх публікаціях висвітлювали різні аспекти наукових проблем. Серед них матеріали Г. Афанасьєва [9], О. Трачевського [10], О. Кочубинського [11], О. Кудрявцева [12], О. Кірпічникова [13], Ф. Леонтовича [14], Д. Овсяннико-Куликовського [15], Ф. Успенського [16], В. Яковлєва, В. Модестова, О. Маркевича, В. Надлера та ін.

Серед згаданих істориків ми вже окремо розглядали співробітництво професора В. Яковлєва з ОВ [17], а в результаті фронтального огляду ОВ можемо зробити висновок, що найбільше уваги В. Яковлєв приділив у своїх публікаціях висвітленню історії Одеси і продовжив справу таких відомих дослідників як М. Мурзакевич, А. Скальковський, К. Смольянинов. Особливо історик плідно співпрацював з ОВ наприкінці 1880-х років [18]. У рубриці «Із Одеської старовини» він надрукував чотири археографічні публікації, що висвітлювали різні аспекти історії південноукраїнських земель. Історик наголошував на необхідності оприлюднення джерел та вміщував у своїх публікаціях переважно документи, присвячені історії міста Одеси, ставлячи за мету надати можливість читачам черпати інформацію із першоджерел.

З червня 1889 року ОВ почав виходити під редакторством В. Кірхнера, який став власником газети і плекав надію на продовження своєї редакторської діяльності. Головне управління у справах друку не затвердило його редактором, а запропонувало йому подати ім'я нової особи на посаду редактора. Серед запропонованих трьох кандидатів значилося ім'я історика В. Яковлєва [19]. Його ж називали серед тих, хто брав участь у співробітництві з газетою. Про це редакція повідомляла своїх читачів в першому номері газети за 1890 рік [20].

Двадцятип'ятирічному ювілею заснування ІНУ найстаріша газета краю присвятила передову статтю, в якій було дано загальний огляд історії вишу, а також зазначалось, яке значення він мав для міста [21]. В цьому ж номері майже цілу сторінку займала стаття В. Яковлєва, в якій були вміщені портрети перших чотирьох ректорів університету з поясненнями історика до них. У наступних двох номерах світ побачила історична записка, приурочена ювілею, читана О. Маркевичем на урочистому університетському акті [22]. Отже бачимо, що коло їх наукових інтересів перетиналося та навіть простежувалося деяке суперництво у науковій діяльності цих двох дослідників. Так, після виходу 1889 року «Історії заселення Хаджибею. 1789 — 1795» В. Яковлєва через п'ять років вийшла праця О. Маркевича присвячена цій же проблемі, але із взятими ширшими хронологічними межами, а серед інших робіт дослідник використав працю В. Яковлєва [23].

Газетні публікації дають можливість уявити, що поле наукових інтересів В. Яковлєва було різноманітним. Він захоплювався постаттю О. Пушкіна, звертаючи увагу на значення півдня України в житті та діяльності поета. Про короткочасне перебування в Криму М. Лермонтова вчений написав статтю в ОВ, використовуючи документи, вміщені у французькому варіанті газети [24]. В останні роки свого життя В. Яковлєв плідно співпрацював з ОВ, був його співробітником і вмістив на сторінках газети частину свого наукового доробку. Можна погодитись із думкою О. Маркевича про те, що «якщо взяти разом публікації В. Яковлєва з історії Одеси, то його ім'я можна поставити після імен П. Бруна і А. Скальковського як ім'я одного із видатних істориків Одеси» [25].

Ще два відомих історики відзначилися своєю співпрацею і значним науковим доробком на шпальтах ОВ. Це — Олексій Іванович Маркевич (1847 — 1903) і Василь Карлович Надлер (1840 — 1894).

У другій половині ХІХ ст. стало популярним читання публічних лекцій. Після прочитання двох лекцій, присвячених українській історії в петровську епоху, О. Маркевич оприлюднив їх текст в ОВ. Матеріал лекцій детально висвітлював історичні події від виборів гетьмана І. Скоропадського до П. Полуботка і охоплював історію козацької проблематики [26].

Однією з постійних, тобто популярних, рубрик ОВ було розміщення на її сторінках бібліографічних оглядів. У цьому жанрі активно себе проявив професор О. Маркевич, який оприлюднив декілька критичних оглядів на журнал «Киевская старина», презентуючи українознавчий журнал у південному регіоні. В одному з нарисів він подав спочатку короткий аналіз вміщених в журналі матеріалів історії південного регіону і зокрема Новоросійського краю. Автор підкреслив, що на сторінках київського часопису вміщується дуже важливий матеріал для любителів південноруської історії. Позитивним на думку О. Маркевича є те, що «Редакція вміщує об'єктивні історичні дослідження, не допускаючи на свої сторінки ніякої полеміки. Ми можемо бачити поруч різні за змістом, але цінні матеріали. Матеріали, які дають підґрунтя для такої мирної угоди — розвиток південноруської національної самосвідомості» [27].

Цікавим є той факт, що редакція газети досить оперативно публікувала матеріали, в яких автори вдавались до полеміки або критично реагували на вміщені матеріали. Так, професор Василь Іванович Модестов (1839 — 1907) критично зауважив професору О. Маркевичу щодо першого складу професорів ІНУ, що О. Веріго міг стати викладачем лише 1866 року і не був у числі перших викладачів університету [28]. На висловлену критику О. Маркевич відреагував блискавично. У наступному номері ОВ він зазначив, що повністю погоджується із висловленими зауваженнями, а допущені помилки пояснив тим, що не встиг переглянути текст промови в надрукованому вигляді в редакції газети, як було домовлено з редактором. О. Маркевич подякував за висловлені зауваження, зазначивши наприкінці, «не помиляється лише той, хто нічого не робить» [29]. Дана публікація дає можливість зрозуміти ставлення редакції газети до розміщуваних матеріалів. Всього ж за нашими підрахунками на шпальтах ОВ О. Маркевич вмістив десять публікацій [30].

Ще одним постійним автором серед одеських вчених істориків був В. Надлер, що з 1 січня 1891 року був зарахований ординарним професором і деканом історичного факультету ІНУ. Його наукові інтереси вражали своєю різноманітністю. В Одесі він зацікавився історико-краєзнавчою тематикою і називав себе послідовником В. Яковлева та О. Орлова, з працями яких пов'язував зародження «нового, насправді наукового напрямку в одеській історіографії» [31]. Історик багато уваги приділяв дослідженню перших років існування Одеси та діяльності її перших керманічів. Редакція ОВ писала про В. Надлера як «про поважного співробітника» [32].

Оригінальність та унікальність ОВ відзначали вже його сучасники, наголошуючи на тому, що газета мала велику заслугу як популяризатора досліджень вчених. Чинники, які вплинули на концепцію газети та факти, що підтверджують її самобутність, дають підстави говорити про важливість використання газетних публікацій у висвітленні багатовекторних досліджень, у тому числі й проблем вивчення наукового доробку й розширення бібліографії вчених ІНУ.

Бібліографія

1. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. словник. Т. 1: Ректори. — 2-е вид., доп. / Відп. ред. В. А. Сминтина. — Одеса : Астропринт, 2005. — 128 с.;

- Т. 2. А – І. – Одеса : Астропринт, 2005. – 512 с.; Т. 3. К – П. – Одеса : Астропринт, 2005. – 600 с.; Т. 4. Р – Я. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
2. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – 480 с.
3. Маркевич Алексей Иванович (1847 – 1903): Биобиблиографический указатель / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. Науч. библиотека: Сост.; В. В. Самодурова, И. В. Максименко; Научн. ред., автор вступ. ст. Т. Н. Попова. – Одеса, 1997. – 152 с.
4. Маркевич А. Список моих работ. – Б. м., б. г. – 24 с.
5. Синявська О. О. Историк Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. – Одеса, 2003. – 116 с.
6. Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864 – 1876). – Одесса, 1916. – 450 с.
7. Виктор Иванович Григорович: Библиографический указатель / ОГУ. Научная библиотека; Сост. М. Х. Гройсман; Ред. В. В. Самодурова. – Одеса, 1991. – 54 с.
8. Ф. І. Леонтович (1833 – 1910): біобібліографічний покажчик / упорядник, автор передмови та вступної статті О. Є. Музичко. – Одеса, 2005. – 148 с.
9. Афанасьев Г. Десятилетие общества св. Кирилла и Мефодия (1870 – 1880 гг.) // ОВ. – 1880. – 15 травня; Русские кредитные учреждения // ОВ. – 1890. – 19 листопада; Общества взаимного кредита в России // ОВ. – 1889. – 23, 24 серпня; Гниляковцы и городская земля // ОВ. – 1889. – 28 серпня; Лондонская стачка // ОВ. – 1889. – 4 серпня; Рост и население Франции // ОВ. – 1889. – 25 жовтня; Пропала совесть // ОВ. – 1889. – 10 листопада; Бразильский переворот // ОВ. – 1889. – 26 листопада; Харьковские дворяне и майорат // ОВ. – 1889. – 4 грудня; Продовольственные меры (К вывозу хлеба) // ОВ. – 1891. – 4 серпня; Продовольственные меры. Доставка и распределение хлеба // ОВ. – 1891. – 8 серпня та ін.
10. Трачевский А. Высшие женские курсы в Одессе // ОВ. – 1879. – 31 січня, 4 лютого; Немецкий вопрос во Франции при Людовике ХVІ // ОВ. – 1880. – 11, 12 вересня; Витторино да Фельтре (Очерк из истории педагогики) // ОВ. – 1881. – 24, 25 жовтня та ін.
11. Кочубинский А. Печатник Г. Ульрих // ОВ. – 1880. – 7 травня; В виду тысячелетних поминок славянского самосознания // ОВ. – 1885. – 16 січня; На рубеже тысячелетия // ОВ. – 1885. – 6 квітня; О нашей католической братии на юге – хорватах // ОВ. – 1887. – 9 березня; Еще свидетель славянского возрождения (Я. Ф. Головацкий) // ОВ. – 1888. – 7 червня; Московский архив министерства юстиции и наш юг // ОВ. – 1890. – 26, 28 травня та ін.
12. Кудрявцев А. Две речи на панихидах по Николаю Ивановиче Пирогове // ОВ. – 1881. – 9 грудня та ін.
13. Кирпичников А. Два слова об И. С. Аксакове // ОВ. – 1886. – 6 лютого; А. С. Пушкин (29 января 1837 – 29 января 1887 г.) // ОВ. – 1887. – 29 січня; Со святой горы. II // ОВ. – 1890. – 20 серпня та ін.
14. Леонтович Ф. К вопросу об учащихся в коммерческих училищах // ОВ. – 1888. – 18 серпня.
15. Овсяннико-Куликовский Д. К вопросу о высшем женском образовании // ОВ. – 1889. – 24 серпня.
16. Успенский Ф. Археологический съезд (Письмо из Москвы) // ОВ. – 1890. – 16 січня.
17. Левченко Г. Яковлев Володимир Олексійович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса : Друкарський дім,

2009. — С. 463 — 465; Историк В. О. Яковлев (1840 — 1896): реалізація наукового доробку у періодичній пресі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Відп. ред. М. І. Михайлуца. — Одеса : ВМВ, 2009. — С. 152 — 158 та ін.

18. Яковлев В. К истории заселения Хаджибея (1789 — 1795). К столетию завоевания Хаджибея. — Одесса, 1889. — 57 с.; Из Одесской старины. II. Раздача земель в Гаджибее и его окрестностях. 1792 — 1794 // ОВ. — 1889. — 21 серпня; Из Одесской старины. Подполковник Кесь Оглу // ОВ. — 1890. — 19 листопада; К двадцатипятилетию Императорского Новороссийского университета // ОВ. — 1890. — 1 травня.

19. Російський державний історичний архів. — Ф. 776. — Оп. 5. — Спр. 81^б. — Арк. 146 — 148.

20. Об открытии подписки на ОВ на 1890 г. // ОВ. — 1890. — 1 січня.

21. К двадцатипятилетию Императорского Новороссийского университета // ОВ. — 1890. — 1 травня.

22. Маркевич А. Императорский Новороссийский университет (Историческая записка, читанная проф. А. И. Маркевичем на торжественном акте университета 1 мая) // ОВ. — 1890. — 2, 3 травня.

23. Маркевич А. Город Качибей или Гаджибей — предшественник города Одессы // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Т. 17. — Одеса, 1894. — 73 с.

24. Яковлев В. Эпизод из жизни Лермонтова // ОВ. — 1891. — 15 липня.

25. Маркевич А. Поминки по Вл. Ал. Яковлеву. — Одеса, 1896. — С. 7.

26. Маркевич А. Южная Русь при Петре Великом // ОВ. — 1891. — 8, 10, 15 квітня.

27. Маркевич А. Библиография. «Киевская старина» 1883, т. VI кн. VII // ОВ. — 1884. — 8 березня.

28. Модестов В. Нелишняя заметка (Из письма в редакцию) // ОВ. — 1890. — 5 травня.

29. Маркевич А. К «нелишней заметке» проф. Модестова // ОВ. — 1890. — 6 травня.

30. Маркевич А. Императорский Новороссийский университет (Историческая записка, читанная проф. А. И. Маркевичем на торжественном акте университета 1 мая) // ОВ. — 1890. — 2 травня; Общеславянские учреждения (Речь, произнесенная проф. А. И. Маркевичем в торжественном годичном собрании одесского славянского благотворительного общества, 11 мая 1890 г.) // ОВ. — 1890. — 14 — 16 травня; Южная Россия при Петре Великом // ОВ. — 1891. — 14, 16, 18 березня; Южная Россия при Петре Великом (Лекция вторая) // ОВ. — 1891 — 8, 10, 15 квітня; Письма из Ярославля. // ОВ. — 1887. — 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25 серпня, 21 вересня; Виленский IX археологический съезд // ОВ. — 1893. — 5 серпня; IX Виленский археологический съезд. II // ОВ. — 1893. — 8, 9, 11, 13, 15, 17, 19 серпня та ін.

31. Гончарук Т., Новікова Л. Надлер Василь Карлович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX — середина XX ст.). — Одеса, 2009. — С. 259 — 262 та ін.

32. Борьба элинов за независимость (Публичная лекция профессора Надлера) // ОВ. — 1891. — 2 квітня; Надлер В. Инспекционная поездка дюка де-Ришелье (Из прошлого Новороссийского края) // ОВ. — 1892. — 11, 13 січня; Публичная лекция проф. Надлера // ОВ. — 1892. — 13 січня; Из прошлого Новороссийского края. Одесское веселье в начале настоящего века. // ОВ. — 1892. — 28 січня; Из прошлого Новороссийского края. Крымская идиллия. // ОВ. — 1892. — 14, 15, 18 лютого; К истории Дюковского сада. // ОВ. — 1892. — 18, 19 червня; Нашествие и чума (Эпизод из одесской старины). // ОВ. —

1892. — 6, 11, 18 серпня; Дюк де-Ришелье в лагере князя Потемкина (Исторический рассказ). // ОВ. — 1892. — 30 грудня; 1893. — 5 січня; К изучению истории города Одессы. // ОВ. — 1893. — 24 лютого; Дюк де-Ришелье на Кавказе. Основание Новороссийска. // ОВ. — 1893. — 22 — 24 червня.

Левченко Г. С.

**Научное наследие преподавателей
Императорского Новороссийского университета
на страницах газеты «Одесский вестник»**

Данная публикация посвящена исследованию научного наследия преподавателей Императорского Новороссийского университета на страницах газеты «Одесский Вестник». В результате проведения научных исследований выявлено значительное количество публикаций одесских ученых разных по объему и информативной наполняемости, что позволяет дополнить информационную базу относительно интеллектуальной биографии преподавателей вуза во второй половине XIX в.

Levchenko H. S.

The Imperial Novorossiya university professors scientific heritage in the Odessa herald newspaper

This publication is dedicated to the study of the Imperial Novorossiya University Professors scientific heritage in the Odessa Herald Newspaper. The research finds a significant number of Professors' various in volume and contents publications, which enable to complete informational background with respect to the intellectual biographies of the university Professors in the second half of the 19th century.

Макаренко Н. Ю.

**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНОСТЬ:
ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ**

Проблема формування спільної національної ідентичності є однією з визначальних для українського суспільства, ключовою для подальшого оформлення його як солідарної політичної нації. Націотворчий процес в Україні загалом, і процес формування національної ідентичності зокрема, мають свою специфіку. Вони були обумовлені державницькими традиціями українського народу, процесами колонізації, денаціоналізації, асиміляції етнічних українців, а також регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями.

Перш за все, потребує уточнення сам термін «національна ідентичність». Послугуючись визначенням Н. Гутерреза, «національна ідентичність, насамперед, є самоідентифікацією людей певної національної держави» [1, с. 18]. Дійсно, національна ідентичність, обумовлена політико – соціальним контекстом, виявляється власне через ідентифікацію, що спирається на свідоме ототожнення чи співвіднесення індивіда чи групи з певною «своєю» спільнотою та визначається суб'єктивними ідентитетами — усвідомленням спільного минулого чи історичної долі, національною свідомістю й національним характером, спільними цінностями властивими даній спільноті тощо. Але у процесі дослідження національної ідентичності потрібно враховувати низку компонентів якою вона обумовлюється: територіальний, етнічний, культурний, релігійний, економічний, політичний. Найбільш повною та концептуальною нам здається дефініція Е. Сміта:

«концепт національної ідентичності можна визначити як підтримування та постійну репродукцію патернів цінностей, символів, пам'яті, міфів та традицій, які є складниками спадщини націй, та водночас ідентифікацію особистостей з цією особливою спадщиною і цими цінностями, символами, пам'яттю, міфами та традиціями» [2, с. 30]. Таким чином, національна ідентичність являє собою синтетичний феномен, що інтегрує у собі різні аспекти соціо-лінгво-етно-культурної ідентичності людей у контексті їхньої приналежності до певної історичної спільноти.

Останнім часом і вітчизняні вчені приділяють досить багато уваги поняттям «етнічна ідентичність», «національна ідентичність», «регіональна ідентичність». Зокрема в працях Л. Нагорної, І. Кресіної, А. Мальгіна, М. Шульги, В. Євтуха [3, 4, 5, 6, 7, 8] розроблено нові підходи щодо структурування багатоманітних ідентифікаційних систем, іманентних будь-якому «Я» і «Ми». Причому, як зауважує Л. Нагорна, ієрархію ідентифікацій кожної людини вибудовує для себе сама, тобто «кожна людина усвідомлює себе одночасно членом кількох спільнот: вона ідентифікує себе з нацією, державною системою, мовною спільнотою, соціальною, віковою чи професійною групою, релігійною конфесією тощо. Такі предмети ідентифікації як, як культура, народ, сім'я тощо перебувають у і постійно змінюваних відносинах [3, с. 28].

Ця змінюваність впливає на зміст і якість ідентичностей. На думку І. Кресіної індивідуальна і колективна ідентичності можуть розглядатися як реальні і уявні, абстрактні і функціональні, стабільні і маргінальні, постійні і ситуативні [5, 88]. В. Євтух виокремлює понад 25 видів ідентичностей [8, с. 81 – 84]. Отже, практиці застосування цього терміна «національна ідентичність» характерна широка полісемантичність.

Отже, у процесі дослідження національної ідентичності необхідно враховувати низку чинників, якою вона обумовлюється: територіальний, етнічний, культурний, релігійний, економічний, політичний тощо. Ми в даній статті зробимо акцент на історико-політичному чиннику. **Мета роботи** - прослідкувати як історична доба (політичні та історичні чинники, зовнішньополітичні та геополітичні умови) маніфестували домінуючу роль певного компонента (суб'єктивного ідентифікатора) та ще й у певному регіоні.

Процес етногенезу української народності у середині XII ст. відбувався в несприятливих зовнішньополітичних і специфічних геополітичних умовах. Необхідно звернути увагу на окраїнне розташування української етнічної території (у часи середньовіччя) щодо європейського світу, відсутність природних бар'єрів на її кордонах. М. С. Грушевський зазначав, що «географічні, в наступній послідовності колонізаційні й економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу. суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу» [9, с. 12]. Так, межування українських територій з азійським простором і сама азіатська навала у XIII ст. призвели до призупинення формування етнічної самоідентифікації українців майже на самому його початку. Саме її незрілістю можна частково пояснити слабкий опір асиміляційним процесам, які невдовзі розпочалися.

У той же час у XIII – XV ст. на північному узбережжі Руського (Чорного) моря і в Таврії формувалась локально-регіональна ідентичність, у формуванні якої переплелися західноєвропейські та східні традиції. У XVI – XVII ст. пограничне розташування стимулювало колонізаційні, міграційні процеси у південних та східних напрямках, що дало можливість розширення української етнічної території. Активна колонізаційна політика західних держав – сусідів призвела до протилежних наслідків: звуження етнічної території, а також формування відмінних рис національної ідентичності. За висловом Л. Нагорної процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, «розмивався» обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику

християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ [10, с. 48].

Усвідомлення українцями своєї історичної індивідуальності було прискорено початком польсько-українського протистояння, яке проходивши під «дахом» боротьби за православ'я, але мало передусім етнічне забарвлення. На історичній арені, замість «руського народу», нарешті почали з'являтися українці і воскресати Україна. [11, с. 45]. Віднині й надалі *nig ruskim narodom* автори однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько – Волинським князівствами, тобто етнічною Україною [12, с. 89, 174].

Надалі процес національної самоідентифікації був прискорений виникненням і поширенням козацтва. Іов Борецький, який у своїх творах підкреслював історичну наступність ідеології православної церкви з давньоруським церковним вченням, акцентував на його «понад шестисотлітнє вживання». «Сповідуємо ту віру, котру і перед тим сповідували», – наголошує київський митрополит [13, с. 325]. Ототожнення релігії з етнічністю дало можливість по-перше зберегти свою окремішність в несприятливих геополітичних умовах і по-друге, сприяло укріпленню початків національної самосвідомості і національної ідентичності «народу роскии [14, с. 423]». Саме релігійна ідентичність становила ще протягом наступного сторіччя основу ціннісної системи української громади. Визвольна війна прискорила визрівання етнічної самосвідомості українського народу. З іншого боку – державність стала важливим фактором консолідації української народності. Спираючись за загальну підтримку повсталого народу Богдан Хмельницький заявляв: «Ми всю Україну у ляхів відберемо» [15, с. 30].

На заході формувалася відмінна ідентичність, яка намагалась зберегти автентичну українську традицію. Однак, з втратою православ'я цей регіон фактично був позбавлений тих політичних і культурних орієнтирів, за які він боровся протягом століть як складова частина однієї національної держави.

Подальше становлення національної ідентичності в Україні відбувалось під впливом подій на міжнародній арені. По-перше, внаслідок поділів Польщі, Лівобережжя (Малоросія) з'єдналось з Правобережжям в межах однієї держави. Кількість «українців» у Російській імперії після 1795 р. значно збільшилась, що підштовхнуло їх до постановки та вирішення питання про своє місце в межах імперії, серед інших народів, а згодом і на міжнародній арені. «Україна», за висловом Р. Шпорлюка приєдналась до масштабного історичного змагання між Росією і Польщею, привернувши нарешті до себе увагу молодих галицьких «русинів».

По-друге, зміни, які відбулися в Галичині внаслідок переходу під Австрію стали вирішальними. Заснування 1774 року віденського «Barbareumu», 1787 року Studium Ruthenorum у Львові та утворення 1806 року галицької греко-католицької митрополії надало галицькому суспільству з одного боку, нового імпульсу до розвитку, вивело його зі стану етно-культурної «коми», а з іншого – греко-католицизм (насамперед, як культурне, а не конфесійне явище) став загостреною ознакою «розірваності» (за Гантінгтоном) цілісності української культурно-цивілізаційної ідентичності. Українська ідентичність на Галичині формувалась як реакція на асиміляторську політику австрійського уряду, а головне – як протидія польському політико-культурному засиллю в регіоні [16, с. 43 – 45, 58].

По-третє, з кінця XVIII ст. розпочалося освоєння колишніх турецько-татарських володінь у чорноморському регіоні. Внаслідок заселення, головним чином українцями, південних земель (включаючи Крим), які декілька століть знаходились під ісламським впливом, відбувалось розширення українського життєвого простору, формувалась нова

українська етнічна територія. Щоправда, спочатку ані українська, ані російська громадськість, ані державні кола не оцінили історичності процесу.

В 30 – 40-х рр. XIX ст. нове покоління українофілів – М. Костомаров, П. Куліш, М. Белозерський, а також безперечно Т. Шевченко, перетворили українофільство в націоналістичну ідеологію, яка вже не допускала співіснування в одній людині різних ідентичностей. Розвиток політичної думки, зокрема, ідеології націоналізму свідчить про появу модерного типу рефлексії національної ідентичності. Вагома риса ідентичності цього періоду – це формування концепту національної держави, початок боротьби за свій суверенітет та незалежність. На користь цього свідчить діяльність Кирило – Мефодіївського товариства («малоросійське особнічество»), яке викликало різку реакцію у вищих урядових колах. Одним з ключових для розвитку національної ідентичності у другій половині XIX ст. було вирішення мовного питання. Зазначимо, що питання емансипації національної мови, перетворення її з народного діалекту в стандартизовану літературну мову було типовою рисою національних рухів в Центральній та Східній Європі [17, с. 339 – 340].

Галичина у XIX – початку XX ст. стала плацдармом українського національного руху (з українськими науковими і просвітницькими організаціями – Матіца, «Прогрес», НТШ), а на початку XX ст. і політичними партіями, які виникли раніше ніж в Російській імперії. Впродовж XIX ст. етнічна складова в галицькій концепції української нації посилюється. Про політизацію етнічності зокрема свідчить програма Української національно-демократичної партії (УНДП), в якій наголошувалося на необхідності поділу Галичини і Буковини за етнічною ознакою, містилась вимога українського союзу, українського намісника і крайового маршалка, а також українських урядників різних рівнів влади [18], [19], [20].

Отже, становлення сучасної України відбувалось як процес її самовизначення стосовно Росії та Польщі. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян, а галицькі та й ті правобережні українці, що жили під Росією після 1793 – 1795 рр., переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками. У 1848 р. русини самовизначилися як окремий народ, відмовившись від належності до «історичної польської нації». Чинником, який прискорив це зрушення було викриття й визнання українського світу в Російській імперії. Українська культура зі Сходу була сприйнята «як потужний імунний засіб проти «полонізму» і водночас як спосіб виходу на міжнародну арену [21, с. 238, 266]». Звичайно відбувалось це не лінійно, поступово, в декілька етапів.

Цивілізаційна криза, у формі війни 1914 – 1918 рр., змінила світопорядок, зробивши імперії анахронізмом і вивіши на авансцену національні держави. Проблема полягала в тому, що напередодні Першої світової війни і революції українці були народом, який ще не виробив кристалізованої національної самосвідомості. В значній мірі цим можна пояснити чому суспільні трансформації в Росії набули форми диктатури і Радянська Росія стала першою країною, в якій переміг тоталітаризм.

Стратегічним курсом державної етнополітики чи, як вона називалася у радянський період, національної політики, був розвиток «історичної спільності людей різних національностей» – «радянського народу», як «нової історичної спільності» (XXII з'їзд КПРС, 1961 р.). Фактично малося на меті формування соціального складу режиму, безнаціонального по своїй основі. За Україною була визнана роль надійного партнера Росії у зміцненні політичного ладу Радянського Союзу та соціалістичної системи при умові, звичайно, підтримки «братерської дружби» з Росією.

На жаль, наслідком «відлиги» 60-х, як і наслідком «українізації» 20-х, стали терор і репресії. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському самвидаву

охрестити ці події як «великий погром». Основною метою було зупинити, і, якщо можливо, повернути назад, ті суспільні процеси, які привели до відродження громадського і культурного життя в Україні у 1960-х роках. Головною мішенню для радянського керівництва у 1970-х рр. в Україні була національна свідомість українців. Будь-який вияв патріотизму трактувався як націоналізм. Репресії набрали в Україні вражаючого масштабу, перетворивши, за словом *Василя Стуса*, ціле покоління молоді української інтелігенції в покоління політичних в'язнів. Наслідком формування позаетнічної ідентичності стала «криптоетнічність», яка проявлялась у відмові або приховуванні своєї етнічної приналежності, оскільки не тільки національна приналежність а й мовна орієнтація ставали приводом для репресій [22, с. 124]».

Наслідком нищення національної свідомості українців у 1970 — 1980-х роках було зведення їх до стану «неповної культури неповної нації» — стану, з якого вони вийшли ще наприкінці XIX ст. [22, с. 134]». Свою негативну роль у цій ситуації зіграло втілення ідеології «інтернаціоналізації», що фактично перетворилося на політику русифікації населення України. Підсумком такої політики стало те, що наприкінці існування СРСР 81,8 % українців-городян і 56,4 % українців-селян вільно володіли російською мовою, а для 12,2 % українців (у місті — 19,0 %, на селі — 2,0 %) ця мова стала рідною [23, с. 90]». (зауважимо, що станом на 1959 р. російську вважали рідною 6,4 % українців [24, с. 168 — 173]. В абсолютних числах з 1959 р. по 1989 р. кількість українців, які вважали російську свою рідною мовою, зросла з 2 до 4,6 млн. чол. Ці дані свідчать про те, що відбувся значний за масштабами процес російської акультурації українського населення на його етнічній території, і особливо це стосувалося міського населення. Підсумком такої політики стало те, що наприкінці існування СРСР 81,8 % українців-городян і 56,4 % українців-селян вільно володіли російською мовою, а для 12,2 % українців (у місті — 19,0 %, на селі — 2,0 %) ця мова стала рідною (зауважимо, що станом на 1959 р. російську вважали рідною 6,4 % українців) [24, с. 168 — 173]. В абсолютних числах з 1959 р. по 1989 р. кількість українців, які вважали російську своєю рідною мовою, зросла з 2 до 4,6 млн. осіб.

За даними Всесоюзних переписів, найнижчий відсоток україномовного населення був зафіксований у Криму (13,6 % у 1989 р.). Відчутно зріс відсоток зрусифікованих українців у Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській, Одеській областях. Так, якщо у 1959 р. у Донецькій області питома вага у населенні України україномовного населення дорівнював 44,4 %, то у 1989 р. — 30,5 %. Відповідно за період (1959 — 1989 рр.) у Запорізькій області цей показник знизився з 61,9 % до 49,3 %, у Луганській — з 51,1 % до 34,9 %, у Харківській — з 61,9 % до 50,5 %, у Одеській — з 49,3 % до 41,2 %. Частка російськомовного населення серед українців у Запорізькій, Харківській, Одеській, Миколаївській областях за 1959 — 1989 рр. зросла приблизно вдвічі, а у Луганській області майже втричі [24, с. 180 — 186; 25, с. 102 — 104; 26, с. 44; 27, с. 108]. Загалом, у 2001 р. на Заході рідною мовою українську назвали 93,88 % населення [27, с. 180 — 211], що є найвищим показником порівняно з іншими регіонами України (у Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Луганській, Запорізькій областях — 35,02 %; в АР Крим, Одеській, Миколаївській, Херсонській областях — 49,67 %).

Однак, про наявність в Україні національно свідомих, національно — демократичних сил засвідчило те, що ідею самостійності України підтримало 90,32 % учасників референдуму 1 грудня 1991 року. Найбільшою перешкодою для збереження цілісності української держави і формування цільної національної ідентичності на початку 90-х рр. XX ст. на нашу думку були, з одного боку — деформовані історична пам'ять і суспільна свідомість, а з другого — «російська спадщина». Проголошення самостійності України лише активувало проросійський рух у Південних і Східних регіонах України. На Сході та Півдні,

де сформувалась регіональна поліетнічна національна свідомість, в якій історично домінувала російська мова й культура, де переважають політичні та соціально – економічні цінності робітничого класу, регіоналістські і сепаратистські тенденції російськомовного населення Сходу і Півдня також підігрівалися позицією Росії. Внаслідок інтенсивного «перемішування» тут сформувався особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою, за переконанням Л. Нагорної, пов'язаний з етнічністю, що спричинило формування нових чи повну трансформацію усталених доти культурних установ та орієнтирів поведінки, що обумовило інші параметри розмежування у царині ідентичності – менталітет, політична культура, мова. На відміну від західних українців, для яких Росія ототожнюється з русифікацією, тоталітаризмом, пам'ять російськомовного населення Сходу та Півдня зберігає вплив руйнівних настанов свідомості, успадкованих зокрема від радянських часів, зокрема відчуття «подвійної ідентичності». «Індикатором роздору» стало питання про підтримання оновленого Союзу (референдум, березень 1991р.). Навіть Західна Україна не була одностайною: колишня польська та австрійська частини – м. Львів, Тернопіль, Івано-Франківськ подали 77,7 % голосів проти Союзу а в центрально-західному регіоні 57,3 % респондентів виказали прихильність до Союзу. Голосування в Східному, Південному регіонах України визначило відповідь «так» на користь Союзу більшістю в 75 або й більше відсотків голосів, (у т. ч. і в Криму, де зафіксували 87,6 % позитивних відповідей. Якщо обернутися до результатів голосування Всеукраїнського референдуму про незалежність України (1 грудня 1991 р.), які вже стали історією, то впадає в вічі нерівномірність розподілу голосів виборців в регіонах, поданих «за» і «проти» незалежності України. В чотирьох (російськомовних) областях – Харківській, Луганській, Донецькій та Одеській Акт про державну незалежність підтримали в цілому менше двох третин від тих, хто мав право голосу.

Таким чином, в статті вмотивовано, що сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають досить неприємні наслідки. Становлення української нації відбувалось в процесі її самовизначення стосовно Росії та Польщі. Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав, в умовах відсутності власної державності зумовило, значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети, і на загал сформували за висловом Л. П. Нагорної регіональні коди й традиції. Незрілість етнічної основи національної ідентичності на більшій частині регіонів не дає можливості консолідувати українську політичну націю.

Вперше було комплексно проаналізовано регіональні історико-політичні чинники, які сформували і обумовили сучасну національну ідентичність населення України, зокрема її регіональний вимір. Ми маємо зараз досить чіткий географічно-етнічний поділ, який стосується і відмінностей в національній ідентичності, і в суспільній пам'яті, в економічних та геополітичних пріоритетах. Можна говорити про існуючі значні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованих західноукраїнською, південноукраїнською та східноукраїнською, а також про розбіжність національних ідентичностей, які зараз знаходяться в стані розбалансування. Сьогодні йде мова про перерваність та реформованість еволюційного шляху формування української національної ідентичності, внаслідок чого ми маємо зараз регіонально – розмиту ідентичність, що в потребує державних заходів для поновлення ідентифікаційної самобутності населення України.

Однак, на нашу думку, «переплавлення» етнічної різноманітності в одному тиглі не є можливим і потрібним, а нагальною проблемою є обережне і поступове подолання культурно – історичної різноманітності регіонів України. Успішність процесу формування національної ідентичності в Україні значною мірою визначається синтезом передусім

двох вимірів ідентичності: територіального і етнічного. Подальше розроблення цієї теми потрібно для вироблення адекватної державної і регіональної політики щодо кризових явищ національної ідентичності.

Бібліографія

1. Gutierrez N. The Study of National Identity/ N. Gutierrez //Modern Roots: Studies of National Identity. Ed. by A. Dieckhoff and N. Gutierrez. — Aldershot : Ashgate, 2001. — 378 с.
2. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. — К. : Наукова думка, 1994. — 356 с.
3. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. — К. : ІПіЕНД НАН України, 2002.
4. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст/ Л. Нагорна. — К. : ІПіЕНД НАН України, 2008. — 318 с.
5. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз/ І. Кресіна. — К. : Либідь, 1998. — 214 с.
6. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. — К. : Інститут соціології НАН України, 1996. — 345 с.
7. Мальгин А. В. Украина: соборность и регионализм. / А. В. Мальгин. : — Симферополь : СОНАТ, 2005. — 234 с.
8. Євтух В. Етнічність: Глосарій / В. Євтух. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — 342 с.
9. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. — К. : Знання України, 1990. — 249 с.
10. Нагорна Л. Національна ідентичність / Л. Нагорна // Розбудова держави. — № 7 — 8. — 1997. — С. 47 — 53.
11. Цит за: Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. — К. : Інститут історії України НАН України, 1982. — Т. 1. — 256 с.
12. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. — К. : Фенікс, 1997. — 342 с.
13. Борецький Й. Протестація / Й. Борецький // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. — К. : Стило, 1988. — 113 с.
14. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К. : Інститут історії України НАН України, 1990. — 201 с.
15. Документи об освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — М. : Наука, 1965. -453 с.
16. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — 213 с.
17. Андерсон Б. Уявлена спільнота / Б. Андерсон // Націоналізм: Антологія. 2-ге видання. — К. : Смолоскип, 2006. — 432 с.
18. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті) / О. Сухий. — Львів. : Світ, 2003. — 167 с.
19. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 — 1918)/ О. Жерноклеєв. — Київ. : Либідь, 2000. — 256 с.
20. Грицак Я. Національне відродження (кінець XVIII — початок XX ст.) / Я. Грицак // Історія України. — Львів : Світ, 1998. — 342 с.
21. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Р. Шпорлюк. — К. : Ніка-Центр, 2000. — 368 с.

22. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — К., 2007. — Вип. 1. — С. 111 — 127.
23. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. Рудницька. — К. : Наукова думка, 1998. — 187 с.
24. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. — М. : Госстатиздат, 1961. — 192 с.
25. Численность и состав населения СРСР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М. : Финансы и статистика, 1984. — 195 с.
26. Національний склад населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 1989 року). — К. : Інформац.-видавн. центр Держкомстату України, 1991. — Ч. I — С. 44 — 55. — 209 с.
27. Національний склад населення України та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). — К. : Інформац.-видавн. центр Держкомстату України, 2003. — 234 с.

Макаренко Н. Ю.

Национальная идентичность: историко-политические факторы формирования

В статье рассмотрены условия формирования национальной идентичности, исторические и геополитические факторы, которые обусловили ее региональный характер. В исторической ретроспективе рассмотрены внутренние и внешние обстоятельства, исторические события, влияние которых значительным образом обусловило региональные особенности и отличия национальной идентичности населения Украины.

Макаренко Н.

Historical demention of national identity

The article deals with formation of regional national identity and its manifestation in historical retrospectives. In historical view we are talking about outside and inside factors there influence become a differentiation in national identity of the Ukraine.

Мозуленко Д. І.

НАПРЯМКИ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ: ПЕРЕВІРКА ЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МОВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДЕРЖСЛУЖБОВЦЯМИ ПІВДНЯ УСРР

Політика коренізації, яку проводила Радянська держава на теренах колишньої Російської Імперії, грала велику пропагандистську роль, суть якої була в тому, щоб показати повну відмінність радянської національної політики від старої імперської. Така гра на ідеологічному порівнянні старого та нового укладу життя була взагалі характерна для радянської системи влади впродовж 1920 — 30-х рр. Стосовно питання, яке буде аналізуватися у статті, картинка — образ, який втілювався у життя, наступний: замість представника старого імперського чиновництва — держиморди і хама та, обов'язково, російського шовініста, який розмовляє тільки російською мовою і зовсім не поважає мови інших народів, а українську мову вважає, у кращому випадку, малоросійською говіркою, з'являється новий радянський держслужбовець. Ця нова людина інтелігентна за суттю,

але є представником трудового народу, яка розуміється на проблемах селян та робітників, вмiє знайти з ними порозуміння, пояснити політику партії. І, зрозуміло, радянський держслужбовець знає та поважає мову, якою розмовляють місцеві мешканці, може надати професійну допомогу, використовуючи цю мову на практиці. Наскільки такий образ був втілений у радянську повсякденність Півдня УСРР є питанням суб'єктивним, можливо, якийсь відсоток радянських чиновників і відповідав йому. При аналізі дій радянської влади у цьому питанні треба одночасно розуміти практичні завдання з коренізації у регіоні для партії, теоретична невизначеність та дискусії щодо наступних дій у національному питанні, які відбувалися в компартії до перемоги сталінського курсу, та необхідністю виховувати і тримати контроль над партійною масою, яка повинна була виконувати директиви, не дивлячись на своє особисте ставлення.

Метою наступного аналізу буде спроба показати дії представників радянської влади різних рівнів, які повинні були показати реальну новизну та надати привабливість радянській національній політиці, вивчити форми впливу на радянських держслужбовців зі сторони владної вертикалі, визначитися стосовно ефективності роботи з виховання нового чиновництва і, через це, впливу на населення.

В сучасній українській історіографії питанню контролю над вивченням та використанням української мови держслужбовцями надана велика увага, бо в цьому полягав один з основних напрямків роботи з українізації, яку проводила та пропагувала Радянська держава. Основний формальний поділ в історіографії цього питання — описання та аналіз подій на загальнореспубліканському або регіональному рівні. Наводяться головні вехи складання адміністративної та правової основ проведення політики українізації: постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови», рішення Березневого (1924 р.), Жовтневого (1924 р.), Квітневого (1925 р.) пленумів ЦК КП(б)У, постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату», постанова РНК УСРР від 16 липня 1925 р. «Про практичні заходи по українізації радянського апарату», постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 6 липня 1927 р. «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» та інших. Надається характеристика організації практичних дій з вивчення мови — складання офіційної мережі гуртків української мови або українознавства, особливості їх функціонування, а також головному методу контролю — поділу держслужбовців на 3 категорії за рівнем знання мови за допомогою офіційних іспитів, періодичне їх повторення, досить часто наводяться приклади звільнення держслужбовців, які не бажали вивчати українську мову.

Колективна монографія «Українізація» 1920 — 1930-х років: передумови, здобутки, уроки» дуже ґрунтовно подає загальну характеристику питанню, що вивчається, на загальнореспубліканському рівні. Розвиток подій надається у хронологічному порядку, можна побачити логіку прийняття рішень центральним керівництвом у даному питанні на тлі загального розвитку України [1, с. 70 — 78]. Що не менш важливо, представлені конкретні дані та цифри, які описують становище на Півдні УСРР, наприклад, показники українізації чиновників Одещини у 1924 р. [1, с. 72].

У монографії П. М. Бондарчука надана гарна цитата, яка характеризує загальну проблематику процесу українізації держслужбовців: «Губернський апарат надзвичайно важко піддається українізації... З навчанням українській мові радянських службовців, особливо відповідальних працівників, справа просувається надзвичайно повільно». [2, с. 31] Ця характеристика надана у 1923 р. в Київській губернії, але лейтмотивом повторює ситуацію з українізацією держслужбовців Півдня УСРР впродовж 1920-х рр.

У дисертації В. О. Стремезької другий розділ повністю присвячений українізації державного, профспілкового та партійного апарату на Півдні УСРР, але мається на увазі тільки південно-західний регіон, тобто територія Херсонської, Миколаївської та Одеської округ. Надана характеристика ґрунтовно подає складний процес українізації держслужбовців регіону. Аналізується процес створення та роботи мережі гуртків з вивчення української мови і відомчих комісій з вивчення української мови, результати їх роботи у національному та адміністративному аспектах. Показується регіональна різниця — держслужбовці Одеси та Миколаєва різко відставали у процесі українізації від колег з Херсону. [3, с. 34 — 54] У монографії В. Демченко надаються дані про хід українізації держслужбовців у Херсонській окрузі [4, с. 68 — 69].

П. І. Соболев надає дані українізації держслужбовців Миколаєвщини та, зокрема, ситуацію на заводі імені Марті [5, с. 86]. В статті Н. І. Ідріс теж подаються цікаві дані з українізації держслужбовців Півдня України [6, с. 69 — 70]. В. В. Масненко приводить витяги з матеріалів, які були підготовлені до квітневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У: «Нерідко помічено й нерозуміння задач партії не тільки з боку окремих товаришів, а і з боку цілих організацій. Наприклад, в Одесі, на українізацію дивляться дуже багато товаришів, як на дещо другорядне, без чого можна обійтися... Не припинилися ще консервативні розмови про шевченківське та «галицьке» наріччя, про необхідність починати українізацію не з партійців, а з юних ленинців (у Херсонській окрузі). Також з боку партійців лунають вимоги говорити російською мовою» [7, с. 224].

Джерельну базу, яку можна використовувати для аналізу питання, що вивчається, можна розподілити на:

1. Документи, які безпосередньо висвітлюють питання контролю над вивченням та використанням держслужбовцями української мови, до них відносяться постанови та протоколи, які були прийняті установами різного рівня щодо проведення необхідних заходів з організації гуртків українознавства, анкетування для виявлення рівня знання мови, проведення офіційних перевірок — іспитів тощо;

2. Документи, аналіз яких дозволяє побачити дійсний рівень успішності проведених заходів. Ці документи у своїй основі не були присвячені висвітленню даного питання, але вони надають інформацію, яка показує результати проведеної роботи. До них відноситься головним чином усіляка звітна інформація районних та окружних установ про проведenu роботу, різноманітні обстеження про положення на місцях, інформаційні зведення до центральних установ тощо. Саме цей масив інформації найбільш цікавий, інколи він надає прямі дані про ставлення до державних заходів, тоді, як документи першої групи більш формальні за внутрішнім ґрунтом.

Одна з головних проблем при вивченні внутрішньої політики в державі, яка має чітку та розгалужену бюрократичну систему, є постійне повторювання тих самих дій, засобів, директив, звітів. Керівництво різних округ одночасно чи майже одночасно получали однакові директиви з вимогами центру, виконували їх приблизно однаковими засобами, та направляло у центр звіти, які були складені за визначеним зразком. Зрозуміло, що повної однаковості не було, що регіональна специфіка розумілася та враховувалася, але при дослідженні питань, що вивчаються, присутній великий масив однакового матеріалу з різних округ за хронологією та внутрішнім змістом. Теж саме стосується проведення політики коренізації в окремій окрузі — велика кількість досить однакового матеріалу, який показує повсякденну роботу, тобто дуже схожі між собою протоколи зібрань, періодичні звіти про пророблені справи тощо. Така наявність великої кількості схожого матеріалу, який неможливо повністю використати, але без його використання загальна картина не буде повною — будуть існувати

прогалини або територіально, або хронологічно, пропонує побудувати викладення матеріалу у статті за наступною схемою — буде проводитися аналіз окремих засобів та напрямків контролю за українізацією держслужбовців, при цьому він буде складатися з найбільш типових для більшості округ документах або з найбільш яскравих та специфічних.

Вивчаючи документи центральних республіканських установ можна побачити, що моніторинг зі стану українізації на місцях відбувався дуже ретельно. Кількість підготовленого матеріалу до різного роду державних заходів, який показував рівень українізації партійців та держслужбовців, дуже велика. Але, якщо не брати до уваги спеціальні установи, які займалися національною політикою в обох аспектах (комісія з національного питання при ЦК КП(б)У, спеціальна комісія з українізації профспілок, Комісія РНК з проведення в радянському порядку декретів XII партійного з'їзду з національного питання, Центральна Комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ), то можна побачити елементи компаніїщини або перманентної роботи стосовно національного та мовного питання. Можна виділити декілька ярких та коротких періодів, під час яких національне та мовне питання прискіпливо вивчається та подається для обговорення на партійних та радянських заходах (IX з'їзді КП(б)У, пленуми ЦК КП(б)У, які вже були перелічені у статті, I та II Всеукраїнські наради по роботі серед національних меншин та інші).

Під час перевірок рівня українізації установ їх керівництву надавалися різноманітні анкети, які повинні були надати фактичний матеріал про рівень українізації. Пояснення, де складався текст цих анкет, не завжди можна чітко знайти у документах, вони присилалися зі столиці, як частин директив до виконання, чи склалися місцевими губернськими або окружними чиновниками та надсилалися нижче по владній вертикалі на місця. Деякі з них досить формальні, деякі більш інформаційні. Наведемо приклади цих анкет.

В березні 1925 р. при Запорізькому окрвиконкомі була організована спеціальна комісія, завданням якої була індивідуальна перевірка знання української мови усіма службовцями. Перед перевіркою установи повинні були надіслати до комісії списки співробітників та заповнити по кожному з них наступну анкету:

1. Прізвище, ім'я та по — батькові;
2. рік народження та вік;
3. посада;
4. освіта;
5. національність;
6. партійність;
7. з якого часу проживає на території УСРР;
8. знає або ні українську мову;
9. відвідував або ні курси українознавства [8, с. 78].

Інший варіант анкети, яка використовувалася для ґрунтового вивчення ситуації з українізацією в районах Одеської губернії у травні 1924 р. наступний:

1. Коли приступили до українізації апарату;
2. Склад населення: українці, росіяни, німці, молдаване, євреї, інші;
3. У скількох сільрадах національність голови сільради не відповідає національному складу населення; Скільки усього голів сільрад українців;
4. У скількох сільрадах національність секретаря сільради не відповідає національному складу населення; Скільки усього секретарів сільрад українців;
5. У скількох сільрадах переважає українське населення;

6. Скільки голів сільрад знають українську мову: добре, слабо, не знають;
7. Скільки секретарів сільрад знають українську мову: добре, слабо, не знають;
8. Скільки голів КНС знають українську мову: добре, слабо, не знають;
9. У скількох сільрадах організовані гуртки з вивчення української мови? Скільки разом у всіх гуртках навчаються? Скільки раніш осіб закінчило гуртки?
10. У скількох сільрадах перепис проводиться українською мовою: повністю, частково, зовсім не ведеться;
11. Скільки Сільрад будуть українізовані до 1.07.: повністю, частково, не будуть;
12. Як володіють українською мовою (згідно категорії): голова РВК, завідуючий РЗУ, Інспектор ВНО, Секретар, райфінагент, райпрофвиконком;
13. Скільки усього робітників (не рахуючи секретаря) у РВК, з них знають українську мову добре, слабо, не знають зовсім;
14. Скільки співробітників РВК вивчають українську мову у гуртках, вдома;
15. скільки існує в районі українських гуртків, при РВК, Райсельуправі, скільки усього в них навчається осіб;
16. Скільки співробітників РВК вже закінчили українські гуртки;
17. Чи ведеться переписка українською мовою (повністю, частково, зовсім не ведеться), канцелярія РВК, військовий стіл, ЗАГС, райКНС, райсуд, райміліція, райпроф;
18. Як розповсюджується у районі українська газета «Червоний степ» — скільки екземплярів на сільраду.
19. Яку провадяться РВК заходи з українізації;
20. Які заходи намічені РВК на найближчий час для посилення роботи в області українізації? [9, арк. 11].

Обидві анкети були складені російською мовою, що характерно для часу початкового етапу українізації (1923 — 25 рр.) на Півдні України.

Для збору матеріалів про проведення національної політики окружним установам періодично надавалися директиви з центру, які чітко виписували, які їм потрібні данні про стан українізації. Вони допомагають побачити, як контролювався процес українізації держслужбовців на місцях. Так, на початку 1927 р. до усіх ОПК була розіслана директива від 3.01.1927 р. з наступною початковою частиною: «В другій половині січня 1927 р. Оргбюро розглядатиме питання про посилення українізації, стан кадрів під кутом виконання постанов партії. ОПК пропонується надсилати такі відомості». Серед інших пунктів є наступний: «Наскільки проведена українізація в повсякденній роботі апарату — діловодство, засідання, відсоток російської та української мов вживання» [10, арк. 19]. Спеціальними директивами окремих державних підрозділів також регулювався порядок вживання тієї чи іншої мови під час повсякденної роботи даної установи. Наприклад, обіжник № 77 НКВС УСРР від 30.07.1926 р. (українською мовою) вимагав, щоб «в тих місцях, поселеннях та селах, де маються національні ради, міліція повинна бути пристосована до обслуговування цих рад, а також установ та громадських організацій, що входять у склад рад на мові населення, для чого у міліцію треба ввести робітників, які добре знають мову даної ради», трохи далі вирішувалося питання стосовно співвідношення української та іншої мови під час роботи: «Діловодство у зазначених управліннях та підвідділах міліції та розшуку вести українською мовою, керуючись існуючим з приводу цього положенням, але вкупі з цим встановити так, щоб співробітники з громадянами — нацменами могли розмовляти їх рідною мовою та давати їм відповідь тією же мовою, приймати письменні заяви та видавати письменні довідки» [11, арк. 210].

Представники республіканського керівництва у своїх доповідях та статтях наводили цікаві данні стосовно процесу українізації держслужбовців. Так, В. В. Птуха

розповідаючи про стан Одеської партійної організації 12.02.1927 р. надає характеристику конкретного випадку українізації співробітників одеської газети «Известия» (російською мовою): «Українізація радянського апарату відбувається більш важко ніж гадали. Але є цікаві явища, це ті вимоги, які пред'являють до радянських робітників при здаванні заліків з знання української мови. Мною встановлено, що у газеті «Известия», яка ведеться російською мовою, її співробітники повинні знати українську мову тому, що є декрет, який усіх робітників, що мешкають на Україні, зобов'язує вивчати українську мову, а тих, хто не вивчив будуть звільняти. В редакції «Известий» при перевірці пред'явили такі вимоги — впродовж 45 хвилин написати твір «Як була відображена Революція 1905 року в українській літературі. Така вимога була пред'явлена не тільки відповідальним робітникам, а і прибиральницям. Ця перевірка проходила у грудні 1926 року, а 1.01.1927 р. осіб, які не здали заліку повинні були звільнити з роботи. Ви уявляєте, яка була атмосфера під час цього заходу, пам'ятаючи про масове безробіття, це, на мій погляд, є суцільним знущанням» [12, арк. 95]. Не менш показовий момент надається у доповіді Л. Кагановича «Про стан українізації державного апарату УСРР» на IX з'їзді КП(б)У. (1925 р.): «Найбільш негативно відбивалося на стані українізації пересування законних термінів. Це утворювало серед співробітників враження, що всі розпорядження про українізацію — це тільки самі балачки і що їх можна не виконувати, бо термін буде знову відсунений» [13, арк. 66]. Тобто вищі партійні функціонери розуміли внутрішню нестійкість цього напрямку державної політики, яка визначалася діями самої влади, що дивилася на політику українізації як на тимчасовий політичний маневр.

До центральних установ від окружних надавалися звіти щодо проведення українізації, вони різні за інформаційним забарвленням. Деякі з них формальні, але інформаційні, тобто надають данні про стан українізації з набором цифр, які повинні підкреслити роботу, яка відбулася. Наприклад, з обзору про становище українізації партапарату на січень 1927 р. по округам (російською мовою): «Запорізький округ: з 12 членів Бюро ОПК — 2 добре володіють, 10 — зовсім не володіють мовою. Технічний апарат ОПК українізований, засідання частково ведуться українською мовою. з 13 РПК — 11 українізовані на 75 %, технічний апарат українізований цілком. Засідання в більшості проводяться українською мовою» [13, спр. 2425, арк. 11]. Інші теж формальні, але не інформаційні, та виглядають як відписки для звіту. Наприклад, зі звіту про виконання постанови оргбюро ЦК від 29.06.1926 р. від Запорізького окркому до ЦК КП(б)У (російською мовою): «Питання українізації у зв'язку з рішенням Пленуму ЦК КП(б)У було пропрацьовано на Бюро та Пленумі ОК з наступним доопрацюванням на зборах осередків та районних партійних зібраннях. Навколо даного питання зосереджена партійна увага, але позитивних результатів немає. Надані директиви Бюро ОК про перехід на українську мову привели до переведення технічної роботи українською мовою, та до організації декількох гуртків з ліквідації української неписьменності, які охопили також і парткоми» [13, спр. 2358, арк. 43].

На окружному рівні процес українізації держслужбовців та періодичного контролю за станом використання української мови можна прослідкувати аналізуючи діяльність місцевих осередків державних установ. Так, у 1929 р. при Одеській міській Раді активно працювали комісії з вивчення української мови, протоколи її засідань надають великий обсяг інформації про стан контролю за українізації держслужбовців міста. В цей час адміністративна українізація вже мала досягнення у вигляді остаточного складання усіх протоколів українською мовою, що було характерно і для більшості

установ інших окружних центрів Півдня УСРР. На засіданнях Комісії надавалася характеристика стану українізації різних державних установ Одеси, загальний огляд представлених документів показує низький рівень українізації державних установ міста та різнобічний спротив цьому процесу зі сторони держслужбовців різного рівня. Так, у декількох протоколах обов'язковий пункт про прийняття на роботу осіб, які не знають української мови, наявність офіційних об'яв російською мовою у більшості випадках, відсутність практичного використання української мови службовцями під час роботи при формальному знанні її. В одному з протоколів надана позиція адміністрації Робітничої міської комісії, яка викликала незадоволення працівників Комісії з вивчення української мови, але дуже характерна для розуміння ставлення великої кількості держслужбовців до процесу українізації: «До нас не звертають українською мовою, значить можна чекати, коли відвідувачі говоритимуть українською мовою, тоді і ми будемо говорити» [14, арк. 1 – 14].

Таким чином, процес контролю за використанням держслужбовцями Півдня УСРР української мови, а інколи мови національних меншин, був важливою ланкою проведення політики коренізації впродовж 1920-х рр. Але головна характеристика цього процесу контролю подібна головній характеристиці усього процесу радянської коренізації в Україні – непослідовність, періодичність уваги зі сторони держави (або сплеск, або затухання), загальне домінування думки про те, що це важливо як маневр для вирішення хвилинних проблем, а не постійна виважена політика. Все це робить вивчення даного питання досить складним, якщо існує бажання не просто показати якісь результати, які надавала офіційна пропаганда, знов такі, для вирішення своїх хвилинних завдань – зміни кількості держслужбовців, які знали українську мову після навчання в гуртках, розподіл на категорії за знанням мови, кількість звільнених за небажання вивчати державну мову і т. д., а робити аналіз більш глибокий про те, як ці зміни впливали на психологію радянських держслужбовців, що з цього породило відповідну реакцію на підтримку мовної уніфікації 1930-х рр. серед великої кількості радянських чиновників – тобто, як одна з причин перемоги сталінізму, але є і інший бік – великий загальний держслужбовців регіону так чи інакше ознайомився з українською мовою, що стало наступною ланкою для подальшого розвитку української національної ідентичності на Півдні України. Ця проблематика також цікава з точки зору вивчення роботи розгалуженої бюрократичної системи, вивчення психології діяльності чиновництва, тобто дозволяє піднятися на рівень міжгалузевих проблем.

Бібліографія

1. «Українізація» 1920 – 1930-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / за ред. В. А. Смоля. – К. : Ін-тут іст. України НАНУ, 2003. – 392 с.
2. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. / П. М. Бондарчук – К., 1998. – Історичні зошити. – 46 с.
3. Стремецька В. О. Політика українізації на Півдні України у 20 – 30-ті роки ХХ ст. : Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Стремецька. – Донецьк, 2001. – 224 с.
4. Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України: Монографія. / В. Демченко – Херсон : АЙЛАНТ, 2001. – 210 с.
5. Соболев П. І. Українізація на промислових підприємствах Миколаєвщини (1920 – 30-ті роки) / П. І. Соболев. // Історія: маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – К. – Донецьк, Рідний край, 2001. – Вип. 16. – С. 85 – 89.

6. Ідріс Н. І. «Українізація» в містах півдня УСРР у 20-х — на початку 30-х років ХХ століття / Н. І. Ідріс // Вісник Київського національного університету. Історія. — 2005. — № 77 — 79. — С. 68 — 71.
7. Масненко В. В. Між колоніальною адміністрацією та національною елітою: українізація компартії, державних органів, комсомолу в 1920 — х роках / В. В. Масненко // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 4. — К., Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 218 — 244. — 383 с.
8. Мозуленко Д. І. Обстеження рівня знання української мови службовцями Запоріжжя на початковому етапі українізації в 1925 р. / Д. І. Мозуленко // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково — практичної конференції 2 — 3 жовтня 2003 р. — Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ; Симферополь : Доля, 2003. — с. 76 — 79.
9. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. Р.-969 — Оп. 3. — Спр. 666.
10. Державний архів Донецької області. — Ф. П.-11. — Оп. 1. — Спр. 127.
11. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. Р.-2747. — Оп. 1. — Спр. 69.
12. Російський державний архів соціально — політичної історії. — Ф.-17. — Оп. 67. — Спр. 395.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1977.
14. ДАОО. — Ф. Р.-134 — Оп. 1. — Спр. 1936.

Мозуленко Д. И.

Направления политики коренизации: проверка знания украинского языка и языков национальных меньшинств госслужащими Юга УССР

В статье анализируются механизмы административного контроля над госслужащими Юга УССР по выполнению одного из положений политики коренизации о том, что в государственных учреждениях текущая работа и обслуживание населения должны осуществляться на украинском языке, а в местах компактного проживания национальных меньшинств — на языке данного меньшинства. Подробно разбирается наиболее важный аспект данного направления политики коренизации: противоречивость и непоследовательность действий властных структур разного уровня по выполнению данной задачи.

Mozulenko D. I.

The direction of Soviet localization policy: Textsin Ukranian language and the languages of the national minorities by the officials of the South of the USSR

Mechanisms of administrative control on public officials of the South of the USSR on the accomplishment of one of the conditions of Soviet localization policy about current work and publicservice, which must be provided in Ukrainian language in state institutions, and it also must be assured in areas of close dwellings of the national minorities in a language of its minority, are analyzed in the article. Most important aspect of the Soviet localization policy is detailed: divergence and incoherence of state structures of accomplishment of different level of planted work.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Політична енциклопедія визначає Громадянське суспільство (ГС) як багатогранне та багатосуб'єктивне явище. Це і сфера вільної та творчої життєдіяльності особистості, і певний етап розвитку суспільства, і сукупність позадержавних економічних, політичних та культурних стосунків. В свою чергу у «Філософії політики...», знаходимо визначення ГС, як механізму соціальної взаємодії, що складається у сфері особистого, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічних комунікації [1, с. 163]. Погоджуються з цим та розширюють дані тези вітчизняні дослідники, що синтезували у власних розвідках світовий досвід та українську практику. Так згідно цих робіт ГС є комплексне соціокультурне явище, що складається як мінімум з чотирьох елементів — соціальні інститути (громадські об'єднання, різноманітні рухи, партії, опозиція та інститути влади тощо), соціальні практики (суспільна активність, індивідуальні дії, волонтерство), суспільні цінності (плюралізм, толерантність), громадянська культура (активна життєва позиція, громадянські уміння, громадянськість). Крім того ГС є фундаментом демократичної держави, що спирається на «вільних людей». Їх завданням є фільтрація та адаптація будь-яких дій держави, їх легітимізація. Таке можливо виключно за наявності розвинутих інститутів ГС, як то партій, рухів, громадських організацій, які згідно тій же Політичній енциклопедії і навіюватимуть ідеал суспільного розвитку у вигляді ідеї побудови ГС в Україні. Останнє ж може і має відбуватися за усіма напрямками: пропаганда переваг ГС, виховання громадянської та політичної відповідальності, формування екологічного мислення та боротьба з правовим нігілізмом.

Це є загальноприйнятим фарватером в дослідженнях питання існування та функціонування ГС як соціального явища. Його розширюють та доповнюють у своїх розвідках як політологи та соціологи, так і історики, філософи, правники та економісти. Як приклад, своє бачення, що є ГС, пропонують О. Крюков та Т. Бельска [2, с. 83]. На думку дослідників це поєднання норм та принципів діяльності, інститутів громадянського суспільства та їх функцій на ґрунті економічних, правових, соціальних та духовних відносин заради створення за допомогою громадянської культури правової та соціальної держави з ринковою економікою. До інститутів же ГС автори відносять виключно ГО, зокрема різноманітні об'єднання, приватні установи та політичні партії. Але до їх перемоги на виборах.

З тим, що ГС є передумовою соціальної правової держави, погоджується і С. Макаренко [3]. Крім цього він вважає, що таке суспільство складається з вільних, самодостатніх громадян, здатних самостійно та незалежно захищати свої права. Останнє можливо лише за умов, коли правове поле спрямоване на забезпечення самоорганізації колективної свідомості в соціально реальній структурі — громадські об'єднання, етнокультурні формування, органи державної влади. І саме громадські організації, зокрема недержавні (НДО), на думку М. Розумного, є тими інститутами громадянського суспільства, які здатні подолати політичну кризу в Україні, зламати десятиріччями формовану відчуженість українців та влади [4, с. 8]. Виключно завдяки НДО можливо вибудувати технологію взаємодії держави та суспільства, результатом використання якої стане активізація соціального партнерства даних об'єднань та органів влади, вважає Л. Усаченко [5, с. 32].

Не менш важливим за саме існування громадянського суспільства, на думку дослідників, є хід взаємодії між ним та демократичною державою. Автор сприймає вказане явище як підтримання цього процесу. І важливе місце в цьому займають знову таки громадські організації. В першу чергу партії, як такі, що сприяють політичному волевиявленню.

Таким чином, наукова практика, і світова, і вітчизняна, визначає ГС як явище багатопланове, соціально складне, та таке, що охоплює всі грані життя демократичного суспільства. Важливе місце в ньому займають політичні партії та громадські інститути. І не лише, як перевірені часом соціальні інститути, що дозволяють акумулювати в собі прагнення та світоглядні позиції максимально більшої кількості громадян. Дані утворення дозволяють реалізувати прагнення як індивідів, так і груп та верств. Завдяки політичним партіям можливе ефективне існування соціальних ліфтів. Вони ж виступають запобіжником від скочування в прірву авторитаризму та тоталітарного управління. З іншого боку, саме партії можуть сформувати не лише сприятливе соціально-економічне середовище для існування ГС. Вони впливають на традиції творення, існування та діяльності як власне самих себе, так і інших суб'єктів та об'єктів ГС. Фактично партії є центром побудови ГС, які мають всі можливості для мобілізації всього потенціалу українського народу в процесі створення високоорганізованої постіндустріальної країни, що сприяє досягненню соціального ідеалу побудові демократичного суспільства як соціально-правової держави.

І саме такими сприймали політики принципи побудови нової України на початку державотворення під час формування політичної концепції громадянського суспільства. Так, в концепції Основного Закону, схваленої Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року, планувався цілий розділ «Громадянське суспільство» [6]. Законотворці дане явище розуміли як поєднання прав і свобод не лише в гуманітарній сфері, а й в економічній. Згідно задуму політиків ГС складалося з економічної свободи, багатоманітності, рівноправності і недоторканності всіх форм власності. Планувалося закріпити положення, які спрямовані на безпосередню реалізацію принципів гуманізму і соціальної справедливості. Сім'я проголошувалася головним осередком громадянського суспільства, Конституція ж мала покласти на державу обов'язок піклуватися про неї. Там же виголошувалися принципи екологічної безпеки, визначалися система охорони здоров'я, форми і принципи медичного обслуговування. Конструювалися основні положення про організацію науки, освіти, культури і духовного розвитку народу України. Передбачалося необхідність конституційного закріплення визначальних засад створення і діяльності громадських об'єднань (політичних партій, громадських організацій, рухів тощо). Держава мала створювати рівні умови для їх діяльності. Проголошувалася принцип багатопартійності і різноманітності форм реалізації громадських інтересів. Разом з тим, Основний Закон мав би містити положення про заборону створення і діяльності партій, інших громадських об'єднань і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу і територіальної цілісності Республіки, а також підризи її безпеки, розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі, зазіхання на права людини, національних меншин та української нації, порушують права людини.

Все це і було імплементоване в повністю проекту нової Конституції, затвердженої постановою ВР України на початку липня 1992 р. Зокрема народні обранці створювали Розділ III «Громадянське суспільство» та держава, розглядаючи тим самим ГС як процес взаємодії між двома основними суспільними інститутами, що власне і було характерно для значної частини політичного істеблішменту молодій державі. Пропонувалися вісім глав (7 – 14), в яких виписувалося розуміння даного явища як сформованого соціально відповідального на правій основі. Це було цілком логічним, оскільки ще в преамбулі наголошувалося, що народ України піклується про розбудову і розвиток громадянського суспільства.

Повертаючись до тексту проекту слід зазначити, що Конституційній комісії вдалося запропонувати, а парламентарі спромоглися затвердити ідеальний опис українського варіанту громадянського суспільства. Новели розділу гарантували дотримання основних прав і

свобод людини, проголошували примат власності (втім створювали незрозуміле явище під назвою «публічна» власність щодо землі). Підприємцям гарантували свободу діяльності та державний захист і невтручання. Екологічна безпека забезпечувалася рівноправно як органами управління, так і громадянськими об'єднаннями. Родина, шлюб, материнство виголошувалися основними стовпами молоді держави. Наука та освіта залишалися під опікою держави та обмежувався вплив на них з боку партій. Статтею 95 громадськими об'єднаннями визначалися політичні партії, масові рухи, професійні спілки, релігійні організації, добровільні товариства, фонди, асоціації та інші об'єднання громадян, які не мають за мету одержання прибутку. Діяльність громадських об'єднань повинна була ґрунтуватися на демократичних засадах, відповідати вимогам відкритості і гласності. Це вже зі статті 96. А статтею 97 держава гарантувала створення рівних можливостей для діяльності громадських об'єднань.

Даний текст був винесений на загальнонародне обговорення, після якого з нього зникає розділ «Громадянське суспільство»! Концептуально та юридично вірне визначення цього явища розпорошується декларативними статтями нового проекту або ж вилучається з конституційного процесу.

Що сталося? Чому політики не захотіли дотримуватися раніш проголошеного плану побудови демократичного суспільства? Щоб зрозуміти це слід знову повернутися до часів проголошення незалежності.

Тоді, на початку 90-х, ми могли спостерігати за прийняттям законів, указів, постанов, рішень та пропозицій до них, як законодавчими і виконавчими гілками влади, так і партіями, що створило умови в подальшому не для конструювання нового, громадянського суспільства, а лише для спроби реформування старої, вже існуючої системи відносин між владою, що уособлювала державу, та мешканцями молоді країни, які в масі своїй навіть не розуміли того як це бути громадянином демократичної держави. І саме відсутність чіткого розуміння всього обсягу власних прав та навичок до їх використання вплинули на подальший розвиток та характер діалогу влади і громадян за «посередництвом» одного з основних елементів громадянського суспільства – партій. І цей діалог зазвичай носив суперечливий характер, коли артикульовані наміри не співпадали з реальними діями, як органів управління так і громадських об'єднань. Причиною цього виступало приховане бажання основних політичних гравців перекроїти владні повноваження виключно на свою користь, або в інтересах інститутів влади, які вони ототожнювали з собою.

Мова йде перш за все про постанови законодавчого органу країни щодо департизації та надання додаткових повноважень Голові ВР України. Ними було закладено тенденцію до сталої політики департизації суспільства та постійних спроб надання додаткових владних повноважень виключно виконавчій вертикалі. Створенням останньої переймався Л. Кравчук протягом 1991 – 1994 рр. Її посилював та удосконалював Л. Кучма в 1994 – 2004 рр., захищав та відвойовував В. Ющенко в 2005 – 2009 рр. та максимально використав В. Янукович протягом 2010 – 2013 рр. В свою чергу, ВР України за ініціативою політичних партій у її складі намагалася цю гілку влади обмежити, через спроби законодавчого надання більших повноважень радам (СПУ), або ж взагалі її ліквідації (КПУ) чи асиміляції (НДП, СДПУ(О), БЮТ, ПР). Врешті решт перемогла виконавча гілка влади, і саме останнє поставило під загрозу існування громадянського суспільства як механізму взаємодії між різними суб'єктами та об'єктами, що наповнюють собою сучасне українське суспільство.

Правове оформлення такої логіки політичного життя країни, де громадянин сприймається стороннім спостерігачем, або в кращому випадку дрібним кластером «поживного» електорального поля, почалось з прийняття Постанови Президії ВР України стосовно

власності КПРС на території республіки та, Указу від 25 серпня 1991 р. про заборону діяльності КПУ — з одного боку. З іншого, прийняттям постанови від 26 серпня 1991 р. Пленумом ЦК КПУ, в якій він висловлював незгоду з цим і доручив О. Морозу, Є. Мармазову, Г. Марченко та іншим представляти інтереси КПУ на час її заборони. Майже одночасно «Голос України» опублікував проект Постанови (автор С. Хмара), який був спробою введення практики люстрації членів КПРС в Україні. Зайве і говорити, що даний документ так і не було прийнято, керованою О. Морозом «більшістю». Навпаки, 7 вересня 1991 р., розпорядженням Л. Кравчука визначалося, що «працівники, які вивільняються з партійного апарату, не можуть бути обмежені в зайнятті, будь-яких посад. Будь-яке обмеження їхніх прав та свобод не допускається». Тобто, не дивлячись на сформовану суспільну вимогу щодо заборони партії, яка знищила мільйони українців, не було задоволено. Інтереси номенклатури були поставлені над потребами держави та її громадян, люстрація не відбулася, актив був «захищений». Це закріпило ще одну тенденцію в законотворчій діяльності — намагання зберегти партійно-радянську системи владних відносин. Боротьба між принципами департизації та повернення до партійності самоврядування на тлі протистояння гілок влади стали основним змістом як політичного буття, так і логіки побудови законодавчого поля функціонування громадянського суспільства в діяльності політичних партій, що уособлювали собою владу.

Втім найбільшої шкоди розбудові громадянського суспільства все ж таки завдало нестримне бажання управлінської та бізнес еліт підпорядкувати власному впливу всі елементи політичної системи країни. За двадцять років істеблішменту вдалося нівелювати вплив НДО на державотворення в Україні, звівши їх роль до банальних соціальних статистів та гарних декорацій для «партнерів» з Європи та США. Єдиним практичним застосуванням було використання їх під час передвиборчих періодів у якості інструменту розширення електорального поля. Як наслідок прийняття основних законів, що сприяли б самоформуванню ГС, а саме «Про об'єднання громадян», «Про всеукраїнські та місцеві референдуми», «Про вибори народних депутатів», «Про державну службу», «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве регіональне самоврядування», призвело до зворотного ефекту. Склалася ситуація, коли в залежності від політичної кон'юнктури виписувалися ті чи інші правила гри, які формували законодавче поле виключно в інтересах вузького кола із різноманітних груп тиску. Яскравим прикладом стала парламентська епопея навколо Закону України «Про політичні партії...» та «Про громадські організації».

Відсутність розвинутої мережі незалежних громадянських організації, абсолютна залежність політичних партій від зовнішніх джерел фінансування та спонсорів\клубів спонсорів стали передумовою формування авторитарного режиму Януковича. Останній, впевнений у власних силах, проводив політику «закручування гайок», розгорнувши безпрецедентну кампанію розправи над політичними опонентами. В'яла реакція громадян, як наслідок відсутності дієвих інструментів громадянського впливу, ще більше надихнула правлячу групу до дій, спрямованих на згортання демократії в Україні. «Вольове» рішення не підписувати асоціацію з ЄС мало б стати останнім цвяхом в труну розбудови демократичного суспільства в Україні та зоряним часом для нового кандидата в «останні диктатори Європи».

Втім, позасистемна суспільна активність українців вибухнула Майданом. Десятиріччя існування груп, рухів та секторів, які не вписувалися в офіційне поле співіснування з державою, мало наслідком спонтанний сплеск громадянської непокори. На авансцену вийшли організації, не обтяжені офіційною реєстрацією, що мали вплив на тисячі, а згодом мільйони співгромадян. «Тризуб імені Степана Бандери», «Патріот України», Соціал-національна асамблея, УНА-УНСО, «Вікінги», «Білий молот», «Нарнія», ультра-

праві фанатські групи, Самооборона Майдану, Сотні ім. Святослава Хороброго та ім. Сагайдачного, Офіцерська, афганців, Жіноча і Медична, «Ангели», Правий сектор, Вільні люди тощо. Тисячі груп, організацій, об'єднань по всій країні створили нове полотно громадянського суспільства.

Подібні процеси відбувалися і в обласних центрах. Як приклад, восени 2013 р. в Запоріжжі формується неформальна група «Запоріжжя проти «безпредела». Створена за ініціативи І. Артюшенка, І. Лех, О. Єременко та Б. Василенка вона з часом перетворюється на один з координаційних центрів Запорізького Майдану. Пізніше до діяльності групи долучилися О. Шацький, К. Коротченко, Ю. Кривенко, В. Мороко, І. Паршаков, О. Литвин. Група представляла різні соціальні верства м. Запоріжжя і виявилася вдалою, позапартійною структурою — майданчиком для прийняття рішень на користь спільної справи, не обтяженої політичними зобов'язаннями партій.

Наслідком діяльності всіх цих об'єднань стала перемога Майдану. Нація склала іспит на відповідальність. Громадянське суспільство, яке здавалося заснуло летаргічним сном, вибухнуло ідеями, діями, справами. Втім період постмайдану, російської інтервенції та російсько-української війни вказав на певну несформованість, відсутність традицій сталої і довготривалої діяльності всіх учасників політичного буття країни. З одного боку, яскравим прикладом всеосяжності ГС є поява у відповідь на агресію Росії та безпорадність українського мілітарного блоку добровольців та волонтерів. З іншого, доведення до абсурду та профанація ідей ГС в діяльності Народних Рад (НР). Перші взяли на себе основний удар війни, переломили її хід, зробили можливою розбудову структур ЗСУ, Національної Гвардії, прикордонної служби. Другі, загрузнувши в дріб'язкових, з присмаком наполеонізму, розборках, почали дробитися, підпадаючи під впливи зовнішніх сил, доволі часто кримінальних. За рік Народні Ради від умовно представницького органу докотилися до збіговиська дрібних «решал». Причиною останнього стала все та ж відсутність досвіду розбудови ГС та наявності реальних організацій. Фактично кожен член НР представляв не групу людей чи верству, а себе. І навпаки — силовий блок ГС спромігся зорганізуватися у дієві бойові структури. Втім, і вони поступово, потрапляючи під впливи політичних акторів, не маючи досвіду активної політичної діяльності, іноді скочуються в сіру зону маргінесу. Нажаль, як і протягом 90-х та 00-х років, істеблішмент робить все можливе, щоб перетворити їх на інструменти розширення електоральних впливів.

Таким чином, за двадцятьп'ять років з моменту відновлення державності українське нація, пройшовши три революції, зіштовхнувшись з інтервенцією та вступивши у бій з путінською Росією, спромоглася розпочати формування дієвого громадянського суспільства. Вибори всіх гілок влад 2014 — 2015 рр. вказали на підвищення свідомої участі громадян в процесах державотворення. Поруч з цим нерозвинуті та егоїстичні управлінські, політичні та бізнес еліти, що ставлять в центрі змісту своєї діяльності виключно власні інтереси, а не суспільні, стають загрозою для подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні.

Бібліографія

1. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд. : В. Андрущенко та ін. — К. : Знання України, 2002, — 670 с.
2. Крюков О. Громадянське суспільство як суспільно-політичне явище / О. Крюков, Т. Бельска // Публічне управління: теорія та практика. — 2011. — № 3. — С. 79 — 85.
3. Макаренко С. Громадянське суспільство в системно-правовому вимірі / С. Макаренко // Гілея. — 2012. — № 66. — С. 585 — 590.

4. Розумний М. «Громадянське суспільство» vs «політична нація» / М. Розумний // Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокв. зб. — 2013. — № 2. — С. 5 — 11.

5. Усаченко Л. Історичний розвиток поняття «громадянське суспільство» як свідчення сутнісної еволюції його взаємовідносин з державною владою / Л. Усаченко // Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокв. зб. — 2008. — № 3. — С. 28 — 33.

6. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію нової Конституції України» від 19 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). — 1991. — № 35. — С. 466.

7. Психиатрам на заметку: Запорожская «Народна рада-2» объявила ультиматум Порошенко / Сайт «Зеркало Запорожья». Режим доступа до файлу : <http://zerkalo.net.ua/news/3059.html>

Мороко В. В.

Гражданское общество и современные вызовы

В статье анализируются процессы создания гражданского общества в Украине. Определяются основные направления и влияния. Делается вывод о недостаточном уровне развития гражданского общества и роли в этом отечественных элит.

Мороко V. V.

Civil society and contemporary challenges

The focus of the article is the process of building Ukrainian civil society. Main directions and impacts are determined. The conclusion is being made that there is insufficient level of civil society development and the local elites' role in it.

Мяло П. І.

ГЕНЕЗА ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ, ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЗА СФЕРУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Україна є багатонаціональною державою, в якій проживають представники понад 130 національностей. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року серед національних меншин переважають росіяни — 17,3 %. Також свої національні спільноти мають білоруси, молдовани, кримські татари, болгары та ін. [1].

Виходячи з такого національного розмаїття, вкрай важливим для національної безпеки держави є існування центрального органа виконавчої влади, який безпосередньо опікується питаннями етнонаціональної політики. Актуальність даного питання посилюється як прагненням України інтегруватися до Європейського Союзу, який у своїй діяльності спирається на визнання принципів культурного розмаїття та міжнаціональної толерантності, так і агресивною зовнішньою політикою Російської Федерації, яка звинувачує Україну в національній дискримінації та релігійних утисках.

Як зазначається у аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, поряд із відродженням національного сектору безпеки та підвищенням обороноздатності Збройних Сил України державним пріоритетом має бути здійснення україноцентричної гуманітарної політики, покликаної слугувати інструментом однос-

ті українського суспільства та зміцнення підвалин незалежної державності України [2; с. 44 – 45].

На думку авторів доповіді, чинниками, які гальмують консолідацію української нації, тобто громадян України всіх національностей, які проживають на її території, є:

наявність в Україні сил (КПУ, РПЦ, численні шовіністичні проросійські організації й потужне антиукраїнське лобі у владних структурах та ЗМК), які своїми діями сіють розбрат у суспільстві та свідомо прагнуть підірвати підвалини української незалежної державності;

цілеспрямоване здійснення зовнішніми і внутрішніми антиукраїнськими силами широкомасштабної спецоперації у гуманітарній сфері з метою знищення української України та ліквідації її незалежної державності.

Усвідомивши нездійсненність імперської мрії про відродження «Єдиної Великої Росії» за існування української України, російський владний політикум вирішив, що засобом створення «України без українців» має стати не стільки війна і/або геноцидне знищення української нації, скільки гуманітарна агресія. Росія здійснює її одночасно в кількох напрямках, інспіруючи та підтримуючи ведення проти України мовно-культурної, інформаційно-пропагандистської, історіософської і конфесійної війн.

Так, у південно-східних областях України довгий час вели активну роботу такі проросійські організації як «МАМОРС» (Международная асоциация молодежных организаций российских соотечественников), «Русский центр», «Славянська гвардія» та багато ін. [3].

В Україні сьогодні не має центрального органу виконавчої влади на рівні міністерства, який би мав повноваження у сфері реалізації та формування державної політики в етнонаціональній сфері. Також необхідно привести у відповідність чинне законодавство у сфері національних відносин, прийняте на початку становлення незалежності України, як таке, що не здатне адекватно вирішувати актуальні виклики сьогодення.

Зупинимось детальніше на генезі органів виконавчої влади в українській державі, які займалися питаннями міжнаціональних відносин. До моменту проголошення незалежності України Постановою Кабінету Міністрів УРСР від 9 липня 1991 № 79 було утворено Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР. Головними завданнями Комітету було проведення єдиної державної політики в галузі міжнаціональних відносин з урахуванням інтересів кожної національності, історичних традицій і національних особливостей, економічних і духовних потреб; здійснення контролю за виконанням законодавства з національних питань; створення умов для забезпечення соціально-культурних потреб, відродження та розвитку культур і мов національних груп, які проживають на території республіки, сприяння діяльності їх громадських формувань [4].

Вже через два роки Комітет було ліквідовано, а на його базі створено Міністерство України у справах національностей та міграції. Серед завдань Міністерства вже було прописано координація діяльності органів державної виконавчої влади, місцевого і регіонального самоврядування з питань створення умов для задоволення духовних та освітніх потреб, відродження, збереження і розвитку в Україні національних культур, мов і традицій. Крім цього міністерство займалося підготовкою спільно з іншими органами державної виконавчої влади пропозицій про формування державної політики у сфері національних відносин та міграції населення і організацію роботи щодо її реалізації; забезпечення відповідно до чинного законодавства прав національних меншин на вільний розвиток в Україні. Також при Міністерстві створювався як дорадчий орган рада представників громадських об'єднань національних меншин України [5].

Проте вже через три роки відповідно до Указу Президента України від 26 липня 1996 р. № 596 «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» замість нього

було утворено Державний комітет у справах національностей та міграції [6]. Державний комітет був центральним органом виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин та української діаспори, міграційних відносин, розвитку і функціонування української мови як державної та мов національних меншин на всій території України, здійснює керівництво дорученою сферою управління, несе відповідальність за стан її розвитку.

Однак невдовзі й він був ліквідований як самостійний орган державної влади. У 2000 році замість нього було створено Державний департамент у справах національностей та міграції (Держнацміграції) у складі Міністерства юстиції України [7].

У 2001 році Президент України Л. Кучма підписав Указ в якому говорилося, що з метою підвищення ефективності здійснення державної політики у сфері міжнаціональних відносин, міграції, забезпечення прав національних меншин України, представників депортованих народів, що повернулися в Україну, та біженців створюється Державний комітет України у справах національностей та міграції [8]. У 2007 році комітет було реформовано у Державний комітет України у справах національностей і релігій. Комітет було ліквідовано 9 грудня 2010 р., а функції з реалізації державної політики у сферах міжнаціональних відносин, захисту прав національних меншин України, релігії покладені на Міністерство культури України [9].

Нині завдання, пов'язані з реалізацією державної політики в етнонаціональній сфері, виконує Департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України. До складу департаменту входять п'ять структурних підрозділів, з яких лише два займаються цими питаннями: відділ національних меншин України та української діаспори; відділ мовної політики [10].

Крім цього недовгий час працював офіс урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики, який очолював Геннадій Друзенко. Його завданням було забезпечення взаємодії Кабінету Міністрів України з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в українському суспільстві [11]. Проте Геннадій Друзенко не мав реальних важелів впливу та повноважень, й не проіснувавши року, ця посада була ліквідована [12].

Таким чином на протязі понад двадцяти років орган державної влади орган, який відповідав за розробку та реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, зазнавав постійних змін та реорганізацій. Він був центральним органом виконавчої влади на рівні міністерства та державного комітету, входив у якості структурного підрозділу до складу міністерства юстиції та міністерства культури України. Перманентне реформування, розширення функцій та їх урізання не сприяло системній та послідовній роботі. Аналогічні зміни зазнавали і структури цього органу на місцях. В обласних державних адміністраціях, як наприклад у Запорізькій облдержадміністрації, спочатку це був самостійний структурний підрозділ, а саме — відділ у справах національностей і релігій, згодом він у якості сектору з питань релігії увійшов до складу управління з питань внутрішньої політики облдержадміністрації, а частина цього структурного підрозділу, що відповідала за співпрацю з національними меншинами, увійшла до складу управління культури.

Станом на вересень 2015 року управління з питань міжнаціональних відносин та релігій входить до складу Департаменту культури, туризму, національностей і релігій [13]. У районних державних адміністраціях ситуація ще гірше, оскільки ці обов'язки покладено на окремих фахівців з організаційного відділу, відділу культури чи внутрішньої політики.

Нагальною проблемою також є удосконалення законодавства у сфері міжнаціональних відносин і приведенні його у відповідність до загальноєвропейських норм. Ще 1 листопада 1991 року було прийнято Декларацію прав національностей України [14]. У 1992 році було прийнято закон «Про національні меншини в Україні», який складався з 19 статей. Згідно ст. 1 Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальноновизнаних прав людини [15]. Відповідно до чинного законодавства до національних меншин відносяться групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Конституція України 1996 року остаточно ввела у правове поле поняття національні меншини та корінні народи [16]. Однак, як зазначає український дослідник В. Лемак, найбільше термінологічних проблем у статті 11 Конституції, яка вживає поняття «української нації» поряд із «етнічною» та іншою «самобутністю всіх корінних народів і національних меншин» (різниця між останніми двома також не визначається) [17, с. 70].

Також досі законодавчо не унормовано визначення термінів «державна етнонаціональна політика України», «етнічна ідентичність», «національно-культурна автономія». Незважаючи на неодноразові спроби, на державному рівні так і не прийнята Концепція державної етнонаціональної політики.

11 березня 2015 року відбулися парламентські слухання «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні». Заступник Голови Верховної Ради України Оксана Сироїд наголосила, що відсутність етнонаціональної політики стала однією з причин нинішньої ситуації в державі: «Війна — це нагода замислитися, що стало причиною нинішнього стану, — сказала вона. — Однією з причин нинішнього становища, нинішньої агресії є відсутність послідовної державної етнонаціональної політики, яка б стосувалася національних меншин і принципів взаємодії всередині суспільства» [18].

Таким чином для подолання існуючих проблемних питань у етнонаціональній сфері, доцільно утворити окремий орган центральної виконавчої влади, який безпосередньо б займався питаннями розробки та реалізації державної політики у галузі міжнаціональних відносин. Необхідно також створити виконавчу вертикаль на місцях та прийняти Концепцію державної етнонаціональної політики, яка б визначила поняття національних меншин та напрямки їх співпраці з органами державної влади, а також пріоритети розвитку на коротко та довгострокову перспективу.

Бібліографія

1. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
2. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки». — К.: НІСД, 2014. — 148 с.
3. Музичко О. Є. Проросійські суспільно-політичні організації на півдні України як фактор дестабілізації ситуації в регіон: сучасний стан проблеми та шляхи їх вирішення. // Стратегічні пріоритети, № 1, 2006. — С. 42 — 47.

4. Постанова Кабінету Міністрів УРСР «Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР» від 9 липня 1991 р. N 79 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/79a-91-п>
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання Міністерства України у справах національностей та міграції» від 26 червня 1993 р. N 487 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/487-93-п>
6. Указ Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» від 26 липня 1996 р. N 596 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/596/96>
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного департаменту у справах національностей та міграції» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/603-2000-п>
8. Указ Президента України «Про Державний комітет України у справах національностей та міграції» 13 вересня 2001 року N 836/2001 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/836/2001>
9. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09 грудня 2010 № 1085/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>
10. Структурні підрозділи Міністерства культури: Департамент у справах релігій та національностей [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/265586; jsessionid = D4487DB91C3A4FC251BBC40EFD DC90E8>
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики» від 04.06.2014 № 164 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/164-2014-п>
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання Секретаріату Кабінету Міністрів України» від 15.04.2015 № 213 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213-2015-п/paran44#n44>
13. Розпорядження голови Запорізької облдержадміністрації «Про затвердження Положення про Департамент культури, туризму, національностей та релігій Запорізької обласної державної адміністрації» від 27.12.2012 № 664 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua/news/16233/polozhennya-pro-departament-kulturi,-turizmu,-natsionalnostey-ta-religiy--zaporizkoji-oblasnoji-derzhavnoji-administratsiji.html>
14. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 року N 1771-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>
15. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року N 2494-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>
16. Конституція України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
17. Лемак В. Законодавство про національні меншини в Україні: питання вдосконалення / В. Лемак, О. Лемак // Вісник Центральної виборчої комісії. — К., 2014. — № 1 — лют. — С. 70 — 73.
18. О. Сироїд: Україна потребує нової державної політики у сфері етнонаціональних взаємин [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/105525.html>

Мяло П. И.

Генезис органов исполнительной власти, ответственных за сферу межнациональных отношений в Украине: анализ актуальных проблем

В данной статье автор исследует процесс формирования центральных органов исполнительной власти, ответственных за реализацию государственной политики в сфере межнациональных отношений. Украина является полиэтническим государством и в современных условиях многократно возрастает опасность использования национального фактора со стороны недружественных государств, в частности — Российской Федерации.

Законодательство Украины в сфере межнациональных отношений является устаревшим, а отсутствие центрального органа власти в этой сфере не позволяет адекватно реагировать на современные геополитические вызовы.

Myalo P. I.

The Genesis of the Executive Power Bodies Responsible for the Field of International Relations in Ukraine: an Analysis of Current Problems

In this article the author analyses the process of the formation of the executive power central bodies which are responsible for the implementation of the state policy in the field of international relations. Ukraine is a poly-ethnic state and nowadays the danger of the national factor being used by the unfriendly states, especially the Russian Federation, is increasing dramatically. The law of Ukraine in the field of international relations is out-of-date, and the absence of a central body of power in this field does not allow an adequate reaction to the modern-day geopolitical challenges.

Орлянський В. С.

ДЕРЖГОСПИ ЯК ГОСПОДАРСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ (1941 – 1943 рр.)

Проблема державних сільськогосподарських підприємств (держгоспів) викликає непростий інтерес для дослідження вже хоча-би тим, що нацистське керівництво зберегло всю колишню радянську систему радгоспів. Вивчення проблеми функціонування цих підприємств дозволяє побачити, наскільки подібними були ці дві політичні системи за своїми цілями і завданнями. У той же час, не можна не відзначити й різні економічні нововведення, які принесла нова влада. При загальному домінуванні єдиної ідеології нацисти особливо не намагалися переробляти ринкові механізми керування, міняти економічні закони. Сільське господарство зі своїми природними й кліматичними циклами, здоровим глуздом і системністю, як ніяка інша галузь, є найбільш ранимою та залежною від втручання з боку. Історія німецької окупації показує, що в тих регіонах, де служба безпеки не втручалась, у керуванні проглядався все-таки здоровий глузд. Відносно приазовського регіону, на нашу думку, домінував саме останній підхід.

На територіях, які не входили безпосередньо до Рейху, окупаційна влада прагнула не міняти існуючі економічні відносини. На території Радянського Союзу нацисти цілі блоки радянської системи керування суспільством використовували практично без змін.

Відразу після початку окупації Запорізької області була, по суті, реанімована система керування радгоспами в Запорізькій області, яку очолив Риккерих, чиновник Військового господарського командування в Запорізькій області [1, спр. 8, арк. 1]. У відмінності від усього іншого сільського господарства, яке управлялося українським управлінням

сільського господарства, держгоспи завжди залишалися під німецьким керуванням. На кінець літа 1942 р. у керування входило 25 господарств без явної галузевої спеціалізації. Протягом осені з'являються в області й спеціалізовані держгоспи, усі вони перебували під Бердянськом. Спеціалізація цих господарств була по свинарству, птахівництву, шовкопрядству й виготовлення вина [1, спр. 4, арк. 12, 13, 14, 15]. Частина довоєнних радгоспів стали називатися державними маєтками, які мали кущові керування. Наявні документи не дозволили нам виділити принципову відмінність у їхньому призначенні.

Ми спробували зробити аналіз подібного господарського інституту нової влади на прикладі одного держгоспу Запорізької області, фонди якого збереглися в достатній кількості.

За колишнім Ново-миколаївським зерновим радгоспом статус державного підприємства було збережено, як і його зернову спеціалізацію. Стара влада залишила гарну базу. На складах зернового радгоспу залишилися тисячі центнерів різних зернових культур, більше тисячі центнерів розібрало місцеве населення, це крім того, що було ними зібрано в рахунок оплати за свою роботу. Основна робота в першій половині 1942 р. була зосереджена в полеводстві. Якщо виходити з того, що обсяг землі, який мало господарство до війни, був майже 4 тис. га, організація весняної посівної проходила цілком гідно. Так, на 13 травня 1942 р. було засіяно 1866 га, з яких яриця становила 175 га (при плані 200 га), ячмінь 987 га (при плані 1117 га), овес 383 га (400 га), соняшник 282 га (200 га), картопля 8,5 га (10 га), соняшник на силос 25,6 га (40 га), буряк кормовий 1,8 га (30 га), баштан 2,5 га (20 га). Як свідчать документи, посівна в господарстві тривала і надалі. Широко були представлені технічні культури. При цьому необхідно мати на увазі, що в господарстві був ще й озимий клин, засіяний ще до окупації. Весняна посівна супроводжувалася більшим обсягом інших робіт у полі. Так на середину місяця було зорано 1295 га, 2482 га було очищено від бур'янів, на 3149 га минулому знищені ховрашки [1, спр. 37, арк. 15].

Великі обсяги виконуваних робіт уже через кілька місяців після початку окупації цілком логічно породжують питання про наявність матеріально-технічної бази господарства. Більша частина польових робіт виконувалася на кінній і тракторній тязі. Відомість витрати паливно-мастильних матеріалів дозволяє нам відстежити сфери застосування механізмів; оранка, посів ярових, боронування, культивація, перегін тракторів, вивіз зерна, ширитовка зерна, перемел зерна, змащення с/г інвентаря [1, спр. 37, арк. 1 – 2]. У звіті за 13.05.42 р. вказувалося, що в той день на полях працювало 6 тракторів, було задіяно 20 борін, 4 букери, 2 вола, 43 коня, 44 корови. Усього навесні того року йде згадування про 11 тракторів, правда з різним ступенем рухливості, двох комбайнів «Комунар» і двох вантажівок — ЗІС і ГАЗ [1, спр. 15, арк. 6; спр. 16, арк. 1]. Необхідно мати на увазі, що техніка колишньої машинно-тракторної станції згадується окремо й до держгоспу не має відношення.

Численні згадування про техніку в господарстві у своїй більшості стосувалися різних аспектів ремонту й діставання запасних частин. Згадувань про прибуття якої-небудь нової техніки нами не виявлене, тому можна припустити, що вся техніка була колишньою радянською. У той же час, статус державного підприємства давав можливість отримувати певну підтримку з боку держави. Безсумнівно вона була, документально вдалося підтвердити одержання з Німеччини двох леміхових плугів і одного культиватора [2, спр. 1, арк. 10].

У цілому робота майстерень господарства не може не викликати позитивної оцінки. До весни 1943 р. серед діючої техніки згадується 10 тракторів, 20 комбайнів, 8 тракторних і 7 кінних сівалок, 12 тракторних культиваторів, 6 луцильних агрегатів, 6 тракторних причіпних боронів. Усього ж за списком механічних майстерень господарства техніка й різні механізми згадуються по 59 позиціях, і тільки по трьох з них було вказано, що

вони знаходяться в непрацюючому стані [1, спр. 38, арк. 46]. Відомість витрати паливно-мастильних матеріалів містить більше десятка видів робіт [1, спр. 15, арк. 21].

Осінні польові роботи 1942 р. дуже слабо відбилися в документах. Згідно з уривчастими даними, ми можемо довідатися, що при зборі ранніх колосових, ручний збір був здійснений на 919 га, а на 2227 га використовувались лобогрійки. Усього в господарстві врожай збирався по озимих з 1596 га, по яриці з 175 га, по ячменю з 1049 га, по вівсу з 328 га, по просу з 538 га, по соняшнику з 108 га, по люцерні з 50 га, по кукурудзі з 55 га, могоару з 20 га, судянки з 10 га [1, спр. 5, арк. 2, 5]. По результату збору врожаю ми можемо констатувати, що в господарстві навесні була освоєна практично вся передвоєнна площа оброблюваної землі.

Великий озимий клин дав украй низький урожай, ледве більше 4 ц із гектара. Досить високі показники дала яриця — майже 10 ц із гектара, ще більше — понад 13 ц, дав намолот ячменя [1, спр. 33, арк. 3]. Таких показників в подібних умовах можна було досягти тільки при високій культурі рільництва.

Скоріше всього, через великий обсяг робіт і недостатню механізацію, для робіт на полях держгоспів залучалися механізми й робоча сила сусідніх колгоспів. Чотири сусідні колгоспи виконували обмолот вівса ячменя, скиртування ячменя й проса. Усі роботи виконувалися на окремих полях, загальний обсяг яких склав 247 га [1, спр. 46, арк. 6].

Помітно зросла механізація весняно-польових робіт в 1943 р. Так, на 9 квітня 215 га землі було зорано і закультивовано, 148 га було оброблено тракторами, за 17 квітня усі 35 га були оброблені тракторами [1, спр. 15, арк. 27, 45]. У цілому на 5 травня 1943 р. з 1750 засіяних гектар — 1030 га було оброблено тракторами, 430 га — кінними сівалками й тільки 290 га — обробка проводилась ручним способом [1, спр. 46, арк. 60].

Явна перспектива проглядалася в роботі господарства в червні 1943 р. тому що більше 1000 га землі було зорано й залишено під пар, 958 га з яких було оброблено тракторним способом [1, спр. 15, арк. 174]. Що це? Беззавітна віра в нову владу або вікова селянська віра в землю, яка буде завжди, незалежно від будь-якої влади. Ми схилиємося до другої версії.

Номенклатура посівів по всіх господарствах на 1943 р. нами не виявлена, але та інформація, яка дається у звіті по 2 відділенню за 30 квітня, може допомогти представити загальну картину посівних площ усього господарства. Так, на цей день було посіяно пшениці 524 га (при плані 304 га), вівса 258 га (267 га), ячменя 754 га (497 га), соняшника 212 га (223 га), кормового буряка 12 га (12 га), ячменю і вівса на сіно 142 га (686 га), кукурудзи 4 га (133 га), картоплі — 12 га (15 га), магору 15,2 га (4 га). Перекриття планових показників можна розглядати під різними кутами, але безсумнівно, що його так само можна розцінити і як зрослими можливостями господарства, а так само наявністю надійної та кваліфікованої робочої сили. У розряді «город» планові показники були відсутні, скоріше всього ці лани й культури призначалися для внутрішнього споживання. Городина господарства був представлена квасолею — 6,3 га, баштаном — 10 га, буряком — 3 га, огірками — 2,7 га й коноплею 2,7 га [1, спр. 15, арк. 15].

Відносно тваринницької галузі впровадження політики окупаційної влади можна розділити на два етапи. Військове господарське командування прагнуло зберегти господарське життя в тих параметрах, у яких воно було на початок окупації. Збереження тваринницьких ферм при колгоспах та держгоспах супроводжувалося вилученням у селян колишньої радгоспної худоби, яку вони просто розібрали при відступі радянської влади. Справедливості заради необхідно відзначити, що насильницького відбирання не було, у даному держгоспі викупували другу корову, селянської худоби не відбирали.

Подвірні списки по весні 1942 р. показували, що без корів господарств майже не було, нерідко були ще й телята [1, спр. 7, арк. 1, 3, 4, 5, 6].

Перехід території нашої області під цивільне керування привів до зміни в господарській політиці. Згідно з рахунком 5/067 фінансового плану господарства, був виділений окремий рядок — «формування череди», згідно з яким закладалися покупки основної продуктивної череди й робочої худоби [2, спр. 1, арк. 3]. Зміни відбулися й у фінансовому плані держгоспу, де так само закладалася ціла стаття витрат, яка цілком була спрямована на формування череди великої рогатої худоби, записані були й засоби її створення: закупівля молодиків, витрата на перекидання, обмін [1, спр. 4, арк. 1. Однак суспільного стада радянського зразка вже не робили, його функції полягали в племінній репродукції й забезпеченні початкового періоду становлення молодиків. Подальший період відгодівлі великої рогатої худобі, товарне виробництво молока, яєць, як і всієї продукції птахівництва, продовжували залишатися в селянських господарствах. При всій схожості проявів підходів до питання про одержавлення, нацистське керівництво не пішло по шляху відтворення на окупованих територіях великих товарних тваринницьких ферм радянського зразка.

Отже, на початку літа, замість простого механізму кількісного відновлення тваринницької ферми, почалося функціонування галузей на нових принципах роботи. Подібна новизна відбилася на якісній характеристиці господарського стада. У динаміці з 01.01.1942 р. по 01.11.1942 р. у цифрах воно виглядало так: коней було 32, стало 296, з яких 131 були закуплені, а 181 були 1942 р/нар.; робочих меринів було 3, стало 46; кобил маток було 14, стало 60; великої рогатої худоби було 8, стало 437, з яких телят 1942 р/нар — 319; свиней було 4, стало 35 [2, спр. 2, арк. 128].

У розвитку цієї галузі проглядається домінування здорового глузду та економічної зацікавленості. До питання про правдивість документів цього періоду існують різні оцінки, з нашої сторони, ми можемо відзначити, що коли новою владою проводилася реквізиція, або коли проводилося просте забирання військовими частинами, у документах це не приховувалось. У господарських звітах за 1942 р. практично всі голови худоби, що знову з'явилися, позначені так, що вони куплені або були народжені в господарстві [1, спр. 49, арк. 2 — 8].

Підтвердженням нашої думки може служити наявність домашньої живності на подвір'ї в працівників даного господарства. Зовсім недавно селяни вже мали досвід будівництва суспільних тваринницьких ферм. Як ми вже відзначали, на початок весни помітного скорочення по селянських дворах не спостерігалось. За той же період у робітників господарства ці показники виглядають так: великої рогатої худоби було 240 — стало 211, з яких корів було 154, а стало 161; до двох років телиць було 16 — стало 33, народжених в 1942 р. було 37 — стало 10; свиней було 66 — стало 132; свиноматок було 2 — стало 13; бджолосімей було 17- стало 31; гусаків було 170 — стало 627; хитавиць було 87 — стало 601; курей стало 3429; індиків було 0 — стало 20 [2, спр. 2, арк. 134]. Як ми бачимо, у групі великої рогатої худоби хоч і було скорочення, але не корів, навіть навпаки, скорочення було серед скотини, яку годували, із-за скорочення строків їх годування, відносно іншої живності ми спостерігаємо також стабільний приріст.

Подібному положенню багато в чому сприяли дії самого господарства. В умовах окупаційного режиму подібні дії керівництва можна розглядати тільки в ракурсі виконання наказів німецької влади.

У серпні 1942 р. господарство стало пропонувати всім бажаним, хто не мав корів, придбати їх у них за прийнятними цінами [1, спр. 2, арк. 9]. Украй несподіваний документ, як для традиційного сприйняття окупаційного режиму. Цікаво, що цей документ збігав-

ся з періодом, коли почались заходи по відродженню тваринницької галузі в держгоспі. На перший погляд було явне протиріччя. Однак, господарство на цей раз брало на себе обов'язки виробників, а також перші місяці годування, тобто найбільш трудомісткий етап операції тваринництва. Основний період годування худоби і надалі переносився в приватні господарства. Що ще незвично в цій схемі, так це те, що передача худоби здійснювалася через купівлю-продаж між селянами господарством. На жаль, яких-небудь текстів договорів або угод виявити нам не вдалося. У численних фінансових документах, у приходах або видаткових частинах згадуються обміни худоби, які робило господарство, більш старого віку на більш молодих [1, спр. 21, арк. 594, 596, 603]. Згадування в документах про доплати за різницю ваги були формою оплати селянинові за відгодівлю худоби. Зберігся перелік селянських господарств, які мали велику рогату худобу річного віку, які підлягали продажу держгоспу [2, спр. 2, арк. 49 – 51]. Ми не можемо дати оцінку на скільки вони були взаємовигідними, але те, що вони були не за «палички» і реально оплачувалися – цей факт не заперечний.

Незважаючи на лихоліття війни, навесні 1943 р., ми бачимо продовження позитивної тенденції у відношенні великої рогатої худоби. На той момент череда становила вже 488 голів, у т. ч., запряжних волів 19, трирічних волів – 18, накривних бугаїв – 3, бугаїв для розплоду – 3, корів – 4, бичків двухрічних – 16, однолітки – 242, телички тельні – 12, дворічні – 122, однолітні – 31, телята 1943 р/нар. – 10 [1, спр. 21, арк. 595]. Про те, що економічний підхід домінував, можуть служити дані по кількості поголів'я коней у господарстві. Так, із загальної кількості коней в 296 голів – 131 проходили по статті «закуплених» [2, спр. 2, арк. 128].

На початку 1943 р. і протягом усієї весни, робота господарства була достатньо стабільною, з явною спрямованістю на перспективу. Про це добре можуть свідчити такі справи. Так, з отриманих у березні 1943 р. 513 шт курячих яєць, 180 пішли на їжу німецьким солдатам, 190 – на продаж за готівку й тільки 143 на підсидку. У квітні, на підсидку було спрямовано вже 4267 яєць, а на продаж солдатам 1277 шт. і на продаж 1637 шт. Аналогічна картина спостерігається й по молоку. З 2884 л молока, отриманого господарством у квітні, тільки 1018 л пішло на продаж державі, 103 л були продані за готівку, 192 л відправлено для солдатів, а 1569 л були спрямовані на вигодовування молодняку [1, спр. 49, арк. 49, 55, 56]. Спрямування більше половини своїх ресурсів на вирощування молодняку завжди вважалося роботою на перспективу.

Незважаючи на те, що основну масу товарного молока, як і яєць, становили закупівлі в населення, господарство мало невелике стадо (у різний період з 8 – 12 голів) і невелику птахоферму. Подібний підхід має кілька пояснень: насамперед, це об'єктивна необхідність мати ресурси для внутрішніх потреб. Інша причина була в місці розташування господарства: воно було розташоване на жвавій транспортній розв'язці, де постійно була присутня оперативна потреба в обслуговуванні, щодо військових, які постійно пересувались по цих дорогах [1, спр. 49, арк. 28].

Багато нововведень у роботу господарства принесла ринкова природа нової влади. У бухгалтерських паперах чітко прописані статті приходу як «продаж державі» і «продаж за готівку». Накладні з формулюваннями типу «продукти для годування німецьких солдатів» стали з'являтися з кінця 1942 р. і вони проходили тільки як видаткова частина. Скоріше всього, це й стало причиною появи на початку 1943 р. запиту в обласне Управління держгоспами із проханням про роз'яснення «відносно безкоштовної видачі продуктів німецьким солдатам» [2, спр. 1, арк. 13]. Відповідь нами не виявлена, скоріше всього, питання з оплатою було вирішене, тому що накладні на видачу продуктів для годування німецьких солдатів продовжували з'являтися протягом усієї зими та весни 1943 р.

Як і все сільське населення, працівники господарства обкладалися натуральними податками. Відмінність полягала тільки в тому, що в РПС вони здавали не всю, основну продукцію, таку як молоко і яйця, вони здавали в держгосп. Наприклад, у липні 1942 р. з кожної курки покладалося по 5 шт яєць, у серпні — по 7 шт, але у вересні тільки по 2 штуки. Цілком розумно, що принаймні нерозоряючими можна назвати і норми здачі молока. Так, в 3 кварталі 1942 р. з корови необхідно було здати 250 л молока (у середньому по 2,8 л у день), в 4 кварталі ця норма становила вже тільки по 100 л (близько 1,1 л у день) [1, спр. 2, арк. 1 — 4, 12, 13.] Норми поставок цілком урахували сезонність даного продукту. Обов'язкові поставки не були безкоштовними, вони закуповувалися господарством. Так, молоко купувалося в населення за ціною 1 руб. 30 коп. за один літр [1, спр. 49, арк. 29 — 31]. Багато це або мало, питання досить риторичне. Що б порівняти їхню величину, треба порівняти їх з цінами, за якими господарство продавало продукти своїм працівникам.

Залежно від поставлених завдань змінювалася й штатна структура господарства. Так, на першому етапі основним завданням нової влади було збереження виробничих відносин на тому рівні, на яких вони перебували на початок окупації. Зарплатна відомість на 403 людини по 1-му відділенню була представлена загальним списком працівників, з виділенням усього п'яти трактористів, одного комбайнера, заправника, однієї доярки, 2 свинарок та 3 бригадирів [1, спр. 26, арк. 83 — 95].

Розвиток господарських відносин вимагав стабільної роботи, що зумовило й організаційно-структурні зміни. Уже по зарплатній відомості цього ж відділення за лютий 1943 р. помітні ці зміни [1, спр. 32, арк. 85 — 94]. З'явилася чіткість у штатній структурі господарства. Управлінський апарат відділення був представлений завідувачем, двома агрономами, двома лічильниками, розсильним, прибиральницею та сторожем. У групу «інший обслуговуючий персонал» увійшли два комірника, завгосп, фуражор, два кухаря і два бригадира. Окремо виділялася група працівників механічних майстерень у кількості 21 людини, «ското-ферми» — 30 люд. і птахоферми — 2 люд. Усі інші працівники ділилися на постійних і непостійних. Подібна форма дозволяла дуже мобільно й ефективно розпоряджатися робочою силою, так як для різної роботи залучалась різна кількість працівників. Скоріше всього, цим можна пояснити ті великі коливання по кількості виходів на роботу, особливо серед не постійних працівників — від 6 — 8 до 25 діб.

Серед нововведень нової влади стало введення грошової оплати за роботу в сільському господарстві. Комерційні відносини ввійшли в усі сфери господарської діяльності, як в усередині підприємств, так і у зовнішніх відносинах із цивільними та військовими установами. Ідеологічний, господарський і психологічний аспекти цих нових стосунків вимагає окремого дослідження. Ми розглянемо тільки один аспект, який пов'язаний із грошовою оплатою праці. Справа в тому, що на той момент, як і до війни, у сільській місцевості не було достатньої мережі торговельних установ, особливо де можна було за гроші купити щось з їжі, як і самих грошей. При радянській владі це вирішувалося досить просто — існувала система натуральних розрахунків із працівниками та плюс його присадибна ділянка.

Розміри заробітної плати для робітників та службовців держгоспу були різними: були фіксовані ставки, але була й залежність від кваліфікації й кількості виходів на роботу. Питання із продуктами харчування для своїх працівників адміністрація господарства так само перевела на комерційну основу. Продукти харчування працівникам продавалися. Питання полягає в тому, який був діапазон продуктів, їх кількість, а головне — ціна. Повної картини продажу продуктів по місяцях нами не виявлено. Нам удалося встановити, що деякі відомості продажів позначалися як реалізація норм, розміри продажів були не

постійними, були відсутні й регулярні строки видачі. Так, у липні 1943 р. у рахунок пайка продавалися Осіпенко Т. (1 іждевенець) — 3 кг борошна та 3,3 кг крупи; родині Косенко (2 працюючих і 1 іждевенець) — 15 кг борошна, 5,6 кг крупи, 0,560 г масла; родині Мовз (1 працюючий і 1 іждевенець) — було продано на 11 карб. 28 коп. 11,3 кг борошна й 5 кг пшона, 2 норми солі; родині Касенко (2 працюючих) продали на 14 карб. 90 коп. — 16 кг борошна, 6 кг пшона й 2 норми солі (норму солі нам установити не вдалося — В. О.). Одиною була відомість на продаж кукурудзи в качанах по 3,8 кг і макухи по 2,1 кг на людину. Удалося довідатися деякі розцінки, так, пшеничне борошно продавалося по 60 коп., ячна — 50 коп., пшоно — 60 коп. за 1 кг, соняшникова олія — 12 карб. 50 коп. за 1 л, сіль коштувала 1 карб. за норму, яйця 50 коп. за шт. [1, спр. 20, арк. 107, 156, 198, 303, 514]. Можна стверджувати, що борошно відпускалося більш-менш регулярно. Існують відомості за лютий, березень, квітень, травень 1943 р., згідно з якими на працюючу людину продавалося по 12 кг борошна, по 300 гр. соняшникової олії та солі 100 гр. У лютому проводився продаж капусти та помідор, а так само яловичини по 2 кг на людину за ціною 4 руб. 50 коп. за кг [1, спр. 13, арк. 190, 242, 583, 585, 597 — 598, 600].

Певну диференціацію в реалізації м'яса можна простежити в розпорядженні директора господарства: «Тим, хто різали свиней цього року, м'ясо не нараховувати». Є відомість про завезення по дворах у листопаді 1942 р. соломи за ціною 70 коп. за центнер [1, спр. 22, арк. 1 — 2, 127].

У лютому 1943 р. у господарстві проводилася видача озимої пшениці по 70 кг на працюючого й 35 кг на іждевенця. Згідно з відомістю, це була саме видача, що можна розглядати в якості одного з елементів оплати в натуральному виді. Усього озимої пшениці тоді було видано 26 899 кг, крім нього видавалися так само кукурудза — 2031 кг і ячмінь 3540 кг [1, спр. 32, арк. 67].

У великій кількості є відомості по набору продуктів для годівлі. Ці набори включали порційні норми хліба та групу продуктів, з яких можна було приготувати обід, за вартістю ці набори продуктів коливалися від 10 карб. до 23. Виходячи з норми хліба на працюючу людину, ми можемо припустити, що це був набір продуктів для годування бригад, чисельністю від 3 до 7 людей. Інформації про те, що з людей вираховували гроші за ці обіди, ми виявити не змогли. Цілком можливо, що це було так само формою оплати для тих, хто направлявся на роботи далеко від будинку [1, спр. 32, арк. 33 — 51].

Обсяг наявних документів дозволяють підняти ще декілька більш вузьких тем, а саме, у документах не проглядається яка-небудь інформація про негаразди в роботі господарства. Почасті подібну ситуацію можна пояснити тим, що й у поведінці місцевого населення нічого незвичайного не відбувалося. Навіть такі грізні слова в наказі директора: «За кількаразовий прояв самоправності, за відмову від виконання доручень зав. відділення й за компрометацію керівництва з роботи зняти» [1, спр. 30, арк. 25], по своєму стилю вказують на внутрішньогосподарські особистісні конфлікти, але не як до самої влади. Подібні ситуації зустрічалися й в інших документах, стосувалися вони навіть управлінської ланки [2, спр. 1, арк. 6]. Ніде в документах подібного типу ці порушення у якості диверсії до нової влади не розглядалися.

Певним нововведенням стала поява серед працівників господарства великої кількості т. зв. не місцевого населення. Цю соціальну групу можна розділити на дві частини — військовополонені та цивільні. Деяка кількість військовополонених перебувала при військовій частині 38 571, саме до цієї військової частини направлялися продукти для годування військовополонених [1, спр. 21, арк. 326]. Скоріше всього, їх використовували для роботи в господарстві під конвоєм. Інша група була так само з військовополонених, але вони були відпущені з таборів з відповідними документами. Вони мали статус військо-

вополоненого, але в пересуванні були вільними. На початок 1942 р. звільнених з полону було дуже багато, про їхню кількість навіть місцева поліція не знала [1, спр. 30, арк. 1]. Наступний документ може показати відношення нової місцевої влади до такої категорії військовополонених. «Посвідчення військово-полоненого Мажари Миколи. Має право працювати в зерновому держгоспі» [1, спр. 30, арк. 28]. Це посвідчення було підписано шефом району. Ця категорія військовополонених вільно жила та працювала в господарстві, одержувала продуктову норму як усі, як усі вони одержували й зарплату [1, спр. 27, арк. 111, 231]. У середині літа 1942 р. відзначається нова масова поява відпущених військовополонених. Загальна їхня кількість у господарстві коливалася десь в межах від 30 до 50 людей в період часу до середини літа 1943 р.

Цивільне населення було представлено евакуйованими, біженцями, а також тими, кого направляли на роботу із трудової повинності [1, спр. 27, арк. 210; спр. 28, арк. 54; спр. 30, арк. 80]. Прибулі ніяк не виділялися серед місцевих працівників, однак, сама причина їх появи дозволяє припустити, що вони становили більшу частину т. зв. «непостійних працівників». Ця категорія населення породжувала плінність кадрів у господарстві. Причини одержання розрахунків були всілякі: за відмову від роботи, за невиконання завдань, багаторазову пиятику, ухід в армію, за власним бажанням, переїзд до родички, перехід на іншу роботу, виїзд на роботу в Німеччину і т. д. [1, спр. 27, арк. 161, 185, 186, 187, 201, 202, 203, 220; спр. 55, арк. 11; 2, спр. 1 арк. 11, 15]. Кількість заяв на роботу дозволяє говорити про численність цієї категорії людей. Тут ми бачимо й одинаків, і сімейні пари, і родини з дітьми. Останні направлення на роботу датуються 24 липнем і 12 серпнем 1943 р. [2, спр. 1, арк. 18, 19].

Великою групою майже з початку періода окупації проживали на території села, а також працювали в господарстві до двох десятків родин шахтарів з Донбасу [2, спр. 2, арк. 1 – 4].

Реакцію на події на фронті фіксують документи саме серед не місцевого населення. 29 липнем 1943 р. датуються кілька списків тих, хто втік з господарства і це були військовополонені та евакуйовані [2, спр. 2, арк. 9, 10, 11, 13]. Питання полягає в наступному: військовополонені не були якось обмежені в пересуванні, при бажанні вони могли отримати документи та й піти будь-коли. Більша частина військовополонених проживала в господарстві майже рік. Цивільні, так само, цілком легально могли одержати розрахунки, документи та й піти із села. Ми вважаємо, що засвідчення в документі про те, що вони втекли, підкреслює терміновість їх мотивованого відходу, яке могло бути викликане тільки фактом швидкого наближення фронту.

Статус державного підприємства не гарантував для мешканців села Ново-Миколаївка «добровільно-примусового» відправлення на роботи в Німеччину. Проблема «добровільності» у рамках будь-якої тотальної системи є, щонайменше, спірною за своїм змістом. До того ж необхідно пам'ятати, що й при радянській владі селяни могли покинути своє село тільки з дозволу місцевої влади, або через «добровільне» централізоване державне вербування кудись на будівництва або заводи. Ми прагнемо підкреслити, що відправлення в Німеччину тривалий час мало форму добровільності й не викликав однозначної негативної реакції. Так, 12 листопада 1942 р. датується розпорядження директора держгоспу про видачу на руки необхідних документів групі осіб, тому що вони відряджаються на роботу в Німеччину [1, спр. 55, арк. 10]. Виявлений список працівників 2 відділення господарства, які, так само, відправилися в Німеччину в статусі відряджених [2, спр. 2, арк. 5]. Великий діапазон віку і абсолютна більшість чоловіків можуть свідчити про те, що це було відправлення працівників з певною кваліфікацією. Показовий і наступний приклад. Працівник господарства Тулагашеев, після того як завербувався в Німеччину,

продовжував жити в селі, одержував продукти харчування до дня свого відправлення [2, спр. 2, арк. 5]. Подібні приклади є далеко не одиничними, які виявив автор у ході своїх досліджень.

Список від сільської громади по віку вже має іншу картину, усі записані молодше 18 років. Характерною рисою списків подібного відправлення є те, що присутні відмітки про звільнення по здоров'ю. У даному списку таких відміток 13 [2, спр. 2, арк. 6, 7]. Стиль списку й вік записаних людей характерний вже для періоду примусового відправлення робочої сили.

Наступний документ викликає великий інтерес і вимагає серйозного аналізу. Мова йде про розпорядження директора держгоспу підготувати список осіб, які вже вибули у Німеччину, а також тих, хто втік або перебуває вдома відмовившись від відправлення (виділене нами — В. О.) [1, спр. 38, арк. 39]. Багато питань породжує сам стиль документу, проста констатація того, що люди не відмовилися, не втекли, не сховалися, а просто сидять по хатам.

Ще кілька цікавих тем удалося підняти, аналізуючи наявні документи. Так, працівники держгоспу користувалися медичною страховкою й тому одержували за час хвороби лікарняні листи, по яких надалі одержували гроші. Цілком реальними для працівників господарства були відпустки, навіть такі тривалі, як декілька десятків днів. В одній заяві прохач дуже просить «забезпечити його поїздки по залізниці». Усі заяви мали позитивні резолюції [2, спр. 1, арк. 11, 14, 15]. Поширювалися на працівників господарства й соціальні виплати по інвалідності [1, спр. 2, арк. 10], причому в якості посвідчення особи дозволявся червоноармійський військовий квиток.

Ще один факт із життя працівників держгоспу вдалося побачити в одному розпорядженні по господарству. Нам не вдалося встановити, чиї рекомендації лягли в основу розпорядження. Ми думаємо, що це була місцева ініціатива. Робочий день у період косовиці тривав з 4 години ранку до 20 години вечора. До обіду передбачалося дві перерви по 30 хвилин і одна перерва на обід на протязі 2 години 30 хвилин. На нашу думку, хто знайомий із сільським життям, той знає, що косовиця завжди буквально «підриває» монотонність сільського життя. Даним прикладом ми прагнемо показати, що життя селян, не залежно від влади, завжди була прив'язане до ритму природи, землі й легким ніколи не було.

Дослідження даної теми дозволило зробити цілий ряд припущень і висновків, які, однак, не можуть уважатися остаточними, а можливо, що по деяких позиціях навіть дискусійними. По іншому бути просто не могло, тому що занадто багато епізодів і навіть періодів Великої війни вимагають нового переосмислення або вивчення.

Бібліографія

1. Держархів Запорізької області. — Ф. Р. 1488. — Оп. 1.
2. Держархів Запорізької області. — Ф. Р. 1488. — Оп. 2.

Орлянський В. С.

Госхозы как государственно-политический институт немецкой оккупационной власти (1941 – 1943 гг.)

Анализируется работа бывших совхозов уже в статусе государственного предприятия новой оккупационной администрации. Государственный статус хозяйства позволяет оценить оккупационную политику в различных отраслях сельского хозяйства, а так же различные аспекты социальной политики в отношении сельского населения.

Orlyanski V. S.

**State farms as the federal political institution introduced
by the German military authorities on the occupied territories (1941 – 1943)**

The given article discusses the pressing problems of the so-called collective farms on the occupied territories of Ukraine during the first years of the German intervention. The author argues that the collective farms within the time span from 1941 to 1943 were transformed into the state farms run under the legislation of the German military authorities. The article focuses on the various aspects of the social politics strategies by the military authorities to be introduced to deal with the local peasantry.

Романченко В. В.

**КОНФЛІКТ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ: БОРТЬБА РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТЕЙ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)**

Російська агресія супроти України, що розпочалась 2014 року, актуалізує проблематику дослідження ментальних протиріч між частиною соціуму на теренах Півдня та Сходу України. Намагання Росії та сепаратистських сил в Україні використовувати поєднання історичних міфів та реалій в ідеологічній площині, а саме у контексті творення т. зв. «Новоросії» як ілюзорної квазідержави з певною історичною спадщиною — один з фронтів інформаційної війни, у котрій історикам відведено не останнє місце. Однак, було б помилкою зводити деструктивні процеси останніх років до елементарного зовнішнього впливу. Боротьба російської та української ідентичностей дійсно має свою історію.

Проблематику відносин російської та української ідентичностей на теренах Півдня України, поміж інших, досліджують Ф. Турченко, Л. Якубова, Г. Турченко, Куромія Гіроакі, В. Волковинський та ін. Однак, буремні події останніх років в Україні вимагають подальшого розкриття та аналізу стану південноукраїнського соціуму, особливо у ментальній площині.

Дані переписів населення відносно Півдня України демонструють цікаву динаміку. Станом на 1897 рік Південь України являв собою наступну картину. Катеринославська губернія: українці («малороси») — 1,456,369 тис. (68,90 %), росіяни («великоруси») — 364,974 тис. (17,27 %) [1, с. 8]; Херсонська губернія: українці («малороси») — 1,462,039 тис. (53,48 %), росіяни («великоруси») — 575,375 тис. (21,05 %) [2, с. 7]; Таврійська губернія: українці («малороси») — 611,121 тис. (42,2 %), росіяни («великоруси») — 404,463 тис. (27,9 %) [3, с. 5]. Станом на 1914 р. абсолютну більшість, а саме 56,7 % населення Катеринославської, Херсонської та материкових повітів Таврійської губернії становили українці, 43,3 % — інші етнічні групи. Зокрема, найчисельнішими були росіяни (21,2 %), євреї (7,4 %), німці (4,4 %), греки (3,5 %) [4, с. 164]. Однак, варто враховувати той факт, що поняття національності за переписами залежало як від ідентифікаційного чиннику конкретної особи (соціокультурні аспекти, мова спілкування, становище у суспільстві), так і від політичної кон'єктури, котра і за часів Російської імперії, і за часів СРСР вимагала завищеного відсотку росіян.

Якщо поглянути на регіональний фактор заданими переписів населення 1959 — 2001 рр. (після Голодоморів та Другої світової війни, що призвели до непоправних втрат для України), матимемо наступну картину: Причорномор'я і Крим: 1959 р. — українців (63,1 %), росіян (26,5 %); 1989 р. — українців (57,1 %), росіян (33,9 %); 2001 р. — українців (60,9 %), росіян (28,3 %). Приазов'я і Донбас: 1959 р. — українців (63,3 %), росіян (31,2 %);

1989 р. — українців (58,5 %), росіян (36,8 %); 2001 р. — українців (65,4 %), росіян (30,7 %). Вся Україна: 1989 — українців (72,7 %), росіян (22,1 %); 2001 — українців (77,8 %), росіян (17,3 %) [5, с. 267 — 268]. Таким чином, період 1959 — 1989 рр. неабияк сприяв збільшенню відсотка росіян у просторі Півдня та Сходу України (як шляхом міграції останніх, так і завдяки русифікації місцевого населення), однак десять років незалежності змінили даний процес. Очевидно, що даний поворот викликаний об'єктивним чинником зростання національної самоідентифікації та фактором громадянства, оскільки природній приріст населення унеможливлений складною демографічною ситуацією та еміграцією населення з України.

Протиставлення росіян та українців поступово стало проблемою з початком українського національного руху, в епоху продовження формування російської нації і виникнення у другій половині XIX століття сучасного російського націоналізму, що знайшло своє відображення у заборонах української мови 1863 та 1876 років [6, с. 13], що можна визначити як початковий етап конфлікту. Хоча, навіть наприкінці XIX ст. українці не становили небезпеки для Російської імперії, перебуваючи у політичній апатії та, переважно, селянському просторі. Одеський науковець та викладач Василь Васильович Григор'єв на початку 1870-их рр., у традиційній російській манері зауваженого шовінізму, зазначав, що «... до сих пор хохлы ничего не желали... поропшет, да и замолчит...» [7, с. 263].

Основоположним важелем асиміляції народів Росії вважалася російська мова, якою слід було подавати усю звітну документацію. Наприклад, коли перший голова «Одеського українського клубу» І. Луценко 7 травня 1911 р. подав річний звіт про заходи товариства до канцелярії одеського градоначальника українською мовою, у відповідь прийшла грізна реляція «...на будущее время надлежит представлять Г. Градоначальнику отчет о деятельности клуба, составленный не на малороссийском наречии, а на общегосударственном, т. е. на русском языке» [8, с. 244]. Саме мовний конфлікт стане системним у протистоянні ідентичностей, формуючи як національну самосвідомість українців, так і державно — політичну протидію, що увійде до складу російської ментальності на Півдні України.

Наступним етапом протистояння стало національне пробудження українців на початку XX ст., що, у поєднанні з революційними подіями 1905 — 1907 рр., призвело до послаблення асиміляторської політики центру і, як підсумок, легалізувало українську мову (імператорський маніфест від 17 жовтня 1905 р., що дарував свободу слова та зібрань), необхідність чого визнавали і російські імперські кола з метою збереження цілісності Росії [9, с. 95 — 96]. Почали виникати як політичні партії, так і просвітницькі національні організації. Катеринославська і одеська «Просвіти» були засновані ще наприкінці 1905 р. Вже 1906 р. перша нараховувала 330 членів, тоді як друга — 400 членів, миколаївська «Просвіта» мала у своєму активі 160 чол., мелітопольська (з 1908 р.) — 80 чол. Вони підносили почуття національної і людської гідності українців, пробуджували їх інтерес до власної історії, культури. Українська культура переставала бути справою невеликої групи інтелігенції і стала пускати корені в народі [10, с. 152 — 153].

Означений вище аспект, а також капіталізація та лібералізація, активізували російський імперський націоналізм, що вилився у вигляді чорносотенного руху. Монархісти хотіли направити чорносотенні заходи й проти українців, звинувачуючи їх у тому, що вони «хочуть відділити Україну від Російської держави в окрему самостійну державу зі своїм гетьманом, своїми послами й консулами у чужих державах, своєю монетною системою й своїм атасним військом». Однак чорносотенці фізично не могли застосовувати масових репресивних заходів проти українського населення [11, с. 65]. Дана обставина є логічною,

оскільки українці визнавалися лише як складова російського народу. На Півдні України діяли наступні російські чорносотенні організації: одеський філіал «Русского собрания» (з 1903 р., приблизно 200 чол. на чолі з Б. Пеліканом), відділи «Союза русских людей» на Катеринославщині та в Одесі (з 1906 р., нараховував у Катеринославській губернії 17,4 тис. чол.), херсонське «Тайное общество для поддержания устоев существующего режима», феодосійська «Лига патриотов», катеринославський «Союз активной борьбы с революцией и крамолой» (з 1906 р., приблизно 2 тис. чол.) та ін. [12, с. 120 – 121]. Їхні погляди, у дещо гіперболізованому вигляді, становили (і становлять) основу російської ідентичності у вигляді тотального традиціоналізму, шовінізму, авторитаризму та ізоляціонізму. Загалом, як зазначають Г. та Ф. Турченко, соціальну базу ідеї російської України, «Новоросії» складала, переважно, представники міського населення Півдня України та Донбасу – робітники, чиновники, інтелігенція, буржуазія та військові, що хоч і перебували у меншості (міський соціум становив лише чверть від всього населення Півдня України), але справляли значний вплив на життя регіону [13, с. 62].

1917 р. став справжнім апогеєм української ідентичності і, на нашу думку, третім етапом конфлікту ментальностей. Вперше в історії з'явилась держава під назвою Україна, котру підтримували на багаточисленних з'їздах і у боях. Дане національне пробудження, не зважаючи на поразку визвольних змагань, змусить радянську владу йти на поступки. Українізація була офіційно схвалена і підтримана українськими комуністами, вона запроваджувала українську культуру і мову в освіті, книговиданні і державних органах [14, с. 203]. Величезним досягненням радянської влади стала урбанізація, котра відбувалась потужними темпами на виконання об'єктивних вимог індустріалізації. Російські у ментальному та етнічному плані міста України заповнили українські селяни, котрі були трансляторами українського націоналізму [14, с. 284]. З 30 – их рр. ХХ ст. радянська влада перейде до політики русифікації [15], котра протримається до 1991 р. і становитиме четвертий етап конфліктності. Щодо представників російської ідентичності, то з кінця 40 – их рр. ХХ ст. радянське керівництво почне впроваджувати завуальовану політику російського націоналізму, продовжуючи асиміляторську політику Російської імперії, однак під гаслом «єдиного радянського народу» [16, с. 504]. Незалежність України південноукраїнський соціум зустрине тотально зрусифікованим у містах, але, переважно, українським в етнічному плані. Відновлена незалежність знов актуалізувала ментальний конфлікт, котрий можемо визначити як п'ятий етап.

Падіння тоталітарного режиму створило передумови для об'єктивного аналізу стану протистояння ментальностей на Півдні України (за часів СРСР це було неможливим, зважаючи на відсутність прозорих виборів та свободи слова).

Багаторічні спостереження автора та безпосереднє спілкування з прибічниками т. зв. «русского мира» дозволяють виокремити особливості ментальності та усвідомленої ідентичності даної категорії південноукраїнського населення:

1. Прагнення сильної, авторитарної влади та, відповідно, посиленій патерналізм, що переплітається з «російським імперіалізмом, як хворобою» [17, с. 214];

2. Неприязнь до української ідентичності, у тому числі мови (у багатьох випадках через незнання останньої), а також своєрідний «географічний шовінізм» у вигляді ненависті до жителів Заходу України;

3. Алогічне поєднання ностальгії за системою цінностей СРСР та одночасне формалізоване православ'я;

4. Усвідомлення країн Західної Європи та США як ворожих (через нібито антигуманні цінності, розпусу, захист прав геїв та ін., що межує з латентною заздрістю досягненням Західної цивілізації);

Варто також акцентувати увагу на фундаментальному аспекті: під російською ідентичністю варто розуміти не стільки вживання російської мови та персональну історичну пам'ять, скільки широкий комплекс імперських догм, котрі і були означені вище, а також продукувались на протязі століть Російською імперією, тоталітарним СРСР та авторитарною Російською федерацією. Влучною є думка дослідниці Л. Нагорної, озвучена ще 2008 року: «специфічна «південно – східна» ідентичність вибудовується на фундаменті демонстративної російськомовності, економічної ідеології індустріального розвитку, орієнтації на російські ринки. У ній химерно переплітається залишкова радянськість, прихильність до російських культурних цінностей, категоричне несприйняття етнонаціоналізму – до такої міри, що етнічні чинники взагалі уявляються неістотними» [18, с. 228]. Київський дослідник К. Галушко звертає увагу на фактор радянського історичного впливу: «еще одна сторона советской урбанизации – маргинализация, все более углубляющийся и расширяющийся упадок городской культуры. В пролетарской массе советская власть не развивала потребности культурно совершенствоваться, поскольку рабочий человек – это уже вершина развития, гегемон, мера всех вещей. Комфорт, чистота и вежливость – это привычки буржуазных высших классов... Хамство как глобальное социальное явление – основное гуманитарное наследие советской власти» [16, с. 505 – 506].

Доктор історичних наук Л. Якубова, описуючи російсько – українське співіснування на Донбасі 20 – 30-их рр. ХХ ст. акомпанує вищезазначеній тезі: «під українофобські флешмоби камуфлювалася не лише боротьба за робочі місця, а й елементарна безкультурність маргіналізованої робітничої маси, якій, за іронією історії, кремлівські керманічі послідовно прищеплювали думки про винятковість, вищість, порівняно із «відсталою» селянською масою, месіанську місію у справі створення всесвітнього ладу рад» [19, с. 50 – 51]. Додамо лише те, що вплив радянської влади лише потужно розвинув попередні тенденції, оскільки на Донбасі і до 1917 р. українці та росіяни часто ворогували, що, за словами більшовицького активіста Т. Харечко, виливалось у «найдикіші форми різанини» [14, с. 72].

Якщо узагальнено говорити про українську ідентичність на сучасному етапі, то на теренах Півдня України вона традиційно характеризується демократизмом та лібералізмом (з елементами анархічності), ідеалізацією західного вектору зовнішньополітичного курсу, помірною прихильністю до національної міфології та історії. Конфлікт ментальностей на Півдні України є об'єктивно зумовленим як різницею у світосприйнятті, так і політично й геополітично. Його коріння сягають часів заселення південноукраїнського регіону й подальшою асиміляційною політикою Російської імперії та Радянського Союзу. Різниця між Півднем України та Донбасом полягає лише у меншій концентрації кримінально – олігархічних угруповань, котрі ніколи не плекали абсолютизованої регіональної ідентичності, а також більш толерантному соціокультурному середовищі. Вирішення конфлікту, на нашу думку, можливе лише завдяки продуманій державній політиці (включаючи помірну українізацію та нейтралізацію антидержавних організацій та індивідів), а не намаганням йти шляхом політичної кон'єктури.

Найяскравішими свідченнями протистояння української та російської ідентичностей стали дві «революції» – 2004 р. та 2013 – 2014 рр. Обидві події концентрували активний соціум у Києві, однак на теренах Півдня України спостерігалися вияви як симпатій, так і антипатій. Значна частина південноукраїнського соціуму ставилась негативно, або нейтрально до означених подій, однак активність противників відбувалася під акомпанемент ідей єднання з Росією (російська мова – друга державна, подвійне громадянство з Росією, подекуди – російські прапори, інколи – шовіністичні тези щодо окремішності громадян України різних регіонів). У той самий час, прихильники «революцій» іденти-

фікували себе як прибічники єдиної України, використовуючи національну символіку та інші вияви української ідентичності. Населення Півдня України виявило парадоксальну диференціацію: не за етнічними, чи соціальними ознаками, але саме за ментальними. Проросійські та проукраїнські громадяни України є носіями відмінних ціннісно — моральних орієнтацій, а відтак і представниками відмінних політичних націй [19, с. 107].

Перемога «Революції гідності» у лютому 2014 року завдала нищівного удару прихильникам «русского мира», що було ефективно використано Росією під час анексії Криму у березні 2014 р. Варто визнати: більшість активного соціуму Криму виступила проти єдності України, що не виключає впливу російської пропаганди, адмінресурсу та прямого військового втручання [20, с. 58]. Згадаємо лише те, що на референдумі 1991 р. лише 54,2 % кримчан підтримали незалежність України, тоді як у Запорізькій та Херсонській областях — по 90,1 % [13, с. 5]. У квітні 2014 р. розпочались воєнні дії на Донбасі, де Росія фактично використала російську ідентичність як ідеологему боротьби з Україною. Було б прикрою помилкою вважати, що прихильники т. зв. «Новоросії» («ДНР» та «ЛНР») є виключно представниками російських збройних сил та найманцями, оскільки на Донбасі, як і у Криму, на протязі десятиліть плекалися російські ментальні традиції та регіональний патріотизм (чого варте лише популярне гасло «Донбас годує Україну»). Російсько-радянська ідентичність населення на Донбасі призвела до першого в історії відкритого збройного протистояння між соціумом на означених теренах з часів Громадянської війни 1917 — 1921 рр.

У свою чергу, Південь України продемонстрував набагато вищий рівень толерантності та відданості ідеалам єдиної України. Якщо не зважати на одеський інцидент 2 травня 2014р. (зіткнення проукраїнських активістів з проросійськими елементами та пожежа у Будинку профспілок, деталі котрої ще невідомі громадськості), південноукраїнський регіон можна визначити як пасивно — проукраїнський. Велику роль у 2014 — 2015 рр. відіграє патріотично налаштоване громадянське суспільство, котре неабияк активізувало свою діяльність (місцеві зібрання — «майдани»; загальнонаціональні, але не казенні акції; масові вимоги люстрації та ін.). Звісно, у відсотковому відношенні проукраїнський суспільний актив можна визначити як «маргінальний», однак саме активна меншість створює картину помірної перемоги української ідентичності. У свою чергу, представники російської ментальності вимушені знизити суспільну активність, зважаючи на державну політику безпеки, а також поступово трансформувати власну ідентичність у руслі єдності багатонаціональної України (вже зараз ми можемо спостерігати за т. зв. «російськомовним українським націоналізмом», а також потужним рівнем патріотизму російськомовних воїнів та волонтерів).

Також не можна не відзначити використання історичних міфів з боку представників російської та української ментальностей. Наприклад, представники російської ідентичності на Півдні України, поміж іншого, акумулюють історичну пам'ять щодо Другої світової війни, котру так само використовують як потужний елемент пропаганди у Росії, тоді як представники української ідентичності намагаються акцентувати увагу на злочинах тоталітаризму й одночасному відокремленні героїзації воїнів Червоної армії від радянського керівництва. Якщо говорити про відверто антиукраїнські елементи, то вони традиційно використовують програмні засади чорносотенців початку ХХ ст. та піддають сумніву саме існування українського народу, що не витримує жодної критики. У свою чергу, на загальноукраїнському рівні плекаються міфи щодо споконвічної боротьби України за незалежність та деяке перекручування історичної дійсності (так, наприклад, анархо-комуніст Н. Махно нині, з точки зору деякої частини соціуму, вважається борцем за волю України та героєм). Дані процеси розпочались ще на початку незалежності

України, що виливалось у культивування трипільської культури, неоязичництва, фальсифікаціях аспектів давньої історії [21, с. 226 – 240]. Так само, значна частина російських публіцистів культивують історичне фантазування, котре, між іншим, формує ідентичність тисяч людей і є різновидом політичної пропаганди.

Однак, міфологія поступається місцем іншій рушійній силі націотворення. Ще 1913 р. фундатор українського націоналізму (виходець з південноукраїнського Мелітополя) Д. Донцов пов'язував відродження української держави з війною [17, с. 212]. І дійсно: бойові дії 1917 – 1921 рр. призвели до потужного ривку української ідентичності, котрий (як ми писали вище) вплинув на радянську політику. Новітня війна на Донбасі також слугує потужним чинником поступу національної ідентичності, змушуючи ліберальні кола українського політикуму рухатись курсом національних інтересів, принаймні у гуманітарній площині (наприклад, політика декомунізації, що розпочалась весною 2015 р.).

Таким чином, протистояння російської та української ідентичностей на теренах Півдня України у ментальній площині можна визначити як процес перманентної боротьби, котра проходила у різних формах, але визначальним чинником завжди залишались політичні процеси поза межами регіону. Наприкінці XIX – на початку XX ст. домінування російської ідентичності залишалось політично зумовленим державною владою; за часів СРСР українська ідентичність отримала формальну перевагу, що поступово згасала під впливом русифікації; після 1991 р. системної зміни не відбулось, однак наявність незалежної України завадила завершенню асиміляції українського населення Півдня України; події 2014 – 2015 рр. призвели до потужного пробудження української ідентичності й, відповідно, зменшили активність представників російської ідентичності. На сучасному етапі можна спостерігати за процесом творення політичної української нації, котра, за нашими обережними спостереженнями, поступово поглине російську ментальність частини соціуму Півдня України.

Бібліографія

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904. – 254 с.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : б. и., 1904. – 341 с.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : Паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1904. – 341 с.
4. Винарчук Т. Внутрішні фронтири на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) / Т. Винарчук // Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т 1. – Колективна монографія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 160 – 175.
5. Кульчицький С. Регіональний вимір етнодинамічних процесів в Україні (за матеріалами переписів 1959 – 2001 рр.) / С. Кульчицький // Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т 1. – Колективна монографія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 253 – 286.
6. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / А. Каппелер // Київська старовина (Науковий історико – філологічний журнал). – 2001. – № 5. – С. 8 – 20.

7. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам: 1816 — 1881. С приложением портрета и факсимиле / Сост. Н. Веселовский. — СПб. : Типография и хромолитография А. Траншеля, 1887. — 393 с.
8. Вінцовський Т. Доля одного одеського просвітянина (Лев Полікарпович Ковальчук) / Т. Вінцовський. // Краєзнавство. — Київ : «Видавництво «Телесик», 2009. — Ч. 3 — 4. — С. 241 — 252.
9. Об отмене стеснений малорусского печатного слова — СПб : Типография Императорской академии Наук, 1905. — 96 с.
10. Турченко Ф. Південь України напередодні Першої світової війни / Ф. Турченко. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : «Просвіта», 2004 — Вип. XVII. — С. 127 — 162.
11. Волковинський В. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. Волковинський. // Український історичний журнал. — Київ : «Наукова думка», 1999. — Вип. 3, (№ 425). — С. 63 — 74.
12. Постернак О. Підприємці в організаціях та програмі чорносотенців Півдня України у 1905 — 1907 рр. / О. Постернак. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К. : Ін — т історії України НАН України, 2008. — Вип. XV. — С. 120 — 128.
13. Турченко Г. Проект «Новороссія»: 1764 — 2014. Юбілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. — Запоріжжя : ЗНУ, 2015. — 140 с.
14. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько — російське прикордоння, 1870 — 1990 — і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв; Передм. Г. Немирі. — К. : Видавництво Соломії Павличко — «Основи», 2002. — 510 с.
15. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/261398/>
16. Галушко К. Украинский национализм: ликбез для русских, или кто и зачем придумал Украину / К. Галушко. — Киев: «Темпора», 2010. — 632 с.
17. Гринів О. Українська націологія: ХІХ — початок ХХ століття. Історичні нариси / О. Гринів. — Львів : «Світ», 2005. — 288 с.
18. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. — К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
19. Якубова Л. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення / Л. Якубова. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2014. — 109 с.
20. Права людини в Україні — 2014. Доповідь правозахисних організацій / За ред. : О. А. Мартиненка, Є. Ю. Захарова. // Українська гельсінська спілка з прав людини. — Харків : ТОВ «Видавництво права людини», 2015. — 340 с.
21. Бондаренко Н. Славянський етногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Н. Бондаренко. — К. : «Феникс», 2007. — 400 с.

Романченко В. В.

Конфликт ментальностей: борьба русской и украинской идентичностей на Юге Украины (конец XIX — начало XXI вв.)

В статті освітається і аналізується конфлікт між російськими та українськими ідентичностями на Юге України кінця ХІХ — початку ХХІ вв., а також сучасне становище півдня — українського соціума в умовах воєнно — політичної конфронтації 2014 — 2015 рр.

Romanchenko V. V.

The different mentalities conflict: the struggle of the Ukrainian against Russian national identity in the Southern Ukraine (the end of the XIX – the beginning of the XXI century)

The given article focuses on the historical view pressing problems of the national identity in Ukraine. The article deals with the issue of the Ukrainian and Russian national identity viewed as constant antagonists. The author seeks some parallelism representing the various aspects of the conflict of different mentalities diachronically thus the time span being quite broad.

Сарнацький О. П.

АДМІНІСТРАТИВНО-ЦЕНЗУРНІ УТИСКИ ЦАРИЗМОМ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

Дослідження проблем, пов'язаних із суспільно-політичним життям та національно-визвольним рухом у Наддніпрянській Україні в кінці XIX та на початку XX ст., є найбільш привабливим у сучасній вітчизняній історичній науці. Тема, що розглядається, останнім часом певною мірою вже знайшла своє розкриття як при висвітленні більш загальної проблеми, а саме — українського питання в Російській імперії наприкінці XIX — поч. XX ст. як у наукових розвідках В. Сарбея [1] й О. Овсієнка [2], так і опосередковано при висвітленні появи українських політичних партій Наддніпрянщини в зазначений період. До сучасних досліджень з цієї проблеми можна віднести публікації та роботи таких вітчизняних авторів, як Борисенко В. [3], І. Курас, Ф. Турченко, Т. Геращенко [4], Курас І. [5], М. Козицький, О. Поліщук [6], О. Голобуцький, В. Кулик [7], В. Солдатенко [8], Ю. Лавров [9], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [10], А. Павко [11], Т. Бевз [12], В. Стрілець [13], Р. Ветров, С. Донченко [14], С. Донченко [15], С. Наумов [16], в наукових розробках яких висвітлюються різноманітні аспекти їх діяльності, в тому числі й видавничої.

Значну увагу питанням різноманітної діяльності генерал-губернаторів в Україні, їх функціям тощо приділила в своїх працях В. Шандра, спираючись при цьому на доволі широку за обсягом історіографічну та джерельну основу [17, 18]. В них дослідниця переконливо доводить, що всі дії, методи та засоби проведення ними відповідної політики у житті об'єднувала одна з головних цілей — зросійщення цих прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка. Питанням ролі губернаторів у державному механізмі Російської імперії та національної політики царизму, яку вони здійснювали в Україні, присвячена монографія Н. Щербак [19]. Останнім часом побачили світ науково-публіцистичні статті А. Матвієнка, присвячені висвітленню діяльності генерала М. Драгомирова в Україні, який на межі XIX — XX століть керував Південно-Західним краєм імперії та з розумінням ставився до діяльності відомих на той час представників так званого „українства» — В. Антоновича, П. Житецького та інших [20, 21].

Розглядаючи питання про адміністративно-цензурні утиски царизмом українських видань наприкінці XIX ст. (періодичних та неперіодичних), що було одним із виявів активності національно-визвольного руху в Україні, необхідно зазначити, що вони були досить цілеспрямованими. Такі дії зумовлювались необхідністю подальшого захисту та збереження існуючого в країні суспільно-політичного ладу, а також потребою для царської влади у справі русифікації населення так званих малоросійських губерній, яке було переважно українським за своїм походженням, і придушення українського національного

руху, що почав активно зростати саме наприкінці XIX ст. Ось чому автор ставить собі за мету розглянути такі дії царизму саме у цей період.

Активізація українського національного руху на початку 60х років XIX ст. прискорила появу циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва 1863 р. про «призупинення» видань на «малоросійском наречии». Він став тим своєрідним лакмусовим папірцем, який виявив ставлення офіційного Петербурга до національного руху в Україні, що набирив сили.

Того ж, 1863 р., існуючі в державі цензурні установи були перепідпорядковані Міністерству внутрішніх справ, а в 1865 р., після введення в дію Тимчасових правил про цензуру та друк, їх очолило Головне управління у справах друку в системі того ж міністерства. Правила не були повним цензурним статутом, а лише передбачали реорганізацію головного управління, встановлювали інститут каральної цензури поряд з цензурою попередньою та ще деякі менш важливі нововведення. Головні завдання цензури залишались незмінними, такими, як їх було сформульовано в цензурному статуті 1828 р.

Головні принципи, що встановлювалися цензурним статутом та Тимчасовими правилами 1865 р., були такими. Забороні підлягали друковані твори, якщо вони:

- 1) призводили до зневіри у вчення православної церкви;
- 2) підривали повагу до верховної самодержавної влади;
- 3) ганьбили добрі звичаї та благопристойність, честь будь-якої особи непристойними виразами, її особисте життя тощо.

Слідом за Тимчасовими правилами 1865 р. було прийнято низку законоположень стосовно діяльності цензури, які в більшості своїй, за винятком деяких, суттєво розширювали обсяг її прав. Найважливішими з них були такі:

- 1) у 1868 р. міністрові внутрішніх справ було надано право забороняти на невизначений строк роздрібний продаж періодичних видань;
- 2) у 1872 р. Комітет міністрів дозволив знищення без судового переслідування книг, що були вилучені попередньою цензурою;
- 3) у 1873 р. міністрові внутрішніх справ було надано право забороняти періодичним виданням торкатися протягом певного часу (однак без визначення строку, тобто — безстроково) будь-яких питань державної ваги, якщо їх обговорення буде визнано незручним, та карати за порушення цієї заборони призупиненням їх видання на строк до 3 місяців [22, с. 952 — 953].

На додаток до зазначеного в 1876 р., поряд з циркуляром міністра П. Валуєва, з'являється ще більш одіозний Емський указ. Цензурні утиски українського друкованого слова після введення його в дію стають ще більш жорсткими та систематичними і повинні були, на думку реакційних кіл імперії, остаточно ліквідувати в Росії все українське аж до його повного «обрусення». У тому ж 1876 році більша частина статей Тимчасових правил була внесена в нове видання цензурного статуту, а інші статті увійшли до документації установ міністерств.

У 1881 — 1884 рр. до Статуту були внесені нові доповнення. У місцевостях, що були оголошені в стані надзвичайної охорони, генерал-губернаторам надавалось право закривати періодичні видання на весь час дії охорони (тобто без визначення строку). А оскільки видання, яке не виходило протягом року, вважалось таким, що припинило своє існування, то, відповідно, його забороняли навіть без пояснення мотивів.

Усі ці та інші нововведення були включені в нові видання цензурного статуту, що з'явилися в 1886 та 1890 рр.

Але й після цього до цензурного статуту вносились нові доповнення. У 1897 р. перехід періодичних видань від одного продавця до іншого був поставлений у залежність від дозволу міністра внутрішніх справ, як і перехід редакції у нові руки. В 1901 р. встановлю-

вався річний строк давності для застережень, після якого застереження втрачало силу, а наступне мало вважатися першим. Це було єдиним у своєму роді доповненням, прийнятим на початку ХХ ст., що розширювало деякою мірою права друку [22, с. 954 – 955]. Таким чином, у кінці ХІХ та на початку ХХ ст. цензурні установи імперії по суті справи користувалися Статутом 1828 р. із змінами, які були викликані законом 1865 р. та наступними узаконеннями, про які згадувалося вище.

Разом з тим, на місцях, на прохання керівництва місцевої адміністрації, могли бути дозволені й певні винятки з установлених правил. Так, завдяки клопотанню генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Драгомирова, наприкінці ХІХ ст. (1898 р.) київській цензурі було надано право дозволяти друкування статей українською мовою без попереднього дозволу Головного управління у справах друку [20, с. 102].

У цілому ж позиція головної царської цензури відносно всього українського на рубежі століть залишалась незмінною. І факти це підтверджують. Так, 4 травня 1899 р. Міністерство внутрішніх справ надіслало свій черговий цензурний циркуляр київському, подільському та волинському генерал-губернатору про небажаність читання доповідей на ХІ Археологічному з'їзді, що мав відбутися в Києві, українською мовою, не кажучи вже про український варіант їх публікацій у матеріалах з'їзду. Це була відповідь влади на порушене М. Грушевським питання про допущення читання рефератів на з'їзді українською мовою. Однак, побоюючись європейського розголосу, Міністерство внутрішніх справ новим циркуляром у липні цього ж року дозволило вживання української мови лише для іноземних громадян і на приватних засіданнях з'їзду [2, с. 179].

В останній рік ХІХ ст., а саме в липні 1900 р., Головне управління у справах друку не забуло нагадати губернаторам про необхідність видання ними розпорядження для цензури на місцях, аби вона не дозволяла до друку портрети, а також всілякі відомості та біографічні дані про осіб і діячів, що посягали на життя осіб царствующих домів та глав урядів [23, спр. 343, арк. 15]. У цьому приписі містився дуже широкий зміст, адже під заборону, таким чином, могли потрапити і декабристи, і Т. Шевченко з його «громадою обух сталить та добре вигострить сокиру», і революціонери-народники та інші.

Саме в таких жорстких умовах з'явилося в ХІХ ст. прогресивне українське суспільно-політичне слово, якому значно важче було вижити, ніж російському. А оскільки українські політичні партії в Російській імперії, поява яких бере початок з 1900 р., існували неофіційно, тобто нелегально, то, на нашу думку, до легального українського слова можна також віднести і ті видання, в яких друкувались видатні діячі та лідери цих партій, та твори, що вони видавали. Так, наприклад, цензурою було заборонено значну частину історичних праць М. Грушевського, написаних ним у Галичині [2, с. 179].

Разом з тим, висвітлення цієї проблеми і надалі потребує більш уважного та глибокого розгляду вітчизняними та закордонними дослідниками, яке й надалі залишається актуальним.

Бібліографія

1. Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 35 — 46.
2. Овсієнко О. Ф. Антиукраїнська цензурна політика / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — К. : Інститут історії України НАН України, 1999 — . — Ч. 1. — 1999. — С. 172 — 203.

3. Борисенко В. Й. До питання про Революційну Українську Партію / В. Й. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. — К. : Вид-во Київ. ун-та. — К., 1991. — Вип. 169. — С. 129 — 138;
4. Курас І. Ф. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 76 — 91; № 10 — 11. — С. 63 — 79.
5. Курас І. Ф. Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. — 2000. — № 6. — С. 3 — 14.
6. Козицький М. Ю., Поліщук О. В. Національно-політична думка на Україні (кінець XIX — початок XX ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. — К. : Вид-во Київ. ун-та, 1992. — Вип. 172. — С. 3 — 14.
7. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. — К. : Смолоскип, 1996. — 124 с.
8. Солдатенко В. Революційна Українська Партія / В. Солдатенко, В. Кривошея // Віче. — 1998. — № 1. — С. 128 — 140.
8. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій. / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). — К. : Інститут історії України НАН України. — К., 1999. — Ч. 2. — С. 248 — 444.
10. Колесник В. Ф. Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900 — 1907 / Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. — К. : Стилос, 1998. — 226 с.
11. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX — початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX — лютий 1917 р. / Павко А. І. — К. : Видавництво «Іван Федоров», 1999. — 248 с.
12. Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Бевз Т. А. — К. : ІПіЕД НАН України, 1999. — 271 с.
13. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 рік) / Стрілець В. В. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 361 с.
14. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900 — 1925 рр.) / Ветров Р. І., Донченко С. П. — Дніпропетровськ. — Дніпродзержинськ : Видво «Поліграфіст», 2001. — 245 с.;
15. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900 — 1919 рр.) / Донченко С. П. — Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.
16. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р.) : Монографія / Наумов С. О. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — 344 с.
11. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832 — 1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Шандра В. С. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. — 144 с.
18. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. / Шандра В. С. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. — 427 с.
19. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX століття) / Щербак Н. О. — К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. — 616с.
20. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров / А. Матвієнко // Пам'ять століть. — 1998. — № 4. — С. 93 — 105.

21. Матвієнко А. Генерал Драгомиров: повернення пам'яті // Дві Русі. — К. : Факт, 2003. — С. 193 — 197.

22. Энциклопедический словарь : в 82 т. / [гл. ред. И. Е. Андриевский]. — СПб. : Типо-литография Ф. А. Брокгауза; И. А. Ефрона, 1890 — . — Т. XXXVII. — 1903.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 442. — Оп. 850.

Сарнацкий А. П.

Административно-цензурные притеснения царизмом украинских изданий в конце XIX в.

В данной статье на основе современных публикаций отечественных исследователей, труды которых продолжают оставаться главными составляющими рассматриваемой тематики, а также дореволюционных архивных и справочных источников, автор показывает позицию царизма и его администрации на местах по отношению к украинским изданиям в конце XIX в.

Sarnatskii A. P.

Administrative and censorial harassment of Ukrainian prints by tsarism in the late XIX century

The article gives the analysis of pre-revolutionary archival and reference sources as well as modern publications by domestic researchers, whose works remain the main components of the subject under consideration. The analysis enables the author to show the position of tsarism and its local administration against Ukrainian prints in the late XIX century.

Сигида Г. А.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КУПЕЦТВА ВПРОДОВЖ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

У сучасних умовах розвитку приватного підприємництва досвід минулого має важливе значення як у теорії, так і на практиці. Дослідження проблеми формування катеринославського купецтва в першій половині XIX століття відіграє важливу роль не тільки в історії міста, а й у вивченні соціально-економічного розвитку Південної України в цілому. Унікальність соціального та етнічного складу, участь у міському самоврядуванні, приклади меценатства катеринославського купецтва заслуговують ретельного висвітлення. Дореволюційна історіографія означеної проблеми незначна, але багато в чому була підґрунтям для майбутніх дослідників. Великою мірою роботи були публіцистичними й розглядали питання, пов'язані з економічним розвитком Російської імперії в умовах становлення капіталізму, з освоєнням приєднаних територій, з національними та становими змінами [1, с. 88]. Заідеологізована методологія істориків радянського періоду обмежувала й значно звужувала можливості науковців [1, с. 90]. Вочевидь, постала необхідність всебічного й об'єктивного вивчення історії формування купецьких династій, торговельних фірм, участі купців не тільки в підприємницькій діяльності, а й у суспільно-політичному житті міста, регіону, імперії.

Заснований у 1787 р., за правління імператриці Катерини II, міський центр на березі Дніпра замислювався як південна столиця «во славу Катерини» та форпост імперії у безпосередній близькості до Чорного моря й Османської імперії. Однак після смерті імператриці (1796 р.) і до останньої третини XIX ст. розвиток Катеринослава, цього

«південного Петербурга», усупереч грандіозним задумам першого генерал-губернатора Новоросії (1784 – 1791 рр.) і фаворита Катерини II Г. О. Потьомкіна, відбувався досить повільними темпами. Катеринославській губернії, цій одвічній землі запорозьких козаків, російський уряд приділяв особливу увагу щодо її включення до загальноімперського простору. У першій половині XIX ст., відгукнувшись на царський указ, який закликав до заселення Південної України, сюди рушив етнічно різнобарвний міграційний потік на чолі з дворянством і купецтвом з усіх регіонів імперії та з-за кордону. Заохочувальна політика уряду щодо заселення «окраїнних» районів незабаром принесла свої результати [2, с. 186].

Ще до 1781 р. населення Катеринослава зросло: «... явились сюда и купцы и ремесленники и разного звания люди...», частина вірмен і греків, які виїхали з Кримського півострова. У місті вже діяли чотири церкви: російська православна, вірменська, грецька, католицька. Тут проводилися ярмарки, працювали шкіряна та свічна фабрики. У 1781 році в Катеринославі налічувалося більше двохсот будинків та мешкало 270 купців, 874 міщани та робітники, 1050 «разного звания людей», всього 2194 «души» (чоловічої статі) [3].

Після смерті натхненників Катеринослава – князя Потьомкіна й цариці Катерини, для міста настали тяжкі часи. Життя мовби завмерло. На межі XVIII та XIX століть ніщо не нагадувало в ньому «про третю столицю імперії», навіть на губернський центр великого намісництва він був мало схожий. У ньому мешкало усього 6 389 душ.

Наприкінці 90-х років XVIII ст. сенатор та член Академії наук П. І. Сумароков, подорожуючи Південною Росією, занотував: «Новороссийск есть ни что иное, как мудреная загадка, которую проезжающему надлежит осмотрительно отгадывать. Он увидит губернский город, расположенный в полуверсте от Днепра, на гладкой степи, при подошве горы, простирающейся над ним наподобие вала. Он увидит десятка три обмазанных господских и купеческих домиков, две церкви, ряд деревянных лавок, весьма широкие с худым строением улицы, некоторую монастырскую пустоту, скучное уединение, и весь город не обширнее, притом не красивее порядочного местечка: это будет нынешний Новороссийск...» [4, с. 106] О. С. Пушкін відвідав Катеринослав у 1820 р. 17 чи 18 травня великий поет прибув сюди з Петербурга «для дальнейшого прохождения службы» у конторі колоністів. Спочатку він зупинився в готелі купця Тихова на вул. Караїмській (зараз – Ширшова), а потім переїхав до маленького будинку в Мандриківці, тодішньому передмісті Катеринослава [3]. А сім років потому ще один столичний гість не знайшов у місті жодного готелю! У записках Ф. Ф. Вігеля (одного з найвідоміших російських мемуаристів) ми знаходимо цікавий опис міста, куди автор приїхав у 1827 р.: «Во всем губернском городе не было ни одной гостиницы, а какой-то заезжий двор, куда меня привезли, и где не знаю чем бы я мог прокормиться. Широкая площадь. спускалась с высокой горы и в прямом направлении тянулась через весь город вниз; по бокам все были низкие домики. Единственное каменное здание во всем Екатеринославе был острог. На вершине горы под именем площади находится просторное пустое поле; с трудом мог я разглядеть на нем нечто выходящее из земли: то были выведенные 3 или 4 фута 27 кирпичных стен собора. В расстоянии четверти версты оттуда находился Потемкинский дворец. Все это было без полов, без окон, без дверей, и дождь капал сверху сквозь дырявую деревянную крышу...» [5, с. 327].

Але впродовж першої половини XIX ст. створювалося реальне підґрунтя для того, щоб в другій половині XIX ст. Катеринослав розвинувся до масштабів великого промислового центра Півдня України. У 1800 році чисельність населення становила 2634 чол.; у 1825 р. – 8412; у 1850 р. – 8998 [6, с. 15]. У книзі «Список населенных мест

Екатеринославской губернии по сведениям 1859 г.» наводилася така характеристика краю: «... Екатеринославская губерния, как край новый и доселе мало населенный, не могла еще развить всех своих естественных богатств. Прилегая к морю, обладая большою рекою, плодородною почвою, здоровым и умеренным климатом, минеральным топливом, — край этот имеет все задатки к развитию как сельской и заводской промышленности, так и торговли. Больше населения, больше труда, хороших путей сообщения и счастливая будущность губернии несомненна...» [7, с. 98]. Життя довело правильність такого твердження. Від часу заснування до середини XIX ст. Катеринослав, розташований у степовому землеробському регіоні, відрізаний від Чорноморського узбережжя дніпровськими порогами, не міг конкурувати в економічному відношенні з Херсоном, Миколаєвом, Одесою [3]. Наприкінці XVIII століття концентрація купецтва спостерігається в найбільш освоєній Катеринославській губернії (0,89 %), а до 1808 року, у зв'язку з просуванням до Чорноморського узбережжя, ця картина докорінно змінюється. Бурхливий розвиток Одеси, а також старіших за неї міст Миколаєва і Херсона, з їхньою орієнтацією на посередницьку торгівлю, спричиняють перерозподіл купецького населення, коли в пошуках прибутку воно прямувало до портових міст. Наслідком цього процесу стали зміни їх чисельності у відсотках за губерніями: за Катеринославською — 0,36 %, а за Херсонською — 0,54 %.

Нехай повільно, але місто розвивалося в торговельному й підприємницькому аспектах. Катеринослав 1850 року: «Из фабрик имеется одна суконная, а из заводов: 7 салотопных, 2 мыловаренных, 5 свечных...» [8, с. 143]. Суконну фабрику відкрив у 1833 р. купець другої гільдії К. В. Нейман з Аахену (оселився в місті у 1815 р.). Ця фабрика базувалася на вільнонайманій праці та виробляла щорічно, за даними Гакстгаузена, 18 тис. аршин сукна. Крім того, заробітна платня працівників була надзвичайно високою, до 27 крб. на місяць. Фабрика Неймана проіснувала 15 років [9, с. 302]. У 1832 р. місцевий купець М. Заславський заснував механічні майстерні та чавуноливарний завод. У наступні п'ять років у майстерні вироблено 270 молотарок, 120 віялок та обладнання до 230 млинів [10, с. 28]. У різні роки тут працювали 15 — 30 вільнонайманих робітників. Це було перше в місті підприємство такого профілю. Майже всі салотопні заводи належали купцям і виготовляли продукцію не лише для місцевих свічних і миловарних заводів, а й доправляли її до Харкова й Одеси [6, с. 194].

Не залишилось без купецької уваги й культурне життя міста. Перший постійний театр було влаштовано лише у 1847 р., кошти на будівництво кам'яного будинку виділив катеринославський купець Абрам Луцький. У 1861 р. у Катеринославі на вул. Упорній (нині — Глинки) купецький син Х. Чауський відкрив типографію з літографією. Півстоліття цей заклад, обладнаний новітнім устаткуванням, не мав рівних собі у місті, тут друкувалися художні та наукові видання, афіші [3].

На думку В. Павловича, який аналізував матеріали по Катеринославській губернії, стан купецький у губернії мав дещо відмінний характер від великоросійського за своєю різноплеменністю й рівнем освіти. Тут були купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени та євреї. Незважаючи на однорідний спосіб занять, кожне із цих племен мало особливості, що помітно відрізняли їх одне від одного. Купців-великоросіян тут більше, як у губернському, так і в повітових містах, аніж малоросіян, хоча в народонаселенні малоросійське плем'я переважає. Це доводить, що в характері малоросіян незначний потяг до промислових починань. Спосіб життя купців-великоросіян зовсім схожий зі способом життя людей того ж стану й етносу в інших губерніях імперії; тільки в освіті, здається, вони ще дещо відстали [6, с. 190].

Купці відігравали велику роль у житті міста. Самоврядування на той період було складним за своєю структурою, і купецтво мало широке представництво в роботі міських органів. У березні 1787 року відбулися вибори до першої міської шестигласної Думи, а пізніше була створена загальна міська Дума. Першим міським головою Катеринослава був купець Іван Шевелєв. Його наступниками на цій посаді стали Дмитро Горяїнов (1791, 1797, 1811 рр.), Петро Башмаков (1794 р.), Григорій Кустов (1796 р.). З 1787 року впродовж першого століття історії Катеринослава міськими головами були виключно купці. Хоча на рубежі XVIII – XIX ст. чисельність купців була невеликою (у 1825 р. – 185 чол.), саме вони зверталися до центральних органів влади країни з петиціями про міські потреби. Якщо уряд не виділяв коштів на будівництво деяких важливих об'єктів, купці фінансували це будівництво з власних коштів (наприклад, будівництво моста через р. Дніпро та поштової станції). Купець Іван Колесников спорудив на свої кошти Успенську церкву. 100 тисяч карбованців пожертвував на побудову кам'яної Троїцької церкви купець Федір Дупленко. Завершив будівництво інший купець – А. Кирпишников, який виділив для цього ще 15 тисяч карбованців. Усі ці купці були водночас міськими головами. Видатними діячами міського самоврядування також були купці Я. Рохлін, Д. Пчолкін, П. Калабухов, І. Лов'ягін та інші. Великою проблемою в першій половині XIX ст. було недотримання законодавчих норм у галузі міського самоврядування, внаслідок якого створювалися перешкоди для роботи відповідних органів. Це викликало численні петиції мешканців, згадки про які збереглися в офіційних документах.

Воєнні статисти зазначили чинники, що перешкождали торговельному розвитку Катеринослава:

1. Місцезнаходження його осторонь шляхів, що вели до портових і значних торговельних міст.
2. Труднощі переправи через Дніпро та переїзду через піски на його лівому березі.
3. Близькість значних за обсягами торгівлі міст Харкова й Кременчука, де з більшою вигодою можна було купити всякого роду товарів [7, с. 140].

Але незважаючи на це, місту пророкували економічне зростання, і наприкінці досліджуваного періоду з'являються дані X ревізії (1858р.), які фіксують такі кількісні показники по Катеринославській губернії – 5245 купців. А сам Катеринослав на той час вже був значним торговельним центром: на 1867 рік у місті, де проживало 22,3 тис. осіб, налічувалося 1284 купці [2, с. 211]. Увесь попередній період мовби слугував передмовою до наступного промислового розквіту міста, яке до цього жевріло лише завдяки губернському статусу й посідало 4-е місце за обсягами торгівлі по губернії [6, с. 191]. Можна припустити, що таке неквапливе, майже сільське існування, впродовж першої половини XIX століття, пов'язане з рішенням про заснування Катеринослава, обґрунтованим виключно на суб'єктивних засадах, без урахування попередньої господарської історії краю.

Бібліографія

1. Сигида Г. А. Південноукраїнське купецтво першої половини XIX століття: історіографічні питання // Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія». / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – Вип. 16. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – 212с. (С. 87 – 94)
2. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 271с.
3. Кавун М. Дніпропетровськ. Віхи історії / М. Кавун. – Дніпропетровськ : Грані, 2001.

4. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / Предисл. и комм. Т. М. Фадеевой; Рецензент: д-р ист. наук, проф. Э. Б. Петрова. — Симферополь : Бизнес-Информ, 2012. — 208 с.
5. Вигель Ф. Ф. Записки / Ф. Ф. Вигель [Под ред. С. Я. Штрайха]. — М. : Захаров, 2000. — 592 с.
6. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / В. Павлович. — СПб. : Тип. департамента Генерального штаба, 1862. — 396 с.
7. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Под ред. И. Вильсона. — СПб. : Центральный Статистический Комитет МВД, 1863. — 152 с.
8. Драчевский. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния / Сост. Драчевский. — Т. XI. — Ч. 4. — С. Петербург, 1850. — 186с.
9. Гакстгаузен Август. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / А. Гакстгаузен. — Том 1. — М. : Издатель Л. И. Рагозин, Типография А. И. Мамонтова и К°, 1869. — 512 с.
10. Довжук І. В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині ХІХ ст. / І. В. Довжук // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. Збірник наукових праць [Гол. ред. О. П. Реснт]. — Вип. ХХІV. — К. : Інститут історії України, 2015. — С. 24 — 36.

Сыгида Г.

**Особенности процесса становления
екатеринославского купечества в первой половине XIX столетия**

Краткий обзор исторических свидетельств об условиях формирования купечества Екатеринослава в первой половине 19-го столетия. Предполагается, что в нынешних условиях развития частного предпринимательства прошлый опыт играет важную роль для современной теории и практики. Рассматривается роль и вклад купечества в развитие благотворительности в Екатеринославе.

Syhyda H.

**The features of the process of formation
of Ekaterinoslav merchants during the first half of the nineteenth century**

The history review of the merchant guild formation in Ekaterinoslav in the first half of the 19th century is given. It is assumed that under the present conditions of the private entrepreneurship development the past experience plays an important role for modern theory and practice. The process of the merchant business formation, their role in and contribution to the development of charity in Ekaterinoslav are described.

Слудка І. М., Турчина Л. В.

«РАДІСТЬ» ЗВІЛЬНЕННЯ, ЧИ НОВА ПОРЦІЯ ВИПРОБУВАНЬ (НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)?

Конструювання історії є одним з провідних напрямків політики держави, спрямованої на об'єднання суспільства, формування ідеалів майбутнього на основі створених образів минулого. Образ минулого — це не просто безпристрасна інформація про події, що відбулись, це завжди система певних смислів, що звеличує героїчне, применшує або взагалі «стирає» ганебні сторінки. Тенденціями останніх років розвитку історичної науки є звернення до аналізу проблем повсякденності, настроїв і побутових потреб людей, стосунків особистості та влади. Дослідження даної проблематики передбачає створення ціннісно насиченої історії, що дозволяє скорегувати традиційні погляди на процеси, що відбувалися. Серед значної кількості наукових праць, присвячених різним аспектам як Другої світової, так і радянсько-німецької війн, питання морального стану населення порушувалося у дослідженнях Л. Рибаченко [1], А. Гриневича [2], Ю. Ніколайця [3], Т. Першиної [4], а також у колективній монографії «Запорізький рахунок великій війні» [5].

Друга світова і радянсько-німецька війни мали неоднозначні й суперечливі наслідки для українського народу, що вплинули на його свідомість та моральний стан мільйонів, спонукали певну частину населення до перегляду системи цінностей, що склалася у передвоєнний період. Визначальною рисою морально-психологічного стану населення області на завершальному етапі війни стала ейфорія, спричинена перемогою над Німеччиною та її союзниками.

Метою даної статті є спроба дослідити на основі документальних джерел настрої населення звільнених територій Запорізької області на завершальному етапі Другої світової війни.

На жаль, відновлення радянської влади не поклало кінець випробуванням. У реаліях того часу воно означало, що до традиційної боротьби комуністичного режиму з «ворогами народу» додалася ще й боротьба з «німецькими посіпаками», якими автоматично вважалися практично всі, хто проживав на окупованій території. Комуністичний режим настільки переймався цією проблемою, що до кінця існування Радянського Союзу в особових листках обліку кадрів, які заповнювалися усіма працівниками, існувала графа стосовно перебування самої особи або її близьких родичів на окупованій території. Відразу ж після звільнення у таких «зрадників» був єдиний шлях: визнати свою провину, а далі кров'ю або жертвовною працею з відновлення кріпацького господарсько-політичного стану змити свій гріх.

Система у своїй сутності ніяк не змінилася — вона і надалі мала за мету встановлення радянської гегемонії по всьому світі. На побутовому рівні відновлення радянської влади означало повернення до звичного способу життя, що став нормою за попередні двадцять років тоталітарної комуністичної диктатури. Відновився поділ населення на категорії за класовою ознакою і ступенем лояльності до режиму. Повернулися старі методи оцінки суспільної вартості праці робітників, селян, службовців, партійно-радянської номенклатури, а з ними — й диференційовані пайки з картковою системою. Старі підходи до встановлення норм прожиткового мінімуму теж були реанімовані.

На звільнених Червоною армією територіях серед першочергових завдань, що ставилися перед органами НКВС, було негайне виявлення осіб, які у будь-який спосіб співпра-

цювали з окупаційною владою. Правовим підґрунтям такого завдання стали: інструкція начальника Управління військ НКВС з охорони тилу фронту діючою Червоною армією від 29 квітня 1942 р. 179, директива НКВС СРСР № 215/51с від 30 травня 1942 р. і постанова ДКО № 1926сс від 24 червня 1942 р., відповідно до яких підлягали арешту й засланню до віддалених місць СРСР особи, у т. ч., «за перехід на бік ворога, за службу в каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території, за спробу зради батьківщини і зрадницькі наміри, за добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої супротивником території» [6, с. 228].

За традиційною радянською схемою репресивна діяльність органів держбезпеки була чітко класифікованою за соціальними групами. Так, робітників було розділено на дві групи – робітники промисловості, транспорту та робітники сезонні й сільськогосподарські. Співробітників медичної сфери на лікарів й молодший медперсонал міст та сільських лікарів. Працівників освіти і науки – на професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів (ВНЗ) та шкіл, окремо наукових працівників та сільських вчителів. Службовців – на так званих інших службовців (без уточнення) та службовців районних та сільських установ. Військовослужбовців розділили на три групи. До першої належали сержанти, старшини та рядовий склад. До другої – офіцери. Окрему групу складав генералітет. В іншій групі було зосереджено оперативних працівників органів держбезпеки (НКГБ, НКВД, МГБ, КГБ) і міліції. Виробничу інтелігенцію у звітах розділили на інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства і керівників установ та підприємств. Непрацюючі входили до груп пенсіонерів, інвалідів та домогосподарок. Окремо було виділено категорії так званого декласованого елементу і служителів культів.

Якщо керуватися науковим підходом, не були соціальними групами окремо визначені перебіжчики з-за кордону; колишні куркулі, поміщики, офіцери; торгівці та ув'язнені. Останні після революції об'єктивно мали зовсім інші заняття, які часто не мали жодного стосунку до торгівлі, та відносилися до відповідних соціальних груп. В одну соціальну групу було об'єднано учнів вищої (студентів) та середньої школи (школярів, учнів технікумів ремісничих училищ тощо). Якщо науковців об'єднали з професорами та викладачами шкіл, то працівники мистецтв входили до окремої групи. Традиційно, як і у попередні роки, окрему групу становили кустарі. У сільській місцевості, окрім спеціалістів, про яких вже йшлося, відокремили групи колгоспників та селян-одноосібників. Абстрактно-невизначеною була група «інші», до якої, на наш погляд, ймовірно відносили осіб, соціальну належність яких на момент підготовки відповідного звіту ще не встановили, або до цієї ж групи, можливо, входили юристи, журналісти, письменники, молодший обслуговуючий персонал тощо [7, с. 297].

Тож сподівання більшої частини українського населення після звільнення від нацистських окупантів на пом'якшення сталінського режиму не виправдалися. Навпаки, його повернення супроводжувалося новими масовими чистками і репресіями проти людей, які лишилися на окупованій території переважною мірою через неспроможність вчасно евакуюватися на Схід. Особливо підлягали переслідуванню і покаранню особи, які співпрацювали з окупантами. Окремими статтями для звинувачень стали уникнення від мобілізації до Червоної армії, дезертирство, критика радянської влади, мародерство та ін. [1, с. 370] Необхідно також згадати про репресії проти жінок, які мали статеві контакти з німцями. Подекуди вони ставали одним з першим об'єктів помсти радянської влади та Червоної армії після їх повернення.

Як правило, людей, що залишилися на окупованій території, в номенклатурних верхах називали «трофейними людьми», «фашистськими слугами», «зрадниками батьківщини»

[8, с. 425]. Справами таких осіб, особливо це стосується членів партії, займалися партійні колеги, що приймали рішення про виключення таких людей з партії або передавали справи до НКВС. Переслідуванню підлягали цілі етнічні групи та навіть народи, яких звинуватили у лояльності до окупаційного режиму. Прискіпливе ставлення було й до інтелігенції, представники якої вимушені були співпрацювати з окупантами з різних причин. Партійні та радянські органи особливо непокоїло те, що багато мислячих громадян, переживши окупацію, взагалі позбулися ідеологічної зашореності й почали розуміти злочинну сутність тоталітаризму не тільки гітлерівського, а й сталінського зразка. Українське селянство з пересторогою ставилося до відновлення сталінської влади через перспективу повернення до старої колгоспної системи.

Документальною базою, що містить відомості щодо морально-психологічної ситуації на визволених територіях, є регулярні повідомлення працівників НКВС, доповіді голів місцевих комітетів партії на з'їздах, конференціях. Вивчення цієї проблеми ускладнюється специфікою документування та відсутністю класичних соціологічних опитувань. Повідомлення органів НКВС у переважній більшості базуються на інформації, що перебувала під впливом ідеологічних уявлень та переконань й особистої культури працівників, які їх складали [3, с. 619].

Завдяки оперативній роботі спецорганів, які прийшли одразу за Червоною армією після визволення території, радянське керівництво було добре проінформовано про настрої населення за лінією фронту, ставлення людей до радянської влади. Зі спогадів Сергієвої Палашки Опанасівни з села Скельки Василівського району довідуємось, що «... А тоді, вже як красні заступили, ми вернулися. І в нас зразу коні позабирали. Корови були. Це ж було, як евакуїровалися. Наші позабирали. Наші. Ми приїхали подводами, бросили, а вони зразу коні, воли позабирали. Наші. [А німці]. Тоді ж вони ланки ділили. І оце люди одержували. А тоді, як верталися, наші — забирали...» [9, с. 212].

Подібна інформація набувала особливого значення під час визволення України, оскільки на окупованих землях перебувала значна кількість громадян, які ставали потенційним призовним контингентом. Відповідно їх морально-психологічний стан турбував командування Червоної армії через масове влиття цих людей до лав діючої армії. Існував ризик поширення в середовищі військових «небажаних та шкідливих» настроїв [3, с. 617].

Фактично, радянська військова мобілізація виступала в Україні певною формою помсти сталінського режиму тим, хто залишився під ворожою окупацією. До її здійснення підключалася діюча армія, яка могла необмежено використовувати місцеві людські ресурси відповідно до своїх потреб. Такий захід керівництва надав можливість значно прискорити введення до бойових дій нових резервів з одного боку, а з іншого, значно впливав на якість відбору і підготовки мобілізованих, оскільки серед нового поповнення виявилось чимало підлітків та людей похилого віку. Як результат — чисельні порушення всіх можливих стандартів призову — вікових, медичних і т. ін. Це, безумовно, вплинуло не стільки на боєздатність, скільки на масові втрати серед радянських військовослужбовців.

На території Запорізької області неоднозначні настрої щодо радянських визволителів зберігалися і на далі. Так, в звітах Запорізького обкому партії (сектор парторганізацій) за 1945 р. відзначається, що: «одночасно з величезним політичним та трудовим підйомом, що спостерігається під час кампанії збору врожаю, серед окремих осіб всіх прошарків населення спостерігаються нездорові настрої, що виражаються в різних розмовах, відхиленні від виконання трудових обов'язків, порушення трудової дисципліни і т. п.» [10, спр. 1174, арк. 11.].

Тому не дивно, що зі звільненням окупованих територій, у суспільстві закріплювалася атмосфера підозрливості та недоброзичливості окремих його категорій до населення, яке тимчасово проживало на окупованій території. Переважна більшість представників радянської влади вбачало в цих громадянах осіб, які уникали боротьби з ворогом і до яких можна застосовувати насильницькі дії. Загалом, на визволених землях оптимістичні сподівання й очікування людей перемішувалися з побоюваннями тих, хто знаходився під окупацією й боявся «помсти більшовиків».

Особливо багатий документальний матеріал зберігся стосовно настроїв селянського населення. Так, у тому ж звіті Запорізького обкому за 1945 рік знаходимо такі цитати від селян Кам'яно-Дніпровського району: «...радянський устрій себе не виправдовує, за індивідуального устрою жити краще, легше і треба мати більше мати для себе особисто». Висновки відповідних органів теж були характерними: «такі настрої за недостатньої політико-виховної роботи сприяють тому, що окремі колгоспники відхиляються від роботи, займаються спекуляцією та крадіжками» [10, спр. 1174, арк. 38]. Далі місцеві представники влади констатують: «в колгоспі ім. Комінтерна, Осипенківського району викрита діяльність групи розкрадачів соціалістичної власності у складі 4 чоловік, що викрали близько 70 пудів хліба. Крадіжка була організована охоронцем колгоспу» [10, спр. 1174, арк. 38]. Більше того, у тому ж районі, «у колгоспі ім. Калініна, колгоспниця А. Капуста не виробила мінімум трудовнів, жила зажиточно. Займалась крадіжками, спекуляцією й агітувала колгоспників не ходити на роботу. Скоро у всіх кишки повивертаються працювати на Червону Армію. Тому ходити на роботу не треба, бо весь хліб все одно забере держава» [10, спр. 1174, арк. 38].

Так, згідно інформації, вказаній в довідці партколегії при Запорізькому обкомі партії про розгляд персональних справ комуністів, що залишилися на окупованій території, за 1944 р. зазначено, що за результатами розгляду 715 персональних справ з партії було виключено 687 осіб [10, спр. 1252, арк. 16]. Причому в цій же довідці вказується, що з цих 715 членів компартії, справи яких було розглянуто протягом 1944 р., 410 реєструвались в поліції, що фактично прирівнювалось до співпраці з гітлерівцями. Подібні тенденції спостерігались також в підходах щодо розгляду персональних справ комуністів, які перебували на окупованій території, протягом 1945-го року. Так, з 925 розглянутих справ 890 закінчились для їх фігурантів виключенням з партії [10, спр. 956, арк. 17].

Відзначимо також той факт, що більшість фігурантів персональних справ 1945-го року до війни були зайняті: в сільському господарстві — 366, в промисловості — 155, в галузі народної освіти — 84, на залізниці — 79, радянських установах — 116, торгівлі — 47, галузі охорони здоров'я — 3, закладах громадського харчування — 9, РСЧА — 11, промислових артілях — 17, партійних організаціях — 17, комсомольських організаціях — 2 [10, спр. 956, арк. 17]. Основними причинами для притягнення до інших форм партійної відповідальності, таких як догана із занесенням до персональної справи називались: втрата документів взагалі, втрата документів РСЧА, втрата документів в період евакуації тощо [11, спр. 353, арк. 5].

Посиленню антирадянських настроїв також сприяв сфабрикований нацистською пропагандою наказ № 0078/42 від 22 червня 1944 р. «Про виселення всіх українців з України». Відповідно до наказу передбачалося вислати всіх українців, які перебували під німецькою окупацією [12, с. 139]. Причому, державницький підхід мав би бути виявлений і при вирішенні такого питання надзвичайної політичної ваги, адже вивезення українців варто було починати «после того, как будет собран урожай и сдан государству для нужд Красной Армии». Також у документі зазначалося, що виселення необхідно проводити

лише вночі та раптово «чтобы не дать скряться другим и не дать знать членам его семьи, которые находятся в Красной Армии» [12, с. 139]. Особлива увага приділялася військовим та командирам з окупованих областей, на яких мали завести спеціальні справи в особливих відділах, перевіряти листування, приставити одного таємного співробітника на 5 військових [12, с. 140]. Втілити повною мірою цей наказ у житті не представлялося можливим через відсутність відповідних засобів для його здійснення й передбаченням сталінським керівництвом наслідків подібних дій.

Особливо делікатним питанням серед багатьох інших проблем, що радянська влада вирішувала традиційними для неї методами, стало «національне питання». Крім українців, які, цілком природно, потрапили під пильну увагу контролюючих органів після звільнення території області, у поле зору НКВС потрапили також й етнічні німці, які через різні причини залишилися в місцях свого мешкання після відступу німецьких військ. Арешти по Запорізькій області та засудження Особливою Народою при НКВС СРСР мали місце у 1944 – 1947 рр. Відомо, що восени 1943-го навесні 1944 рр. німецькі війська евакуювали більшість менонітського населення України, зокрема й Запорізької області, до Вартегау, де вони отримали німецьке підданство. Наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. близько 35 тис. менонітів вирушило на Захід, 12 тис. з яких виїхали до Канади та Південної Америки. Переважна більшість етнічних німців, евакуйованих окупантами, була повернута до СРСР і за примусом відряджена у східні райони до місць спецпоселень або до трудармій [13, с. 53].

Відповідно до інформації, що надав архів Управління режимно-секретного і документального забезпечення ГУМВС в Запорізькій області, в архіві зберігається 26 084 справи «громадян, які в 1943 – 1945 рр. були евакуйовані на примусову працю в країни Європи, або вивезені в ці країни, як «фольксдойче», а по закінченню ВВВ повернуті в місця колишнього проживання на Україні, або відразу після звільнення в 1945 р. направлені на спецпоселення у віддалені місцевості колишнього СРСР, де знаходилися до звільнення за Указом ПВР СРСР від 13 грудня 1955 р. Розподілу за населеними пунктами, за рішенням органів влади в фонді спецпоселенців немає. Тому надати дані про кількість виселених громадян німецької національності, з яких населених пунктів області, а також репресованих за належність до «фольксдойче» не маємо можливості» [14].

Варто відзначити, що така політика щодо німецької меншини не була загалом новою. Але, незважаючи на той факт, що більшість німецького населення була вивезена ще 1941 р., у німецьких документах згадуються «німецькі общини» у 80 поселеннях Мелітопольського району [15, с. 9]. У роки окупації німецька влада практикувала заходи з передислокації установ і переселення цивільних із зони німецької військової адміністрації. Відомо, що на територію Молочанських колоній від травня до червня 1942 р. було переселено близько 4000 етнічних німців. В одному із донесень гарнізонної комендатури м. Харкова йдеться, що влітку 1942 р. з міста та його околиць трьома ешелонами відправлено 1386 «фольксдойче» в район Гальбштадта (Молочанська). Від липня до серпня 1942 р. за розпорядженням окупаційної влади з Харківської обл. до Запоріжжя переселили ще 400 осіб [16, с. 616].

Подібно до етнічних німців болгари також визнавалися потенційними зрадниками (оскільки Болгарія була союзницею Німеччини), але, на відміну від перших, їх не стали виселяти до Сибіру та Середньої Азії. З кінця вересня 1943 р. з початком звільнення території від окупантів у таврійських селах почалися арешти болгар, які не тільки співпрацювали з німцями (старости й поліцаї), але й тих осіб, які працювали при німцях бригадирами в державних господарствах або виконували обов'язки квартальних (десяць-

ких). Як правило виносився вирок — 10 років. Болгари, подібно до етнічних німців, не підлягали призову до діючої армії, тому усе працездатне чоловіче населення віком від 17 до 50 років мобілізувалося для виконання примусової трудової повинності. З вересня 1943 р. усе чоловіче населення було задіяне на будівництві протитанкових ровів під Мелітополем. У листопаді 1943 р. зі станції Комиш-Зоря розпочалася відправка таврійських болгар на схід до м. Гур'єва (Казахстан) на будівництво нафтоперегінного заводу. Після завершення будівництва Гур'євського нафтопереробного заводу навесні 1945 р. болгар переводили на інші роботи до Сибіру, Донбасу, Кузбасу, Карелії. У Карелії «тудармійці»-болгари (близько 300 осіб) брали участь у відновленні Біломорсько-балтійського каналу. Подібна доля спіткала болгар, які на початку вересня 1943 р. виїхали з Таврії до Болгарії за погодженням міністерства іноземних справ Болгарії й особисто Бориса III (близько 2,5 тис. осіб). У зв'язку з державним переворотом 9 вересня 1944 р. у Болгарії, до влади прийшли комуністи на чолі з Г. Димитровим, розпочалися репресії проти таврійських болгар. На початку березня 1945 р. їх було вислано до СРСР й як спецпоселенців розміщено у Таджикистані, у Вахшській долині. Більшість болгар, призваних до «тудармії» в 1943 — 1944 рр., відбули на примусових роботах по 5 років й повернулися додому лише в 1948 — 1949 рр. [17, с. 120 — 145].

Таким чином, звільнення окупованих територій від нацистів супроводжувалося закріпленням у суспільстві атмосфери підозрливості та недоброзичливості окремих його категорій щодо населення, яке перебувало під окупацією, й до якого можна було застосовувати насильницькі дії. Проблема, що непокоїла партійні та радянські кадри, полягала в усвідомленні того факту, що значна кількість мислячого населення під окупацією позбулася ідеологічної зашореності й усвідомила сутність як нацистського, так і радянського тоталітаризму. Можна виокремити кілька груп політичних настроїв населення: настрої, пов'язані зі ставленням до радянської влади, до Німеччини та її союзників, а також зумовлені етнонаціональною, релігійною та культурною ситуацією.

Отже, за умови великої ейфорії від усвідомлення звільнення з-під нацистської неволі, лібералізації суспільного життя, на яке сподівалося населення, не відбулося, хоча радянська влада сприймалася як «своя» й факт вигнання нацистів розглядався, безумовно, як позитивний момент, на який всі чекали. Насильницьке примирення звільнених громадян з довоєнною системою влади дозволило продовжити панування на українських територіях тоталітарної ідеології.

Бібліографія

1. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни. (1939 — 1945 рр.) / В. А. Гриневич. — К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2007. — 520 с.
2. Рибаченко Л. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941 — 1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр.) / Л. Рибаченко // Український історичний збірник. — 2008, — Вип. 11. — С. 251 — 265.
3. Ніколаєць Ю. Моральний стан населення України під час відновлення радянської влади (1943 — 1945 рр.) / Ю. Ніколаєць // Україна в Другій світовій війні: погляд із XXI ст. Історичні нариси. Книга друга — К. : Наукова думка, 2011. — С. 616 — 631.
4. Першина Т. Реалії воєнної повсякденності в Україні, 1943 — 1945 рр. (деякі аспекти проблеми) / Т. Першина // Сторінки воєнної історії України. — 2010. — № 13. — С. 202 — 215.

5. Запорізький рахунок Великій війні. 1939 — 1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). — Запоріжжя : Просвіта, 2013. — 416 с.
6. Мозохин О. Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 — 1953) / О. Б. Мозохин. — М. : Кучково поле, 2006. — 480 с.
7. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. Нікольський — Донецьк : Видавництво Донецького національного університету, 2003. — 623 с.
8. Лисенко О. Є., Першина Т. С. Відродження державного управління в УРСР / О. Є. Лисенко, Т. С. Першина // Нариси історії державної служби в Україні. — К. : Ніка-Центр, 2009. — С. 417 — 433.
9. Усна історія Степової України. — Запоріжжя : АА Тандем, 2010. — Т. 9. — 412 с.
10. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). — Ф. 102. — Оп. 1.
11. ДАЗО. — Ф. 102. — Оп. 2.
12. Спокута: Запорізька область: Альманах. Вип. 6-7. — Запоріжжя, 2007. — 422 с.
13. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / под. ред. М. И. Бобылевой. — Днепропетровск, 2006. — 378 с.
14. Відповідь на запит Управління режимно-секретного та документального забезпечення Міністерства внутрішніх справ України в Запорізькій області № 1/1-38 від 28.02.2013 р. // Особистий архів І. М. Спудки.
15. Ткаченко В. Під ударами двох тоталітарних режимів (Запорізька область у 40-і — на початку 50-х років) / В. Ткаченко // Спокута. Альманах № 1. — Запоріжжя, 1999. — С. 8 — 31.
16. Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни / А. Айсфельд, В. Мартиненко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Кн. 1. — К. : Наукова думка, 2010. — С. 595 — 644.
17. Митков В. В. Голгофа болгар Таврії: анатомія репресій (1920 — 1940-е годы) / В. В. Митков. — Запорожье : Тандем-У, 2009. — 244 с.

Спудка І. Н., Турчина Л. В.

**«Радость» освобождения, или новая порция испытаний
(настроения населения Запорожского края на завершающем этапе Второй мировой войны)?**

Возобновление советской власти в 1943 — 1945 гг. в Запорожском регионе не привело к либерализации общественной жизни, на которую надеялась большая часть населения. «Радость» возвращения сопровождалась насильственными действиями руководящих органов против собственного народа, которое находилось под оккупацией.

Spudka I.N., Turchina L.V.

**«Joy» of liberation or a new portion of hardship
(the sentiments of population of Zaporizhzhia region at the final stage of the Second World War)?**

Resumption of the soviet regime in Zaporizhzhia region in 1943 — 1945 did not result in liberalization of social life which most of the population hoped for. «Joy» of return was accompanied with violence of authorities against own people who were under occupation.

ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ВІТЧИЗНЯНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Досвід розбудови держави в Радянському Союзі у міжвоєнні роки свідчить, що в обставинах постійної державної стандартизації ознак буття різних етнічних і соціальних складових суспільства, національні меншини зберігали великий потенціал етнозбереження. Його підоснови криються саме в буденності, тому що етнічна історія за своєю суттю консервативна. Актуальність дослідження повсякденного життя єврейського населення Радянської України в 1920-х — 1930-х роках не викликає сумнівів, оскільки ані радянська, ані сучасна вітчизняна наука донедавна не розробляла проблеми повсякденності, зокрема в їх етнічному вимірі. Цей напрямок наукових досліджень є відносно новим.

Метою нашої статті є аналіз вітчизняної історіографії, починаючи з 1920-х років і до сьогодення, з проблеми повсякденного життя єврейського населення в Радянській Україні міжвоєнної доби.

В роботах представників партійно-радянського проводу УСРР В. Затонського [1], Е. Квірінга [2], С. Косіора [3], Д. Лебеда [4], П. Постишева [5], М. Скрипника [6], А. Хвилі [7], Н. Черлюнчакевича [8], В. Чубаря [9], О. Шліхтера [10] та інших насамперед трактувалися доктринальні засади національної політики в Радянській Україні, розкривались економічні й соціальні обставини запровадження етнополітики стосовно тих чи інших національних меншин. У своїх виступах та публікаціях вони вимушено звертались до проблем етнічних громад, порівнюючи злиденне життя національних меншин в дорадянську добу та їхнє піднесення за радянських часів, фактично унаочнювали і коментували процес радянзації.

Найбільше інформації з повсякденного життя етнічних громад міститься в публікаціях керівників Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК та її секцій: А. Буценка [11], М. Василенка [12], І. Гафтеля [13], А. Гітлянського [14], А. Глинського [15], Я. Кантора [16], Д. Маца [17], С. Ялі [18] та інших, які були безпосередньо причетні до здійснення етнополітики в Радянській Україні.

Голова єврейської секції ЦКНМ Давид Мац, зокрема займався проблемою пошуку соціально-економічних перспектив єврейського містечка, що надзвичайно гостро позначилася на повсякденному житті сотень тисяч людей цілої низки регіонів України та Білорусі. Так, у статті 1932 року «Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження)» Д. Мац наголошував, що в контексті індустріалізації відбулася докорінна перебудова соціальної структури штетла [19]. За рахунок відходу чоловіків у промислові центри населення єврейських містечок зменшилося у порівнянні з 1926 роком на 31,4 %. За рахунок трудових доходів існували 92,6 % мешканців містечок, лише 4,5 % становили нетрудові елементи, 0,1 % складали безробітні, 3 % займалися торгівлею. 38 % були кустарями, з яких 48,8 % — кооперовані. 51 % самодіяльних становили наймані працівники, 49,5 % були службовцями. Отже, вирішення проблеми єврейського містечка хоча б у загальних рисах було одним з пріоритетних напрямків діяльності місцевих та республіканських органів влади.

Надбання власне історичної науки в 1920-ті роки виглядали досить скромно. Це відображало складні суперечливі процеси в середині наукового середовища, а також теоретико-методологічну строкатість історичних досліджень, активну розбудову міждисциплінарних історичних і краєзнавчих студій, що знайшло свій вияв у заснуванні низки науково-дослідних установ та структур, таких як: Єврейська (жидівська) (пізні-

ше — Гебраїстична) історико-археографічна комісія (1919 р.), Всеукраїнська Асоціація сходознавства (1925 р.), Науково-дослідна кафедра єврейської культури (1928 р.), Інститут єврейської (пролетарської) культури (1929 р.), Комісія національних питань (Комісія нацменшин) (1929 р.) тощо.

Окремі проблеми минувшини національних меншин України розробляли співробітники Всеукраїнської Академії Наук України А. Кримський, Н. Полонська-Василенко, М. Жуковський, М. Карачківський та інші. Регіональні аспекти історії єврейської меншини активно досліджував співробітник Одеської комісії краєзнавства ВУАН Саул Якович Боровий, який, зокрема, в 1925 — 1926 роках написав «Нариси з історії єврейської книги на Україні» в двох частинах [20].

В 1925 році була заснована Етнографічна (Етнографічно-фольклорна) комісія, а в 1928 році — в її складі — Кабінет для вивчення національних меншостей, що повинен був досліджувати історію, демографію, соціальну структуру та економічний розвиток етнічних громад. Умови створення і діяльності підрозділу визначила постанова Історико-філологічного відділення від 28 січня 1929 року. А 19 лютого 1932 року Президія ВУАН прийняла рішення про заснування Інституту національного питання, до якого як складова частина передавався Кабінет для вивчення національних меншостей. Так, Н. Дмитрук підготував ґрунтовну роботу про національні меншини Волині, зокрема, й про життя євреїв у цьому регіоні [21]. Однак, очікуваного піднесення історичних та історико-етнографічних досліджень не сталося, бо протягом 1920-х років науково-дослідні установи ВУАН працювали в умовах хронічного недофінансування.

Вже в 1930 — 1941 рр. відбулись найбільш продуктивні фольклорні, демографічні та етнологічні експедиції у місцях розселення євреїв. Наслідки польових досліджень — вагомі й суттєві, однак лише незначна частка зібраних матеріалів була опрацьована й введена до наукового обігу. Більшість польових матеріалів з часом осіла в архівах або була цілковито втрачена для науки, що мало вкрай негативні наслідки, бо соціально-економічні та етнокультурні проекти більшовиків втілювались в етнічному середовищі без опертя на наукові знання.

Ще однією перешкодою на шляху до оприлюднення праць співробітників ВУАН в 1920-ті роки стала їх теоретико-методологічна невідповідність пануючій державній доктрині. Перш за все, це стосувалося науковців, методологічні підходи та світогляд яких формувалися ще в дореволюційну добу. Вони так і не змогли інтегруватися до «марксистсько-ленінської історичної школи». Інша проблема полягала в тому, що переважна більшість дослідників, не вірячи в те, що можна об'єктивно та фахово зафіксувати етнокультурні типи та повсякденне життя етнічних громад України, зокрема єврейської меншини, вже наприкінці 1920-х років працювала формально, лише закарбовуючи штучні більшовицькі схеми.

Наприкінці 1920-х років в Україні відчувалось посилення антисемітських настроїв. Радянська влада намагалась боротися з проявами побутового антисемітизму, випускаючи роз'яснювальну літературу з цього приводу. Однією з перших робіт на цю тему була книга «Антисемітизм — зброя наших ворогів» Д. Бурменко-Ортенберга [22]. Вона написана у популярній формі запитань та відповідей і не переобтяжена фактичним матеріалом. На головне запитання книги: «Хто наші вороги?» автор дає вичерпну відповідь, називаючи цілі групи ворогів: від білогвардійців до непманів, але зазначає: «Не євреї наші вороги. Наш класовий ворог — це, насамперед, світова буржуазія» [22, с. 45].

В 1929 році Павло Канцелярський опублікував працю «Радянська влада і єврейське населення в СРСР», яка від вступу «Антисемітизм — зброя контрреволюції» до висновку «Треба дати відсіч антисемітській агітації» присвячена проблемам ставлення до євреїв [23].

Автор розглядає причини тогочасного антисемітизму в середовищі службовців, студентів вищих навчальних закладів, робітників і закликає дати антисемітизму рішучу відсіч: «не можна допустити, щоб у середовище трударів вносилися національна ворожнеча, бо це послаблює робітничий клас і його диктатуру» [23, с. 31].

Найбільш ґрунтовним дослідженням тих часів, в якому різнобічно вивчались проблеми антисемітизму, на наш погляд, була праця Ю. Ларіна «Євреї і антисемітизм в СРСР» [24]. Книга дає політичний і економічний аналіз змін як у самому єврейському населенні, так і в тих об'єктивних причинах, які підгодовували антисемітизм. Починаючи від дорадянського антисемітизму, автор розглядає антисемітизм інтелігентський і міської буржуазії як зброю конкуренції і метод буржуазного впливу на пролетаріат, а антисемітизм серед робітничого класу — як засіб замаскованої мобілізації проти радянської влади. Крім того, окремо йдеться про антисемітизм на селі та єврейське землеробство: організацію переходу до землеробства, склад переселенців, типи господарства, його особливості тощо. Автор, будучи впевнений в необхідності подолання антисемітських настроїв на теренах країни, пропонує шляхи і методи подолання антисемітизму. Книга, хоча і не позбавлена характерної для того часу тенденційності та заангажованості, є серйозним історичним дослідженням з історії антисемітизму в СРСР 1920-х років.

Отже, протягом 1920-х років склалася велика диспропорція в опрацюванні та тлумаченні повсякденного життя етнічних громад України, зокрема єврейської, на користь агітаційно-пропагандистської і політичної літератури. В такого роду роботах не відображались щоденні проблеми національних меншин, не аналізувались шляхи вирішення цих проблем, а лише підтверджувалась певні політичні доктрини. Однак, в цей час роботи союзних радянсько-партійних та українських функціонерів були ще доволі критичні в своїх оцінках і порушували широке коло проблемних питань, зокрема щодо втілення в життя коренізації в середовищі національних меншин, особливості їхньої радянзації. Одночасно суто наукова література фактично епізодична. Академічні науковці не бажали займатись занадто гострими проблемами сучасності, при чому, що більшовицький уряд насправді був незацікавлений в їхній науковій розробці.

Означені тенденції в розвитку радянської історіографії посилились в 1930-ті роки. Всеосяжність партійного ідеологічного тиску призвела до критичного погіршення умов науково-дослідної роботи. Як зазначає Л. Якубова, «замовне загострення ідеологічного галасу навкруг задоволення потреб етнічних меншин відбулося 1933 року в зв'язку з політичним убивством М. Скрипника і кампанією виправлення «перекручень» попередньої діяльності Народного комісаріату освіти («насильницької українізації та дерусифікації») [25, с. 10 — 11]. В статтях представників українського керівництва В. Затонського, М. Хвилі, М. Попова, О. Шліхтера та інших практика і теорія попереднього етапу національно-культурної політики в УСРР проголошувалась витвором «націоналістичної фантазії М. Скрипника». Таким чином, поступово зникає з політичної літератури сам термін «коренізація».

1930-ті роки виявилися вкрай несприятливими для розвитку науки. Етнічні якості інтерпретувались як минуще і ефемерне, тому вважалося за доцільне вивчати не специфічні лінії розвитку окремих унікальних культур, а їх універсальні стадії. Реорганізація академічних підрозділів і кадрові перестановки привели українську науку до глибокої кризи. Лише серед єврейського населення проводились польові дослідження (до 1941 року). Через кадрові чистки, політичні репресії і жорстоку цензуру не побачила світ жодна із запланованих збірок, зокрема Кабінету нацменшин — «Національні меншості Радянської України», що відрецензована професором А. Познанським у квітні 1931 року, збірка «Народи ССРСР» (1930 р.), черговий номер журналу «За сто літ» (1931 р.) та інші.

Таким чином, останні серйозні наукові роботи побачили світ на початку 1930-х років. Серед них монографія А. Гіршфельда «Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.)» [26]. Широкий спектр демографічних, соціально-економічних та інших особливостей єврейських громад досліджувався в роботах Л. Зінгера «Єврейское население СССР», «Єврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обзор», «Национальный состав пролетариата в СССР» [27]. Серед найбільш помітних праць з так званої містечкової проблеми слід відзначити книгу на їдиші Гершнбойма «Щедрін, а штетл ін реконструктивн період» (1931 р.). Декілька інформативних досліджень з цієї проблематики опублікували І. Вейцблїт [28] та М. Кіпер [29]. Матеріали з повсякденного життя євреїв містить також праця колишнього співробітника ЦКНМ Якова Кантора «Национальное строительство среди евреев в СССР» (1934 р.) [30].

Вагомий внесок у дослідження повсякденності єврейського населення в українських землях зробив І. Вейцблїт своєю роботою «Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 — 1926 років» (1930 р.), яку він здійснив в Інституті єврейської культури при ВУАН [31]. Праця була написана на широкому статистичному матеріалі, з використанням найсучасніших статистико-демографічних методик. І. Вейцблїт навів список 530 населених пунктів із зазначенням кількості людності за 1897, 1920, 1923 і 1926 роки. В монографії — авторські розвідки з демографії українського єврейства, концепція формування соціально-демографічної структури єврейської громади, а також аналіз перспектив її демографічного і економічного відтворення. Хоча книга І. Вейцблїта була написана під визначальним впливом марксистської ідеології, не позбавлена деяких ідеологічних штампів, тим не менш вона мала високий науковий потенціал, розкривала проблеми демографічного і соціально-економічного життя українського єврейства. Ця монографія стала останнім комплексним ґрунтовним дослідженням з обраної проблематики.

Отже, в результаті аналізу переписів були визначені основні зміни у складі етнічних груп населення України в цілому та євреїв зокрема, міграційні процеси серед єврейської меншини, процеси асиміляції та урбанізації. Автори робіт правильно пояснювали явища, які відбувались серед національних меншин, соціально-економічною та національною політикою радянської влади.

Публікація «Истории Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс» [32] розмежувала етапи в історіографії проблеми. Наступний етап хронологічно охоплює кінець 1930-х — першу половину 1980-х років. На довгі десятиліття як предмет дослідження національні меншини зникли зі сторінок монографій та періодичних наукових видань. В цей період окремі аспекти історії етнічних громад міжвоєнної доби розглядались в контексті загальної історії Радянської України. У цей час дослідники розробили періодизацію історії 1920 — 1930-х років, сформуvalи концепцію відбудовчого періоду, соціалістичної реконструкції, індустріалізації та колективізації, в контексті яких розглядався перехід національних меншин до соціалізму. Величезну частку історичної літератури склали праці з теорії і практики здійснення національної політики в Радянському Союзі. На цьому фоні виглядають виключенням науково-популярні праці Л. Зінгера на їдиші «Дос банайте фолк» (1941 р.) та «Дос уфгерихте фолк» (1948 р.), які автор узагальнив згодом у дисертації «Социально-экономические основы разрешения еврейского вопроса в СССР».

Етнографи в своїх роботах унаочнили радикальні зміни, що були викликані системними заходами радянської влади впродовж міжвоєнних років у традиційній матеріальній і духовній культурі етнічних громад. Широко відомими стали роботи В. Наулка «Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження» та «Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк)» [33], Ю. Іванової

«Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья» [34]. В. Вовк і В. Яненко проаналізували культурно-освітню роботу в середовищі національних меншин у першій половині 1920-х років [35]. Не дивлячись на те, що 1960 – 80-ті роки стали часом плідного дослідження традиційної культури українців, греків, болгар та гагаузів, табуйованими залишались проблеми історії та культури євреїв, поляків та німців.

Узагальнюючі й досить кваліфіковані й ґрунтовні спостереження та висновки містяться в колективній праці московських соціологів «Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования)» [36]. Основною проблемою роботи стало дослідження процесу створення однотипної соціальної структури радянських націй та методів її досягнення в СРСР. Нівеляція соціальної структури національних меншин розглядалась більшовиками як основа затвердження фактичної рівності етносів. Замість різноманітних майнових і станових груп, які посідали специфічне місце в системі суспільних відносин, зокрема єврейської національної меншини, створювалися єдиноподібні класи, економічною базою яких були суспільна власність на засоби виробництва. Автори зауважили, що «реальний шлях до «вирівнювання» пролягав через максимальну інтенсифікацію соціального зростання всіх, і в першу чергу раніше відсталих народів» [36, с. 54].

Друга половина 1980-х – 1990-ті роки ознаменували фактографічний та тематичний прорив у дослідженні етнічних громад України, яке опинилося в центрі уваги історичної науки та суміжних дисциплін. В суспільствознавстві відродилося поняття «етнічна (національна) меншина». Юдаїка взагалі стала надзвичайно популярним напрямком досліджень [37].

Роботи, що розкривають культурно-освітні аспекти розвитку національних меншин УСРР в умовах коренізації, становлять найбільшу частину сучасної вітчизняної історіографії проблематики. Хоча тематично дослідження наслідували радянську історіографію, зовсім іншими стали концептуальні підходи і, як наслідок, оцінки діяльності урядових структур. Це стосується національно-культурної політики загалом, мотивів її запровадження та стратегічного призначення стосовно національних меншин зокрема. Загальний висновок полягає в тому, що коренізація освітньої системи становила одну з вагомих складових національно-культурної практики більшовиків, вона була частиною процесу «радянзації національних меншин» і стала національною формою створення «радянської системи освіти і культури», що передбачала ліквідацію дореволюційної системи освіти, традиційного виховання, атеїзацію навчального процесу, жорсткий партійний контроль над навчальним і виховним процесом.

Вченими зазначається, зокрема, що наприкінці 1930-х років у середовищі практично всіх етнічних громад вийшов з ужитку традиційний костюм, занепали народні промисли, стала тенденцією до стандартизації виявляла культура будівництва. Однак, сам механізм процесів етнокультурної стандартизації залишився практично не розкритим. Праці, що звертались до нетрадиційних ракурсів дослідження процесів радянзації, залишались епізодичними. Серед них можна виокремити роботу Цві Гітельмана «Формирование еврейской культуры и самосознание в СССР: государство в качестве социального инженера» [38].

Отже, у вітчизняній історіографії в перше пострадянське десятиріччя оформилися два протилежні концептуальні підходи. Перший значною мірою наслідував концепції «перебудови»: науковці абстрагувались від суперечностей, що приховувала в собі коренізація, «не помічали» її руйнівного впливу на низку складових традиційної народної культури. Інша концептуальна схема базувалась на ідейних засадах закордонної та еміграційної

історичної думки, фокусувалась на суто негативних наслідках радянської доби в історії етнічних громад. Однак, процеси всесвітньої глобалізації поставили нові виклики перед етносами, які вимушені винаходити нові моделі етнічного відтворення в сучасному взаємозалежному світі.

Суттєвим доробком істориків за останні роки стала публікація окремих джерел і видання об'ємних збірок документів і матеріалів з історії національних меншин в Україні, в тому числі в «Українському історичному журналі» [39]. Серед публікацій періоду незалежності важливе місце посідають збірки «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» [40]. Останнім часом збільшилося видання документальних збірок з історії єврейської національної меншини, серед них: «Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці ХІХ – ХХ століття: Документи і матеріали», «Єврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов» та інші [41]. Центр вивчення і публікації документів єврейської історії «Храни и помни» видав дуже змістовну збірку з добре впорядкованим допоміжним апаратом за редакцією Л. Килимника «Єврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг.» [42]. В цій книзі вміщені матеріали про нерадянський і антирадянський суспільно-політичний рух та культурне життя єврейської громади, її реакцію на діяльність радянської влади. В роботі аналізується питання про знищення основ єврейського общинного життя та збереження національної ідентичності євреїв України. Збірка включає 77 документів Російського державного архіву соціально-політичної історії, а також текстологічні й фактологічні коментарі, історичні довідки про партії, організації, діячів радянського руху та радянських функціонерів.

Повсякденне життя єврейського населення України відображено в автобіографічній трилогії Л. Копелева [43] та романі «Зелменяне» М. Кульбака [44]. Автори показують трансформацію «єврейської вулиці» під впливом радянської дійсності.

Історіографія та джерела з історії етнічних меншин України у 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття найповніше проаналізовані в однойменній роботі професора Л. Якубової [45]. Узагальнення історії повсякденного життя етнічних меншин Радянської України у міжвоєнну добу було зроблено в монографії цієї ж авторки, яка дослідила більшовицькі методики радянзації національних меншин УСРР упродовж 1920 – 30-х років, окреслила втрати і здобутки на цьому шляху [25]. Хоча окремих параграфів в роботі був присвячений єврейському містечку, саме дослідження розкривало єврейську проблематику лише як одну зі складових частин різноманітної етнічної структури суспільства України. Проблемам єврейського містечка присвячені роботи авторів з різних країн: В. Горбаня [47], Е. Школьникової [48], М. Гейзера [49].

Отже, історіографія основ вирішення «єврейського питання» в міжвоєнний період не є різноманітною. Переважна більшість робіт за радянських часів хронологічно охоплює період 1920-х – початок 1930-х років, коли ще відбувались дискусії у вузькому колі радянських єврейських інтелектуалів. З середини 30-х років процес дослідження різко уповільнився, національні меншини взагалі та єврейська зокрема як об'єкт дослідження історичної думки на деякий період майже зникли з поля зору. В подальшому в Радянській Україні за виключенням окремих робіт питання повсякденності єврейського населення практично не розроблялись. В 1960 – 80-ті роки єврейство розглядали як складову історії радянського народу. І тільки на межі 1980-х – 1990-х років сформувався новий етап дослідження проблеми, який докорінно відрізняється від попереднього як постановкою підходів, так і її об'єктивним аналізом. Дослідження проблем юдаїки розпочалось наприкінці 1980-х років і продовжується досить плідно сучасними українськими вченими, хоча саме проблематика повсякденного життя євреїв у Радянській Україні в 1920 – 1930-х роках

ще чекає на своїх дослідників. Практично не дослідженою є реакція самого єврейського населення на процеси радянзації, зокрема залучення до промисловості та сільського господарства. До сьогодні не відома точна кількість загиблих євреїв під час голодомору 1932 – 1933 років. Актуальними залишаються питання збереження етнопонаціонального життя в національних єврейських районах Радянської України, реакція єврейського населення на посилення антисемітизму на межі 1920 – 30-х років, тобто питання повсякденного життя українських євреїв в міжвоєнний період мають свої наукові перспективи дослідження.

Бібліографія

1. Затонський В. П. Національна проблема на Україні / В. П. Затонський. – Х., 1926. – 104 с.; Затонський В. П. З питань національної політики на Україні / В. П. Затонський // Більшовик України. – 1933. – № 9 – 10. – С. 107 – 117; Затонський В. П. Нові перемоги ленінської національної політики / В. П. Затонський // Більшовик України. – 1933. – № 13 – 14. – С. 34 – 50; Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. Доповідь та кінцеве слово на січневій сесії ВУАН / В. П. Затонський. – К., 1934. – 64 с.
2. Квиринг Э. Избранные речи и статьи / Э. Квиринг. – К., 1988. – 486 с.; Партія і село. Статті й промови за 1924 рік проводирів Комуністичної партії (більшовиків) України т. т. Гр. Петровського, В. Чубаря, Д. Лебеда, Е. Квірінга. – Х., 1925. – 87 с.
3. Косиор С. В. За ленинскую национальную политику / С. В. Косиор. – Х., 1930. – 36 с.
4. Лебедь Д. З. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет / Д. З. Лебедь. – Х., 1924. – 32 с.
5. Постишев П. П. Національне питання в реконструктивний період / П. П. Постишев. – Х., 1930. – 46 с.; Постишев П. П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії: Збірник / П. П. Постишев. – К., 1935. – 256 с.
6. Скрипник М. О. Нові лінії в національно-культурному будівництві / М. О. Скрипник. – Х., 1930. – 60 с.; Скрипник М. О. Національні перетинки / М. О. Скрипник. – Х., 1930. – 136 с.; Скрипник М. О. Зближення і злиття націй за доби соціалізму (Доповідь на Комісії національного питання при ВУАН, 23 лютого 1931 р.) / М. О. Скрипник // Більшовик України. – 1931. – № 8. – С. 13 – 37; Скрипник М. О. Права та стан національних меншостей на Україні / М. О. Скрипник // Статті й промови з національного питання. – К., 1974. – С. 96 – 100; Скрипник М. О. Національна політика (щодо) малих народів / М. О. Скрипник // Вибрані твори. – К., 1991. – С. 148 – 156.
7. Хвиля А. Национальный вопрос на Украине / А. Хвиля. – Х., 1926. – 129 с.
8. Черлюнчакевич Н. К изучению национального состава УССР / Н. Черлюнчакевич // Коммунист. – 1926. – 2 апреля; Черлюнчакевич Н. А. Национальный состав Советской Украины: Объяснительная записка к этнографической карте УССР / Н. А. Черлюнчакевич. – Х., 1925. – 120 с.; Черлюнчакевич Н. Національні меншості на Україні / Н. Черлюнчакевич // Більшовик України. – 1926. – № 4 – 5. – С. 106 – 112.
9. Чубар В. Я. Вибрані статті і промови / В. Я. Чубар. – К., 1972. – 628 с.
10. Шлихтер А. Г. Правда о еврейском переселении / А. Г. Шлихтер. – Х., 1928. – 38 с.
11. Буценко А. В справі національних меншостей / А. Буценко // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 8 січня; Буценко А. Господарське і культурне будівництво серед нацменшостей УСРР / А. Буценко // Радянська Україна. – 1928. – № 10 – 11. – С. 28 – 34; Буценко А. Національні меншості України / А. Буценко // Більшовик України. – 1928. – № 12. – С. 67 – 73; Буценко А. І. Радянське будівництво та нацменшини на Україні / А. І. Буцен-

ко. — Х., 1928. — 43 с.; Буценко А. І. Про радбудівництво серед національних меншин УСРР / А. І. Буценко // Стенографический отчёт IV сессии X созыва ВУЦИК. — Х., 1928. — 45 с.

12. Василенко М. Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств / М. Василенко. — Х., 1930. — 32 с.; Василенко М. Один из многих: К пятилетию Мархлевского польского района / М. Василенко // Революция и национальности. — 1930. — № 4 — 5. — С. 38 — 47.

13. Гафтель І. Результати виборчої кампанії в німецьких сільрадах / І. Гафтель // Радянська Україна. — 1929. — № 3 — 4. — С. 21 — 26; Гафтель І. Попередні висновки по перевиборам в німецьких сільських радах України (лютий 1929 р.) / І. Гафтель // Німці в Україні. 20 — 30-і рр. ХХ ст. (збірник документів державних архівів України). — К., 1994. — С. 130 — 136.

14. Гітлянський А. Обслуговування нацменшостей в Барському районі / А. Гітлянський // Радянська Україна. — 1931. — № 3 — 4. — С. 75 — 76; Гітлянський А. С. Вибори до рад серед нацменшостей / А. С. Гітлянський // Радянська Україна. — 1934. — № 11. — С. 13 — 18.

15. Глинський А. Б. Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей / А. Б. Глинський. — Х., 1931. — 78 с.; Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине / А. Б. Глинский. — Х., 1931. — 78 с.

16. Кантор Я. Что сделано для обслуживания национальных меньшинств / Я. Кантор // Коммунист. — 1926. — 6 февраля; Кантор Я. Еврейское землеустройство на Украине / Я. Кантор. — М., 1929. — 29 с.; Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор. — Х., 1929. — 32 с.; Кантор Я. Адміністративна реформа і обслуговування нацменшостей / Я. Кантор // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 22 серпня.

17. Мац Д. Світло і тіні в роботі серед нацменшостей / Д. Мац // Радянська Україна. — 1929. — № 9 — 10. — С. 22, 23; Мац Д. Ліквідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей / Д. Мац // Радянська Україна. — 1931. — № 9. — С. 38; Мац Д. Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине / Д. Мац // Революция и национальности. — 1933. — № 4. — С. 77 — 81; Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины / Д. Мац // Революция и национальности. — 1935. — № 6(64). — С. 56 — 63; Мац Д. Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины / Д. Мац, А. Гитлянский // Революция и национальности. — 1937. — № 1. — С. 88 — 90; Мац Д. Трудящі нацменшості України до Надзвичайного IV з'їзду Рад УРСР / Д. Мац, А. Гітлянський // Радянська Україна. — 1937. — № 1. — С. 69 — 72.

18. Ялі С. Краєзнавство та національні меншості на Україні / С. Ялі // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня; Ялі С. Про роботу серед греків України / С. Ялі // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 8 січня; Ялі С. До історії грецької колонізації на Україні. (В зв'язку з 150-ми роковинами переселення греків з Криму на Озівське узбережжя) / С. Ялі // Краєзнавство. — 1928. — Ч. 6 — 10. — С. 57 — 68; Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. — Х., 1931. — 208 с. та інші.

19. Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) / Д. Мац // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 12 серпня.

20. ІР НБУВ. № 297. Боровий С. Я. Нариси з історії єврейської книги на Україні / С. Я. Боровий. Ч. 1. Автограф. Машинопис. 1925 р. — 11 арк.; № 298. Боровий С. Я. Нариси з історії єврейської книги на Україні / С. Я. Боровий. Ч. II. Автограф. Рукопис. 1926 р. — 15 арк.; Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России / С. Я. Боровой. — М. : Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1928. — 200 с. та інші.

21. ІР НБУВ. № 1058. Дмитрук Н. До вивчення нацменшостей Волині / Н. Дмитрук. Машинопис. — 18 арк.
22. Бурменко-Ортенберг Д. Антисемітизм — зброя наших ворогів / Д. Бурменко-Ортенберг. — Х., 1927. — 80 с.
23. Канцелярский П. Советская власть и еврейское население в СССР / П. Канцелярский. — Днепропетровск, 1929. — 32 с.
24. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР / Ю. Ларин. — М. -Л., 1929. — 311 с.
25. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин Радянської України у міжвоєнну добу / Л. Д. Якубова. — К., 2011. — 338 с.
26. Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.) / А. Гіршфельд. — Х., 1930. — 87 с.
27. Зингер Л. Еврейское население СССР / Л. Зингер. — М., 1927. — 44 с.; Зингер Л. Еврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обзор / Л. Зингер. — М. -Л., 1932. — 175 с.; Зингер Л. Национальный состав пролетариата в СССР / Л. Зингер / Под ред. С. Диманштейна. — М., 1934. — 84 с.
28. Вейцблит И. Деражня. Современное еврейское местечко / И. Вейцблит. — М. -Л., 1929. — 120 с.; Вейцблит И. Вегн алтн ун найем штетл / И. Вейцблит. — М. — Х. — Мн., 1932. — 36 с.
29. Кипер М. Еврейское местечко Украины / М. Кипер. — Х., 1930. — 107 с.
30. Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР / Я. Кантор / под ред. З. Островского. — М., 1934. — 200 с.
31. Вейцблит И. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 — 1926 років / І. Вейцблит / Інститут єврейської культури при Всеукраїнській Академії Наук, соціально-економічна секція. — Х., 1930. — 176 с.
32. Истории Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). — М., 1938. — 102 с.
33. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. — К., 1965. — 149 с.; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. — К., 1975. — 276 с.
34. Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю. В. Иванова // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 74 — 91.
35. Вовк В. П. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921 — 1925 гг.) / В. П. Вовк, В. И. Яненко // Вопросы общественных наук. — 1974. — Вып. 19. — С. 91 — 101.
36. Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования) / под ред. Ю. В. Аругюняна, Ю. В. Бромля. — М., 1986. — 453 с.
37. Див., наприклад; Беренштейн О. Исследования по иудаике в странах СНГ и Восточной Европы: тенденции, динамика, перспективы / О. Беренштейн // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Зб. науково-публіцистичних статей. — К., 1997. — С. 18 — 25.
38. Гительман Ц. Формирование еврейской культуры и самосознание в СССР: государство в качестве социального инженера / Ц. Гительман // Советская этнография. — 1991. — № 1. — С. 33 — 43.
39. До історії міжнаціональних процесів на Україні: Документи та матеріали // УІЖ. — 1990. — № 6. — С. 109 — 118; № 8. — С. 87 — 103; № 10. — С. 130 — 142; № 11. — С. 107 — 118; 1991. — № 1. — С. 99 — 112; № 2. — С. 89 — 102; 1992. — № 12. — С. 91 — 106.
40. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Панчук М. І., Гошуляк І. Л., Діброва С. С. — К., 1994. — 560 с.; Національні процеси в Україні:

історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х част. / Упоряд. І. О. Кресіна (керівник). — К., 1997. — Ч. 1. — 583 с., Ч. 2. — 704 с. та інші.

41. Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці XIX — XX століття: Документи і матеріали. — К., 2002. — 280 с.; Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов. В 2 т. / Л. Л. Левченко и др. (сост.); Государственный архив Николаевской обл., Николаевское общество еврейской культуры. — Николаев, 2004. — Т. 2. — 160 с. та інші.

42. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 — 1926 гг. — Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов еврейской истории «Храни и помни»; Под общ. ред. В. Ю. Васильева. — Винница, 2003. — 351 с.

43. Копелев Л. И сотворил себе кумира... / Л. Копелев. — Анн Арбор, 2010. — 337 с.; Копелев Л. Хранить вечно / Л. Копелев. В 2 кн. — Х., 2010. — 160 с.

44. Кульбак М. Зелменяне / М. Кульбак. — М., 2008. — 395 с.

45. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР у 20-і — першій половині 30-х років ХХ ст. : історіографія та джерела дослідження / Л. Д. Якубова. — К., 2006. — 170 с.

46. Горбань В. Проблема єврейського містечка в радянській Україні 20-х рр. / В. Горбань / Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — К., 1994. — С. 42 — 43.

47. Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» / Э. Школьников // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>.

48. Гейзер М. Майн штэтээлэ Бэлд... / М. Гейзер // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

Сучкова Е. Ю.

Повседневная жизнь еврейского населения СССР в межвоенный период: отечественная историография

Статья посвящена историографическому обзору советской и украинской отечественной научной литературы по истории повседневности еврейского населения Советской Украины в межвоенный период. В ней проанализированы публикации партийных деятелей, историков, демографов, социологов по национальной политике большевиков в общем и «еврейскому вопросу» в частности. В статье проанализированы публикации, посвященные так называемой местечковой проблеме, вопросам антисемитизма. Автором сделаны выводы о том, что отечественная историография по вопросам повседневной жизни евреев Советской Украины в межвоенный период в своем развитии прошла несколько этапов: 1920-е — начало 1930-х годов; с 1933 года — до середины 1980-х годов; со второй половины 1980-х годов — и до современности. Историография основ решения «еврейского вопроса» в межвоенный период не является разносторонней. Превалирующее большинство работ в советские времена хронологически охватывает период 1920-х — начало 1930-х годов, когда еще проходили дискуссии в узком кругу советских еврейских интеллектуалов. С середины 1930-х годов процесс исследования резко замедлился, национальные меньшинства вообще и еврейское в том числе как объект исследования исторической мысли на некоторый период почти исчезли с поля зрения. В дальнейшем в Советской Украине за исключением отдельных работ вопросы повседневности еврейского населения практически не разрабатывались. В 1960 — 80-е годы еврейство рассматривали как составляющую истории советского народа. И только на грани 1980-х — 1990-х годов сформировался новый этап исследования проблемы, который коренным образом отличается от предыдущего как постановкой подходов, так и ее объективным анализом. Исследование проблем иудаики началось в конце 1980-х годов и продолжается достаточно результативно современными украинскими учеными, хотя именно проблематика повседневности евреев в Советской Украине в 1920 — 1930-е годы еще ждет своих исследователей.

Suchkova O. Y.

Everyday life of Jewish population in Ukrainian Soviet Socialist Republic during the interwar period: national historiography

The article gives the historiographical survey of Soviet and Ukrainian scientific literature on everyday history of Jews in Soviet Ukraine during the interwar period. Publications by party activists, historians, demographers, sociologists on Bolshevik national politics and on «Jewish Question» were analyzed. The article also analyses publications about small-town problems and anti-Semitism questions. The author comes to the results that national historiography on the problem under consideration has some periods: 1920s – the early 1930; from 1933 – till the middle of 1980s; the second half of 1980s years – till modern time. The historiography of «Jewish Question» solution in the interwar period is not so different. The most of printed works were published in Soviet times in the period of 1920 – 1930s, because there were discussions among Soviet Jewish intellectuals in this period. Since the middle of 1930s the process of investigation has become slow. National minorities and the Jews among them as the object of historical researches were not analyzed. Questions of everyday life of the Jews were not investigated in the Soviet Ukraine. In 1960 – 1980s the Jews were studied as a part of Soviet history. A new period of problem investigating was formed in 1980 – 1990s. This period differs from others by methods and objective analyses. The investigating of Judaica began in the end of 1980s. This research is carried out by modern Ukrainian scientists, but the problem of everyday life of the Jews in the Soviet Ukraine in 1920 – 1930s is waiting for its investigators.

Тимець І.

«РОБОТНИК W ФАБРИКАХ ТЮТОНІУ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ПРАЦІВНИКІВ ТЮТЮНОВИХ ФАБРИК ГАЛИЧИНИ

Питання створення професійних об'єднань на тютюнових фабриках Галичини та їхня роль у вирішенні соціально-економічних проблем працівників галузі на поч. ХХ ст. залишається одним з недосліджених в українській історіографії. Звичайно, дослідники вивчали в ширшому контексті профспілкові об'єднання і робітничі спілки в Галичині, історію їхнього виникнення тощо [1; 2; 3; 4], не торкаючись, однак, окремо тематики створення таких об'єднань на тютюнових фабриках*.

При цьому, як з'ясувалося, існує достатня джерельна база, аналіз якої дозволяє розкрити тему. Зокрема, для написання статті нами використано підшивку газети «Robotnik w fabrykach tytoniu» за 1907 – 1914 рр., яка зберігається у фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника.

Таким чином, об'єктом нашого дослідження стала газета «Robotnik w fabrykach tytoniu» як орган «Związku zawodowego robotnic i robotników, zatrudnionych w fabrykach tytoniu w Austrii», а предметом – соціально-економічне становище працівників тютюнових фабрик, зокрема проблеми підвищення заробітної плати, тривалості робочого часу, надання відпусток, пенсійного та медичного обслуговування тощо, які піднімалися на шпальтах газети.

Важливу роль у вирішенні соціально-побутових і економічних питань працівників тютюнової монополії на початку ХХ ст. відігравали їхні професійні об'єднання.

Коротко зупинимося на створенні та діяльності «Związku zawodowego robotnic i robotników, zatrudnionych w fabrykach tytoniu w Austrii» («Фахової організації тютюно-

* Зокрема, в контексті історії тютюнової фабрики у Винниках, дану проблеми розкриває Михайло Влох [5, с. 138 – 141].

вих робітників і робітниць в Австрії»*, далі — Організації) та заснуванні при ній газети «Robotnik w fabrykach tytoniu». Організація бере свій початок з першої робітничої конференції 1902 р., хоча формально вона була створена через два роки [7, s. 3]. В 1904 р., на Зелені свята, відбувся з'їзд групи людей, які заснували організацію, що мала боротися за права робітників [8, s. 1]. У з'їзді взяли участь делегації з 18 фабрик [9, s. 1]. Вже в листопаді 1904 р. вийшов перший номер газети «Robotnik w fabrykach tytoniu» (далі — «Robotnik»), яка спочатку друкувалася лише німецькою мовою, а з 1907 р. — польською і українською («Робітник в фабриках тютюну»). В газеті висвітлювалися вкрай наболілі економічні та соціальні проблеми працівників тютюнових фабрик, часто вона була трибуною у спілкуванні останніх з керівництвом.

Кількість членів Організації відносно кількості осіб, задіяних в тютюновій галузі, постійно зростала: 1904 р. — 8,4 %, 1905 р. — 10,63 %, 1906 р. — 13,6 %, 1907 р. — 16 % (6400 осіб**), 1908 р. — 17 % (6855 осіб) [8, s. 1]. На 1914 р. у всіх 30 тютюнових фабриках Австро-Угорської імперії вже діяли осередки Організації: останній було створено 27 січня 1914 р. в Ягельниці [9, s. 1].

У 1907 р. Організацією було витрачено: на місцеві осередки — 13 632 корони***, на освітнянські цілі — 2802 кор., на організаційні заходи й агітацію — 5576 кор. Частина коштів витрачалась і на адресну допомогу працівникам. Так, у 1908 р. було видано: допомогу працівникам, які втратили роботу (11 5506 кор.), допомогу на проїзд (12 686 кор.), допомогу у зв'язку з нещасними випадками (31 555 кор.), допомогу для хворих (13 960 кор.), допомогу в разі смерті (8240 кор.). За п'ять років існування Організації вдалося добитися від уряду підвищення зарплат в галузі на загальну суму 6 327 474 кор. [8, s. 1]. Активна робота велася також щодо скорочення тривалості робочого дня. Так, до 1873 р. робочий день тривав 12 год. (72 год. в тиждень), у 1873 — 1898 рр. — 10 год. (60 год. в тиждень), у 1898 — 1899 рр. — 9 год. 30 хв. (57 год. в тиждень) [11, с. 7]. У 1905 р. Організація добила скорочення робочого часу на 5 квадрантів**** в тиждень, що на одну особу становило 65 год. в рік [8, s. 1], у наступному ж році робочий тиждень було зменшено з 54 год. до 52 год. 15 хв. [11, с. 7]. З 1 січня 1910 р. робочий час скорочено ще на 7 квадрантів в тиждень і фактично в суботу працівники отримали вільний час по обіді. Таким чином, у 1910 р. робочий час зменшено на 156 год. Роком раніше Організація добила ще й впровадження платної відпустки, яка становила 3 — 6 днів [8, s. 1 — 2].

Важливу роль у досягненні тих чи інших цілей і поставлених завдань відіграла як численність робітничих осередків, так і їхня згуртованість у виробленні програм спільних дій. У силу соціальних змін, які відбувалися в суспільстві, змінювалися і вимоги працівників. Найактуальнішими проблемами того часу були: тривалість робочого дня, відпустки і лікарняні, побутові умови, пенсійне забезпечення, права жінок і ставлення до них.

На прикладі робітничих об'єднань бачимо, як поступово робітники із безправних працівників, яких роботодавець може просто «викинути» на вулицю, покарати на свій розсуд і залишити без заробітної платні, змінюють свій світогляд і утворюють згуртовані осередки, які відстоюють їхні права і часто перетворюються на певну політичну силу, з якою не можна не рахуватися. Коли на перших етапах формування об'єднань робітники

* Офіційна назва організації українською мовою [див.: 6, с. 12].

** Дані за 1907 р. потребують уточнення, оскільки в газетах подаються різні цифри — 6400 та 6490 [див.: 10, s. 1; 8, s. 1].

*** Корона (*corona, korona*) — основна грошова одиниця Австро-Угорщини в 1892 — 1918 рр. Карбували срібні монети номіналом 1 корона та 2 корони (ця монета отримала назву флорин, в Угорщині — форинт). 1 корона — 100 гелерів (в Австрії) чи 100 філерів (в Угорщині).

**** Квадрант — четверта частина, 15 хв.

ставили лише питання, пов'язані з покращенням умов праці і життя, то згодом вони піднімають навіть питання щодо підвищення якості виробів [12, с. 8].

Одна з основних проблем, яка висвітлюється на сторінках «Robotnika», — це оплата праці та виплати для працівників австро-угорських тютюнових фабрик загалом, і в Галичині зокрема, яку розглянемо більш докладно.

Найбільш ранні відомості про це, подані в газеті «Robotnik», стосуються 1897 р., коли середній річний зарібок складав 413 корон 71 гелер [7, с. 3].

Варто також зазначити, що в цей час зарплатня на різних тютюнових фабриках часто суттєво відрізнялася. Для подальшого аналізу і співставлення наводимо заробітну платню станом на 1897 р. на фабриках Галичини (Табл. 1) та деяких інших фабриках Австро-Угорщини (Табл. 2).

Таблиця 1.

Заробітна платня (в коронах) на тютюнових фабриках Галичини станом на 1897 р. (7, с. 3).

Фабрики	Тижнева зарплата					
	Наглядача	Інших*	Поденних (чоловіки)	Поденних (жінки)	«Акордних»** (чоловіки)	«Акордних» (жінки)
Ягельниця	12.14	12.02	5.66	5.18	8.20	4.86
Монастириська	13.68	12.06	6.00	4.50	5.94	5.44
Винники	15.70	14.10	7.60	7.32	10.80	7.78
Заболотів	13.36	10.72	5.04	4.82	7.06	5.06

Таблиця 2.

Заробітна платня (в коронах) на деяких тютюнових фабриках Австро-Угорщини станом на 1897 р. (7, с. 3).

Фабрики	Тижнева зарплата					
	Наглядача	Інших	Поденних (чоловіки)	Поденних (жінки)	«Акордних» (чоловіки)	«Акордних» (жінки)
Hainburg/Гайнбург	18.18	14.30	12.34	8.96	17.18	10.12
Kraków/Краків	16.02	12.80	9.40	8.52	13.62	10.08
Stein/Штайн	17.46	16.52	11.94	9.40	13.50	9.76
Rennweg/Реннверг	20.32	19.18	15.06	10.74	20.76	11.94
Rossau/Россау	20.80	21.28	16.18	10.94	22.20	12.18
Szwac/Швац	17.30	15.28	9.50	8.36	10.16	8.62
Fürstened/Фюрштенфельд	16.58	14.28	9	8.54	11.22	7.74
Lublana/Любляна	16.92	15.10	10.44	8.32	16.62	9.48
Rovigno/Ровінь	17.40	14.30	9.80	7.80	14.96	8.22
Budziejowice/Будейовіце	15.70	14.36	9.46	7.54	12.10	8.68
Pisek/Пісек	12	—	8.74	6.20	—	4.94
Tabor/Табор	16.16	14.64	8.04	7.68	12.84	8.16
Tachów/Тахув	12.98	11.88	8.80	5.74	—	6
Hodonin/Ходонін	16.30	14.84	8.58	7.44	14.60	7.84
Igława/Іглава	17.04	14.98	9.08	8.04	13.12	8.04
Nowy Jicin/Нови Жичин	17	13.52	8.40	7.42	10.96	8.46
Sternberg/Штернберг	18.20	14.70	9.62	8.60	16.02	8.50

* Не вдалося наразі з'ясувати, хто такі ці «інші».

** «Акордна» заробітна платня — форма відрядної оплати праці, за якої загальну суму заробітної платні робітникові (або найчастіше колективові робітників) встановлюють за весь обсяг виконаної роботи (т. зв. акорд).

Таким чином, тижнева середня зарплатня по фабриках Австро-Угорської імперії (без урахування Галичини) становила: наглядача — 16,24 кор., інших — 14,22 кор., поденних робітників — 9,44 кор. (чоловіків) і 7,68 кор. (жінок), «акордних» робітників — 12,74 кор. (чоловіків) і 8,50 кор. (жінок). Зарплата цих же категорій працівників на фабриках Галичини суттєво відрізнялась: наглядача — 13,72 кор., інших — 12,22 кор., поденних робітників — 6,07 кор. (чоловіків) і 5,45 кор. (жінок), «акордних» робітників — 8,00 кор. (чоловіків) і 5,78 кор. (жінок) [7, s. 3].

Як довідуємося з цієї ж газети за 1910 р. (див. табл. 3), зарплатня працівників тютюнових фабрик Галичини за 11 років зросла не надто суттєво, а саме: зарплата наглядача зросла на 4,78 кор., поденних робітників на 4,88 кор. (чоловіків) і 4,24 кор. (жінок), «акордних» робітників на 8,00 кор. (чоловіків) і 6,24 кор. (жінок).

Таблиця 3.
Тижнева заробітна платня (в коронах) на тютюнових фабриках Галичини
станом на 1908 р. (13, с. 12).

Фабрика	Наглядачі	Тижневі робітники		Поденні робітники		«Акордні» робітники	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Монастирська	19. 25	15. 82	12. 86	10. 68	8. 26	15. 49	11. 71
Винники	19. 04	17. 35	14. 60	10. 90	10. 39	18. 57	12. 51
Заболотів	18. 84	15. 09	13. 00	9. 46	7. 56	12. 23	10. 74
Ягельниця	16. 88	19. 57	14. 87	12. 77	12. 55	17. 71	13. 13

Роком раніше середня тижнева зарплатня чоловіків (за даними по 30 фабриках Австро-Угорщини) складала 16,90 кор., жінок — 12,59 кор.; середня ж річна зарплатня на 1907 р. становила 613 кор. [14, s. 2]. Разом з тим «Robotnik» констатує, що життєвий рівень працівників так і не підвищився, оскільки з підвищенням зарплатні зросли ціни на житло та споживчі товари [14, s. 2].

У 1908 — 1909 рр. урядом планувалося додатково виділити для всіх тютюнових фабрик ще 2668 тис. корон, що мало б підвищити середню річну зарплатню до 733 корони. Але у цій цифрі були приховані інші видатки, наприклад, зарплатня лікарів, відпустки, видатки на лазню тощо. Тобто, проаналізувавши ряд поступок, нібито зроблених урядом, у «Robotniku» вважали, що зарплатня фактично зросла лише на папері [15, с. 10].

У статті «Відносини праці і платні по фабриках тютюну в Галичині» навіть стверджується, що урядова статистика по фабриках Галичини, знаючи ситуацію зі статистикою в Австрії загалом, є цікавою хіба для самого автора статистичних даних. Піднімається і питання про зміну стереотипу стосовно фабрик Галичини, де ціни на продукти і послуги є такими ж, як і в інших провінціях Австро-Угорщини, тому необхідно відмовитися від окремих приписів стосовно заниження оплати праці і забезпечення інвалідів, нібито у зв'язку з дешевизною проживання в Галичині [13, с. 12]. Попри це середня заробітна платня в Галичині на 1909 р. так і не зросла до задекларованих урядом 733 корон і становила: у Винниках — 667,33 кор., в Монастирських — 548 кор., в Заболотіві — 397,15 кор., в Ягельниці — 359,77 кор. Якщо ж порівнювати з 1900 р., то вона збільшилась у Винниках на 247,26 кор., в Монастирських — на 154,57 кор., в Заболотіві — на 130,20 кор., в Ягельниці ж лише на 78,70 кор. [16, s. 1].

У 1910 р. становище галицьких робітників тютюнових фабрик було наступним: «життєвий рівень галицьких робітників є нижчий, ніж в інших фабриках тютюну. [...] Наведемо приклад: робітниці загального відділу в Заболотіві мають ще заробітки денні 1 корона 44 гелера. Місяць має в середньому 25 робочих днів, тобто в цілому заробіток в місяць виносить 36 корон. По 35-ти літній службі отримує робітниця як забезпечення на

старість 40 корон місячно, що більше, ніж би й далі працювала. В Ягельниці справи є ще гіршими. В Монастириськах щоправда зарплатня дещо вища, оскільки заробляє більше, ніж 40 корон місячно, але і це є ще дуже мало. Тижнева винагорода чоловіків не перевищує зазвичай 12 корон, що становить річний заробіток 624 корони. У Винниках ці заробітки є дещо вищі, але і ціни на продукти і житло є вищими, бо з відкриттям залізничної лінії ця місцевість стала властиво передмістям Львова. В Кракові справи є подібними» [17, s. 2].

Для більш детальної економічної картини того часу і наявності чи відсутності фінансових можливостей уряду подаємо державний бюджет на 1908 р., також наведений в одному з номерів газети.

Таблиця 5. Державний бюджет (в коронах) на 1908 р. (18, s. 4).

Цісар і кабінетна канцелярія	11 476 531
Рада держави	3 735 280
Найвищий трибунал	67 464
Рада Міністрів	4 351 794
Армія	282 519 798
Міністерство внутрішніх справ	84 139 189
Міністерство оборони	78 713 752
Міністерство освіти	111 957 561
Міністерство скарбу	712 494 087
Міністерство торгівлі	198 544 860
Міністерство залізничне	412 123 310
Міністерство рільниче	62 002 310
Міністерство справедливості	86 048 911
Найвища рахункова палата	630 200
Пенсійне забезпечення	85 028 018

Автор статті «Тютюнова монополія в палаті послів» обурюється, що видатки на армію зросли майже вдвічі, а на утримання народних шкіл виділено лише 7 774 000 корон, не кажучи вже про надзвичайно малу зарплатню працівників тютюнової промисловості, прибуток від якої в 1905 р. складав 138 766 000 корон, а в 1908 р. — 151 191 400 корон, тобто протягом чотирьох років зріс на 12 425 400 корон [19, s. 4].

Проте наведені цифри дещо різняться від поданих в газеті за 1 березня 1909 р., де у статті «Умови праці по нових реформах» наведено такі дані: чистий прибуток від тютюнової промисловості у 1905 р. становив 145 194 042 корони, у 1906 р. — 157 972 765 корон, у 1907 р. — 160 107 363 корони [14, s. 1]. Тобто різниця в даних за 1905 р. становить 6 428 042 корон.

Тютюнова промисловість була однією з провідних галузей економіки, вона впливала на формування бюджету і від неї залежав добробут не лише великої кількості робітників, а й їхніх сімей. На 30 тютюнових фабриках Австро-Угорщини працювало у 1905 р. 39 197 осіб, в 1906 р. — 38 811, в 1907 р. — 38 337 [14, s. 1], а в 1911 р. — 39 676 осіб. За цей же рік маємо і дані про видатки тютюнової монополії (36 431 644,24 кор.): зарплатня — 29 348 384,90 кор., опіка над хворими на туберкульоз — 15 512,19 кор., забезпечення хворих — 303 450,87 кор., забезпечення від нещасних випадків — 52 167,14 кор., пенсії інвалідам, вдовам, сиротам — 5 790 880,69 кор., видатки на кухню — 115 886,57 кор., лазню та квитки до неї — 75 198,30 кор., субвенції для дитячих садочків — 22 330,00 кор., ясла, бібліотеки тощо — 7 078 332,58 кор. [20, s. 1].

Для кращого розуміння величини оплати праці в тютюновій промисловості, автор статті «Як живуть тютюнові робітники?» наводить тижневі видатки (в коронах) родини з

двох дорослих і трьох дітей віком від чотирьох місяців до п'яти років в 1910 р.: 6 яєць (0,36), 6 л молока (0,84), цукор, кава (1,32), картопля (1,00), зелень (0,50), мука (1,00), хліб (2,80), стручкові, рис (1,00), смалець, масло, сало, жир (1,80), волове м'ясо (2,56), свинина, вуджена (1,20), вугілля і дерево (1,80), догляд за немовлям на час денної роботи (2,60), догляд за двома дітьми (1,00), податок (2,75), кошти на одяг для п'яти осіб (2,50), внесок до «каси хворих» за батька і матір (1,20), видатки на пресу (0,10), тютюн для батька (0,32), відпочинок (1,00), партійний внесок з родичів (0,08). Разом — 27,73 корон*.

Далі автор аналізує зарплатню подружжя: чоловік, якщо він «акордний» робітник, заробляє на тиждень 8,50 кор., жінка працює на фабриці тютюну і заробляє 13,20 кор., отже, разом — 21,70 кор., що на 6,03 кор. менше наведених видатків [21, с. 8].

Певні зміни сталися в оплаті праці в 1911 р., коли Генеральна дирекція фабрик тютюну після різкого підвищення цін в 1910 р. змушена була не лише вести переговори про зміни в оплаті праці, а й затвердити реформу про поетапне її підняття.

У переговорах між Генеральною дирекцією та Фаховою організацією тютюнових робітників і робітниць в Австрії намічаються в ці роки не лише незначні поступки, а також довгоочікуваний діалог, де як представники працівників тютюнових фабрик, так і Генеральна дирекція вчать робити кроки назустріч один одному.

Таким чином, Генеральна дирекція ввела постійну мінімальну зарплатню для працівників фабрик і збільшувала її з врахуванням вислуги років [22, s. 1]. Проте, брак коштів змусив уряд розтягнути реформу на шість років, тобто до 1916 р., а початок Першої світової війни, безперечно, вніс свої корективи у її реалізацію. На 1910 р. для проведення змін в оплаті праці було необхідно 5 млн. корон, а наявних було лише 1,8 млн. Перші і найбільш суттєві виплати було заплановано на 1 січня 1911 р., але реалізовані вони були лише з 1 липня [22, s. 1].

Крім цього, мінімальна зарплатня робітника була прив'язана до класу фабрики, який вона отримала згідно з місцем розташування (існувало п'ять класів фабрик).

На першому етапі зарплатня на більшості фабрик зросла. Реформа мала за мету зменшити різницю в оплаті праці працівників різних тютюнових фабрик. Треба віддати належне тому, що доплати (так звані «додатки до зарплат») були вищими в працівників фабрик, які знаходились у віддалених провінціях, і де зарплатні до цього були значно нижчими.

Так, на фабриці Відень-Оттакрінг, яка відносилась до першого класу, тижнева доплата за вислугу років у 1911 р. становила: за шість років — 15 гелерів, за вісім років — 45 гелерів, за дев'ять років — 60 гелерів, за 12 — 20 років — 75 гелерів; у 1913 р.: за шість років — 15 гелерів, за вісім років — 45 гелерів, за дев'ять років — 60 гелерів, за 12 років — 105 гелерів, за 20 років — 250 гелерів. На фабриках Винники та Заболотів, які відносилися до четвертого класу, тижнева доплата за вислугу років у 1911 р. становила: за шість років — 30 гелерів, за вісім років — 90 гелерів, за дев'ять років — 120 гелерів, за 12 — 20 років — 150 гелерів; у 1913 р.: за шість років — 30 гелерів, за вісім років — 90 гелерів, за дев'ять років — 120 гелерів, за 12 років — 210 гелерів, за 20 років — 500 гелерів [22, s. 2 — 3]. При цьому керівництво фабрики могло встановлювати доплату, повною мірою чи частково, в залежності від старанності та професійності працівника. Поділ фабрик на класи, а також впровадження у 1911 — 1912 рр. поділу робітників на 18 категорій [23, с. 12] та введення доплат за вислугу років залишали керівництву фабрик і Генеральній дирекції можливість для «маневру»: кому і як підвищувати зарплатню, мати важелі впливу в своїх руках.

Для урегулювання оплати праці ще на початку 1910 р. всі спеціалісти були розподілені на дві категорії: А — столярі, бондарі, теслі, склярі, малярі, покрівельники, кравці,

* Видатки обчислені згідно з цінами в чеському місті Бауч (Bautsch).

палітурники, римарі, механіки, сідлярі або слюсарі; Б — доглядачі машин, які здали екзамени, доглядачі електрики і газу з фахом слюсаря, коваля або бляхаря, ковалі, бляхарі, ливарники, токарі по металу, різчики. Крім цього, всі фабрики відносно оплати праці спеціалістів було поділено на чотири класи: 1 — Відень, 2 — Лінц і Краків, 3 — Цельовец і Любляна, решту фабрик було віднесено до 4 класу. До цих розрахунків, як зазначалося вище, ще додавалися доплати за вислугу років. Так, у спеціаліста категорії А, який попрацював на фабриці 1 класу до трьох років, тижнева зарплатня становила 22 корони, а на фабриці 4 класу — 17 корон (див. табл. 6).

Таблиця 6. Тижнева оплата праці (в коронах) спеціалістів (24, s. 1).

Стаж (у роках)	Категорія							
	А				Б			
	Клас							
	1	2	3	4	1	2	3	4
До 3	22	19	18	17	28	24	22	21
До 3 (всього на рік)	1144	988	956	884	1456	1248	1144	1092
3 – 5	23	20	19	18	29	25	23	22
5 – 7	24	21	20	19	30	26	24	23
7 – 9	25	22	21	20	31	27	25	24
9 – 11	26	23	22	21	32	28	26	25
11 – 13	27	24	23	22	33	29	27	26
13 – 15	28	25	24	23	34	30	28	27
15 – 17	29	26	25	24	35	31	29	28
17 – 19	30	27	26	25	36	32	30	29
19 – 21	31	28	27	26	37	33	31	30
21 – 23	32	29	28	27	38	34	32	31
23 – 25	33	30	29	28	39	35	33	32
25 – 27	34	31	30	29	40	36	34	33
27 – 29	35	32	31	30	41	37	35	34
29 – 31	36	33	32	31	42	38	36	35
31 – 33	37	34	33	32	43	39	37	36
33 – 35	38	35	34	33	44	40	38	37
35 і більше	39	36	35	34	45	41	39	38
35 і більше (всього на рік)	1928	1872	1820	1768	2340	2123	2028	1976

Крім того, що спеціалістів, наглядачів та опікунів хворих за оплатою праці було виділено в окремі категорії (А і Б) та віднесено до чотирьох класів фабрик, встановлено градацію заробітної платні і для робітників. Так, її нарахування (див. табл. 7) [25, s. 2 – 4] проводилося з врахуванням місця розташування фабрики (12 ступенів*) та категорії робітника (18 категорій). Доплату ж за вислугу років робітнику нараховували згідно з поділом фабрик уже на п'ять класів.

Таблиця 7. Загальна схема нарахування зарплати робітників (у гелерах) (25, s. 4).

Категорії	Ступені										
	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
1	1050	1110	1170	1230	1290	1350	1410	1470	1570	1670	1850
2	1100	1160	1230	1290	1350	1410	1470	1540	1640	1750	1920
3	1150	1210	1280	1350	1410	1470	1540	1610	1720	1830	2010
4	1200	1270	1340	1410	1470	1540	1610	1680	1800	1910	2100

* Проте в одному й тому ж джерелі бачимо розбіжність щодо кількості класів: у тексті вказано 12 класів, а в поданій поряд таблиці — 13, однак 1 – 2 класу взагалі немає [див: 16, s. 1].

Таблиця 7. (Закінчення)

Категорії	Ступені										
	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
5	1250	1320	1400	1470	1540	1610	1680	1760	1880	2000	2190
6	1300	1380	1460	1530	1610	1680	1760	1830	1950	2080	2280
7	1350	1430	1510	1590	1670	1750	1830	1900	2030	2160	2370
8	1400	1490	1570	1650	1730	1810	1890	1970	2100	2240	2460
9	1450	1540	1630	1710	1790	1880	1960	2070	2190	2330	2550
10	1500	1600	1680	1770	1860	1960	2070	2190	2310	2430	2640
11	1570	1660	1760	1860	1960	2070	2190	2310	2430	2550	2730
12	1660	1760	1860	1960	2070	2190	2310	2430	2550	2670	2850
13	1760	1860	1960	2070	2190	2310	2430	2550	2670	2820	3090
14	1860	1960	2070	2190	2310	2430	2550	2670	2800	2980	3270
15	1960	2070	2190	2310	2430	2550	2670	2790	2950	3150	3450
16	2070	2190	2310	2430	2550	2670	2790	2910	3110	3310	3630
17	2270	2410	2540	2670	2800	2930	3070	3200	3410	3630	3990
18	2580	2730	2880	3030	3180	3330	3480	3630	3880	4130	4530

А тепер більш докладно зупинимося на співвідношенні середньої зарплати згідно з поділом фабрик на ступені. Дві фабрики у Відні відносилися до XIII ступеня, фабрика в Любляні — до IX, у Кракові — до X, тоді як фабрика у Винниках, яка фактично нічим не поступалася Краківській, — до VI ступеня, в Монастириськах — до V, Заболотіві — до IV, Ягельниці — до III. Середня річна зарплатня у Відні на 1909 р. становила 995,71 кор. та 964,68 кор., у Любляні — 806,45 кор., в Кракові — 875,09 кор., у Винниках — 667,33 кор., у Монастириськах — 548 кор., у Заболотіві — 397,15 кор., в Ягельниці — 359,77 кор. Тоді як на 1900 р. середня річна зарплатня була такою: у Відні — 702,06 кор. та 683,91 кор., у Любляні — 546,88 кор., в Кракові — 547,03 кор., у Винниках — 420,07 кор., у Монастириськах — 393,43 кор., у Заболотіві — 266,95 кор., в Ягельниці — 281,07 кор. Як бачимо, різниця в середній оплаті праці між фабриками в Кракові і Винниках в 1900 р. становила 126,96 кор., а в 1909 р. — 207,76 кор. [16, s. 1].

Відмітимо, що процедура присвоєння ступенів і категорій була заплутаною. Часто фабрики у віддалених провінціях, і в Галичині зокрема, отримували нижчі ступені, що збільшувало різницю в оплаті праці робітників. Так, працівниці-«szpinerku»*, які виготовляли короткі сигари, отримували по різних фабриках за одну і ту ж виконану тижневу роботу різну зарплатню: в Ягельниці — 12 кор. 50 гел., у Винниках — 15 кор., в Кракові — 18 кор., а в Відні — 22 кор. 50 гел. [26, s. 3]. Разом з тим прогресивними для того часу можна назвати доплати за вислугу років, однакові як для чоловіків, так і для жінок; шестиденний робочий тиждень (за винятком пожежників, для яких робочий тиждень був семиденним).

Розібравшись у заплутаній схемі нарахування зарплатні та надбавок до неї, працівники тютюнової промисловості вимагали справедливого поділу фабрик на ступені та класи. В одному з номерів газети за 1911 р. було опубліковано звернення працівників до Генеральної дирекції з пропозицією внести зміни щодо віднесення фабрик до того чи іншого ступеня. Зокрема, фабрикам в Любляні та Кракові пропонувалося надати XII ступінь, у Винниках — IX, в Монастириськах та Заболотіві — VII, в Ягельниці — VI [25, s. 1].

Подані пропозиції не були враховані, тому дана проблема знаходить своє продовження у 1912 р. у статті «З галицьких фабрик тютюну», де автор продовжує обурюватися, як можна було віднести тютюнову фабрику у Винниках до шостого ступеня [27, s. 1]. Лише

* На жаль, не вдалося наразі коректно перекласти назву даної професії.

у 1913 р. вище вказані пропозиції щодо зміни ступенів та класів фабрик були затверджені парламентом. Так, фабрика у Ягельниці з III ступеня 5 класу переведена у VI ступінь 4 класу, фабрика у Кракові з X ступеня 2 класу — в XII ступінь 2 класу, фабрика у Монастириськах з V ступеня 4 класу — в VII ступінь 3 класу, фабрика у Винниках з VI ступеня 4 класу — в IX ступінь 3 класу, фабрика у Заболотіві з IV ступеня 4 класу — в VII ступінь 3 класу [28, s. 1].

Вагома різниця в оплаті праці була навіть між працівниками, які виконували схожу роботу. Як відомо, робітниця на фабриках поділялися за фахом на скручувальниць («звивачок»), прядильниць і пакувальниць. Робота прядильниць вважалась більш складною і тому вище оплачуваною (наприклад, у 1909 р. на фабриках у Відні скручувальниця отримувала за виготовлення 100 штук цигарок «Британіка» 69 сотиків, а прядильниця — 86). Лише після довгих років роботи керівництво переводило скручувальниць в розряд прядильниць. «Більший заробок прядки був тоді в певній мірі підвищенням платні за довший час служби. Що правда, практика була інакша! Як довго не було організації, часть урядників уживала се, як нагороду або кару, в міру того як робітниця подобалась». Фактично ж ці дві професії були тісно задіяні в одному технологічному процесі і тому працювали скручувальниця та прядильниця переважно попарно [29, с. 1]. На шпальтах «Robotnika» знаходимо приклад того, як з цього вирішила скористатися дирекція, порушуючи право робітників щодо нарахування зарплатні. Так, працівниця тютюнової фабрики в Монастириськах через газету скаржаться на директора Опенгауера, який при відсутності скручувальниці через хворобу або відпустку вирішив, економлячи кошти, відправляти прядильницю додому (безоплатно), пояснюючи це тим, що робітниця не потрібно заробляти так багато [30, s. 1].

Аби не склалося враження, що важким було становище лише робітників, проаналізуємо зарплатню фабричних лікарів, котрі отримували гонорар, еквівалентний кількості працівників фабрики. Наприклад, станом на 1908 — 1909 рр. в одній фабриці за одного працівника лікар отримував 80 гелерів, у двох — менше 2 корон, у дев'яти — менше 3 корон (*Монастириська — 2,09 кор.*), у семи — менше 4 корон (*Винники — 3,90 кор.*, *Заболотів — 3,34 кор.*), у п'яти — більше 4 корон (*Краків — 4,26 кор.*), у чотирьох — більше 5 корон, в одній — більше 6 корон (*Ягельниця — 6,42 кор.*). Однак в обов'язки лікаря входило також безкоштовно лікувати пенсіонерів та інвалідів, вести документацію і відповідати за дитячі ясла та садочки. Лише в 1910 р. лікарі фабрики в Гайнбургу добились компенсації в сумі 120 корон за дворічний нагляд за немовлятами в «захоронці». В газеті зустрічаємо доволі влучне порівняння, що «та квота за дволітню працю виглядає радше як чайові, аніж як гонорар» [31, s. 4].

Фактично на кожній фабриці лікар обслуговував більше 1000 осіб, що було явно забагато для належного професійного лікування і нагляду за хворими. Крім цього слід зауважити, що пацієнти часто жили в досить віддалених місцевостях і їх відвідування забирало багато часу, не передбаченого в оплаті праці.

Часто лікарі змушені були поєднували роботу на фабриці з іншими заробітками. Так, два фабричні лікарі у Винниках обслуговували 1500 робітників фабрики, були лікарями судовими та на залізниці, їхніми послугами користувалися одночасно жителі містечка і околиць (а це ще близько 10 тис. пацієнтів) [32, s. 6]. Говорити про будь-яку якість обслуговування і увагу до працівників фабрики за таких обставин важко. Інколи чекати лікаря хворим доводилось декілька днів, особливо коли якийсь з них перебував у відпустці. Лікарі ж це пояснювали низькою оплатою праці і необхідністю додаткового заробітку. Тому серед заможніших робітників все частіше траплялися випадки звернення до приватних лікарів [33, с. 1].

Фабричні лікарі висували такі вимоги щодо нарахування зарплатні: оплату за одного працівника фабрики не менше 4,2 корон на рік; за працівників, які живуть у віддалених районах, виплачувати одноразову винагороду з урахуванням віддаленості від фабрики, або передати їхнє обслуговування місцевому (гмінному) лікарю. Ще однією вимогою було прирівняти пенсію лікарів до VIII категорії службовців [31, s. 4]. Також пропонувалося змінити підхід до формування Лікарської ради при Генеральній дирекції: у неї повинні входити не лікарі Міністерства внутрішніх справ, а практикуючі лікарі з тютюнових фабрик, які власне і знають реальних стан справ у галузі [34, s. 1].

Зауважимо, що вимоги лікарів були більш ніж справедливими, а обсяг роботи, яку вони виконували, справді величезним, адже працівники тютюнових фабрик зазвичай мали цілий «букет» професійних захворювань, спричинених забрудненням повітря відходами виробництва і роботою сидячи.

Паралельно з вимогами щодо покращення оплати праці лікарів в публікаціях на сторінках «Robotnika» зустрічаємо і претензії до них [33, с. 7 – 8]. Так, все частіше звучать вимоги, щоб лікарі на тютюнових фабриках займалися і станом гігієни на них, складаючи письмовий звіт про свою діяльність у цьому напрямку. В 1913 р. було висунуто такі основні умови щодо дотримання правил гігієни на тютюнових фабриках: 1) спеціальний робочий одяг для всіх працівників; 2) просторі шафи, переодягальні та достатня кількість умивалень; 3) для кожного працівника окремий рушник, який слід принаймні два рази на тиждень міняти; 4) будівництво лазень там, де їх немає; 5) впровадження на всіх фабриках ясел для немовлят; 6) введення посад жінок-лікарів; 7) реформа «кас хворих» згідно з пропозиціями, запропонованими робітниками; 8) відмова від друку бронзою на сигаретах; 9) збільшення терміну відпусток [34, s. 2]. Як бачимо, вимоги потрібні та актуальні, зокрема впровадження посад лікарів-жінок, адже за даними на кінець 1909 р. з 40 802 працівників 35 002 — жінки. Хоча дана вимога активно піднімалася з 1905 р., вперше лікарі-жінки з'явилися на тютюнових фабриках у 1911 р., однак надалі справа просувалася доволі помалу. Також у 1911 р. на трьох фабриках були створені ясла для немовлят, а на 17 — відкрито лазні і кухні, де можна було приготувати або розігріти гарячий обід чи каву [25, s. 6]. Серед галицьких фабрик лазня (з п'ятьма ваннами та десятьма душами) та кухня (тільки для підігріву їжі) були лише у Винниках [35, s. 4]. Зауважимо, що потреба у відкритті на фабриках переодягалень, кухонь та лазень була продиктована не лише турботою про робітників, а й скаргами покупців, які подекуди у виробках знаходили сторонні предмети та відбитки брудних пальців на папері [36, с. 7 – 8].

Але повернімося до теми професійних хвороб і методів, запропонованих по боротьбі з ними, зокрема з туберкульозом (сухотами). Уже тоді вчені дійшли до висновку, що туберкульоз — це соціальна хвороба, найбільш поширена серед незабезпечених верств населення, найчастіше вражає ослаблений організм, а найкращим лікуванням є свіже повітря та якісне харчування. Тому в статті «Будинки для тютюнових робітниць, хворих на сухоти» Еммі Фрайндліх ставить питання будівництва в гірській місцевості санаторіїв для хворих. Таким будівництвом мала б зайнятися Генеральна дирекція і це не обов'язково мають бути будинки на престижних і дорогих курортах. Їх можна будувати і в сільській місцевості, де є свіже чисте повітря і можливість забезпечити хворих якісними продуктами харчування. Авторка наголошує, що звичайний робітник не може дозволити собі поїхати на південь, або на відомі і дорогі курорти для лікування туберкульозу, і наводить приклад австрійського приватного санаторію в Алянді, де за короткий термін значно покращується здоров'я хворих на сухоти [37, с. 7 – 8].

На боротьбу з туберкульозом у 1909 р. уряд виділив 40 тис. кор. [8, s. 2]. У ті часи від туберкульозу помирали сотні працівників тютюнових фабрик. Основні причини — від-

сутність вентиляції і фільтрів, розміщення виробничих цехів у непристосованих приміщеннях, які не мали подекуди навіть природної витяжки, тому кількість пилу була такою, що працівники в цеху не бачили один одного, а їхній одяг був так вкритий пилом, наче всіяний мукою. Важко повною мірою це уявити, але навіть на фабриці у Винниках до 90-х рр. ХХ ст. в окремих цехах пил можна було просто «згортати» з працівників і це при тому, що на той час тут вже стояли потужні витяжки, а сама фабрика знаходилась у новому спеціально збудованому під неї приміщенні, а не в тісних кімнатах замку, як це було на початку ХХ ст. Однак, як пам'ятає сам автор, коли вітер дув з боку фабрики, взимку весь сніг був жовтий.

У 1910 р. працівники тютюнових фабрик звернулися до Генеральної дирекції з проханням створити Союз кас хворих. У цей же час, бачачи загрозливе зростання інфекційних хвороб, Генеральна дирекція приймає рішення про відсторонення від роботи працівників тютюнових фабрик, в сім'ях яких є випадки захворювання на інфекційні хвороби, до часу видужання останніх [25, s. 6].

Лікарі вже на початку ХХ ст. починають бити на сполох, доводячи шкідливий вплив тютюну на організм працівників тютюнових фабрик, який потрапляє в легені не лише дихальними шляхами, а й через пори (при зволожені та ферментації тютюну). Так, промисловий інспектор доктор Хецке (Heucke) стверджував наступне: «в 1000 літрах фабричного повітря, котрим дихають працівники, було 63 міліграми пилу, тоді коли в повітрі за межами фабрики є щонайбільше 45 міліграм пилу. Цей пил має в собі 0,56 % нікотину. Протягом 8 год. праці робітниця вдихає 0,001 г нікотину. Хоча частина цієї отрути виділяється з організму натуральним способом, однак постійне вдихання такої кількості нікотину не може залишитися без шкоди для організму» [34, s. 1].

До шкідливого впливу нікотину також слід додати інші негативні чинники: розташування фабрик у непристосованих приміщеннях (наприклад, замок у Винниках з бійницями замість вікон), з поганим освітленням і опаленням, відсутністю вентиляції; 11-ти годинний робочий день; споживання їжі на робочому місці в антисанітарних умовах, бо не на всіх фабриках ще були кухні; подекуди працівники через відсутність житла витрачали на дорогу в один бік три години.

Стає зрозумілим, чому найбільше розповсюдженою серед робітників хворобою був саме туберкульоз. Хоча туберкульоз і вважався соціальною хворобою бідних верств населення, вже тогочасні дослідження показали, що захворюваність на нього серед працівників тютюнових фабрик була майже втричі вищою, ніж серед сільського населення чи зайнятих в інших галузях. Надзвичайно часто траплялися також випадки захворювань легенево-дихальної системи, паралічу кінцівок пальців, втрати зору, астми [34, s. 2]. Якщо серед працівників фабрики виділити дві групи: працівники допоміжних професій, які безпосередньо не стикалися з переробкою тютюнової сировини, і ті, які працювали з сировиною (прядильниці, скручувальниці, пакувальниці), то, зрозуміло, вищими будуть показники захворюваності на сухоти серед останніх. Так, за даними «Robotnika», кількість інвалідів, у тому числі хворих на туберкульоз, в 1907 р. становила 7344 особи, що, навіть за статистикою того часу, становить близько 20 % працівників. Як доказ наводиться і висока смертність серед робітників, зокрема кількість працівників зі стажем роботи 35 – 40 років не перевищувала 2 – 3 % [15, с. 10; 38, с. 10].

Ще одна проблема, яка знаходить своє відображення на сторінках «Robotnika» — оплачувані відпустки. Зауважимо, що відпустка терміном на три дні надавалася лише тим працівникам, стаж роботи яких становив більше 10 років, а працівники, які відпрацювали більше 20 років, отримували тижневу відпустку. Та з огляду на важкі умови праці переважна більшість працівників більше 10 років на тютюнових фабриках не витримувала,

про що свідчить наступна статистика: «В 1906 році було зайнятих в 30 фабриках тютюну 37 665 дефінітивних робітників і робітниць. З них 15 159 мало за собою менше як 10 літ служби. Ті не дістають жадного урльопу й можуть його дістати аж тоді, як скінчуть десятилітню службу. Нині можуть декотрі з них вже дістати урльоп, але за те на їх місце вступили знов інші. 13 511 робітників і робітниць дістає тепер тридневий урльоп, а лише 8995 на цілий тиждень» [14, с. 1].

Актуальною проблемою було надання відпусток для вагітних. Спочатку їх надавали терміном на 12 днів перед пологами або після них [14, с. 1]. Зрозуміло, що це дуже короткий термін і тому часто пологи розпочинались на робочому місці, в антисанітарних умовах. Це, як і короткий термін самої відпустки, призводило як до проблем зі здоров'ям у жінок, так і до високої смертності немовлят. Один з лікарів так охарактеризував ситуацію: «[...] бачимо, що рік-річно умирають десятки тисяч немовлят, де одинокою причиною смерти є якраз брак опіки і відповідної поживи. «Жінки робітників родять для цвинтарів» — се не пересада, але страшна правда» [39, с. 7].

Згодом робітниця отримала право на післяпологову відпустку терміном чотири тижні. Однак ставилося питання і про її подовження, зокрема як аргумент наводився той факт, що така відпустка в Німеччині триває шість тижнів, а в Швейцарії ще додають два тижні перед пологами [40, с. 8].

Вимагали робітниці і ліквідації норми, згідно з якою коли працівниця отримувала пологову відпустку, то щорічна відпустка їй вже не надавалася. При цьому наголошувалося, що пологова відпустка потрібна для здоров'я дитини, а щорічна відпустка повинна покращити здоров'я матері, тому одне з іншим не має нічого спільного [41, с. 8].

Оскільки оплата допологових та післяпологових відпусток була мізерною і становила 60 % від середнього заробітку в даній місцевості (а не на фабриці), часто працівниці їх повністю не використовували [41, с. 8]. Так, робітниця фабрики Відень-Оттакрінг отримувала допомогу на час хвороби чи пологової відпустки в сумі 9,80 корон на тиждень, тоді як її тижнева зарплатня становила в середньому від 16 до 20 корон. Тому їй вигідніше було відмовитися від чотиритижневої відпустки і вийти на роботу раніше зазначеного терміну. Коли на рівні держави було прийнято новий закон, згідно з яким післяпологова відпустка становила шість тижнів, а її оплата мала становити 90 % від заробітку, робітники тютюнової промисловості звернули увагу Генеральної дирекції на те, що вона мала б не чекати початку цієї реформи, а йти на крок попереду [40, с. 8].

Із зазначеними вище проблемами пов'язана ще одна, не менш наболіла, — створення ясел і дитсадочків при фабриках, де молоді мами змогли б на час роботи залишати своїх дітей.

«Опіка над дітьми є зла, властиво єї зовсім нема; теперішня привичка робітниць, давати малі діти, які не є в шкільним віці (очив. також і немовлять), до старенької бабусі на цілий день в опіку і плеканє, є головною причиною великої смертності дітей. Такі старі бабусі, що правильно живуть з провізії, приймають около 10 таких дітей; тамтої весни знайдено в однім домі у двох бабусь 20 дітей під опікою, між тим багато немовлят в одній, одинокій малій кімнаті. Як може одна особа обходити, кормити і чисто удержувати таку скількість дітей? Як може бути чистота в таких умовах?» [39, с. 7].

Тобто, в умовах, коли післяпологова відпустка була надзвичайно малою, а відпустка по догляду за дитиною взагалі не надавалася, робітниці, батьки яких проживали далеко, або їх не було, змушені були винаймати для догляду за дітьми старших жінок, іноді навіть колишніх працівниць фабрики на пенсії. Останні, бажаючи покращити своє матеріальне становище, охоче за оплату доглядали дітей, але побутові умови, в яких перебували діти, зазвичай були незадовільними. Здебільшого це було найпростіше помешкання, яке

складалось з однієї кімнати, а подекуди в ньому не було навіть підлоги, не кажучи вже про якісь зручності. Відповідно утримання маленьких дітей в таких умовах, враховуючи і вік няньок, і антисанітарні умови, призводило до високої смертності і створювало умови для передачі в замкнутому просторі інфекційних хвороб, ослаблення дитячого організму вже в перші роки життя.

З 30 тютюнових фабрик Австрії на той час лише в двох (Гайнбург і Тахов) були заклади по догляду за дітьми. У відповідях на звернення робітників фабрик до Генеральної дирекції щодо будівництва приміщень для догляду за немовлятами, одним із аргументів відмови було те, що даючи дітей в опіку інвалідам, робітники тим самим сприяють заробітку останніх, щоб вони не помирали з голоду [21, с. 8]. На 1911 р. вже в трьох фабриках були створені ясла для немовлят, де матері мали можливість під час перерв годувати їх грудьми, до того ж діти тут перебували під наглядом доглядачки та опікою фабричних лікарів. Як зазначає автор статті в «Robotniku», серед дітей, які були в яслах, зменшилась смертність і вони стали менше хворіти [25, с. 6].

В окремих випадках дворічних, а переважно чотирирічних дітей працівників приймали до спеціальних закладів по догляду за дітьми (їх тоді називали дитячими городами або домами), яким Генеральна дирекція виділяла субвенції. Проте виховання в таких закладах проводилося загалом за допомогою різок і без належної уваги до дітей, а за їхнє утримання батьки сплачували на тиждень від 5(сотиків) гел. до 1 кор. 20 гел. [21, с. 8].

Не менш актуальною була проблема забезпечення працівників тютюнових фабрик житлом. У більшості місцевостей, де відкривалися такі підприємства, економіка починала доволі швидко розвивалася. Населення було задіяне також і в допоміжних та дотичних до тютюнового виробництва сферах. Зокрема, у Винниках при фабриці тютюну вже з XVIII ст. існували корчма, гуральня, цегельня, вапнярня. Місцеве населення, як і німецькі колоністи колонії Вайнберген, які в недалекому минулому згідно з декретом цісаря приїхали навчати перше вести сільське господарство, з розвитком тютюнової фабрики змінили свій фах. Вони почали займатися «фірманкою» — перевезенням тютюну і готової продукції, що давало більший прибуток.

Житло в місцевостях, де виникали фабрики, різко дорожчало, а зарплатня не давала можливості заощадити сім'ї робітника на придбання власного помешкання. В одному з номерів газети за 1908 р. опубліковано робітничий меморандум, поданий до Генеральної дирекції, в якому п'ятим пунктом стояло питання про можливість забезпечення працівників фабрики житлом. Автор статті вбачає вирішення даної проблеми через побудову помешкання для працюючих робітників фабрики коштами тютюнової монополії (воно залишатиметься власністю монополії) [42, с. 2 — 3].

В одному з номерів газети за 1910 р. автор так характеризує ситуацію з житлом в Галичині: «Найгіршою стороною життя є тут проблема житла. В Кракові в останніх часах наступило значне подорожчання помешкань. Робітничого помешкання, яке складається з кімнати і кухні, не можна винайняти менше як за 40 корон місячно. В інших місцевостях помешкання є не лише дороге, але також нижче всякої критики. В Заболотові більшість помешкань цілком не мають підлоги, а одна така хатинка коштує 10, 12, 14 корон місячно. Багато тютюнових робітників вибудували собі помешкання, але власних коштів їм вистарчили часто лише на купівлю ґрунту. Товариство позичкове в Заболотові виділяло їм на такі цілі максимум 300 корон позички, решта грошей мусили позичати у лихварів, які беруть 10 — 12 % і вимагають поручителів. [...] Подібною є ситуація в Монастирських, а ще гіршою в Ягельниці» [17, с. 2].

Отже, з розвитком фабрик швидко зростає кількість робочих місць і виростають ціни на житло, однак навіть не купівля, а лише оренда якого з'їдала левову долю доходу сім'ї.

Окрім проблеми зарплатні, не менш наболілою була проблема пенсійного забезпечення (ренти). Загалом пенсії були настільки мізерними, що вижити на них було фактично неможливо і тому пенсіонери змушені були або шукати додаткових заробітків, або покладатися на допомогу своїх дітей. До того ж на пенсію, з огляду на важкі умови праці, високу смертність та захворюваність, виходила лише незначна частина працівників тютюнової промисловості, адже «40 літ до досягнення цілої ренти, се час за довгий, заледви 2 процент робітників доходить до сих літ служби» [43, с. 7]. Саме тому серед працівників тютюнових фабрик основну кількість складали особи віком від 16 до 40 років (1905 р. — це 79,2 %, 1906 р. — 77,4 %, 1907 р. — 77,6 %). На квітень 1909 р. з 37 408 працівників тютюнових фабрик Австро-Угорської імперії більше 35 років стажу мали лише 1131 особи, а більше 40 — 271 [15, с. 10; 43, с. 7].

Більше того, навіть в уряді вважали, що коли робітник пропрацював 35 років, його можна автоматично перевести в групу інвалідів. І дійсно, кількість хворих на професійні захворювання (туберкульоз, ревматизм, легеневі хвороби) була великою. До цього додавались і часті травми на виробництві. Хворі на туберкульоз працювали разом зі здоровими працівниками в одних приміщеннях, ніяких профілактичних заходів не вживалося і звичайно ніхто не відслідковував, яка форма хвороби в того чи іншого працівника, тому останній заражав не лише здорових колег, а й членів їхніх сімей.

У 1906 р. була ухвалена, а в 1907 р. вступила в дію реформа щодо забезпечення інвалідів та пенсіонерів. У статті «До дефінітивної реформи забезпечення інвалідів робітництва фабрик тютюну» проаналізовано основні її положення та внесено проект доповнень. Терміном для досягнення найнижчої ренти були п'ять років*, а після 40 років праці робітник мав право отримувати найвищу ренту (автор статті ж зауважує, що найвищу ренту треба призначати вже після 35 років стажу). Якщо робітник, який належить до 1 категорії, заробляв у рік 980 корон, то його рента мала по п'яти роках стажу становити 13 корон на місяць, а після 35 років — 49 корон. Зі зростанням категорії, до якої належав робітник, зростала і його рента на одну корону, а кожний рік стажу додавав ще по 5 гел. до місячної ренти (наприклад, для 1 категорії це 1,20 кор. місячно, для другої — 1,25 кор., для третьої — 1,30 кор. і т. д.). Якщо робітник пропрацював щонайменше 6 місяців, то йому зараховується останній рік стажу; якщо робітник 1 категорії пропрацював менше п'яти років (але більше одного) і став непрацездатним, то він отримував винагороду в сумі 150 кор. (для кожної наступної категорії на 30 кор. більше). Робітники, які мають більше 35 років стажу, можуть перейти в групу інвалідів без підтвердження їх непрацездатності лікарем. Непрацездатні вдови робітників отримують 50 % з ренти, на яку мали право їхні чоловіки. Це саме отримують і непрацездатні вдівці. Працездатні вдови отримують 25 % з ренти, а вдівці не отримують жодної ренти. Повторний шлюб позбавляв права на ренту. Кожна сирота (йдеться і про позашлюбних дітей) по обох родичах, що немає 15 років, отримує 20 % з ренти, а сирота по одному родичу має 10 % ренти. В жодному випадку не можуть всі ренти в сумі виносити більше 100 % ренти, на яку батько або мати мали право [43, с. 7 — 8]. Що із запропонованих доповнень було прийнято і як була реалізована сама реформа, наразі нам не вдалося з'ясувати.

Кількість інвалідів у 1907 р. складала 7344 осіб. Вони отримували середню пенсію в розмірі 20,20 кор. місячно, що в рік становило 242,50 кор. (середня зарплата тоді, для порівняння, становила 613 кор.). В умовах, коли коштів не вистачало навіть здоровим працівникам, тижнева зарплата яких становила 16,90 кор., забезпечення інвалідів, які потребували додаткових коштів на ліки і догляд, було мізерним. За статистикою 44,1 % працівників були хворими (звертались до каси хворих 22 368 осіб) [15, с. 10].

* Раніше такий термін становив 15 років, а з 1902 р. — 10 років.

Фахова організація тютюнових робітників і робітниць в Австрії критикує недоліки реформи щодо забезпечення інвалідів і нарахування ренти. Так, автор статті «Браки забезпечення інвалідів робітництва в фабриках тютюну» стверджує, що більшість робітників після багаторічної служби отримують ренту до 60 % і лише частина 80 % від заробітної плати. Але це стосується переважно місцевостей, які відносяться до другого класу і з не більше, ніж шостою категорією щодо оплати праці робітників.

У проекті було передбачено, що коли щоденний заробіток робітника на фабриці другого класу становить 2,00 – 2,40 кор. (12,06 – 14,34 корони на тиждень, 603 – 717 корон в рік), то його місячна рента вносить 42 – 48 корон. Автор статті стверджує, що насправді оплата висококваліфікованих робітників становить близько 3,60 корон денно, а нарахування ренти бралось чомусь з суми 2,40 корон. Не враховувалась і доплата за роки служби. Тому фактично висококваліфіковані робітники отримували пенсію, яка не перевищувала 30 % їхньої зарплатні. Уряд обмежив і розмір пенсії, який не повинен перевищувати 1200 корон річно. До всіх робітників, зарплатня яких перевищувала цю межу, застосовували нижчий процент нарахування ренти [44, с. 7].

Таким чином, поступово заробітна платня працівників тютюнової промисловості Австро-Угорщини зростала, однак не так суттєво, щоб забезпечити достойне проживання для їхніх сімей. Сама оплата праці насправді «доганяла» тогочасні ціни на проживання і оплату послуг, оренду житла і ціни на продукти, що не давало можливості накопичити заощаджень. Зокрема, робітники не могли відкласти достатньо коштів на купівлю чи будівництво власного житла. Так, їх зазвичай вистачало хіба на купівлю землі під будівництво, а вже для самого будівництва невеличкої 1 – 2 кімнатної хатини, часто з глиняною підлогою, доводилося влізати в багаторічну боргову кабалу, де тільки відсотки за позику з'їдали всі зароблені кошти.

Введення категорій і класів щодо оплати праці також суттєво не вплинуло на ситуацію. Підвищення оплати праці відбувалося передусім на фабриках у великих містах, таких як Краків, Відень, Любляна, де, по-перше, були сильніші робітничі організації, а невдоволення і протести працівників могли похитнути позиції уряду. По-друге, у великих містах був попит на кваліфікованих працівників і останні мали змогу вибирати підприємство і галузь, де були кращі умови праці. В таких містах тютюнова галузь не могла відставати від інших в оплаті праці, бо підприємства з мізерною оплатою праці могли залишитись без кваліфікованих працівників. Дещо іншою була ситуація на фабриках у віддалених районах, наприклад в таких як Ягільниця чи Заболотів, де тривалий час місцеві тютюнові фабрики були єдиними великими підприємствами в регіоні і їхня дирекція почувала себе монополістом. При надлишку робочої сили в таких регіонах працівники готові були працювати за мізерну платню, аби лише мати хоча б якісь кошти на утримання сім'ї. Тому зарплатня в таких регіонах була вдвічі, а то й втричі меншою ніж у Відні чи Кракові.

Важкі та шкідливі умови праці призводили до високої смертності та значного відсотку хворих, особливо на туберкульоз, що зменшували суттєво середній вік працівників тютюнової промисловості.

Бібліографія

1. Берест Р. Матеріали історії профспілкового руху в Західній Україні (1817 – 1939). – Львів : Вид-во об'єднання профспілок Львівщини, 2009. – 36 с.
2. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817 – 1939 рр.). – Дрогобич : Відродження, 1995. – 128 с.

3. Жерноклеєв О. С. Боротьба національних секцій австрійської соціал-демократії початку ХХ ст. за вплив на профспілки Галичини і Буковини // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 11. – С. 218 – 234.
4. Боднар Г. Зародження та діяльність профспілкових осередків у Галичині в ХІХ – на початку ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – Київ, 2009. – № 3 (50). – С. 77 – 82.
5. Влох М. Винники, Звенигород, Унів та довкільні села. Історично-мемуарний збірник. – Чикаго, 1970. – 527 с.
6. Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 9 «Robotnika w fabrykach tytoniu». – Rok IV. – Wiedeń, 1 września 1910. – № 9.
7. Rozwój stosunków pracy i płacy w austriackich fabrykach tytoniu // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok VIII. – Wiedeń, 3 marca 1914. – № 5.
8. Wobec roku nowego // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok IV. – Wiedeń, 1 stycznia 1910. – № 1.
9. Do szeregu! // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok VIII. – Wiedeń, 3 marca 1914. – № 5.
10. Sprawozdanie Zarządu Centralnego za rok 1908 // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok III. – Wiedeń, 1 kwietnia 1909. – № 4.
11. Пятьдесят одна година тижневої праці з вільним пополуднем в суботу в фабриках тютюну // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 3 «Robotnika w fabrykach tytoniu». – Rok VIII. – Wiedeń, 3 lutego 1914. – № 3.
12. Про фабрикацію цигарів // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 6 «Robotnika w fabrykach tytoniu». – Rok IV. – Wiedeń, 1 czerwca 1910. – № 6.
13. Відносини праці і платні по фабриках тютюну в Галичині // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 9 «Robotnika w fabrykach tytoniu». – Rok IV. – Wiedeń, 1 września 1910. – № 9.
14. Warunki pracy po nowych reformach // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok III. – Wiedeń, 1 marca 1909. – № 3.
15. Справи платні й праці робітників в фабриках тютюну після нових реформ // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 4 «Robotnika w fabrykach tytoniu». – Rok III. – Wiedeń, 1 kwietnia 1909. – № 4.
16. Podział urzędów Monopolu tytoniowego na stopnie // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok V. – Wiedeń, 1 września 1911. – № 9.
17. Stosunki zarobkowe i warunki pracy w fabrykach tytoniu w Galicyi // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok IV. – Wiedeń, 1 sierpnia 1910. – № 8.
18. Budzet na rok 1908 // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok II. – Wiedeń, 1 września 1908. – № 8.
19. Monopol tytoniowy w Izbie posłów // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok II. – Wiedeń, 1 września 1908. – № 8.
20. Wydatki Monopolu na płace, ubezpieczenie robotników i urządzenia społeczne w r. 1911 // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok VII. – Wiedeń, 3 czerwca 1913. – № 11.
21. Як живуть тютюнові робітники? // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 1 «Robotnika w fabrykach tytoniu». – Rok IV. – Wiedeń, 1 stycznia 1910. – № 1.
22. Reforma stosunków zarobkowych robotników zatrudnionych w fabrykach tytoniu // Robotnik w fabrykach tytoniu. – Rok V. – Wiedeń, 1 lutego 1911. – № 2.
23. До питання про зміни відносин робітництва // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 2 «Robotnika w fabrykach tytoniu». – Rok V. – Wiedeń, 1 lutego 1911. – № 2.

24. W sprawie płacy zarobkowej profesjonalistów // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok IV. — Wiedeń, 1 marca 1910. — № 3.
25. Przedłożenie robotników tytoniowych do Generalnej Dyrekcji // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok V. — Wiedeń, 1 czerwca 1911. — № 6.
26. Stopnie miejscowości // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok VI. — Wiedeń, 3 grudnia 1912. — № 22.
27. Z galicyjskich fabryk tytoniu // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok VI. — Wiedeń, 3 września 1912. — № 16.
28. Z naszej walki o poprawę bytu // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok VII. — Wiedeń, 16 grudnia 1913. — № 24.
29. Реформи в продукції тютюну // Робітник в фабриках тютюну Dodatek do «Robotnik w fabrykach tytoniu». — Rok III. — Wiedeń, 1 lipca 1909. — № 7.
30. Stosunki zarobkowe i warunki pracy w fabrykach tytoniu w Galicyi // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok IV. — Wiedeń, 1 sierpnia 1910. — № 8.
31. Lekarze a c. k. Zarząd Monopolu tytoniowego (z artykułu Dra S. Brandeisa, lekarza gminnego) // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok IV. — Wiedeń, 1 listopada 1910. — № 11.
32. Przegląd // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok VII. — Wiedeń, 5 sierpnia 1913. — № 15.
33. Питанє про лікарів // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 16 «Robotnik w fabrykach tytoniu». — Rok VI. — Wiedeń, 3 września 1912. — № 16.
34. Ochrona pracy w fabrykach tytoniu // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok VII. — Wiedeń, 1 kwietnia 1913. — № 7.
35. Wkładki i świadczenia Instytutów dla chorych // Robotnik w fabrykach tytoniu. — Rok VI. Wiedeń, 1 stycznia 1912. — № 1.
36. Skargi kurców // Робітник в фабриках тютюну Dodatek do № 12 «Robotnik w fabrykach tytoniu». — Rok V. — Wiedeń, 1 grudnia 1911. — № 12.
37. Фрайндліх Е. Доми для тютюнових робітниць хорих на сухоти // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 1 «Robotnika w fabrykach tytoniu». — Rok VII. — Wiedeń, 7 stycznia 1913. — № 1.
38. Дефінітивна реформа ubezpieczenia робітників в фабриках тютюну, неспосібних до праці (інвалідів) // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do «Robotnika w fabrykach tytoniu». — Rok III. — Wiedeń, 1 kwietnia 1909. — № 4.
39. Жадання тютюнових робітників // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 1 «Robotnika w fabrykach tytoniu». — Rok IV. — Wiedeń, 1 stycznia 1910. — № 1.
40. Фрайндліх Е. Що могли зділати каси хорих при ц. к. фабриках тютюну // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 3 «Robotnika w fabrykach tytoniu». — Rok III. — Wiedeń, 1 marca 1909. — № 3.
41. Відпустка в цілі спочинку // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 12 «Robotnika w fabrykach tytoniu». — Rok IV. — Wiedeń, 1 grudnia 1910. — № 12.
42. Memorandum robotnicze podane Generalnej Dyrekcji // Robotnika w fabrykach tytoniu. — Rok II. — Wiedeń, 1 wresnia 1908. — № 8.
43. До дефінітивної реформи забезпечення інвалідів робітництва фабрик тютюну // Робітник у фабриках тютюну. Dodatek do «Robotnika w fabrykach tytoniu». — Rok II. — Wiedeń, 1 września 1908. — № 8.
44. Браки забезпечення інвалідів робітництва в фабриках тютюну // Робітник в фабриках тютюну. Dodatek do № 15 «Robotnika w fabrykach tytoniu». — Rok VII. — Wiedeń, 5 sierpnia 1913. — № 15.

Тымец И. Н.

«Robotnik w fabrykach tytoniu» как источник к изучению социально-экономического положения работников табачных фабрик Галичины

В статье автор рассматривает социально-экономическое положение работников табачных фабрик Галичины на основе анализа газеты «Robotnik w fabrykach tytoniu» за 1904 – 1914 гг. Освещается также роль «Związku zawodowego robotnic i robotników, zatrudnionych w fabrykach tytoniu w Austrii» в решении наболевших социально-экономических вопросов работников табачной отрасли Австро-Венгрии, в частности проблемы повышения заработной платы, продолжительности рабочего времени, предоставление отпусков, пенсионного и медицинского обслуживания и т. п.

Tymets I. M.

«Robotnik w fabrykach tytoniu» («Worker on the factories of tobacco») as a source of studies of social and economic conditions of workers on the tobacco factories of Galicia

The article examines the social and economic conditions of labor on the Galicia tobacco factories. Most assumptions are made on an analysis of the newspaper «Robotnik w fabrykach tytoniu» («Worker in the factories of tobacco») issued in 1904 – 1914. The important role was also revealed of a «Związku zawodowego robotnic i robotników, zatrudnionych w fabrykach tytoniu w Austrii», («Trade union of men and women working on the factories of tobacco in Austria») in resolving of urgent social and economic concerns of workers inside the tobacco industry of Austria-Hungary. It includes in particular the problems of wages increase, limitation of working hours, guaranties of vacations, pensions and health care.

Чоп В. М.

**«ПРИАЗОВСЬКА БОЛГАРІЯ»
В ІСТОРІЇ МАХНОВСЬКОГО РУХУ (1919 – 1921 рр.)**

Махновський рух 1917 – 1921 рр. по праву вважається спеціалістами одним з найоригінальніших народних рухів минулого, і не лише в межах України, але й на теренах усієї всесвітньої історії. Проте незважаючи на зростаючу кількість публікацій і наявність стабільного інтересу громадськості, не буде перебільшенням стверджувати, що багато аспектів історії «махновщини» і досі залишаються недослідженими, або дослідженими на недостатньому науковому рівні. Один з таких аспектів – стосунки махновців з національними меншинами Півдня України. Автору статті вже доводилося розглядати в окремих публікаціях стосунки махновців з єврейським, німецьким та грецьким населенням Приазов'я. Дослідження махновсько-болгарських контактів завершує цю своєрідну тетралогію присвячену махновській етнонаціональній політиці. Додамо також, що актуальність даного дослідження зростає через те, що вивчення махновсько-болгарських контактів заповнює лакуни відразу в кількох напрямках історичних досліджень. Воно є, водночас, нарисом маловідомого аспекту українського повстанського руху, практично невідомої сторінкою в етнічній історії приазовських болгар, а також, необхідним розділом в історії міжнаціональних стосунків українського Півдня.

«Таврійські» болгары на 1918 р. мали у Приазов'ї 30 колоній [1, с. 21], які, в своїй більшості, компактно розташовувалися на території сучасної Запорізької області, між річками Бердою на сході і Молочною на заході. Значна кількість болгар мешкала також в сусідньому містечку Бердянськ, з-за чого місцеві українські селяни, в основному, й називали колоністську спільноту – «бердянськими болгарами». Загалом населення «Таврійської

Болгарії» на 1913 р. нараховувало приблизно 40 000 чол. Весною 1919 р. ця територія почала відігравати роль південно-західної периферії проанархістської «Гуляйпільської республіки», і представляти чимале стратегічне значення для анархо-махновців. З одного боку, контроль над болгарськими землями забезпечував їм якнайширший вихід до Азовського моря. З іншого, це узбережжя таїло й небезпеку висадки з Криму, чи Донської області ворожих «білих» десантів в тил махновського фронту виставленого з півдня на північ від Маріуполя до Юзівки (Донецька). Нагадаємо, що спочатку в червні 1919-го, а потім у квітні й червні 1920 року білогвардійці таки висаджували десанти саме в районі сучасних Генічеська і Кирилівки [2, с. 474] на західних кордонах «Таврійської Болгарії». Тому серед керівництва руху виникли побоювання, що в разі гострих непорозумінь та конфліктів з повстанцями, болгар, чого доброго, можуть підтримати подібний десант і цим поставити махновську республіку у вельми скрутне становище. Це, в свою чергу, породило зацікавленість у тому аби якось привернути населення болгарських колоній до себе. Навіть якщо відкинути фактор побоювань щодо болгарської лояльності то треба було визнати, що кількості кілометрів морського узбережжя треба було постійно патрулювати. Наприклад тому, що повз нього постійно плавали союзні «білякам» англійські та французькі есмінці, і, навіть підводні човни в надводному положенні. І патрулювання узбережжя робити було потрібно, щонайкраще, місцевими силами бо залучені до цього загони з інших (неболгарських) місцевостей гарантовано б спричинили серед місцевих сплеск невдоволення одним фактом свого постюю.

А ставлення таврійських болгар до анархістів було в цей час дуже насторожене. Ще на початку 1918 р. анархісти «Вільної бойової дружини» Марії («Марусі») Никифорової пройшовши по Таврії з заходу на схід залишили за собою недобру славу. Одне лише їх чорного кольору знамено на якому був зображений вщерть наповнений келих шампанського [3, с. 35] певною мірою шокувало колоністів, не згадуючи вже про жорсткі реквізичійні заходи. І Маруся Никифорова весною 1919 р. була в махновському русі не на останніх місцях [4, с. 50] і навіть довгий час у травні 1919 р. перебувала у Бердянську, формуючи там власний анархістський загін [5, с. 85]. Цього факту, до речі, від болгар ніхто з махновців не приховував.

З іншого боку, міжнародна анархістська спільнота навіть зараз вважає болгарський народ проанархічним, відкритим для сприйняття ідеології анархізму й позадержавної самоорганізації. В цьому відношенні він стоїть в одному ряду з українцями, іспанцями і китайцями, націями для яких в першій половині ХХ ст. було характерним широке розповсюдження ідей безвладдя. Позиції анархістів серед лівих болгарських партій були дуже сильні всю першу половину ХХ ст. [6, с. 200], аж поки в 1947 р. сталінські спецслужби не заарештували лідерів більшості болгарських анархістських організацій [7, с. 48]. Але чи не стосуються подібні характеристики виключно болгар метрополії? Як просувалися справи анархістів та анархо-махновців серед болгарських колоністів України?

Велике значення відіграло ставлення до болгар безпосередньо з боку Нестора Махна, і ставлення це було приязне, без тієї напруженості, яку можна помітити в його стосунках з німецькими колоністами, менонітами чи євреями. Навіть в еміграції, в Парижі, Н. Махно залюбки товаришував з болгарським анархістом Кіро Радевим [8, с. 219]. Але найбільш вражаючим фактом батькової прихильності був той факт, що Н. Махно особисто знав болгарську мову і на мітингах в болгарських селах говорив мовою місцевого населення [3, с. 34]. Зазначимо, що з махновського боку це було виявом неабиякої зацікавленості в аудиторії. В більшості українських сіл Н. Махно виступав на мітингах російською мовою, так як, ще з часів ув'язнення в Бутирській тюрмі, добре завчив саме російську політичну термінологію і революційну риторіку. Болгарську термінологію

Н. Махно, можливо, трохи і знав, але теж набагато гірше за російську. Тексти промов для Батька готував один з його помічників і Н. Махно попередньо готувався до кожного з виступів перед болгарськими слухачами.

Махновим спічрайтером була дуже колоритна особистість — потомственный наймит з колонії Софіївка Антон Матросов (1888 — 1921). З дитинства випасав він коней німців-колоністів, аж поки в 1907 р. не вступив до новоспасівської групи анархо-комуністів. В 1918 р. він одним з перших прийняв участь у антигетманському повстанні у Приазов'ї ставши активістом махновського руху. Антон був веселим п'яницею, невтомним жартівником, гармоністом, танцюристом й актором-аматором, коротше кажучи улюбленцем усього повстанського війська. Це був досить рідкісний тип українізованого болгарина, що настільки захопився українською культурою, що навіть переінакшив собі прізвище на український лад і серед махновців прозивався Матросенком. Н. Махно знайшов для А. Матросенка варте його здібностей заняття, з квітня 1919 р. той керував культурно-просвітницьким відділом Військової Революційної Ради Гуляйпільського району. Крім написання болгарських промов Антон знаходив відряду в масі різноманітних починань. Так на нього надзвичайно великий вплив справило читання шевченкового «Кобзаря». Виразно й натхненно він читав з нього уривки на кожному з мітингів, й пропагував ідеї Т. Шевченка серед повстанської еліти. Саме А. Матросенко умовив Н. Махна дати згоду на написання весною 1919 р. свого парадного, у повний зріст, портрету місцевим художником А. Брянцевим й організовував публічні заходи культпросвіту, що проходили в приміщенні місцевої «Просвіти». Резиденція А. Матросенка розташовувалася в приміщенні колишнього Селянського банку в с. Андріївці де зображені на портретах Т. Шевченко та Н. Махно могли побачити все що завгодно, від оформлення золотою фарбою полкових махновських прапорів до картярської гри на гроші з розпиттям величезної кількості самогону і місцевого вина з сортового винограду «Берізка».

Завдяки діяльності веселого болгарина в місцевій пресі можна було прочитати, наприклад, такі повідомлення: «Бердянські поети висловлюють культурно-просвітницькому відділу штабу повстанських махновських військ свою подяку за пожертвований штабом папір на видання часопису «Південно-руська муза». За дорученням групи бердянських митців Григорій Оцупенко та Петро Листва» [9, с. 44]. В подальшому, в 1920 р. А. Матросенко керував махновським похідним театром й був членом культурно-просвітницького відділу Ради Революційних Повстанців України (РРПУ). Буквально розуміючи повстанське гасло «Махновці не здаються!» А. Матросенко, в квітні 1921 р., застрелився з нагана потрапивши в оточення під час бою з комуністичним каральним загonom на хуторі Новоіванівка.

Якщо вже зайшла мова про видатних махновців болгарського походження, то треба зауважити, що серед повстанців працювала ще більш заслужена аніж А. Матросенко особа на ймення Абрам Буданов (1886 — 1928). Махнознавці досить довгий час вважали його євреєм, і навіть дивувалися чому євреї-анархісти не включають цю особистість у широковідомі списки «махновських євреїв». Пояснення цьому факту виявилось дуже простим. А. Буданов, при ближчому розгляді виявився болгариним. Своє старозаповітне ім'я він отримав завдяки розповсюдженій серед приазовських болгар традиції давати дітям біблійні імена. Індустріалізація кінця ХІХ ст. вирвала його батьків з таврійських степів й закинула на луганські заводи. Сам Аврам народився вже в робітничому передмісті Луганська й весь час з дитинства до революції 1917 р. працював на місцевих заводах робітником, з 1905 р. ставши затятим анархістом-комуністом. В кінці 1918 р. він був серед числа засновників Конфедерації анархістів України «Набат». В травні 1919 р. А. Буданов назавжди покидає Луганськ й повертається в таврійські степи де стає махновським

активістом й підлеглим А. Матросенка, бо першою його роботою в «махновщині» стала саме культпросвітницька. Але підлеглий швидко переріс начальника. З вересня 1919 р. по серпень 1921 р. А. Буданов був беззмінним членом ВРР повстанської армії, найвищого керівного органу руху. Політичну роботу А. Буданов вміло поєднував з військовою, бо в нього несподівано прокинувся талант штабного працівника. З вересня 1919 р. по січень 1920 р. він очолював штаб 1-го Донецького корпусу РПАУ(м), що налічував ніяк не менше 20 000 чол. В 1920 р. А. Буданов знову перейшов на просвітянську ниву очоливши культурно-просвітницький відділ РРПУ і тепер вже ставши начальником А. Матросенка. Восени 1920 р. А. Буданов був призначений членом дипломатичної місії РПАУ(м), що вела переговори з РНК УРСР про підписання й умови військово-політичної угоди між махновськими повстанцями й радянською владою. 25 листопада 1920 р. він був заарештований в Харкові чекістами й кинутий до тюрми. В квітні 1921 р. він був переведений в Рязанську тюрму звідти здійснив утечу 10 липня 1921 р. з групою анархістів. Повернувшись в Україну А. Буданов вже не застав тут Н. Махна, що тяжкопоранений відступив до Румунії і тому певний час керував повстанським антикомуністичним загonom в Донбасі самостійно. На початку 1922 р. А. Буданов потрапив в полон до червоноармійців, але був звільнений по амністії й деякий час працював на заводі у Маріуполі. Тут «невгамовний Абрам» організував таємну підпільну групу КАУ «Набат» яка в 1928 р. була заарештована ОДПУ буцімто при спробі перейти до відкритої повстанської боротьби. Після вилучення чекістами зброї доля А. Буданова була вирішена і він був знищений як «ворог народу» [10, с. 25].

Факт знання Н. Махном болгарської мови, нахай навіть на розмовному рівні, досить сильно змінює наше ставлення до цієї історичної особи. Він доповнює надзвичайно скупі дані про дитячі і юнацькі роки Н. Махна. Сам Н. Махно згадував про те як в дитинстві «літом наймався до багатих хуторян пасти вівці і телята» [11, с. 32]. Але Н. Махно не каже як далеко він заходив від Гуляй-Поля в пошуках наймів. А заходив він за 150 кілометрів від домівки, до болгарських поселень Приазов'я, де і вивчив в юності болгарську мову. І не просто мову, очевидці згадують, що Н. Махно розмовляв болгарською на ямбольському діалекті [12, с. 4]. Тут, для пояснення, треба зробити невеликий відступ. Ямбол — це досить відоме болгарське місто на Балканах. Під час російсько-турецької війни 1828 — 1829 рр. значна частина болгарських емігрантів, що мешкала в Бесарабії і походила родом саме з Ямбола, переселилися в Приазов'я. Саме до цієї субетнічної групи і прибився в найми на початку ХХ ст. гуляйпільський хлопчак Нестор. Мандрі юного Махна по запорізьким околицям, доречі, є однією з причин, яка пояснює те надзвичайне знання місцевості, що так пригодилося повстанському ватажку під час партизанської війни в 1918 — 1921 рр.

В березні 1919 р. між представниками болгарської спільноти і особисто Н. Махно були проведені певні переговори. Після вислуховування махновських пропозицій по реорганізації суспільного ладу виборні від болгарських колоній запевнили «Батька», що будуть годувати, напувати й лікувати його хлопців, а також пришлють йому на підмогу своїх синів, і взагалі кого завгодно, але той загонами своїми села болгарські займати не повинен бо буде погано. Болгарські пропозиції мало в'язалися з махновським «вільним радянським ладом», але загалом не викликали заперечень. Анархо-махновці погодилися на децентралізацію. Болгарська спільнота отримувала право автономії в махновській республіці і центром цієї автономії мало стати місто Бердянськ. Тут, в найближчому часі, повинен був бути скликаний з'їзд болгарського населення на підтримку махновської політики [3, с. 34] і повинна була почати виходити газета болгарською мовою. Як не як, а болгарське село Куца Бердянка знаходилось всього в 7 верстах на захід від міста. Намір Н. Махно зробити Бердянськ центром болгарської автономії спирався на уявлення про те,

що столицею Приазовського краю, за махновою логікою, повинен був стати не Бердянськ, а неокозацька Новоспасівка (ніні с. Осипенко) — «друга столиця махновщини».

В болгарських селах почало запроваджуватися самоуправління, яке зовсім не по-революційному спиралося на старі управлінські кадри старост-кметів та писарів. Новиною було створення загонів самоохорони для несення ними міліційних функцій. Дрібних злочинців «стража» карала вигнанням, а з бандитами розправлялася згідно законів військового часу. Болгарські села почали поставляти махновським полкам фураж та продукти.

Так під махновською зверхністю болгарські села прожили три весняні місяці 1919 р. Своєрідною платою за перебування в складі махновської республіки повинно було стати формування збройних загонів для протиденікінського фронту і патрулювання морського узбережжя. До цього моменту махновське військо вже знало практику національних військових формувань — єврейських і грецьких. Справа стояла за болгарськими. Збройні загони махновських болгар були створені в Палаузові, Діанові, Троянах, Ботєво і Софіївці. Поведінка болгарських махновців практично нічим не відрізнялася від махновців «природних». В архіві наукового товариства імені Я. Новицького зберігається чудова історія про болгарського махновця з села Софіївки, який від'їжджаючи на фронт верхи на коні заїхав в Радолівську церкву і перехрестившись як слід, кінно виїхав з храму геть [13, с. 23].

Але якщо говорити про глибину сприйняття таврійськими болгарами махновської політичної програми то треба зазначити, що була вона вкрай невелика. Махновські впливи були сильні лише в двох болгарських селах: Палаузові і Софіївці. І причина цьому була вкрай матеріальна — гірша якість місцевих ґрунтів у порівнянні з основною масою болгарських ланів. Вступаючи до лав махновських повстанців молоді болгарські селяни плекали надії, в першу чергу, розширити свої володіння за рахунок кращих поміщицьких, німецьких та куркульських земель, а потім вже боротися за побудову на Україні «вільного радянського ладу». Селяни щиро сподівалися що Батько Махно із своїми «синками» за службу розплатиться саме землею.

Переважна ж більшість населення ставилася до співпраці з махновцями прохолодно, як до вимушених обставинами відносин. Для цього у болгар було кілька причини. По-перше, вони ставали жертвами викривлених уявлень про «махновщину», які базувалися передусім на чутках та ворожій пропаганді. Уявлення ці почерпнуті від більш старшого покоління досить повно передав болгарський літератор Мішо Хаджійськи (1916 — 1944) [3, с. 34]. Наприклад, вважалося, що Н. Махно був не робітником, а учителем за фахом, що територія «вільної анархістської держави» простягається не багато ні мало від Азовського моря аж до Кременчуга і від Дніпра до Донбасу. Що на ній мешкає, буцімто, 8 000 000 чоловік. Але головне, болгари змішували поняття «анархістів» і «махновців». Наприклад, вони щиро вважали, що російськомовний напис на прапорі одного з махновських загонів: «Деньги ваши — будут наши!» — і є головне гасло руху, своєрідний ідеал повстанців.

Другою причиною неприязні було те, що на території контрольованої махновцями весною 1919 р. не велось ніякої широкомаштабної торгівлі. По-перше анархісти були проти звичної торгівлі із застосуванням грошей, але це ще було півбіді. Головною проблемою була ізоляція махновської республіки від оточуючого світу лініями фронтів, а з Радянською Росією, з якою махновці знаходилися в договірних відносинах і де було запроваджено «воєнний комунізм» особливо не поторгуюсь, особливо вином. Раніше торгівля городиною всіх видів, морозивом і, особливо, вином, приносила дрібним болгарським підприємцям непогані прибутки. Але коли селяни-болгари ще якось терпіли становище, то для болгарських городян, передусім бердянських настали важкі часи. Особливо сильно вони постраждали під час «епопеї» з бердянським вином. Її перипетії потрапили навіть в

художню літературу. Усні спогади Семена Дибця, голови бердянського ревкому в 1919 р., в 30-х роках ХХ століття були застенографовані радянським письменником О. Беком і ввійшли в його повість «Така посада» [14, с. 612].

В цих подіях, опису яких, нижче, буде приділено достатньо уваги, проявилася і третя причина зростання напруженості. Мало місце неприязне ставлення до болгар з боку сусіднього їм українського приазовського селянства. Російський письменник В. Вересаєв в своєму романі «В тупику» знаходить місце аби описати ставлення до кримських болгар з боку представників інших національностей півострова. Їхня оцінка, до якої приєднується і сам письменник кристалізується в чудовому — за його ж таки словами — татарському слові «файдасиз» («людина корисна лише для самого себе») [15, с. 37]. Відношення українських селян Приазов'я до таврійських болгар було дуже схожим на кримське. Конкуренція за землі, старі рахунки, заздрість за великі прибутки з болгарської виноторгівлі лише підливали масла у вогонь. Значна частина селян-українців вважали таврійських болгар чужинцями, яким царський уряд свого часу виділив кращі землі й звільнив від податків та солдатчини. Тут ми маємо справу з несприйняттям чисто на емоційному рівні симпатій і антипатій. Відомий радянський дисидент, генерал Петро Григоренко, що був родом з приазовського с. Борисівки, згадував, що в часи громадянської війни місцеві селяни вважали болгар прихильниками «білих» режимів [16, с. 23]. В дійсності це було зовсім не так, але подібні нюанси селян абсолютно не хвилювали.

Додамо від себе, що відштовхуючись від цих уявлень значна частина рядових махновців вважала болгар своїми недоброзичливцями. Не ворогами, яких треба знищити, а саме недоброзичливцями, яких не гріх і притиснути. Особливо це ставлення було характерне для махновської голоти, так званих «раклів». Це взагалі була особлива соціальна група в махновському середовищі. З багатьох існуючих описів раклів візьмемо безпосередньо той, що був зроблений у Бердянську весною 1919 р. Отже, 15 березня 1919 р. махновці, військові сили яких в цей час офіційно іменувалися 3-ю бригадою 1-ї Задніпровської дивізії РСЧА, зайняли місто [17, с. 73]. Через два дні до Бердянська разом з Н. Махно прибули й деякі тилові частини [18, с. 106].

Сам Н. Махно хотів використати міські ресурси для потреб формування і комплектації нових повстанських підрозділів, тому збройний контингент уведений до міста був специфічний. В його складі було багато новобранців, а серед новобранців було багато «раклів», не те що неозброєних, а навіть неодягнутих, яких лише передбачалося згодом перетворити на справжніх вояків. Про своє враження, відносно прибулих махновців згадує комуніст Р. Лук'янов-Лопатко: «... люди були брудні, обірвані, на ногах у деяких на одній нозі чобіт, на іншій черевик, штани у всіх порвані... З вагонів виходять кавалеристи, вивели коней, почалася посадка. У багатьох не було сідел, але були шпори, одягнуті були не по формі; у кого тілогрійка, у декого фраки, козачі бурки, були і шинелі. На головах були шапки, фуражки, кашкети, у деяких була грамофонна труба на голові, а платівки висіли через плече. Все це видовище було схоже на клоунів, а ніяк не на військових людей» [19, с. 52]. Проте дуже скоро махновські «ракли» дали городянам таких чортів, що про клоунів вже ніхто з них згадувати не наважувався.

Як зазначав у своїх спогадах С. Дибець: «Бердянськ відрізнявся від інших містечок тим, що там підвали були повні вина» [14, с. 180]. І левова частина цього вина була болгарською і знаходилася у підвалах бердянських болгар. Запаси виноградного вина накопичувалися тут ще з 1914 р. бо в роки світової війни на території Російської імперії було запроваджено дію кількох урядових постанов, що вводили обмежений «сухий закон». Та і середземноморський напрям виноторгівлі було повністю перекрито лініями фронтів, як по суші, так і на морі.

Поки в махновців малися гроші все було чинно-благородно. Згідно повстанських традицій, що вже почали формуватися, махновець не повинен був бути жадібним чи скупим. Але коли гроші скінчалися справа досить часто доходила до відвертих бешкетів. Увечері того ж дня «по місту пішли грабунки і побоїща, всюди пішла пиятика, на роялях розклали багаття. З матеріалів, здертих з канап, шили собі штани і різні кафтани. В наступні дні пиятика і мародерство махновців (тільки) збільшилися» [19, с. 56].

Подібний розвиток подій відразу сильно занепокоїв бердянський ревком. Наявність в місті великої кількості нетверезих, вороже налаштованих до «комісародержавія» махновців неабияк бентежила комуністів. Вони тримали міську владу, але їх була купка людей, не більше кількох десятків чоловік, та і то переважано євреїв, яких так не любили селянські повстанці. А вина в місті було стільки що махновцям вистачило б на кілька місяців гульні. Аби пошвидше витурити повстанців з міста комуністи спочатку вирішили налякати Н. Махна п'яною погібеллю його війська за два-три дні. Але Н. Махно зберігав спокій, певним чином його навіть тішила ситуація, коли містечкові комуністи вважали його тиловиків головними силами повстанської дивізії. У відповідь бердянському ревкому він сказав, що ні в яких порадах не має потреби і що він як представник військової влади є верховною владою в місті, а ревком повинен йому підкорятися [14, с. 181].

Між тим дехто з бердянських виновласників не чекаючи поки їх запаси будуть спустошені махновцями почали виливати вино у спеціально прориті Бердянськом ще за царя водовідводні канали. Подібне знищення цінного продукту треба сприймати знову-таки через призму махновських звичаїв, одним з яких була практика втягування, часто примусового, господарів у розваги махновців-постояльців [20, с. 143]. Розваги ці не були зовсім приємною річчю так як супроводжувалися довготривалим пияцтвом, несамовитими танцями, розпустою і пострілами угору з усіх можливих видів зброї. Але переміщення деякої кількості вина з погребів у рівчаки не особливо зупинило раклів. Вранці їх, у значній кількості, можна було бачити навколо улюбленого рову в абсолютно нетверезому і лежачому стані [19, с. 56].

З часом тилові підрозділи вдалося ввести в рамки військової дисципліни, але натомість про «бердянське» вино взнали фронтові загони махновців. Однією з організаційних особливостей повстанського війська було те, що коли воно знаходилося в регулярному стані в ньому проходив постійний процес ротації на фронті одних територіальних полків іншими. Такий же процес постійної заміни особистого складу йшов і всередині повстанських підрозділів. Одні люди приходили з села на фронт воювати, інші йшли в тил відпочивати. І от, серед махновців швидко розповсюдився звичай, вертаючись із фронту додому, давати крюка під Бердянськ, і в Бердянськ безпосередньо. Офіційною версією було те, що з Бердянська можна було поїхати додому залізницею, але не відразу, а лише тоді коли повстанці досхочу напивалися болгарського вина. Посиленню пияцтва крім усього вкрай сприяло народне уявлення про те, що найкращим захистом від інфекційних хвороб, насамперед тифу, епідемія якого наближалася невідворотно, була перманентна дезинфекція організму алкоголем, а найкраще — червоним вином, яке як вважалося має особливі лікувальні властивості.

Особливо віддавала «данину Бахусу» махновська голота, «ракли» розбивали діжки в бердянських підвалах і напивались до втрати людської подобі. Аби якось спекатися непроханих гостей комуністи вирішили вдарити по бердянським виноторговцям і виновласникам. Ревком скликав їх збори де пред'явив їм ультиматум: в три дні переробити вино в оцет, інакше воно буде вилито бійцями комуністичного батальйону в море. Але виновласники, в яких в перші дні махновського постою витримали нерви і які не вилили вино до цього, не збиралися підривати свій бізнес власними руками. Навіть у комуністів,

попри їх грізні погрози, по-первах не підіймалася рука вилити вино просто так. Існував план його ревізії і відправлення двома ешелонами до губернського центру, в Катеринослав. Але «в губернії» цей план назвали не інакше як божевільям. Прогнозувалося, що рух «винних» ешелонів міг спричинити в умовах 1919 року повну зупинку залізничного руху і повальне пияцтво по шляху слідування потягів в усіх тилових частин РСЧА [14, с. 181]. Як бачимо червоноармійці зразка 1919 р. в побутовому відношенні мало в чому відрізнялися від махновців, хіба що в гірший бік.

І тоді «комісари» вилили в море 30 000 відер (369 000 літрів) якісного «болгарського» вина. Дещо знову виливали в канали, і люди, не лише махновці, а й місцеві жителі, ставши рачки, хлебтали трунок прямо з землі. С. Дибець лаконічно описував діяння рук своїх: «Жахливе видовище» [14, с. 181]. Але далі в своїх спогадах він розповідав відверту неправду, мовляв після цієї акції махновці почали відпочивати в інших місцях. Інше бердянське джерело зазначає, що махновські ентузіасти продовжували знаходити обожнюваний напій в підвалах міських будинків не тільки до дня евакуації «Червоного Бердянська», що відбулася 8 червня 1919 р. [21, с. 124], але і місяць потому.

Багато запорізьких селян, що в першій половині 1919 р. були махновцями, несхотіли, або не змогли відступити за Дніпро разом з основними повстанськими силами і намагалися пересидіти денікінську окупацію вдома, але про болгарське вино не забули. Махновці залишили в спокої бердянські підвали лише не початку липня 1919 р. [19, с. 56] коли денікінці почали широкомаштабні репресії по селах проти колишніх повстанців. Не забув цієї пристрасності своїх хлопців і Батько Махно. Очевидець згадує, що коли в жовтні 1919 р. постало питання про наступ з Олександрівська на Бердянськ, то намагаючись надихнути бійців Н. Махно виголосив перед ними лаконічну промову приблизно такого змісту. «У бердянських болгар поспіло вино. То може вип'ємо!?» «Вип'ємо! Вип'ємо!» — прокотилося по юрбі повстанців і питання про схвалення бійцями оперативного плану наступу було вирішене саме собою [22, с. 3].

Але повернемося до подій червня 1919 р. коли махновці почали відступати з Приазов'я під натиском білогвардійських Збройних сил Півдня Росії. Початок цього відступу породив новий вид приазовських повстанців — «голіківців». Загалом вони були споріднені з махновцями, але каральні органи денікінського режиму конкретно виділяли їх в окремий різновид повстанців, неплутаючи з махновцями, петлюрівцями чи наприклад зубківцями. І відмінність між ними таки була дуже значна. Але все по порядку.

Георгій Захарович Голік, який ще іноді проходить по документах як Голіков, не був болгариним за національністю, але народився в 1875 р., в Банівці, одному з болгарських сіл [23, с. 3]. Спочатку він господарював у с. Обіточне, а потім став робітником в містечку Ногайськ [18, с. 590], виділяючись з поміж інших робітників довгою, до пояса, яскраво рудою бородою. В революційні часи він знову повернувся до села, як це зробила переважна більшість робітників після викликаної революцією зупинки виробництва. В червні 1919 р. разом з іншими ватажками приморських сіл Г. Голік, від імені бердянського ревкому, зформував «полк» із селян, який було названо Бердянським. Чисельність полку доходила до тисячі чоловік. Полк був поділений на чотири батальйони по чотири роти в кожному [14, с. 200]. Комісаром полку був призначений житель села Ботєво О. Леванісов, болгарин за походженням. Загроза денікінської окупації з перспективою неминучого покарання за всі проведені раніше революційні заходи штовхнула в повстанські ряди тих селян які до цього ще коливалися, або не відчували симпатій до махновських закликів. Не залишилися осторонь і болгарські села. На рівні з українськими чи російськими вони давали «голіківцям» бійців, коней та зброю. Одним з непосредних помічників Г. Голіка став ще один болгарин — С. Кара, колишній балтійський матрос [23, с. 3].

В липні 1919 р. за розгром одного з білогвардійських підрозділів на Херсонщині Г. Голік було навіть нагороджено Орденом бойового Червоного прапора. Але восени 1919 р. Г. Голік разом зі своїм полком перейшов на бік Н. Махна, ставши одним з підрозділів 2-го Азовського корпусу Революційної Повстанської Армії України (махновців). І це був тільки початок. Г. Голік, разом зі своїм полком почав виробляти на полях громадянської війни те, чим в сучасному світі займаються «зіркові» футболісти. Останні в погоні за великими грішми регулярно міняють клуби, а «голіківці» у пошуках напрямку «куди вітер дме» міняли політичні табори, причому настільки успішно, що їх можна назвати справжніми чемпіонами громадянської війни по кількості переходів. Спочатку влітку 1919 р. вони були «червоними», восени 1919 р. стали махновцями, влітку 1920 р. приєдналися до врангелівців, восени 1920 р. знову гайнули до махновців. А в листопаді 1920 р. буквально «по палаючому мосту» «голіківці» знову перебігли на «червоний» бік і тепер вже назавжди. Г. Голік дуже вчасно очолив комітет незаможних селян і нині його особисті речі зберігаються в експозиції бердянського краєзнавчого музею. Від влади і посад, щоправда, радянська влада Голіка таки відсунула, так що в кінці 20-х років йому довелося займатися вирощуванням нутрій на кооперативних засадах. Але в якості втішеного призу в кінці 20-х років, за державний кошт, було випущено грамофонну пластинку з спеціально написаною «Піснею бердянських партизан». Вся правда про бердянських партизан в пісні звичайно ж не висвітлювалася й не оспівувалася.

Плідні контакти болгар з повстанцями не сприяли створенню їх доброго іміджу в очах денікінської влади. Остання не вважала таврійських болгар друзями «білої» справи ще і тому, що зовсім недавно слов'янська Болгарія виступала супротивником Росії на фронтах Першої світової і, тепер, російські націоналісти ставилися до «братушок» явно насторожено. Каральні загони набрані зі складу так званих «дроздовських» полків почали широкомаштабні репресії в болгарських колоніях проти колишніх повстанців будь-то петлюрівці чи голіківці, але особливо жорстоко розправлялися з колишніми махновцями. «Нема болгарського села в Таврії, в якому не знайшлося б «дроздовських» жертв» — пише М. Хаджійськи [3, с. 35]. На теренах Таврійської Болгарії навіть з'явилася народна пісня де описувалися ці страшні часи. А потім почалися примусова мобілізація до денікінської армії, що остаточно настроїла болгар проти «білих». На цьому фоні махновський період почав сприйматися мало не як «найкращий із часів».

Восени 1919 – 1920 рр. махновці зробили ще кілька спроб опанувати Приазов'я. Перша, і найбільш масштабна з них сталася на початку жовтня 1919 р., через три місяці після їх відступу на захід, 8 жовтня 1919 р. частини 2-го Азовського корпусу РПАУ(м) Т. Вдовиченка зайняли Бердянськ, а 9-го жовтня Ногайськ. Командантом Ногайська вже в якості махновського командира був призначений добре нам відомий Г. Голік [18, с. 317]. Але вже в 20-х числах жовтня 1919 р. махновці почали поступовий відступ на Правобережну Україну. Епідемія тифу, що почалася серед повстанців надзвичайно швидко робила їхню армію небоездатною. До 4 листопада 1919 р. махновці ще утримували фронт на лінії Ногайська, але потім стрімко покотилися на захід. В січні 1920 р. знесилені тифом махновці повернулися знову, але цього разу лише на пару тижнів. Перевівши свої частини з регулярного в партизанський стан вони відступили з Приазов'я на північ де почали боротьбу з червоними військами.

Наприкінці жовтня та в листопаді 1920 р. махновці знову з'явилися в болгарському районі проганяючи до Криму врангелівські війська, але питання про закріплення РПАУ(м) на цій території вже не стояло після початку 26 листопада 1920 р. радянсько-махновської війни. Успішна боротьба махновців з переважаючими силами Червоної Армії могла вестися лише засобами партизанської війни, без утримування територій. До того ж кінець

1920 р. виявився катастрофічним за наслідками для сільського господарства Приазов'я, і, звісно, для болгарських поселень також. Ось як описувався стан народного господарства Мелітопольського повіту в Бюлетені ЦК КП(б)У від 7 січня 1921 року: «... повіт більше за інших постраждав від військових дій. Так як війна тут велась обома сторонами на тачанках, то результатом цього є майже повна загибель транспорту. Білими військами забрано у селян до 60 % коней і підвод. В деяких волостях були забрані майже всі коні, що мались у наявності. З тої частини перевізних засобів, що залишилися половину реквізували махновці, а інше — червоні. В деяких волостях, кількість здорових, придатних коней нараховується всього лише десятком-двома. Крім цього військами, головним чином білими, знищено багато рогатої худоби, птиці, свиней. Знищена не лише робоча та м'ясна худоба, але і високої якості племінна худоба. Такий стан речей ставить цей багатющий повіт у вкрай скрутне становище. Про сільське господарство до прийняття якихось екстренних заходів говорити не доводиться. Обробка землі весною майже не намічається, підготовки до весняних робіт також ніякої не ведеться. Поля можуть залишитися незасіяними. В повіті бушує епідемія чуми, що знищує залишки худоби...» [25, Арк. 26 — 27].

На початку грудня 1920 р. у с. Преслав, що вважалось неофіційним центром «Приазовської Болгарії», відбувся бій махновців з силами 9-ї дивізії 4-ї армії РСЧА після чого повстанці залишили болгарський район [21, с. 631]. Армія махновців не могла забезпечуватися на належному рівні з краю, що мав настільки розорене господарство і махновці змушені були відступити в інші райони України залишивши болгарських колоністів наодинці з їхніми проблемами. В першій декаді березня 1921 р. головна маневрова група РПАУ(м) востаннє пройшла через території населені таврійським болгарами. Але це вже не було «ядро» грізної повстанської армії, Це були 200 змучених нескінченними погонями вершників, яких на додачу переслідували «червоні» аероплани [18, с. 547]. Від болгар махновці пішли на північ, на Катеринославщину і більше вже ніколи не повернулися назад.

Але є ще одна проблема в історії таврійських болгар 1918 — 1921 рр., де не можна не згадати махновської участі. Протягом усієї громадянської війни колонії усіяко страждали від розбійницьких нападів багаточисельних банд як на окремих громадян, так і цілі населені пункти. Особливо постраждали Ботево, Інзово і Коларово. Як бачимо створені навесні 1919 р. загони самоохорони виявилися в болгарських селах вкрай неефективними. М. Хаджійськи в одному з своїх оповідань описує вчинене в голодному 1921 р. вбивство «розбійниками» 24 болгарських парубків, які йшли з с. Інзово до Бердянська, аби потім переправитися морем на Кубань, на заробітки [26, с. 64]. Цілком можливо, що серед убивць і бандитів були як колишні махновці, так і люди що сполучали службу у РПАУ(м) з розбійницьким ремеслом. Тут ми зтикаємось ще з однією проблемою махновської історії. Вважати ці бештети вчиненими аполітичними бандитами чи махновцями? Вороги махновців вішають всіх собак на них, але й їхні озброєні формування були не без гріха. Визнаємо, що рівень злочинності серед махновців був дуже високий і жорстока боротьба з нею яку проводила керівна верхівка руху не завжди давала добрі результати.

Отже, в своїх стосунках з таврійським болгарами провід махновського руху досить послідовно дотримувався загального принципу інтернаціоналізму. Звичайно в умовах громадянської війни і відсутності твердої влади не обійшлося без окремих ексцесів і зловживань, але в цілому махновці вели себе досить коректно по відношенню до своїх сусідів. Недивлячись на існування факторів напруженості в стосунках між махновцями та болгарськими колоністами, перші змогли втримати ситуацію під контролем і домогтися, в принципі, добровільного входження болгарської спільноти в систему Гуляйпільської республіки. Найбільш активна частина колоністів була втягнута в повстанський рух, якщо не махновського то спорідненого з ним напрямку.

Бібліографія

1. Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури): навч. посібник. — Запоріжжя : Просвіта, 1997. — 210 с.
2. Шамбаров В. Белогвардейщина/ В. Шамбаров. — М. : ЭКСМО — Пресс, 2002. — 640 с.
3. Хаджийски М. Българи въ Таврия. / М. Хаджийски. — София : Българско дело, 1943. — 96 с.
4. Чоп В. М. Маруся Никифорова. / В. М. Чоп — Запорожье : РА «Тандем-У», 1998. — 98 с.
5. Киселев М. В. Годы огневые: Воспоминания. / М. В. Киселев — М. : Мол. гвардия, 1958. — 146 с.
6. Даскалов Д. Анархизмът в България и борбата на партия против него. Т. 1. / Д. Даскалов. — София, 1987. — 316 с.
7. Иисусов М. Политическите партии в България, 1944 — 1948. / М. Иисусов. — София, 1978. — 256 с.
8. Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917 — 1921. / A. Skirda. — Paris, 2001. — 468 p.
9. Николаев А. Первый среди равных. / А. Николаев — Детройт, 1947. — 136 с.
10. Діятели і події крест'янського повстанського руху в Україні (1917 — початок 1920-х років). Вип. 1. / Сост. А. Капустян, В. Ткаченко. — Запорожье, 2010. — 152 с.
11. Махно Н. Из детских лет и юности // Н. И. Махно (Воспоминания, материалы и документы). — Киев : РИФ «Дзвін», 1991. — С. 36 — 56.
12. Башицато Махно говорел на ямболски диалект // Роден край. — 1997. — 13 септември (№ 36).
13. Спогади Маркова Танаса Танасовича (1922 р. н.) // Матеріали етно- та археографічної експедиції Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького. — 2001. — с. Гюнівка, Приморський р-н, Запорізька обл.
14. Бек А. Такова должность. / А. Бек // Собрание сочинений. В 4-х т. Т. 4. — М. : Художественная литература, 1976. — С. 114 — 286.
15. Вересаев В. В. В тупике. Роман. / В. В. Вересаев. — Л. : Лениздат, 1989. — 400 с.
16. Григоренко П. Спогади. / П. Григоренко. — Детройт : Українські вісті, 1984. — 608 с.
17. Верстюк В. Ф. Махновщина. / В. Ф. Верстюк. — К. : Наукова думка, 1993. — 368 с.
18. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. — К. : РВЦ «Проза», 1993. — 598 с.
19. Доненко Н. Новомученики города Бердянска. / Н. Доненко. — М. : Изд. Свято-Троицкой лавры, 2001. — 152 с.
20. Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917 — 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою. Дис. на здобуття н. ст. к. і. н. — Запоріжжя : ЗНТУ, 2002.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К. : Вид. АН УРСР, 1970. — 784 с.
22. Спогади Фощана Григорія Івановича (1928 р. н.) с. Чубарівка. Рукопис. // Особистий архів автора.
23. Спогади Рупчева Кирила Кириловича. Рукопис. // Краєзнавчий музей СШ с. Банівка.
25. ЦДАВОВУ. — Ф. 24. — Оп. 1. — Спр. 1.
26. Хаджийски М. Пуста чужда чужбина. / М. Хаджийски // Гладна година. — София, 1966. — С. 74 — 97.

Чоп В. Н.

«Приазовская Болгария» в истории махновского движения (1919 – 1921 гг.)

На основании мемуарных и архивных источников в статье исследуются непростые взаимоотношения между украинскими повстанцами (махновцами) и болгарскими колонистами имевшие место в 1919 – 1921 годах. Рассказывается о видных представителях махновского движения и украинского анархизма болгарского происхождения, личном отношении Нестора Махно к национальным меньшинствам Юга Украины. Сообщается о стратегическом значении «Приазовской Болгарии» для повстанческой республики в годы национально-освободительных состязаний.

Chop V. M.

The «Azov Bulgary» in the history of the Makhno movement (1919 – 1921)

Complicated relationships of Ukrainian rebels (makhnovtsi) and Bulgarian colonists that took place in 1919 – 1921 are under analysis in the paper. The research is based on memoirs and archival sources. The paper lays emphasis on prominent representatives of the Makhno movement and Ukrainian anarchists of Bulgarian origin. The paper also deals with Nestor Makhno's personal attitude toward the national minorities of the South Ukraine. The author draws attention to the strategic importance of the «Azov Bulgary» to the rebellious republic in the years of the national liberation movement.

Штейнле О. Ф.

**НЕФОРМАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ СЕРЕД
НОМЕНКЛАТУРНИХ ПРАЦІВНИКІВ УРСР (1945 – 1985 рр.)**

Національні ідентичності сучасної України генетично пов'язані з радянською спадщиною. Це стосується як власне «радянських людей», що уособлювали тезу правлячої партії про «нову історичну спільноту», так і українців, які були змушені пережити завершення формування модерної нації в умовах квазідержавності УРСР. Глибокий відбиток комуністичного минулого добре простежується у теперішній боротьбі навколо символів тоталітаризму, які сприймаються не просто як знаки пройдеших часів. Вони персоніфікувалися у цілком реальних проросійських (точніше, прорадянських) силах, що приймають активну участь у війні на Сході України. Ці обставини формулюють величезний інтерес до національних процесів радянської доби, який значною мірою вже задоволений вагомими дослідженнями.

Однак говорити про вичерпне вивчення цієї проблеми зарано. Зокрема, слабо дослідженим залишається питання про взаємовплив соціальних та національних факторів. Одним з перших його поставив Богдан Кравченко у своїй вже класичній праці «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.» [10]. Цілком закономірно він диференційовано розглядав етнічні зміни в різних суспільних групах. У 2008 р. над схожими питаннями міркували учасники міжнародної конференції в м. Запоріжжя [14].

У пропонованому дослідженні формулюється питання про особливості української ідентичності серед важливої соціальної групи радянського суспільства – номенклатурних працівників. Вітчизняна історіографія накопичила про них цілий масив досліджень, у тому числі й про національний склад [7; 9; 12; 15].

Та зручні дані партійної статистики зі стрункими цифрами етнічних параметрів не можуть пояснити особливості політичної поведінки керівної верхівки УРСР. Очевид-

но, що під записом «українець» протягом 1945 – 1985 рр. малася на увазі ціла палітра речей: від національності одного з батьків до мовнокультурних вподобань. Велике значення мав також дефіцит «корінних кадрах» у системі управління, особливо помітний у перші повоєнні роки. Відтак шанси отримати запис «українець» мали представники й інших етносів.

Приклади невідповідності «нацреєстрації» реальним ідентичностям засвідчені в радянських джерелах. У своїх спогадах Микита Хрущов наводив приклад секретаря Сталінського та Дніпропетровського обкомів КП(б)У Семена Задіонченка (він же Шимон Зайончик) – єврея, що видавав себе за українця [23, 164 – 165]. Майбутній керівник СРСР та лідер «дніпропетровського клану» Леонід Брежнев під час роботи в УРСР першим секретарем Запорізького та Дніпропетровського обкомів вказував себе «українцем». Такий же запис був у його паспорті, виданому в м. Запоріжжя 1947 р. Після переїзду до Москви у документах з'явилося нове формулювання «росіянин», закріплене потім у офіційних мемуарах генсека [2, 12; 25]. Олексій Федоров (перший секретар Херсонського, Ізмаїльського та Житомирського обкомів) згадував, що у відповідь на питання про національність говорив «росіянин» і розмовляв переважно російською, хоча насправді вважав себе українцем [22, 252].

Тож, якщо дослідження ставить метою з'ясувати вплив національного фактора на поведінку правлячої верхівки УРСР, статистичні дані допоможуть мало. Значно ефективнішим є аналіз їхніх ідентичностей. Це вимагає іншої методики: від звернення до теоретичних напрацювань дослідників національних спільнот (зокрема, конструктивістів) до опори на інші різновиди джерел (у першу чергу, нарративні).

Дослідник феноменів нації та націоналізму Ентоні Д. Сміт до найважливіших складових національної ідентичності відносив: 1) уявлення про свою історичну територію («рідний край»); 2) спільні міфи та історичну пам'ять; 3) масову культуру; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; та 5) спільну економіку з можливістю пересуватися в межах національної території [17, 24]. На жаль, відносно невелика кількість джерел не дозволяє настільки детально виокремити складові національної ідентичності представників номенклатурної еліти, однак розглянути ключові її складові – самоідентифікацію, мову спілкування, історичну пам'ять – цілком можливо.

Зручну схему джерел ідентичності національної спільноти запропонував український вчений Олександр Удод. За ним, до її реперних точок належать 1) переконання (схожі уявлення членів про власну спільноту); 2) історичне місце (загальне бачення себе в часі); 3) дії (участь у спільній діяльності); 4) територія (єдиний ареал проживання); 5) культура і політичні принципи [21, 34].

Загалом, можна виділити три основні варіанти національної ідентичності серед керівних діячів Української РСР, що в офіційній статистиці вказувалися українцями.

Таблиця 1.
Варіації національних ідентичностей українців в пізньорадянську епоху

	Українець	Радянський українець	Радянська людина
Переконання	«Я є українцем»	«Я є українцем і радянським громадянином»	«Я є радянським громадянином»
Історичне місце	Ключові періоди в минулому – козаччина та XIX століття. Основне завдання в майбутньому – збереження українського народу.	Ключові періоди у минулому – революція 1917 р., «Велика Вітчизняна війна» 1941 – 1945 років. Основне завдання в майбутньому – участь українського народу в побудові комунізму.	Ключові періоди у минулому – революція 1917 р., «Велика Вітчизняна війна» 1941 – 1945 років. Основне завдання в майбутньому – побудова комунізму.

Таблиця 1. (Закінчення)

	Українець	Радянський українець	Радянська людина
Дії	Участь у збереженні та відтворенні української культури.	Участь у відтворенні української культури та роботі радянської системи влади.	Участь у роботі радянської системи влади.
Територія	Етнічні українські землі	УРСР	СРСР
Культура і політичні принципи	Українська мова як рідна та офіційна. Культура, заснована на сприйнятті у дитинстві народних традицій та «високої» українській культурі XIX століття. Позаполітичність* або підтримка дисидентських течій.	Українська мова як рідна, російська як офіційна. Культура на основі народних традицій та «високої» радянській спадщині. Позаполітичність або підтримка офіційної позиції влади в СРСР.	Російська мова як рідна та офіційна. Культура, заснована цілком на радянській спадщині. Підтримка офіційної позиції влади в СРСР.

Перший варіант представляв собою цілісну українську ідентичність. Вона включала українську мову; збереження народної культури, засвоєної, зазвичай, у дитинстві, звернення до «високої» культури зразка XIX століття та епохи «розстріляного відродження». Однак серед діячів номенклатурної верхівки України носії власне української ідентичності були надзвичайно рідкісним явищем.

Найбільше відповідали вказаним критеріям (із застереженнями) були представники української творчої інтелігенції — Олександр Корнійчук, Павло Тичина, Микола Бажан та інші видатні діячі мистецтва та науки України. Специфіка їх професійної діяльності — літературна творчість — допомогла їм зберегти свою національну орієнтацію та відстояти її під час переслідування «буржуазного націоналізму».

О. Корнійчук, міцно інтегрувавшись до номенклатурної еліти УРСР повоєнних років, не втратив своєї національної орієнтації. Сучасники відмічали негативний вплив на нього приналежності до владної верхівки, коли він сприяв перетворенню Спілки письменників України на «департамент казенної культури», приймав участь у переслідуванні української інтелігенції, став «ідеологічним господарем української літератури» [5, 437]. Водночас його ставлення до України, її мови та народу не зазнало змін. У своїх «Щоденниках» Олесь Гончар залишив спогади про останні дні життя драматурга. «Помирає Корнійчук. — записано 6 травня 1972 р. — Кажуть, агонізує у Феюфанії (лікарні під Києвом)... оглядаючись у своє життя, визнав, що, може, й не все так було, але як одну з найбільших заслуг своїх вважає виступ на пленумі Спілки в 1944 році. Коли Леонід Соболев погнав був шовіністичну піну, мовляв, народ, який зазнав окупації, уже неповноцінний, його треба «лікувати». Корнійчук тоді справді, кажуть, з блиском відповів, дав відсіч заїжджому шовіністові. І ось, бач, не банкети, не кар'єри, не коханки згадалися на смертній постелі, а саме цей факт мужності громадянської, слово синівства...» [4, 113]. Під час боротьби за владу після смерті Сталіна «червоний Шекспір» активно виступав за розширення використання української мови в політичному житті УРСР [19, 552 — 553].

М. Бажан приймав участь у кампанії переслідування «українського буржуазного націоналізму», написавши критичні статті стосовно письменників та істориків УРСР (потім, за спогадами сучасників, він вважав це однією з найбільших помилок у своєму житті). Та ніколи він не забував і не приховував своєї приналежності до української нації. «Який чудовий народ, який я гордий і щасливий, що називаюсь сином цього народу» — написав Микола Платонович у листі 1939 р. під час возз'єднання Західної України з УРСР. Промовистим є й інший його лист, написаний 2 роками пізніше, коли радянські війська залишали

* Під «позаполітичністю» мається на увазі також формальне членство в партійних та громадських структурах радянської влади без ідейної підтримки засад їх діяльності.

Київ. «...Тяжко мені... — говорилося у ньому. — Завтра я покидаю українську землю. Рідної землі не буде під ногами. В серці я її несу і нестиму, скільки житиму. Вірю — Україна моя і буде моєю» [8, 40, 44]. Про чітку національну ідентичність М. Бажана свідчить його діяльність під час перебування на посаді заступника з питань культури Голови Раднарком УРСР у 1943 – 1949 рр.: участь у створенні правопису літературної української мови; відстоювання інтересів української освіти, науки та театру; розвиток музейної справи в УРСР, зокрема формування «шевченківських фондів» [20, 10 – 11].

Олесь Гончар в 1959 – 1971 рр. очолював Спілку письменників України, був включений до складу ЦК КПУ та Верховних Рад УРСР і СРСР. Детальні «Щоденники» дають змогу реконструювати його національні уподобання з чітко вираженою проукраїнською позицією. Остання виражалися не лише на сторінках особистих записів, але й у громадсько-політичній роботі: захист позицій шестидесятників, боротьба з русифікацією, лобіювання інтересів української культури [16, 13 – 14].

Перший заступник наркома (1945 – 1947 рр.), а згодом міністр охорони здоров'я УРСР (1947 – 1952 рр.) — Лев Іванович Медведь — вирізнявся серед своїх колег-міністрів знанням та використанням української мови. Він говорив українською як в особистому спілкуванні, так і в роботі [13, 113; 24, 112 – 116].

Представники творчої інтелігенції, безумовно, не могли не відчувати впливу радянської ідеології та залишатися осторонь від спільної діяльності в рамках номенклатурного середовища. Однак сильний етнічний компонент компенсував наслідки ідеологічного тиску.

Другий варіант — «радянські українці». Для них були характерними поєднання етнічної української складової (українська як рідна мова, засвоєна від батьків; селянські чи козацькі традиції, сприйнята у дитинстві «звичайна» народна культура) з політичною орієнтацією на радянську державність (радянський патріотизм, ідея комунізму, «висока» радянська культура, російська мова як ключ до неї). Відтак формувалася подвійна лояльність — українець — радянський громадянин.

Більшою мірою під подібні критерії підпадали представники номенклатурної верхівки УРСР, що отримали високі посади внаслідок послідовного зростання всередині партійно-радянського, силового, господарського апаратів.

Перший секретар ЦК Компартії України (1963 – 1972 рр.) Петро Шелест походив з середовища українських селян Харківщини, що були нащадками козаків. Робота на заводі, партійних та радянських органах сприяла засвоєнню радянської культури. Відтак історики відзначали своєрідні «парадокси» в його ідентичності. Петро Юхимович одним з перших керівників почав говорити про Голодомор та водночас ініціював встановлення пам'ятника Сталіну. Захищав ряд дисидентів від переслідувань та виступав за жорстке придушення «празької весни». Сприяв розвитку проектів зі збереження національної пам'яті, української мови, економічної самостійності УРСР і одночасно підтримував єдність СРСР. Мабуть, найкраще про власні дилеми висловився сам П. Шелест, коментуючи результати референдуму 1 грудня 1991 р.: «Я не знаю: мені радіти, тому що моя країна стала незалежною, або засмучуватися, тому що загинула інша моя країна, якій я служив усе своє життя?» [26, 120].

Відомий керівник силових структур УРСР — Тимофій Строкач — зростав уже на Далекому Сході, куди переселилися його батьки в 1899 р., не змінила його ставлення до України. «...Переселяючись в уссурійську тайгу, — писав він про свої дитячі роки, — батько захопив з України і Шевченкового «Кобзаря». Довгими зимовими вечорами мати просила брата Андрія, а згодом і мене, читати вголос «Катерину», «Наймичку» або «Причинну». А коли батько, тужачи за рідним краєм, одного разу почав співати «Думи мої, думи

мої...», мені здалося, що Тарас Григорович склав цю пісню спеціально для переселенців, для нашого роду Строкачів» [18, 21]. Україну він розумів лише як радянську республіку і активно боровся проти українських націоналістів на посаді міністра внутрішніх справ УРСР протягом 1946 – 1953 рр. Однак навіть його запеклі вороги – представники ОУН-УПА – визнавали, що міністр не зрікався свого українського походження та вирізнявся серед русифікованих колег-бюрократів [6, 997 – 998].

Георгій Шевель зробив стрімку комсомольсько-партійну кар'єру у повоєнні роки (перший секретар ЦК ЛКСМУ 1946 – 1950 рр., заввідділом агітації та пропаганди ЦК КПУ 1961 – 1970 рр., міністр закордонних справ УРСР 1970 – 1980 рр.). Колишні колеги відзначали його увагу до питання української мови (зокрема, переведення справочинної документації МЗС на українську), підтримку проектів зі збереження культурної спадщини України. Водночас йому приписували й «тверді комуністичні переконання» [3, 19, 25 – 28].

Останній варіант національної ідентичності представників номенклатурної верхівки УРСР можна віднести до «української» лише за фактами записів у графі «національність». Витіснення етнічного компонента радянськими заміниками (російська мова як рідна, радянська історична пам'ять, домінування радянського культурного спадку) приводило до формування досить цілісної радянської ідентичності. «Це люди, – намагався зафіксувати їх головні риси філософ П. Кралюк, – для яких батьківщиною був Радянський Союз. Вони могли прижитися в будь-якій точці «от Москвы до самых до окраин». Їхньому світосприйманню відповідали слова однієї популярної пісеньки – «мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз». Для них національність не мала якогось принципового значення, а національні території були такою собі непринциповою екзотикою в однорідному радянському просторі. Мовою спілкування цих людей, звісно, була мова російська. Культурний світ їхній теж був переважно російським, щоправда, в уже скорегованому радянському варіанті» [11].

Початок її формування припадає на утвердження радянської державності. Новий постулат, висунутий на VI конгресі Комінтерну у 1928 р. виразно проголошував: «СРСР – батьківщина трудящих всіх країн». Фактичною легалізацією подібної ідентичності став XXII з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов назвав головні складники «радянського народу». За ним, цементуючими факторами для «радянських людей» були «спільна соціалістична Батьківщина – СРСР, спільна економічна база, соціалістичне господарство, спільна соціально-класова структура, спільний світогляд – марксизм-ленінізм, спільна мета – побудову комунізму, багато спільних рис у духовному обличчі, у психології» [1, 153].

Останній варіант національної ідентичності серед етнічних українців був характерним для керівників, що потрапили до верхівки з денационалізованого середовища (робітники, інженерно-технічні працівники, директорат підприємств, працівники силових структур).

Таким чином, національні ідентичності представників керівної верхівки УРСР протягом 1945 – 1985 рр. були складнішими від офіційних записів в біографічних документах. Виходячи з таких показників, як переконання, історичне місце, спільна діяльність, територія, культура і політичні принципи, можна виділити три основні варіанти ідентифікації серед номенклатури: «етнічні українці», «радянські українці» та «радянські люди».

Бібліографія

1. 22-й съезд КПСС (17 – 31 октября 1961 года): Стенографический отчет. – Том 1. – М. : Госполитиздат, 1962. – 608 с.

2. Волкогонов Д. А. Семь вождем / Д. А. Волкогонов. — В 2-х книгах. — Кн. 2. — М. : Новости, 1996. — 478 с.
3. Георгій Шевель — міністр, патріот, людина: Очима сучасників / Л. Г. Білик (упоряд.), Б. В. Іваненко (упоряд.). — К. : Парламентське видавництво, 2005. — 160 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники : У 3 т. / В. Д. Гончар (упоряд., підгот. текстів, передм.). — Т. 2 : 1968 — 1983. — К. : Веселка, 2003. — 607 с.
5. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті / Докія Гуменна. — К. : Дніпро, 2004. — 520 с.
6. Дужий П. Про чекістського генерала, і не лише про нього / Петро Дужий // Визвольний Шлях. — 1991. — Ч. 8. — С. 996 — 1002.
7. Іваненко В. В., Бойко О. В. Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946 — 1955 рр.) / В. В. Іваненко, О. В. Бойко // Історія державної служби в Україні: у 5 т. — Т. 2. — К. : Ніка-Центр, 2009. — С. 367 — 402.
8. Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана / Упорядн. Н. В. Бажан-Лауер. — К. : Дніпро, 1988. — 520 с.
9. Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945 — 1964 рр.): монографія / П. В. Киридон. — Полтава : АСМІ, 2012. — 576 с.
10. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко ; В. Івашко, В. Корнієнко (пер. з англ.). — К. : Основи, 1997. — 423 с.
11. Кралюк П. «Антирадянська» радянська людина / П. Кралюк // День. — 2003. — 22 березня. — С. 5.
12. Крупина В. О. Партійно-державна номенклатура повоєнної України / В. О. Крупина // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): кол. моногр.: у 3 ч. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. — Ч. 1, 2. — С. 139 — 176.
13. Л. Медведь. Спогади сучасників / Ю. І. Кундієв (заг. ред.). — К. : Авіцена, 2005. — 271 с.
14. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2008. — Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. — 322 с.
15. Першина Т. С. Партійно-радянська номенклатура в Україні, 1945 — 1948 рр.: деякі аспекти проблеми / Т. С. Першина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — Вип. XXIII. — С. 263 — 277.
16. Сироїд І. В. Громадсько-політична діяльність Олесь Гончара: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Сироїд ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2009. — 16 с.
17. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; П. Таращук (пер.). — К. : Основи, 1994. — 223 с.
18. Строкач Т. А. Наш позивний — свобода / Т. А. Строкач. — К. : Політвидав України, 1979. — 464 с.
19. Судоплатов, П. А. Спецоперации : Лубянка и Кремль 1930 — 1950 гг.: [Воспоминания генерал-лейтенанта НКВД] / Павел Судоплатов. М. : Изд. фирма «ОЛМА-пресс», 1997. — 686 с.
20. Теличко А. М. Громадсько-політична та науково-організаційна діяльність Миколи Бажана: автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2009. — 16 с.
21. Удод О. Актуальні проблеми сучасної історичної освіти: гармонія чи компроміс між наукою та історичною пам'яттю / О. Удод // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — 2011. — № 8. — С. 32 — 38.

22. Федоров А. Ф. Подпольный обком действует / А. Ф. Федоров. — М. : Воениздат, 1955. — 684 с.
23. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть : Воспоминания в 4-х кн. / Н. С. Хрущев. — Кн. 1. — М. : Московские Новости, 1999. — 846 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади й управління України. — Ф. 2605. — Оп. 8. — Спр. 3. — Арк. 112 — 116.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 4788. — Арк. 20.
26. Шаповал Ю. І. Петро Шелест. — Харків : Фоліо, 2013. — 127 с.

Штейнле О. Ф.

**Неформальные идентичности украинцев
среди номенклатурных работников УССР (1945 – 1985 годы)**

Делается попытка охарактеризовать особенности украинской идентичности в среде номенклатуры УССР четырех послевоенных десятилетий. Акцентируется внимание на сложном характере национальной идентичности в советском обществе и ее отличиях от официально декларируемых в биографических документах. Предложено различать три основных варианта национальной идентичности среди руководящих деятелей Украинской ССР, в официальной статистике указываемых украинцами: «этнический украинец», «советский украинец», «советский человек».

Shteinle O.

**Informal identities of the Ukrainians
among nomenclature employees of the Soviet Ukraine (1945 – 1985)**

It's an attempt to describe the features of Ukrainian identity among the range of the USSR four postwar decades. Main attention is focused on the complex nature of national identity in Soviet society and its differences from officially declared in biographical documents. It was proposed to distinguish three main versions for national identity among the leaders of the Ukrainian SSR in official statistics cited as Ukrainian: «ethnic Ukrainian», «Soviet Ukrainian» and «Soviet man».

ХРОНІКА

ЯВТУШЕНКО ІВАН ГРИГОРОВИЧ

19 жовтня 2015 року на 75 році пішов із життя Заслужений працівник культури України, заступник генерального директора з науково – методичної роботи Національного музею історії України Іван Григорович Явтушенко.

Народився Іван Григорович 1 січня 1941 року в с. Антонівці Новогеоргіївського району Кіровоградської області. З раннього дитинства батьки виховували дітей, а їх було п'ятеро, в любові до рідної землі, своєї країни.

Після закінчення в 1958 році середньої школи він вступив до Київського університету ім. Тараса Шевченка. Закінчивши в 1963 р. історико-філософський факультет, Іван Григорович поїхав на роботу до Бердичівського державного архіву, а згодом його перевели до Державного архіву м. Києва.

З 1964 року працював у Державному історичному музеї Української РСР (нині Національний музей історії України) науковим співробітником, завідувачем відділу, заступником генерального директора. Працюючи в музеї він надавав методичну допомогу у створенні багатьох музеїв України. Серед яких Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., Музей книги та друкарства України, Музей театрального, музичного та кіномистецтва України, а також багато обласних, краєзнавчих, історичних та літературно – меморіальних музеїв. Опікувався проблемами Запорізького краєзнавчого музею, створенням заповідника на о. Хортиця. Завдячуючи його наполегливості у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї 2004 р. експонувалась виставка українських старожитностей з приватної колекції «ПЛАТАР».

Вперше у світовій практиці роботи музеїв, разом з групою спеціалістів-фізиків, досліджував можливості використання лазерних технологій для створення об'ємних оптичних

копій музейних об'єктів. Результати цих досліджень видані під егідою ЮНЕСКО окремою книжкою, а також опубліковані в деяких збірниках музею.

Наукові дослідження в галузі прикладної голографії дали змогу створити в провідних музеях України лабораторії, стаціонарні та пересувні голографічні виставки.

За активної участі Івана Григоровича виставки музейних реліквій експонувалися не лише в нашій державі, але й далеко за її межами. З великим успіхом виставки експонувалися в Австрії, Франції, Японії, Іспанії, Аргентині, Ватикані та ін.

І. Г. Явтушенко брав активну участь в розробці наукових програм інформатизації музеїв з використанням новітніх технологій та застосуванням аудіо - візуальних систем для покращення культурно – освітньої роботи музеїв, пропаганді історико-культурних реліквій.

Він вніс свій вклад, як керівник робочої групи, в розробку концепції музейної частини Культурно – мистецького та музейного комплексу «Мистецький Арсенал».

Його життєвим кредо було: «До людей потрібно ставитись так, як ти хотів би, щоб вони ставились до тебе» та «Ніколи не здавайся». Він завжди розділяв всі негаразди зі своїми колегами, друзями, рідними.

Його справа буде завжди жити в пам'яті друзів, колег, рідних, сина, дружини, трьох онуків.

Світла пам'ять Івану Григоровичу. Він завжди буде жити в наших серцях.

Відомості про авторів

Безверхня Юлія Сергіївна — (м. Запоріжжя) — пошукач Запорізького національного технічного університету.

Білецький Андрій Вячеславович — (м. Львів) — викладач Технологічного коледжу Національного лісотехнічного університету України.

Бровко Борис Аркадійович — (м. Запоріжжя) — канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Васильчук Володимир Миколайович — (м. Київ) — д-р іст. наук, професор кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Васильчук Тетяна Василівна — (м. Запоріжжя) — канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Вінцовський Тарас Степанович — (м. Одеса) — канд. іст. наук, доцент в. о. завідувача кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Деркач Наталія Володимирівна — (м. Запоріжжя) — завідувач лабораторії технічного прогресу Запорізького національного технічного університету.

Дедков Микола Васильович — (м. Запоріжжя) — канд. іст. наук, професор кафедри українознавства та загальної мовної підготовки, декан гуманітарного факультету Запорізького національного технічного університету.

Доценко Віктор Олегович — (м. Ірпінь) — канд. іст. наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету Державної податкової служби України.

Ільїнський Вадим Євгенович — (м. Запоріжжя) — н/співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Кіцелюк Володимир Васильович (м. Коломия), аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Ковач Леся Леонідівна — (м. Київ) — канд. іст. наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Козачок Галина Василівна — (м. Київ) — здобувач Київської Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Котигоренко Віктор Олексійович — (м. Київ) — д-р політ. наук, професор, головний науковий співробітник (відділу національних меншин) Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Коянс Анріс Арвідович — (м. Запоріжжя) — асистент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Кривошеєва Лідія Миколаївна — (м. Запоріжжя) — канд. іст. наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету.

Крупина Віктор Олександрович — (м. Київ) — канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Левченко Валерій Валерійович — (м. Одеса) — канд. іст. наук, доцент Одеського національного морського університету.

Левченко Галина Сергіївна – (м. Одеса) – старший викладач Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Макаренко Наталія Юріївна – (м. Київ) – канд. іст. наук., науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Мозуленко Дмитро Іванович – (м. Запоріжжя) – асистент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Мороко Вячеслав Валерійович – (м. Запоріжжя) – канд. іст. наук, директор Департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької облдержадміністрації.

Мяло Павло Іванович – (м. Запоріжжя) – канд. іст. наук, начальник управління між-національних відносин і релігій Департаменту культури, туризму, національностей і релігій Запорізької облдержадміністрації.

Орлянський Володимир Семенович – (м. Запоріжжя) – д-р іст. наук, професор кафедри політології Запорізького національного технічного університету.

Романченко Віталій Вікторович – (м. Бердянськ) – аспірант кафедри історії України.

Сарнацький Олександр Петрович – (м. Запоріжжя) – д-р іст. наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету.

Сигида Галина Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший викладач кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Спудка Ірина Миколаївна – (м. Запоріжжя) – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Сучкова Олена Юріївна – (м. Вінниця) – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

Тимець Ігор Миколайович – (м. Винники) – директор історико-краєзнавчого музею м. Винники.

Товстоляк Надія Миколаївна – (м. Кривий Ріг) – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет».

Турчина Людмила Валеріївна – (м. Запоріжжя) – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Целуйко Олександр Петрович – (м. Львів) - канд. іст. наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка,

Чоп Володимир Миколайович – (м. Запоріжжя) – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету.

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д-р іст. наук, професор кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Запорізького національного технічного університету, заступник директора з наукової роботи Запорізького обласного краєзнавчого музею

Штейнле Олексій Федорович – (м. Запоріжжя) – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Наукове видання

Музейний вісник

№ 15/2

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов
Технічні редактори: І. М. Спудка, В. М. Чоп
Дизайн та верстка: В. А. Лініков
Обкладинка: М. М. Мордовської

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 21.12.2015 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.
Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.
Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей
69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29.
Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.
E-mail: zokm@ukr.net
www.zokm.jimdo.com

Видавництво ТОВ «ПУВК»
Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26